

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

१२०४

क्रम संख्या

२६१

काल न०

१/११/१७

लण्ड

श्रीमद्भागवतविरचितं
अष्टाङ्गहृदयम् ।

(मूलभाष्यम्)

मिषग्वर-नधरेइत्युपाङ्गकुष्णशास्त्रीति
सुप्रसिद्धविद्वद्वरेण परिशोधितम् ।

तच्च

“काव्यतीर्थ” इत्युपाधिधारिणा आचार्येत्युपाङ्ग-
रामात्मज-नारायणशर्मणा पाठान्तरैः
पारिभाषिकशब्दकोषेण चालङ्कृत्य
संस्कृतम् ।

षष्ठं संस्करणम् ।

शाकः १८५४, सन १९३३.

मूल्यं १॥ पादोनकण्यकद्वयम् ।

मुम्बय्याम्
निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिना स्वीयाङ्क-
नालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

[All rights reserved by the publisher.]

Published by Pandurang Jawaji, and Printed
by Ramchandra Yesu Shedge at
the Nirnaya-sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane,
Bombay.

प्रथमसंस्करणस्य प्रस्तावः ।

अस्त्येतद्वर्णनीयतरं भुवि यदायां ग्लभोमोभयवैद्यशास्त्र-
पारंगमः कुण्टे इत्युपनामकोऽप्यजामोदेऽक्षरशर्माऽष्टांगहृद-
यस्य प्रकाशनं कृत्वा जगदुपर्युपकरोति स्वेति । आधुनिकानां
पण्डितानामस्मत्प्राचीनार्यवैद्यके रुचिः संपद्यते तस्य बहं-
शेन यक्षोऽस्य महाशयस्य परोपकारनिरतातःकरणपूर्वक-
महाप्रयत्नस्येवेति कथने न काप्यतिशयोक्तिर्मवितुमर्हति ।

संप्रत्यन्योऽस्माकं महानाशांकुरः यदायवैद्यकं पूर्ववत्प्र-
चाराचारविचारचर्चा भवेदिति । प्राचीनोपलब्धग्रंथेष्वन्य-
थेतयाष्टांगहृदयं हृदयमिवायुर्वेदशरीरस्य चालकपालकला-
लकमेवेत्यत्र संशयो नास्त्येवेति । तस्मात्तन्महाप्रयासेन विक-
सितं शुद्धं इत्थं च विधातुं तद्वारकैरत्नावश्यकत्वेन यत्तनीय-
मिति मे बुद्धिः सार्वपर्यवसायिनी भवेत् । अलमधिकेन वच-
नेन । मूलभाष्यकरणस्य हेतुर्यत्प्रचारकर्मणि सुलभता स्यादिति
संक्षेपतो वर्णयामि । निर्णयस्सागरमुद्रणालयाधिपतिना
त्विदं सत्कार्यं यथा पूरितं यत्तत्र किमपि न्यूनं न विद्यते,

यथाऽक्षराणि सुसूक्ष्माण्यपि स्पष्टानि, पत्राणि मृदूण्यपि
 चिरजीवीनि, मुद्रणोपयोगिनीतराण्यपि कार्याणि सम्यक्तया
 पर्यालोच्येदं पुस्तकं प्रकाशनां नीतम् । अस्मिन्पुस्तके स्थल-
 विशेषेऽर्थस्य विशदीकरणार्थं किञ्चिद्दिदर्शनंमावश्यकं ज्ञात्वा
 तदर्थं क्षेत्रफलकमुद्रणमपि कृतमस्ति तथा चाष्टांगहृदय-
 स्थापि हृदयरक्षणीयो य उच्यते भागस्तज्ज्ञानार्थं स्थले स्थले
 चावतरणचिह्नानि कृत्वा तन्मुखहृदयैकीकरणसूचनं कृत-
 मस्ति । तेन व्याशास्त्रे यदवतरणातर्गताः श्लोका आधुर्वे-
 दाधिपारं तारयैयुरिति खहृदयमिव समवायिसंबन्धतयाऽ-
 न्येभ्यो दर्शयितुं पठनतत्परः समर्थयिष्यतीति । अस्योप-
 योगार्हता भवचेतर्ह्याधुर्वेदस्यान्येऽपि ग्रंथा एतद्वीत्या मुद्रा-
 पयितुं शक्या भूवासुरिति सर्वेशं परमेश्वरं प्रार्थये । अस्तु
 अलमतिविस्तरेणेति शम् ।

नवरे-इत्युपाह्वः कृष्णशास्त्री.

षष्ठसंस्करणस्य आस्ताविकम्.

पुरा किलास्त्रिजगत्प्रलयसमयानुपुणमेकानेवीभूते ज-
गति सुचिरं विश्राम्यतो भोगिभोगतत्त्वसमानस्य पुनर्जग-
तिसुश्रोर्मगवनां नाभ्यम्बुरुहादुद्भूते सहस्रात्राम्बुजे स्वयं
स्वयम्भूः प्रादुर्बभूव. व्यलोकयत्स चेतस्ततोऽम्बुकोलपा-
लाभ्याप्तमाखलमपूर्वकमलानिष्ठितं च केवलमारमानम्. परं
चकिन् इव स स्त्रीयप्रादुर्भावमूलनिदानमजानानः किंकर्तव्य-
तामूढचिषग आसीदिराध. अचिन्तयन्नाखिलसामर्थ्यसम्प-
न्नमीक्षानम्. तदा समस्तबीजकारणभूतेन करुणावरुणाल-
येन श्रीभगवतान्तरिक्षालक्षितवाण्या 'तपतप' इति द्विर्ग-
दितेनोपदिक्षितः परमेष्ठी परमेण समाभियोगेन स्रोत्पत्ति-
कारणं भगवन्तमारिराध तपसा. अथास्य तेन तपोभरेणा-
त्यन्तं परितुष्ट आविपुत्रवोऽसौ विश्वसर्गज्ञानावबोधाय सरह-
स्यानृग्यजुःसामाथर्ववेदान्, आशुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेदावी-
जुषवेदाश्चोपाददात् तेन विकसितान्तःकरणप्रद्वद्धो धाता वेद-
प्रदर्शितपथाखिलं जलं जगद्यथा पूर्वं परस्परसापेक्षमकल्पयत्
नरतिर्भगादिस्मलजलचरादि प्राणिजातं विविधरोगगणं तदुप-
ग्रामकमेवजानि बहुषोषयितुं यत्कृतागुष्मादीन्वेतस्करजम्पीति.

सृष्टप्राणिनां विशेषतश्च मानवानामनामयत्वेन सुखसंवा-
 रविचारोऽपि वेदेभ्य एवोक्त इति पारमेश्वरः सङ्केतः. अना-
 मयमन्तरा नानाविधकर्मयोगज्ञानविज्ञानपौरुषादि साधयितुं
 सुतरां न शक्नोति कश्चिदपीति च प्रायो निश्चयप्रवणमेवेति
 न तत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिः. वेदेषु च तत्र तत्र “इमां
 खनाभ्योषधिं वीरुधां बलवत्तमाम्” “विश्वभेषजीः”,
 “पृणीत भेषजं” इत्यादिभेषजनामान्युद्धृष्टानि दृश्यन्ते.
 “अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां” इत्यादि कानिचित्सूक्तानि राज-
 यस्मिन्नानि “रक्षोहृणं” इत्यादिरक्षोघ्नानि चोपलभ्यन्त एव,
 तथापि स्वास्थ्यरक्षणव्याधिनिवारणयोर्मूलतत्त्वानि, शारीरा-
 दिशास्त्राणामङ्गप्रत्यङ्गविनिश्चयः सर्वेषामामयानां स्वरूपं,
 कस्यां रुजि कतमौषधियोजनीया, कथं वा भेषज्यनिर्माणं
 संपादनीयं किंवा तन्मानमित्यादिव्यवस्था आयुर्वेदैकसाध्येति
 न तिरोहितं विदुषाम्. आयुर्वेदपारीणैस्त्रिकालशैर्गहनमहिम-
 भिर्युनीन्द्रैस्तदनुयायिभिरितरैर्विद्वद्भूरीणैर्वैद्यकविषया महान्तो
 लघवबन्धानेके निबन्धा निबद्धाः सन्ति महीमण्डले. तेष्वपि
 सुश्रुत-चरकाद्या महानिबन्धा व्युत्पत्तिस्मूनामपि व्युत्पन्नकरण-
 क्षमा भेषज्यनिबन्धोच्चपदव्यर्हाः सन्ति, परमस्याष्टाङ्गवृद्-
 यस्य पुनः किमित्यारम्भ इति केषांविदागामिनमाक्षेपं परि-
 मार्ष्टुं ईषल्लिख्यते—सर्वाङ्गरणीये सुश्रुतनिबन्धेऽत्यन्तं प्रशं.

सनीयेऽपि न तत्र यथावज्जेत्रादिरोगचिकित्सा विद्यते, प्रशंसनीयेऽपि चरकनिबन्धे यथावज्ज निबद्धास्ति कासश्वासादिविकित्सा, एवमेव प्रायः सर्वेष्वपि वैद्यकग्रन्थेषु तत्र तत्र वैकल्यं दरीदृश्यते, तत्सर्वमाकलय्य ग्रन्थप्रणेत्रैवोपसंहारे निर्दिष्टम्—

“यदि चरकमधीते तद्वत् सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्मिन्

किमिह कालु करोतु व्याधितानां वराकः ॥”

एवं वैकल्यमालोच्य सर्वेषां वैद्यकविषयाणामाकलनमेकेनैव महता निबन्धेन भूयादिति मिषगायुर्वेदपारीणेन महोपाध्याय—श्रीमद्भास्करभट्टमहाशयेन सुविशदंरष्टमिरपि वैद्यकात्रैर्यथावत्परिपूर्णोऽष्टाङ्गहृदयनामा सर्वाङ्गसुन्दरो महानिबन्धो व्यधायीति सुव्यक्तं मूर्धन्यत्वमस्य.

सचायं ग्रन्थो मूलमात्रोऽप्यथावधि नैकवारं यथापूर्वमेवाङ्कितः प्रमादपाठबहुल एवासीत्. अधुनात्वङ्गनावसरे यावच्छक्यं विशेषतः शोधनेन संस्करणीय इति मनसिकृत्य आदर्शार्थमन्याम्यमुद्रिताऽमुद्रितपुस्तकान्याकलय्य सूक्ष्मदृष्टा तेभ्यस्तेभ्यो मूलपाठान् हेमाद्रेरायुर्वेदरसायनटीकाया अरुणदत्तस्य सर्वाङ्गसुन्दराटीकायाश्च सहाय्येन यावदुच्युदयं

संशोध्य पाठान्तराणि चाधष्टिप्पण्यां सन्ति सङ्कलितानि,
 तथा क्वचिल्लब्धान्यधिकपद्यानि नूतनानीति ज्ञापनार्थं
 मध्येमध्ये सक्षपाक्षरैर्विन्यस्तानि महतागसेन; वैद्यत्रपारि-
 भाषिकशब्दकोषोऽपि सुखेन ग्रन्थप्रवेशार्थमननं संयो-
 जितोऽस्ति; कृतेऽध्येतादृशि प्रयासे विषयस्य गाम्भीर्यात्त-
 द्विज्ञानस्य भिन्नवर्त्यैकसाध्यत्वदृग्दोषादिना च क्वचिदवशिष्टं
 स्खलितं “गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः” इति
 न्यायमनुसृत्य परिमार्जयन्तु गुणकपक्षपातनो विद्वांस
 इति तान्सविनयं सम्प्रार्थ्य विरमाम्यस्मत्प्रस्तावात्—

विदुषां वशंवदः

आचार्योपाह्व-नारायणशर्मा.

विषयानुक्रमणिका.

सूत्रस्थानम् ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भंगलाचरणम् ...	१	धातवः	२
अथायुष्कामीया-		मलाः	११
ध्यायः प्रथमः ॥१॥	११	देहपरिपालनोपायः	११
आशुर्वेदोत्पत्तिः ...	११	रसाः	११
आगमशुद्धिः ...	११	रसानां गुणाः ...	३
पृथक्कृतत्राणि ...	११	रसाभयद्रव्यस्य त्रिप्रकारत्वं	११
अष्टाङ्गहृदयम् ...	११	वीर्यद्वैविध्यम् ...	११
अष्टाङ्गानि ...	२	द्रव्यविपाकः ...	११
दोषादयः ...	११	द्रव्यस्य गुणाः ...	१४
तेषां मारकत्वम् ...	११	रोगकारणम् ...	११
तेषां स्थानानि ...	११	रोगारोगतयोः स्वरूपम्	११
तेषां निश्चितकालः ...	११	रोगद्वैविध्यम् ...	११
अग्निस्वरूपम् ...	११	रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम्	११
कोष्ठचातुर्विध्यम् ...	११	मनसो द्वा दोषौ ...	११
प्रकृतिस्वरूपम् ...	११	रोगपरीक्षणम् ...	११
त्रिदोषगुणाः ...	११	रोगविशेषाधिगमोपायः	११
सप्तर्गः सन्निपातश्च	११	देशद्वैविध्यम् ...	११

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भूदेशत्रैविध्यम् ...	३	अथ दिनचर्याध्यायो	
नेषजकालः ...	,,	द्वितीयः ॥२॥	६
द्विप्रकारकमौषधम्	,,	ब्राह्मे मुहूर्त उत्थानम्	,,
परमौषधम् ...	४	स्वस्थवृत्तम् ...	,,
मनोदोषौषधम् ...	,,	दन्तधावनम् ...	,,
पादचतुष्टयस्वरूपम्	,,	अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः ७	
भिषक्चतुर्गुणाः ...	,,	सौवीरांजनम् ...	,,
औषधचतुर्विध्यम्...	,,	रसांजनम् ...	,,
उपस्मात्चतुर्विध्यम्	,,	नावनादिसेवनम् ...	,,
रोगिचातुर्विध्यम् ...	,,	केषांचित्तांबूलनिषेधः	,,
सुखसाध्यव्याधिलक्षणम्	,,	अभ्यंगः	,,
कृच्छ्रसाध्यो व्याधिः	,,	शिरादौ विशेषेण शीलनम्,	,,
वाय्वो व्याधिः ...	,,	अभ्यंगापवादः ...	,,
प्रक्षारव्ययो व्याधिः	,,	व्यायामः ...	,,
अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्षणं	,,	व्यायामनिषेधः ...	,,
सूक्ष्मस्नानांतर्यनाध्यायाः	५	व्यायामकालः ...	,,
शारीरस्नानाध्यायाः	,,	देहमर्दनम् ...	,,
निदानस्नानाध्यायाः	,,	अतिव्यायामनिषेधः	८
चिकित्सितस्नानाध्यायाः	,,	अतिव्यायामादिनां व्यापदः,	,,
कल्पस्नानाध्यायाः...	६	उद्धर्तनगुणाः ...	,,
उत्तरतन्त्राध्यायाः ...	,,	स्नानगुणाः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उष्णाम्बुना परिषेकः	८	संचारप्रकारः ...	९
स्नानेऽयोग्याः ...	११	निशिविशेषः ...	११
जीर्णे हितभोजनम्	११	विशिष्टदेवताभिष्टानाचन०	११
धर्मप्राधान्यम् ...	११	बाहुभ्यां नदीतरणनिषे०	१०
मित्राऽमित्राणां स्वीकारपरि०	११	क्षुत्वादिकरणप्रकारः	११
हिंसादित्यागः ...	११	नासाविकोषणनिषेधादि	११
शक्तितोऽवृत्त्याद्यनुवर्तनम्	११	अमात्प्राग्देहबाक्चेष्टाः	११
कीटादिध्वात्मबर्धनम्	९	रात्र्यादौ चत्वरदिसेवन०	११
देवाद्यर्चनम् ...	११	उद्यदादित्यदर्शननिषेधादि	११
अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम्	११	मद्यविक्रयादिनिषेधः	११
उपकारस्य प्राधान्यम्	११	पुरोनातादित्यागादि	११
संपदादौ समचित्तता	११	सर्वचेष्टास्तु लोकोपदेष्टृत्वम्	११
वचनं हितादिरूपम्	११	सद्गतस्वरूपम् ...	११
वर्तनप्रकारः ...	११	कालस्मृतिविशिष्टत्वम्	११
शत्रुत्वादेरप्रकाशनम्	११	एवमाचारे कृते फलम्	११
लोकप्रकृत्यनुसारेण वर्तनम्	११	अथ ऋतुचर्चाध्याय-	
इन्द्रियाणां कालनपीडन०	११	स्मृतीयः ॥३॥	११
त्रिवर्गशून्यकर्मानारंभः	११	यद् ऋतवः ...	११
सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुब०	११	बलादाने युक्तिः ...	११
दीर्घलोमादिधारणनिषेधः	११	उत्तरायणम् ...	११
कान्तशीकादिः ...	११	दक्षिणार्चनं बलविसर्गैः	१२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बलविसर्गे युक्तिः ...	१२	सक्तुशर्करादिलेहः ...	१४
शीतादौ नृणां बलविचारः	॥	मद्यपानापानप्रकारः	॥
हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम्	॥	उक्तविध्यक्रमे दोषः	॥
हेमन्तः हिमचर्या ...	॥	मासैः सह शुक्रशालिभक्षणं	॥
स्वाद्भ्लादिसेवनम्	॥	नातिघनरसादेः पानम्	॥
नुमुक्षितस्य प्रातरेव भोजनं	॥	सुरभीकृतजलपानम्	॥
वातघ्नतेलाभ्यङ्गादि	॥	रात्रौ माहिषक्षीरपानम्	॥
स्नानादि	॥	स्वापप्रकारः ...	१५
मांसादिसेवनम् ...	॥	वेण्वादिनिर्मितगृहे स्वापः	॥
विलासिनीनां शीतहरत्वम्	१३	शयनीयप्रकारः ...	॥
शीतजनितदोषनाशः	॥	निशासु सौधपृष्ठे स्थितिः	॥
शिशिरः शिशिरचर्या	॥	तारुदन्तसेवनप्रकारः	॥
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	॥	वर्षाचर्या	॥
वसन्तचर्या ...	॥	वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम्	१६
क्षेष्मजयप्रकागादि ...	॥	अन्योन्यदूषिषु वातादिषु श०	॥
शुष्ठीकथितजलपानादि	॥	माधारणमास्थापनादि	॥
मध्याह्ने गमनादित्यागः	१४	पुरुषवर्तनप्रकारः ...	॥
गुरुशीतादित्यागः...	॥	नदीजलादिपञ्चत्यागः	॥
ग्रीष्मचर्या	॥	शरच्चर्या	॥
पद्मादित्यागः ...	॥	क्षुधितस्य तिक्तादिगुणयुत०	॥
मधुराङ्गादिसेवनम्...	॥	उदकसेवनप्रकारः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
चन्दनादिसेवनम् ...	१६	अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ	
तुषारादिदशपरित्यागः	१७	कारणम् ...	१८
समासेन क्रतुचर्या ...	१७	तृष्णानिरोधाच्छोषादयः	१७
क्रतुविशेषेऽन्नपानादि	१७	क्षुधो रूपादङ्गमङ्गादयः	१७
उपदिष्टाहारस्यापवादः	१७	निद्रारोधान्मोहादयः	१७
क्रतुविषये सेवनीयप्रकारः	१७	कासरोधात्तृद्धिः ...	१९
सहसा त्यागे रोगाः ...	१७	अमश्वासरोधाद्गुल्मादयः	१७
अथ रोगानुत्पादनीया-		जृम्भाया रोधात्क्षुब्धद्रोगाः	१७
ध्यायन्नतुर्थः ॥ ४ ॥	१७	अक्षुण्णो निरोधात्पीनसादयः	१७
वातादिवेगधारणनिषेधः	१७	बमेनिरोधे विसर्पादयः	१७
वातरोधेन गुल्मादिरोगोत्प०	१७	तत्र गण्डूषादयः शस्ताः	१७
वातोत्थे विकारे लेहादि०	१७	क्षुक्रोधाच्छुक्रस्रवणम्	१७
शकृतो रोधे पिण्डको-		तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम्	१७
द्वेष्टादयः ...	१८	वेगरोधिनो न चिकित्साः	१७
मूत्रस्य रोधादङ्गमङ्गादयः	१७	वेगोदीरणधारणैः सर्वेपि रो०	१७
वातादिरोधजानामौषधम्	१७	तत्र साधनम् ...	१७
पुरीषरोधलोष्णाषधम् ...	१७	लोभादिवेगधारणमेव	२०
मूत्रलोष्णाषधम् ...	१७	वातादीनां यथाकालशोध०	१७
उद्गारस्य रोधावस्य्यादयः	१७	दोषकोपकारणम् ...	१७
क्षुते रोधाच्छिरोऽर्त्यादयः	१७	वैद्येन रसायनप्रयोगः कर्त०	१७
		भेषजक्षपिते आहारैर्वृंहणादि	१७

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
एवं कृते पुरुषस्य फलम्	२०	भोजनेऽम्बुपानप्रकारः	२३
'आगन्तुरोगनिर्देशः ...	”	शीतजलगुणाः	...
एषां चिकित्सा ...	”	उष्णाम्बुगुणाः	...
मलानां शोधनकालाः	२१	कथितशीतलनिर्देशः	...
हिताहारविहारसेवनम्	”	कथितशीतलोपयोगः	...
अथ द्रवद्रव्यविज्ञानी-	”	नालिकेरोदकगुणाः	...
याध्यायः ॥ ५ ॥	”	वर्षर्तुजलं पथ्यम्	...
(अथ सोयवर्गः ।)		(अथ क्षीरवर्गः ।)	
गङ्गाजलगुणाः	...	पयसो गुणाः	...
गङ्गाजललक्षणम्	२२	गव्यं पयो जीवनीयम्	”
सामुद्रजलपाननिषेधः	”	माहिषक्षीरोपयोगः	२४
आन्तरिक्षं जलं गाङ्गम्	”	आजक्षीरगुणाः	...
पानायोग्यं जलम्	”	आंष्ट्रकक्षीरगुणाः	...
आन्तरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	”	मानुषक्षीरगुणाः	...
नदीनिरूपणम्	”	आंबकक्षीरगुणाः	...
नद्यः पथ्यापथ्याः	”	हस्तिनीक्षीरगुणाः	...
हिमवन्मलयोज्झताः पथ्या-	”	वडवादीनां क्षीरगुणाः	”
पथ्याश्च	”	अकथितक्षीरगुणाः	...
वज्र्या नद्यः	”	अतिश्रुतोष्णगुणाः	...
कूपतडागासुत्तमम्	”	दधिगुणाः	...
केषाञ्चिजलपाननिषेधः	”	तक्रगुणाः	२५

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
मस्तुगुणाः ...	२५	उष्णमधुगुणाः ...	२७
नवनीतगुणाः ...	”	उष्णमधुन उपयोगः ...	”
क्षीरोद्भवघृतगुणाः ...	”	(अथ तैलवर्गः ।)	
घृतगुणाः ...	”	तैलगुणाः ...	”
बहुकालस्थितघृतगुणाः	”	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	”
किलाटादिगुणाः ...	”	एरण्डतैलगुणाः ...	”
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्व- निन्दितत्वे ...	२६	सार्षपतैलगुणाः ...	”
(अथ इक्षुवर्गः ।)		आक्षतैलगुणाः ...	”
इक्षुरसगुणाः ...	”	निम्बोद्भवतैलगुणाः ...	”
यात्रिकरसस्य न्यत्वगुणाः	”	उमाकुसुमभजगुणाः ...	२८
पौण्ड्रकरसस्य श्रेष्ठ्यम्...	”	वसागुणाः ...	”
शातपर्वकादीनां गुणाः	”	(अथ मद्यवर्गः ।)	
फाणितगुणाः ...	”	मद्यगुणाः ...	”
निर्मलगुहगुणाः ...	”	नवजीर्णमद्यगुणाः ...	”
पुराणनवगुहगुणाः ...	”	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषे०	”
मत्स्यण्डिकादिगुणाः...	”	सुरागुणाः ...	”
यवासशर्करागुणाः ...	”	वैभीतकीगुणाः ...	”
सर्वशर्करागुणाः ...	”	अरिष्टगुणाः ...	”
शर्कराफाणितयोर्बरावरत्वम्	”	द्रक्षारसोद्भवगुणाः ...	२९
मधुगुणाः ...	२७	स्वार्जूरमद्यगुणाः ...	”
		शर्करामद्यगुणाः ...	”

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
गुणमद्यगुणाः	... २९	षष्टिकादिभ्योऽन्यत्राहित्व ० ३१	
सीधुगुणाः	कन्वादि तृणधान्यानि	..
पकरसगुणाः	प्रियङ्गोर्मससधानकरत्वम्	..
मध्वासवगुणाः	कोरदूषगुणाः
शुक्तगुणाः	यवगुणाः
गुडादीनां यथोत्तर लघुत्वम्	..	अन्ययवस्वरूपम्
कन्ददितदामृतगुणाः	..	वंशोद्भवयवस्वरूपम्
अन्यामृतगुणाः	गोधूमस्वरूपम्	... ३२
धान्याम्लकाञ्जिगुणाः	..	नन्दीमुखीपथ्या
गोऽजादिमूत्रगुणाः	३०		
द्रवैकदेशोदाहरणम्		

(अथ शिम्बीधान्यवर्गः ।)

अथाक्षस्वरूपविज्ञानीया-

ध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

(अथ शूकधान्यवर्गः ।)

हिसकारिधान्यानि	शिम्बीधान्यानि
रक्तशालिगुणाः	सुद्रगुणाः
महाशाल्म्यादीनां श्रेष्ठत्वम्	..	कुलत्थानां गुणाः
यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य	..	निष्पावगुणाः
निन्दितत्वम्	... ३१	माषगुणाः
षष्टिकस्य श्रेष्ठ्यम्	काकाण्डोलोत्तमशुक्ताफलगु०	..
षष्टिकान्महाव्रीह्यादयो गुण०	..	तिरुगुणाः
		अन्सीगुणाः
		कुसुम्भवीजगुणाः
		माषयवकयोर्न्यूनत्वम्	..
		नवधान्यगुणाः

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
(अथ [कृताङ्ग] पक्षाक्षद्वर्गः ।)		(अथ मांसवर्गः ।)	
गण्डादीना यथापूर्वं लाघवं ३३		हरिणादयो दश मृगाः ३४	
मण्डगुणाः	३३	लावादय एकाविंशतिः	
पेयागुणाः	३३	विक्किराः ... ३५	
विकेप्यागुणाः	३३	जीवन्जीवकादयो दश प्र० ..	
ओदनलक्षणम्	३३	मेकादयश्चत्वारो विकेशयाः ..	
एवं सर्वपेयादिकम्	३३	गवादयः प्रसङ्गाः	
मांसरसलक्षणम्	३३	वराहादयो महामृगाः ..	
मौद्गरसलक्षणम्	३३	हंसादयोऽपचरसंज्ञाः ..	
क्षौलत्थरसलक्षणम्	३३	रोहितकादयो मत्स्याः ..	
तिलविकृत्यादिगुणाः	३३	इत्यष्टधा मांसम् ... ३६	
रसालाया लक्षणम् ... ३४		व्याम्भिनादयः	
पानकलक्षणम्	३४	आङ्गलादिशब्दवाच्याः ..	
लाजालक्षणम्	३४	आङ्गलानां लक्षणम् ..	
पृथुकगुणाः	३४	शशगुणाः	
धानालक्षणम्	३४	तित्तिरिगुणाः	
सकुलक्षणम्	३४	शिखिगुणाः	
पिण्याकलक्षणम्	३४	कुक्कुटगुणाः	
वेसवारलक्षणम्	३४	प्राभ्यकुक्कुटः	
मुद्रादिजवेसवारलक्षणम् ..	३४	क्रकरोपचक्रकाः	
कुक्कुलादिपक्षानां यथोत्तरं ..	३४	काणकपोतः	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
चटकाः	३६	चांगेरीगुणाः	३८
बिलेशयादीनां यथो-		पटोलादीनां गुणाः	"
त्तरमधि०	"	पटोलविशेषगुणाः ...	३९
महामृगगुणाः	३७	बृहतीद्वयगुणाः	"
अजमांसगुणाः	"	वृषगुणाः	"
आविकमांसगुणाः...	"	कारवेलगुणाः	"
गोमांसगुणाः	"	वार्ताकगुणाः	"
महिषगुणाः	"	करीरगुणाः	"
बराहगुणाः	"	कोशातकावल्गुजकयोगुणाः	"
मत्स्यगुणाः	"	तण्डुलीयगुणाः	"
चिलिचिमिमत्स्यगुणाः	"	मुजातगुणाः	"
लावादयः... ..	"	पालक्या गुणाः	"
सधोहतमांसस्य शुद्धत्वं	"	उषोदकागुणाः	"
मृतमांसादित्यागः ...	"	चंचुगुणाः... ..	"
पुंस्त्रियोर्मांसप्रकारः	"	विदारीगुणाः	"
(अथ शाकवर्गः ।)		जीवन्तीगुणाः	"
पाठादिजशाकगुणाः	३८	कूष्माण्डादिगुणाः	"
मुनिषण्णगुणाः	"	कूष्माण्डविशेषगुणाः	"
राजक्षवगुणाः	"	अपुसगुणाः	४०
वास्तुकगुणाः	"	तुम्बफलगुणाः	"
काकमाचीगुणाः	"	शीर्णवृन्तगुणाः	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मृणालादिगुणाः ...	४०	लशुनगुणाः ...	४२
कलम्बादिगुणाः ...	”	पुलाण्डुगुणाः ...	”
लघुपत्रागुणाः ...	”	गृञ्जनकगुणाः ...	”
तर्कार्यादिगुणाः ...	”	सूरणगुणाः ...	”
पुनर्नवादिगुणाः ...	”	भूकन्दगुणाः ...	”
त्रिरिबिल्वकुरगुणाः ...	४१	पत्रादीनां यथोत्तरं गुरुत्वम् ...	”
शतावर्धकुरगुणाः ...	”	शकेषु जीबन्त्या वरत्वम् ...	”
वशकरीरगुणाः ...	”	सर्षपाणामवरत्वम् ...	”
पत्तूरगुणाः ...	”	(अथ फलवर्गः ।)	
कासमर्दगुणाः ...	”	द्राक्षागुणाः ...	”
कुसुम्भशाकगुणाः ...	”	दाढिमगुणाः ...	४३
सार्षपशाकगुणाः ...	”	मोन्वादिगुणाः ...	”
बालमूलकगुणाः ...	”	तालफलादिगुणाः ...	”
महन्मूलकगुणाः ...	”	पकबिस्वगुणाः ...	”
शुष्कमूलकगुणाः ...	”	कपित्थगुणाः ...	४४
आममूलकगुणाः ...	”	जाम्बवगुणाः ...	”
पिण्डालुगुणाः ...	”	आम्रगुणाः ...	”
कुठेरादिगुणाः ...	”	वृक्षाम्लगुणाः ...	”
सुरसगुणाः ...	४२	शमीफलगुणाः ...	”
सुमुखगुणाः ...	”	पीलुगुणाः ...	”
आर्द्रिकागुणाः ...	”	मातुलुङ्गगुणाः ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं
भक्ष्यातकमांसादिगुणाः	४४	मज्जिमाक्षरादिगुणाः	४६
पातवतगुणाः ...	४५	हिङ्गुगुणाः ...	४७
पक्वपातवतगुणाः ..	४५	हृत्तकीगुणाः ...	४७
द्राक्षपरूषकादेगुणाः	४५	आमलकगुणाः ...	४७
करमर्दकगुणाः ...	४५	अक्षगुणाः ...	४७
कोलादिगुणाः ...	४५	त्रिफलगुणाः ...	४७
अम्लीकाफलादिगुणाः	४५	त्रिजातकगुणाः ...	४७
फलानां मध्ये लकुचमवरम्	४५	कटुकमरिचगुणाः ...	४७
फलशकसंपादनकारणम्	४५	पिप्पलीगुणाः ...	४७
(अथौषधवर्गः ।)		नागरगुणाः ...	४७
लवणलक्षणम् ...	४५	आर्द्रकगुणाः ...	४७
लवणविशेषलक्षणम् ...	४५	चविकागुणाः ...	४७
सौवर्चलक्षणम् ...	४५	चित्रकगुणाः ...	४७
बिल्वलक्षणम् ...	४५	पञ्चकोलगुणाः ...	४७
सामुद्रलक्षणम् ...	४५	पञ्चमूलगुणाः ...	४७
औन्निदलक्षणम् ...	४५	हृत्पञ्चमूलगुणाः ...	४७
कृष्णलवणलक्षणम् ...	४५	मध्यपञ्चमूलगुणाः ...	४७
रोमकलवणलक्षणम् ...	४५	जीबनाख्यपञ्चमूलगुणाः	४७
लवणप्रयोगे सैन्धवप्रयोगः	४५	तृणसंशकपञ्चमूलगुणाः	४७
यवक्षारलक्षणम् ...	४५	संग्रहश्लोकः	४७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथाकारक्षाध्यायः		सेधामांसेन बराहादिमासाऽ-	
सप्तमः ॥ ७ ॥	४९	• भक्षणम् ...	५२
राजनिकटे वंध्यस्थितिः	”	पिप्पलीवशेषस्य त्यागः	”
बंधेन राजा रक्ष्यः ...	”	शूल्योभासोविरुद्धः ...	”
विषदुष्टभक्तलक्षणम् ...	”	कस्मिंश्चित्क्रसाधितो विरुद्धः	”
व्यञ्जनानां परीक्षा ...	”	एकत्र पायससुराकृशरत्या०	”
विषदूषितरसादिवर्णः	”	तुल्यप्रमाणमध्वादेर्मिथो-	
विषदातुर्लक्षणम् ...	५०	विरोधः ...	”
सविषस्यान्नादेः परीक्षा	”	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपा-	
पक्षिमृगैरपि परीक्षा ...	”	नेन विरुद्धे ...	५३
सविषेऽन्ने भक्षिते कण्डूद०	”	तिलकल्कमाधिनोपोदकया-	
वक्त्रगे विषे लालादयः	”	तीसारः ...	”
आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	”	बलाकावरुण्यादिना सह वि-	
भुक्तविषस्यौषधम् ...	५१	रुद्धातिचिर्यादय ऐरण्डा-	
हेमपाने विषबाधाऽभावः	”	ग्निना सिद्धा जीवित०	”
विरुद्धाहारस्य विषगरोपमः	५२	हारीतमांसस्य योगविशेषेण	
विरुद्धभोजनलक्षणम्	”	नाशकत्वं ...	”
पयसाऽम्लद्वयविरोधः	”	तदेव समाक्षिकं विरुद्धम्	”
पयसा कुलत्थादेर्विरोधः	”	विरुद्धस्य व्यापिलक्षणम्	”
हरीतकादिभक्षणे पयस्त्यागः	”	शरीरस्याभिसंस्कृतिर्विरुद्धा-	
		हारे प्रशस्ता ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
व्यायामादिकारिणो विरोध्यपि		मैथुनस्य स्वीकारत्याग-	
भोजनम् ...	५३	प्रकारः ...	५६
पथ्यापथ्यभोज्यत्यागप्रकारः ,,		ऋतुविशेषे निधुवननियमः ,,	
हितनिषेधणम् ...	५५	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने	
पथ्यगुणानां स्थिरत्वम् ,,		भ्रमादयः ...	५७
अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारा-		युक्तनिधुवनरतस्य स्मृत्या० ,,	
भ्यां गुणाः ...	५६	राज्ञा वैद्यो निकटे स्थाप्यः ५७	
अहिताहारत्यागः ...	५८	अथ मात्राक्षितीयाभ्या-	
आहारादिभिः शरीरधार० ,,		योऽष्टमः ॥ ८ ॥ ,,	
शयनब्रह्मचर्ययोर्विधिः ,,		परिमितभक्षणम् ...	५९
दुष्टनिद्रानिर्देशः ...	५९	गुरूणां लघूणां च मात्रकथ० ,,	
जागरणस्य गुणाः ...	६०	हीनमात्रभोजननिषेधः ,,	
दिवास्वापस्य गुणदोष-		अतिमात्रे दोषप्रकोपः ,,	
करत्वम् ...	६०	दोषप्रकोपे विषूचिकोद्भवः ,,	
पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा-		एतस्यैव विस्तारेण कथ० ५८	
स्वापनिषेधः ...	६१	विषूचिकानिर्वचनम् ,,	
अकालशयनान्मोहादयः ५५		वाताद्याधिक्याच्छूलाद्युद्भवः ,,	
तत्र चिकित्सा ...	६१	कफाधिक्याच्छर्बाद्युद्भवः ,,	
निद्रानाशजन्मविकाराः ,,		अलससंज्ञो रोगः ...	६२
यथाकालं रात्रौ निद्रा ,,		दण्डकालसकलक्षणम् ,,	
मन्दनिद्रास्य क्षीरादिसेव० ५६		आमविषनिर्देशः ...	६३

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अलसकोपक्रमनिर्देशः	५८	शाल्यादिशीलनम्	६१
विषूच्या विरिक्तबदुपचारः	५९	रोगोच्छेदकरस्यसेवनम्	॥
अजीर्णिनो वमनादि	॥	भक्षणव्यवस्था	...
जीर्णेऽशनं औषधयोजनम्	॥	भोजनस्य परिमाणम्	॥
औषधप्रकारः	...	यवगोधूमादिभक्षणे शीतज-	
एतस्यैव विवरणम्	...	लादिपानम्	... ६२
अन्यव्याधिक्रित्सा	॥	मत्तवटकादेरुक्षुलिग्धस्य	
हेतुव्याधिबिपर्यययोरेव चि-		वैपरीत्येनानुपानम्	॥
क्रित्सायामुपयोगः	॥	अनुपानस्य मनःप्रवर्षादि-	
अजीर्णलक्षणम्	...	करत्वम्	...
अनिच्छादजीर्णम्	...	ऊर्ध्वजत्रुगदादौ नानुपानं	॥
पित्तादजीर्णम्	...	प्रष्टिन्नदेहादीनां पानत्यागः	॥
अजीर्णे लङ्घनादि	... ६०	पानभोजनोत्तरं पुरुषेण भा-	
प्रभूताजीर्णादिलम्बिका	॥	ष्यादित्यागः कर्तव्यः	॥
आहारसाररसाजीर्णलक्षणं	॥	भोजनस्य कालः	...
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	॥	अथ द्रव्यादिविज्ञानीया-	
अजीर्णस्यान्यकारणानि	॥	ध्यायो नवमः ॥९॥	६३
अध्यशनलक्षणम्	...	रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	॥
शृष्टैः सहेष्टभोजनम्	६१	द्रव्यादेः पञ्चभूतात्मकत्वं	॥
तृणादिजुष्टभोजनत्यागः	॥	पञ्चमहाभूतैर्द्रव्योत्पत्ति-	
किलाटादिशीलननिषेधः	॥	प्रकारः...	...

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
द्रव्यमनेकरसम् ...	६२	शीतमाह्लादनादिकर्तृ...	६५
ज्वरादीनामनेकरोषत्वम्	,	विपाकस्य लक्षणम् ...	,,
द्रव्ये शुवादयो गुणाः	,,	गुहादीनां मधुरादिरूपेण०	,,
रसे उपचारतो गुणाः	,,	द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा	
पार्थिवद्रव्यस्य शुर्वादिगुणो-		शुभाशुभकर्तृत्वम्	,,
त्कटत्वम् ...	,,	रसादीनां कार्यकारणे	
आप्यस्य द्रवादिगुणोत्पत्तत्वं	,,	कारणत्वम् ...	,,
आग्नेयस्य रूक्षादिगुणोन्व०	,,	विरुद्धगुणसंयोगे भूयसा-	
वायव्यस्य राक्ष्यादिगुण०	,,	त्पञ्चयः ...	,,
नाभसस्य सूक्ष्मादिगुणोत्प-		रसादीनां साम्ये कार्यकार-	
णत्वम् ...	६४	णत्वविचारः ...	,,
सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	,,	प्रभावस्य कर्मकथनम्	,,
असिपवनोत्कटं द्रव्यमूर्ध्वगं	,,	एतस्मिन् वृष्टान्तः ...	,,
भूमितोयगुणाधिकमभोगामि	,,	द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः	६६
वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	,,	उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्वचः	,,
सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	,,	अथ रसभेदीयाण्यायः	
शुर्वादिभेदाष्टसुवीर्याख्या	,,	॥ १० ॥	,,
रसादीनां वीर्यत्वाभावः	,,	बहुसोद्भवः ...	,,
द्विषैव वीर्यप्रकारः ...	,,	रसलक्षणम् ...	,,
तत्र युक्तिः ...	६५	मधुरगुणाः ...	६७
उष्णं अमादिकर्तृ	,,	अम्लगुणाः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लवणगुणाः	... ६७	कटुम्ललवणानामुत्तरोत्तरं	
तिक्तगुणाः	... ,,	वीर्याण्यता	... ६९
कटुगुणाः	... ,,	तिक्तादीनामुत्तरोत्तरं	
कषायगुणाः	... ६८	रूक्षतादि	... ७०
रसस्य कर्मकथनम्	... ,,	पट्टादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वम्	..
अम्लरसकर्म	... ,,	पट्टादीनां क्षिब्धता	... ,,
लवणरसकर्म	... ,,	अम्लादीनामुत्तरोत्तरं लघु०	..
तिक्तरसकर्म	... ,,	रसानां संयोगकल्पनावि०	..
कटुरसकर्म	... ,,	रससंयोगानां व्याख्यानम्	..
कषायरसस्य कर्म	... ,,	रसभेदानां सङ्क्षेपेण कथनम्	..
मधुरादिरस्कन्धः	... ,,	रसादीनामुपयगः	... ७१
अम्लस्कन्धः	... ,,	अथ दोषादिविज्ञानीया-	
लवणस्कन्धः	... ६९	ध्यायः ॥ ११ ॥	..
तिक्तस्कन्धः	... ,,	देहस्य मूलं दोषादयः	..
कटुस्कन्धः	... ,,	रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि	..
कषायस्कन्धः	... ,,	मलानां कर्माणि	... ,,
मधुरस्य क्लेष्मकरत्वापवादः	..	वृद्धवायोः कर्म	... ,,
अम्लस्य पित्तकरत्वापवादः	..	वृद्धपित्तस्य कर्म	... ७२
तिक्तस्य वातकरत्वा पवादः	..	वृद्धक्लेष्मणः कर्म	... ,,
कटुन अपवादः	... ,,	वृद्धरसपित्तयोः कर्म	... ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वृद्धमांसस्य कर्म ...	७२	क्षीणस्वेदस्य कर्म ...	७३
वृद्धमेदसः कर्म ...	"	व्राणादिमलानां क्षयलिङ्गं ..	"
वृद्धाश्लः कर्म ...	"	दोषधातुमलानां समास-	"
वृद्धमज्जाकर्म ...	"	तो वृद्धिक्षयौ ...	७४
वृद्धशुक्तस्य कर्म ...	"	दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः ..	"
वृद्धशकृतः कर्म ...	"	लङ्घनबुंहणैर्विकारसाधनम् ..	"
वृद्धमूत्रस्य कर्म ...	"	विकारसाधनप्रकारः ..	"
वृद्धस्वेदस्य कर्म ...	"	रक्तवृद्धशुक्लादीनां रक्तस्रुति-	"
एवं दूषिकादयो मलाः ..	"	विरेचनादिभिरुपक्रमः ..	"
क्षीणानिलस्य कर्म ...	७३	धातोर्बृद्धिक्षयकरणप्रकारः ७५	"
क्षीणपित्तस्य कर्म ...	"	प्रकुपितदुष्टदोषाणां धातुदोष-	"
क्षीणकफस्य कर्म ...	"	करत्वादि ...	"
क्षीणरसस्य कर्म ...	"	ओजसो निरूपणम् ..	"
क्षीणरक्तस्य कर्म ...	"	ओजसः क्षयादि ...	"
क्षीणमांसस्य कर्म ...	"	तत्र मेषजम् ...	"
क्षीणमेदसः कर्म ...	"	ओजोविबुद्धौ देहतुष्टादि ..	"
क्षीणस्नानः कर्म ...	"	संक्षेपेण वृद्धिक्षयमेषज-	"
क्षीणमज्जायाः कर्म ...	"	कथनम् ...	"
क्षीणस्य शुक्तस्य कर्म ...	"	वृद्धमक्षणे दोषाणां वृद्धि-	"
क्षीणपुरीषस्य कर्म ...	"	क्षयजयः ...	"
क्षीणमूत्रस्य कर्म ...	"		"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातादीनां विपरीतसमा नयो		श्लेष्मा पञ्चविधः ...	७७
रुचिकारत्वम् ...	७५	श्लेष्मणोऽवलम्बकत्वम्	७७
दोषवृत्त्यादावन्योऽपि लक्षण-		स आमाशये कुदकः	७७
प्रकारः ...	७६	जिह्वास्थो बोधकः...	७७
क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः	७६	शिरस्स्थस्तर्पकः ...	७७
अथ दोषमेदीयाध्यायः		संधिस्थः श्लेषकः ...	७८
॥ १२ ॥ ...	७७	दोषोपसंहरणम् ...	७७
वातस्य स्थानम् ...	७७	चयकोपरूपवृद्धिनिदानम्	७७
पित्तस्य स्थानम् ...	७७	पित्तचयः ...	७९
कफस्य स्थानम् ...	७७	श्लेष्मचयः ...	७७
बायोः पञ्चात्मत्वम्	७७	चयादीनां लक्षणानि	७७
प्राणस्य गत्यादिप्रकारः	७७	कोपस्य लिङ्गम् ...	७७
उदानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	वातादेश्वयप्रकोपश्चमाः	७७
व्यानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	अस्मिन्पर्यनुयोगः ...	७७
समानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	वातादेः कोपाभावः	७७
अपानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	कालादाहारादीनां प्राधा-	
पित्तमेदाः पञ्च ...	७७	न्यम् ...	८०
पित्तस्य रजकसंज्ञा...	७७	दोषाणां न्यासिनिवृत्तिवैचिध्यं	
हृद्रतं पित्तं साधकमुच्यते	७७	कोपजम् ...	७७
दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम्	७७	विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
त्वक्स्थं भ्राजकम् ...	७७	न्येन ...	७७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अत्रैव हेत्वन्तरम् ...	८०	परमत्रकथनम् ...	८२
तेषां कोपे इन्द्रियाणां शब्दा-		मलानां स्वतन्त्रगतत्रने	"
दिमंयोगादि कारणम्	"	भिषजा ने लक्ष्याः...	"
हीनमिध्यातियोगनिर्देशः	"	परमत्राणां प्रशमोपायः	"
कालस्य त्रैविध्यम्...	"	प्रकोपे परतन्त्रस्यादौ चिकि०	"
कर्मणोऽपि त्रैविध्यम्	"	अशेषरोगाणां नामतो स्थि०	"
दोषाणां निदानम् ...	"	तत्र कारणम्	"
बाह्यरोगाणां रक्तादीनि स्या-		वैद्येनोपासनदिज्ञानोत्तरं	
नानि ...	८१	चिकित्स्यः ...	८३
आन्तरो रोगमार्गः	"	विचारे कृते वैद्यस्य स्खलनं	"
मध्यमरोगमार्गः ...	"	अवहितस्य यथार्थज्ञानम्	"
बाह्योः कर्माणि ...	"	अल्पज्ञभिषक् इति	"
पित्तस्य कर्माणि ...	"	अल्पज्ञवैद्यस्यायथार्थभेषजम्	"
श्लेष्मणः कर्माणि ...	"	चिकित्साविपर्यये देहनाशः	"
पुनःपुनः व्याधितदर्शनम्	"	अत्र आलोचनपूर्वकं भेषजं	"
व्याधिक्षिप्रकारकः...	"	दोषवातादिकथनम् ...	"
त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थः	८२	तेषां भेदाः	"
त्रिविधव्याधेश्चिकित्सा	"	सन्निपातस्य दोषतारम्येन	
व्याधीनां द्वैविध्यम्	"	भेदाः	८४
तयोरन्त्यस्य लक्षणम्	"	पूर्वप्रकारेण पञ्चविंशतिभेदाः	"
स्वतन्त्रस्य लक्षणम् ...	"	द्विषष्टिनिर्दिष्टाः	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विषयः स्वास्थ्यकारणम्	८४	अभ्यासिभाविषु चिकित्सा	८६
दोषभेदानां रसादिभेदा-		आगन्तुदोषशमनम् ...	११
दानन्त्यम् ...	११	तिर्यग्गतदोषेषु कर्तव्यता	८७
अथ दंशोपक्रमणीया-		तेषामुपक्रमः कार्यः ...	११
ध्यायः ॥ १३ ॥	११	तेषां वमनविरेचनादिना	
पूर्व वानस्योपक्रमः ...	११	निष्कासनम् ...	११
पित्तस्योपक्रमः ...	८५	साममल्लिङ्गम् ...	११
श्लेष्मण उपक्रमः ...	११	आमसम्भवः ...	११
संसर्गोपक्रमः ...	८६	अन्वमते आमसम्भवः	११
संसर्गे भूयोऽप्युपक्रमः	११	सामा रोगा उच्यन्ते...	११
उपक्रमस्य कालः ...	११	केषांचित्सामानामनि-	
तत्र कारणम् ...	११	ह्ररणम् ...	८८
दोषाणां कोष्ठादिसंधिषु		ईदृशे दोषे कर्तव्यता...	११
गमनप्रकारः ...	११	तस्य मार्गः ...	११
शाखादिभ्यो दोषाणां कोष्ठ		आमानां स्तम्भनैर्धारणं न	११
गमनप्रकारः ...	११	तेषु कर्तव्यप्रकारः ...	११
ते विलम्बेन रोगोत्पादकाः	११	तेषां शोधनकालः ...	११
तेषां कालविलम्बेन रोगो-		ग्रीष्मादौ शोभनाभावे	
त्पादकत्वम् ...	११	कारणम् ...	११
परस्थानगतानां दोषाणां वि-		अधिके व्याधौ तदनुसारेण	
कल्पेन चिकित्सोपदेशः	११	शोभनकालः ...	८९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
औषधकालनिर्देशः ...	८९	लङ्घनीयमेदादीनां बृंहण-	
कफोद्रेके निरञ्जमौषधम् ,,		निषेधः ...	९१
कम्पादिषु सामुद्रं प्रशस्तम् ,,		बृंहणलङ्घनयोः संशये	
ऊर्ध्वजत्रुविकारे स्वप्नकाले		कर्तव्यता ...	,,
औषधम् ...	,,	बृंहितस्य लक्षणम् ...	,,
अथ द्विविधोपक्रमणीया-		लङ्घितस्य लक्षणम् ...	,,
ध्यायः ॥ १४ ॥ ९०		अतिबृंहितलङ्घितयोर्लक्षणम् ,,	
उपक्रमस्य द्वैविध्यम् ...	,,	अतिस्थौल्यादिनिर्देशः ,,	
द्वैविध्यनिरूपणम् ...	,,	स्थौल्यादीनामुपक्रमः ,,	
चतुर्णां द्रव्योद्भवान्तर्भाव-		तेष्वौषधम् ...	९२
कथनम् ...	,,	अतिस्थौल्यादिजितां कथनम्,,	
प्रत्येकं तयोर्भेदाः ...	,,	अतिलङ्घनोत्थरोगादिकथनम्,,	
शोधनस्य लक्षणं प्रमेदश्च	,,	स्थौल्यापेक्षया काश्यं वरम् ९३	
तस्य पञ्चविधत्वम् ...	,,	तत्र कारणम् ...	,,
शमनाख्यस्य लक्षणं प्रमेदश्च,,		द्वितीयं कारणम् ...	,,
घाते घातपित्ते च बृंहणं		कृशे मेषजम् ...	,,
शमनमेव ...	,,	मांसमक्षणे न स्थौल्यम् ,,	
बृंहणकथनम् ...	,,	स्थूलकृशयोः समासेनोप० ,,	
बृंहणोपायाः ...	,,	स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम् ,,	
मेहादीनां लङ्घनम् ...	९१	उपक्रमातिरेकेषु द्वित्वानस्ति. ,,	
श्लेष्मणविषयनिरूपणम्	,,		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ शोधनादिगणसंग्रहा-		वातजरोगनाशकानि...	९७
ध्यायः ॥ १५ ॥	९३	कफयोनिशोषादिनाशकानि ,,	
वमनकराणि ...	९४	कफादिनाशकानि व्रण-	
विरेचनकराणि ...	,,	शोधकानि च ...	,,
निरुहणसाधनानि ...	,,	श्लेष्मादिनाशको व्रणशोधनश्च	
उत्तमाङ्गशोधकानि ...	,,	सुरसादिगणः ...	९८
वायुनाशकानि ...	,,	गुल्मादिनाशकानि ...	,,
पित्तनाशकानि ...	,,	चलादिनाशकानि ...	,,
श्लेष्मनाशकानि ...	९५	अतीसारादिनाशनौ गणौ	९९
जीवनीयास्थ्यो गणः ...	,,	पक्वातीसारादिनाशकौ	,,
विदार्यादिगणः ...	,,	योन्याद्यामयन्ताः ...	,,
दाहादिनाशकानि ...	,,	मेदःपित्तास्त्रादिनिवर्हणो	
स्तन्यहेतवो वातादिनाश०	,,	न्यग्रोधादिगणः ...	,,
तृडामयादिनाशकानि	,,	वातादिकण्डूादिनाशकः	,,
विषादिनाशकानि ...	,,	गुल्मादिनाशकः ...	१००
कफादिनाशकानि ...	९६	उक्तवर्गालाभे तत्तुल्ययोजनम् ,,	
पित्तादिनाशकानि ...	,,	एषां पात्रादिप्रकारेण रोग-	
छर्षादिनाशकानि ...	,,	नाशकत्वम् ...	,,
श्वित्रादिनाशकानि ...	,,	अथ स्नेहाध्यायः ॥ १६ ॥	
कफादिनाशकानि ...	९७	लेहनिविरुद्धयोः स्वरूपम्	,,
मूत्रकृच्छ्रादिनाशकानि	,,	लेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम् ,,	

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
सर्पिरादीनि पित्तघ्नानि १००		तस्य हिनकारित्वम्... १०२	
घृतापेक्षया तैलादीनामुत्तरो		उपयुक्तस्य फलम् ... ,,	
त्तरं गुह वम् ... ,,		उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरगुण-	
बमकलेहादीनां निरूपणम्.,		वारि गनम् . १०३	
स्नेहनिरूपणम् ... ,,		तदुत्तरं भोजयितव्यस्यान्न-	
स्नेहनायोग्याः ... १०१		प्रकारः ... ,,	
स्नेहानां हितकारित्वम् ,,		स्नेह उपयुक्ते विरिक्तवदुप०,,	
ग्रन्थ्यादितोगेषु तैलं हितम्,,		पाने दिनपरिमाणम् ,,	
वातादिषु बमामञ्जानां श०,,		सम्यक् स्नेहादीनां लक्षणम्,,	
वसाया विशेषान्नरम् ,,		अमात्रमपिरादेः शोफादि-	
कालविशेषे स्नेहविशेषेपयो०,,		करस्त्वम् ... १०४	
घर्मेपि च निशिघृतोपयो० १०२		स्नेहविभ्रंशे क्षुत्तृष्णानिग्रहादि,,	
अन्यथाविपर्ययः ... ,,		विरूपणस्य सम्यक्कृताति-	
स्नेहोपयोगप्रकारः ... ,,		कृतलक्षणम् ... ,,	
स्नेहस्य ऋतुःषष्टिविचारणाः,,		मांसलस्नेहानां लक्षणम् ,,	
अच्छपेयः स्नेहः केवलः ,,		स्नेहेन मलप्ररणम् .. ,,	
तस्य श्रद्धयम् ... ,,		बालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहकरणं,,	
स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्ष० ,,		तेषां कथनम् ... ,,	
तस्य कालमात्रालक्षणम् ,,		सद्यःस्नेहे कारणम् ... ,,	
जातधुमुक्षस्य स्नेहोपयोगः ,,		कुष्ठादिषु स्नेहार्थं द्रव्य-	
रसादिसहभावेन स्नेहोपयो०,,		विशेषनिषेधः ... १०५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तेषां स्नेहनप्रकारः...	१०५	अतियोगलक्षणम् ...	१०७
आमयक्षीणानां स्नेहनप्रकारः,,		गुर्वादिद्रव्येण स्वेदसंभवः ,,	
पुनःपुनः स्नेहे फलम्	,,	द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं	
अथ स्वेदविध्यध्यायः		स्वेदनादि भवति ...	,,
॥ १७ ॥	,,	रसतः स्तम्भननिर्देशः	,,
स्वेदस्य चातुर्विध्यम्	,,	स्तम्भितस्य लक्षणम्	,,
तापादीनां लक्षणम्...	,,	अतिस्तम्भितलक्षणम्	,,
उपनाहस्वेदः ...	,,	अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः ,,	
स्नेहोपायभूताः पट्टादयः	,,	श्लासादिमत्सु स्वेदः	१०८
ऊष्माख्यः स्वेदः ...	,,	स्थूलविशेषे अनाग्नेयः स्वेदः ,,	
द्रवस्वेदः ...	,,	अनाग्नेयस्वेदलक्षणम्	,,
अवगाहस्वेदः ... १०६		शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम्	,,
स्वेदे देशः...	...	अथ वमनविरेचनविधि-	
व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः,,		ध्यायः ॥ १८ ॥	,,
कफप्रस्तस्य स्वेदाचरणम्	,,	कफपित्तयोर्वमनविरेचने	,,
आमाशयगते वाते स्वेदः	,,	नवज्वरादीनां वमनविरेचनम्	१०९
वह्मणादावल्पस्नेहादि-		गर्भिणीदीनां वमननिर्देशः	,,
योजना ... १०७		विषयव्यवहारे तु वमनवि-	,,
शीतशूलक्षयादौ स्वित्रेन		केचिदमात्रेण विरेचनविध्याः	,,
भाव्यम् ...	,,	गुलाद्यादि विरेच्या वम्याश्च	,,
		नवज्वरीणो विरेचनविषेधः	,,

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
श्रावणादौ वमनौषधस्य		वागितस्य पुनर्विरेचनम् ११२	
मात्रापानम् ... १०९		बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणापि	
पीनस्य प्रतीक्षणम् ... ,,		विरेकः ... ,,	
ततो वमनम् ... ११०		प्रभूतमारुतकोष्ठस्य विरेकः ,,	
वमन. पाश्चादिधारणम् ,,		पित्तादा कषायादिभिर्विरे० ,,	
कफादा तीक्ष्णादिद्रव्य-		विरेकाप्रवृत्ताबुष्णांबुपानम् ,,	
वमनम् ... १११		अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि,,	
हीनवेगस्य पुनःपुनर्वमनम् ,,		अवृद्धलेहकोष्ठस्य दशाहा-	
अयोगेन निष्ठावनादयः ,,		दूर्ध्वं विरेकादि... ११३	
सम्यग्योगे कफादीनां प्रवृत्तिः,,		अयोगलक्षणम् ... ,,	
अतियोगे केनादिवद्वमनं ,,		तद्वैरीत्ये योगलक्षणम् ,,	
सम्यग्योगेन वमिते धूम-		अतिविरिक्तस्य जलादिस्त्रावः ,,	
पानम् ... ,,		सम्यग्विरिक्तस्य धूमवर्ज्ये-	
तदूर्ध्वं सायमादा भुजानस्य		नोपपादनम् ... ,,	
पेयादिक्रमः ... ,,		ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि,,	
पेयादिक्रमरूपम् ... ,,		पीतमेषजस्य लघनम् ,,	
पेयादिक्रमस्य फलम् ११२		लघितस्य गुणाः ... ,,	
वमने विरेकं च वेगानां		अग्निमांद्याल्पेयादिक्रमः ,,	
संख्या ... ,		सुताल्पपित्तश्लेष्मादेः	
पित्ताद्यंतं वमनादि... ,,		पेयान्निषेधादि ... ११४	
वेगापनयनादि ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वमनस्य पाकप्रतीक्षायां		आस्थाप्या एवानुवास्या	
कारणम् ... ११४		अनास्थाप्या नानु-	
कारणविशेषणभेदनीय-		वास्याः ... ११६	
भौज्यैर्योजनं ... ,,		निरूहान्वासनयोर्यत्रस्य	
दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषजयः ,,		लक्षणम् ... ,,	
मंदाइयादेः शोधनम् ,,		यंत्रस्य प्रमाणम् ... ,,	
रूक्षादीनां भैषज्यपरिणामादि, ,,		नेत्रप्रमाणमिदृच्छिः ,,	
विरेकेण मलनिर्हारः ,,		विदुद्वारेण नेत्रस्थैस्त्यप्रमाण-	
विषाद्यातैषु विरेचनम् ,,		मधिकं बस्तिपुटयोज-	
तेषां स्नेहविरेकैः शोधनम् ,,		नार्थं कर्णिकाकरणम् ११७	
वमनादीनां मध्येमध्ये		कर्णिकाद्वयेऽजादीनां	
स्नेहस्वेदप्रयोगः ११५		बस्तियोजना ... ,,	
एवंविधाने कारणम् ,,		बस्तेरभावे च्छागाद्यवयवादि-	
स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषः ,,		विन्यासः ... ,,	
संशुद्धेः कालः ... ,,		अनुवासने मात्रा ... ,,	
अथ बस्तिविधिरध्यायः		निरूहात्पूर्वमनुवासनं	
॥ १९ ॥		तस्य कालश्च ... ,,	
वातोत्कण्ठेषु बस्तिः ,,		आतुरस्य नेत्रप्रपीडन-	
तस्य त्रैविध्यम् ... ,,		प्रकारः ... ११८	
निरूहेण गुल्मादीनां साधनं ,,		तस्य स्निग्धोर्जननम् ,,	
निरूहायोग्यकथनम् ,,		तस्यांगस्य हननादि ,,	
		लघुमात्रया भोजनम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ततःपरमहोरात्रमुपेक्षा ११८		अन्यदनुवासनस्य सम्य-	
ततः शुंठी धान्यांबुपानम् ,,		ग्योगलक्षणम् ... १२१	
तृतीयादौ दिनेऽनुवासनम् ,,		श्लेष्मविकारादौ स्नेहवस्तिमानं,,	
ततो निरूहशोधनप्रयोगः ,,		श्लेष्मपित्तपञ्चनेषु यूषादि-	
ततो वस्तिप्रकल्पना ,,		भोजनम् ... ,,	
निरूहकल्पनाप्रकारः ११९		अनिले वस्तिप्रकारः ,,	
ततो वातादौ स्नेहप्रकल्पनादि,,		पित्ते वस्तिः ... ,,	
औषधस्य गुदे प्रणयनम् ,,		कफविषये वस्तिप्रकारः ,,	
अत्रान्यमतम् ... १२०		संनिपाते वस्तित्रयम् ,,	
निरूहाणां संयोजनविधिः ,,		वस्तिनियमः ... ,,	
निरूहे रोगिणः स्थितिप्रकारः,,		अन्यमतम् ... ,,	
तत्र वस्तिपीडनादि ,,		तत्र कर्तव्यम् ... ,,	
सम्यङ्निरूढत्वपर्यंतं वस्ति-		दोषादिसाम्यात्सर्वस्य प्रामा,,	
विधानम् ... ,,		पूर्वमतानुग्राहिस्त्वमतम् १२२	
सम्यङ्निरूढलिंगाने ,,		कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः,,	
निरूहस्य सम्यग्योगे भोजनं ,,		वस्तिकर्मत्रिदोषजित् ,,	
कोष्णसलिले न स्नानम् ,,		मात्रावस्तिप्रलक्षणम् ,,	
वातादितस्यानुवासनम् १२१		मात्रावस्तिर्वालादीनां हितः ,,	
अनुवासनस्य सम्य-		उत्तरवस्तिः ... ,,	
ग्योगादयः ... ,,		नेत्रस्य परिमाणम् ... ,,	
		नेत्रस्य वस्तिर्मृदादि ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अस्य रोगिणः स्नेहप्रण० १२२		शमनस्योपयोगः ... १२५	
त्रिचत्वारो वा वस्तयः ,,		विरेचनाख्यस्योत्पत्तिः ,,	
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधानम् ,,		बृंहणशमनयोरोत्पत्तिः ,,	
नेत्रस्य प्रमाणम् ... ,,		नस्यविशेषाः ... ,,	
स्त्रीबालानां वस्तौ वि० १२३		शिरोविरेचनाख्यं नस्यम् ,,	
स्त्रिया उत्तरवस्ताववस्थानम् ,,		शमनसंज्ञं विरेचनम् ,,	
त्रिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुन-		तस्य नासायां ध्मापनम् ,,	
विधानम् ... १२४		मंशस्नेहस्य परिमाणादि ,,	
शुद्धे वमिते विरेकादि ,,		नस्येऽयोग्याः ... १२६	
वस्तेदोषस्यैव निर्हरणे दृष्टान्तः,,		नस्ये कालदोषौ ... ,,	
रोगाणामुत्पत्तौ वायुर्हेतुः ,,		नस्ये कालनियमः ... ,,	
वायोः कारणत्वे कारणम् ,,		यस्य देयं तस्य प्रकारः ,,	
तस्य क्षमाय वस्तिरेव भेषजम् ,,		नस्ये दत्ते पादादीनां	
तस्माद्वस्तिचिकित्सा ,,		मर्दनम् ... १२७	
अथ नस्यविधिरध्यायः		मर्दनानन्तरं पार्श्वयोर्निष्ठीव० ,,	
॥ २० ॥		आभेषजक्षयादद्विस्त्रिवां नस्यं ,,	
ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु नस्यम् १२५		नस्ये संजातमूर्च्छायां	
नस्ये कारणम् ... ,,		प्रतीकारः ... ,,	
नस्यस्य त्रैविध्यम् ... ,,		नस्यावसाने स्थितिप्रकारः ,,	
विरेचनाख्यस्योपयोगः ,,		तत ईषदुष्णकबलधारणम् ,,	
बृंहणस्योपयोगः ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखो-		धूमस्य त्रैविध्यम् ...	१२९
च्छ्वासादयः ...	१२७	रक्तपित्ताद्यादिषु धूमपान-	
रूक्षेऽक्षिस्तब्धतादयः	,,	निषेधः ...	१३०
अतिस्निग्धे कंठ्यादयः	,,	अतिधूमपानं रक्तादिकृत्	,,
सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः	,,	रक्तपित्तादौ शीतो विधिः	,,
दुर्विरिक्तादौ गदोद्रेकादयः	,,	त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः	,,
प्रतिमर्शस्य विषयः ...	,,	नेत्रस्वरूपम् ...	,,
दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः	,,	त्रिविधधूमनेत्रस्य दैर्घ्येण	
तस्य योजननिषेधप्रकारः	,,	प्रमाणम् ...	,,
प्रतिमर्शस्य प्रयोगे कालः १२८		धूमपानकर्तुः स्थितिः	,,
पुरुषविशेषेऽजनादीनां		नासादिगते दोषे पानप्रकारः	,,
नियमः ...	,,	धूमोत्सर्गः ...	,,
प्रतिगर्शो हितकरः...	,,	आदानविसर्गैर्धूमपानम्	,,
नस्यार्थे तैलं शस्तम्	,,	स्निग्धादिधूमपानम्	,,
मर्शप्रतिमर्शं भेदादि	,,	मृदुधूमविषये द्रव्याणि	,,
अणुतैलनिर्देशः ...	१२९	शमनधूमे द्रव्याणि	१३१
नस्यशीलिनः फलम्	,,	तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि...	,,
अथ धूमपानविधि-		धूमवर्तिविधानम् ...	,,
रध्यायः ॥२१॥	,,	अपरो धूमप्रकारः...	,,
रोगानुत्पत्तिनाशनार्थं		धूमपे कासादीना-	
धूमपानम् ...	,,	मनुत्पत्तिः ...	१३३

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ गंडूषादिविधि-		गंडूषधारणकालः	१३३
रघ्यायः ॥ २२ ॥ १३२		मन्यारोगादीनां चिकित्सा	॥
गंडूषश्चतुर्विधः ...	॥	प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	१३४
तेषां योजना ...	॥	तस्य कफरोगेषु योजना	॥
तेषां लक्षणम् ...	॥	मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	॥
स्निग्धगंडूषोत्पत्तिः ...	॥	वातकफादावुष्णादेस्तस्य	
शमनगंडूषः ...	॥	योजना	... ॥
शोधनगंडूषः ...	॥	स त्रिप्रमाणः	... ॥
रोपणगंडूषः ...	॥	मुखालेपस्य स्थित्यादि	॥
गंडूषे स्नेहादिकः प्रयोगः	॥	मुखालेपिनो दिवास्नापादि-	
दंतहर्षादौ तिलकल्कोदकं		निषेधः	... ॥
हितम् ... १३३		पीनसादौ मुखालेपो न	॥
गंडूषधारणे तैलादि हितम्	॥	तस्याकालपलितादि-	
कषादाहान्वितपाकादौ गंडूषे		नाशकत्वम्	... ॥
सर्पिर्माक्षिकगंडूष-		कोलमज्जादयः षण्मुखालेपा	
धारणगुणाः ...	॥	हेमंतादिषु योज्याः	॥
धान्याम्लगंडूषधारणगुणाः	॥	मुखालेपप्रयोजनम्...	१३५
अलवणस्य तस्य गंडूषगुणाः	० ॥	शिरसि तैलस्य चातुर्विध्यम्	॥
क्षारांबुगंडूषस्य गुणाः	॥	तेषूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	॥
कोष्णपानीयगंडूषगुणाः	॥	रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः	... ॥
गंडूषधारणप्रकारः ...	॥	अरुणिकादिषु परिषेकः	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
केशशतादिषु पिचुः	१३५	लेखनांजनस्य शुक्रार्मादिषु	
प्रसुप्त्यादा बस्तिः ...	”	प्रयोगः ...	१३७
शिरोबस्तीविधानम्...	”	तिक्तकद्रव्यै रोपणांजनम्	”
ततः कोष्णस्नेहेन सेचनम्	”	स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनं	१३८
स्नेहधारणकालपरिमाणं	१३६	अजने शलाकाप्रकारः	”
संख्यापरिमाणम् ...	”	अंजनकल्पनात्रैविध्यादि	”
अपर्णानशिरोबस्तेः स्कधादि-		तीक्ष्णचूर्णादौ शलाका-	
मदनम् ...	”	द्वैगुण्यादि ...	”
कर्णपूरणधारणादि	”	निशादावंजननिषेधविधिः	”
मात्राप्रमाणम् ...	”	अन्याचार्यमतम् ...	”
मूर्धनैलफलम् ...	”	एतन्मतस्य दूषणम्...	”
अथाश्रोतनांजनविधि-		अत्युद्रिक्तकफादावंजन-	
रध्यायः ॥ २३ ॥	”	प्रयोगे दृष्ट्युपघातः	१३९
नयनामयाना परिषेको हितः,	”	उपघाते युक्तिः ...	”
मरुदादावाश्रोतन-		रात्रावप्यतिशीते नेत्रे	
मुष्णादि ...	१३७	अंजनवर्जनम्	”
आश्रोतननस्यविधिः	”	भीतादीनां नांजनम्	”
अत्युष्णाश्रोतनाद्रोगादि	”	अतितीक्ष्णाब्जजनस्य न प्र०	”
नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	”	नेत्रेऽजितेजनस्य व्यापनादि-	
अंजनप्रयोगः ...	”	प्रकारः ...	”
अंजनस्य त्रैविध्यम्	”	निर्वृते नयने क्षालनम्	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शोधने प्रकारः ...	१४०	लेखनादिषु शतमात्रादि-	
शोधने कारणम् ...	,,	धारणम् ...	१४२
कंठ्ठादौ तीक्ष्णांजनम्	,,	रनेहनादौ कोष्णादित्वम्	,,
ततः पूर्णमंजनम् ...	,,	आद्ययोरते धूमपानम्	,,
अथ तर्पणपुटपाकविधि-		तत्र तृप्तिवद्योगाः ...	,,
रध्यायः ॥ २४ ॥	,,	नस्यानर्हे तर्पणादिनिषेधः	,,
तर्पणयोजनम् ...	,,	तर्पणादिपर्यंतं हितसेवित्वम्	,,
नेत्रे पक्ष्मतनिक्षेपप्रकारः	,,	कृततर्पणादेः स्थितिप्रकारः	,,
रात्र्यंधादिषु वसावापादि	,,	नेत्रबलाय नस्यादिभिर्यत्नः	,,
अनंतरं मात्राविगणनादि १४१		अथ यंत्रविधिरध्यायः	
अनंतरमपांगदेशे द्वार-		॥ २५ ॥	१४३
करणादि ...	,,	यंत्रप्रकारः ...	,,
इत्थं पवनादौ प्रत्यहं तर्पणम्	,,	यत्राणां रूपादि ...	,,
तृप्तस्य लक्षणम् ...	,,	कंकादीनां मुखैस्तुल्यानि	
तर्पणानंतरं पुटपाकप्रयोगः	,,	यंत्राणां मुखानि...	,,
बातादौ रनेहनादिहितः	,,	संदंशौ षोडशांगुली	,,
रनेहनपुटपाकानां कल्पना	,,	मुचुंडीसंज्ञस्योपयोगादि	,,
लेखनपुटपाककल्पना १४२		द्वे तालयंत्रे ...	१४४
प्रसादनपुटपाककल्पना	,,	नाडीयंत्राणि ...	,,
पुटपाककरणप्रकारः	,,	नाडीप्रमाणम् ...	,,
		पंचमुखच्छिद्राद्युपयोगः	,,

विषयः ,	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शल्यदर्शनाधर्मन्या		वडिशकृती द्वौ ...	१४६
नाड्यः ...	१४४	गर्भशङ्कुः ...	१४७
मूर्ध्वपयुक्तनाडीप्रमाणादि	१४४	सर्पफणाख्यं यन्त्रम् ...	१४८
अशंयंत्रनिर्देशः ...	१४४	शरपुङ्खमुखाख्यम् ...	१४९
शमीसंज्ञं यंत्रम् ...	१४४	षट्शलाकाः ...	१५०
भगंदरयंत्रम् ...	१४५	कर्णशोधनाख्यं यन्त्रम्	१५१
षट्छिद्रा नाडी ...	१४५	शलाकादीनामुपयोगाः	१५२
अंगुलित्राणकसंज्ञम्	१४५	मेढ्रादिषूक्तानि यन्त्राणि	१५३
योनित्रगे क्षणक यंत्रम्	१४५	अनुयन्त्रणान्येकोनविंशतिः	१५४
द्वे षडंगुले यंत्रे ...	१४५	यन्त्राणां कर्माणि ...	१५५
उदकोदरे भलिकादि	१४५	अथ शस्त्रविधिरध्यायः	
धूमादियन्त्राणि ...	१४५	॥ २६ ॥	१५६
अलाबुस्तुबप्रमाणादि	१४५	शस्त्राणि षडङ्गुलानि बाहुल्येन,	१५७
तद्वद्वटी ...	१४५	मण्डलाग्रं नामशस्त्रम् ...	१५८
शलाकाख्यानि यन्त्राणि	१४५	वृद्धिपत्रनामक शस्त्रम् ...	१५९
गंडूपदमुखे द्वे ...	१४६	उत्पलाध्यर्धधाराख्ये द्वे	१६०
मसूरदलवक्त्रे द्वे ...	१४६	सर्पवक्त्रनामकम् ...	१६१
शङ्खः षट् ...	१४६	एषिणीशस्त्रम् ...	१६२
तेषामुभयोः परिमाणादि	१४६	शरार्थास्यं शस्त्रम् ...	१६३
शरपुङ्खासौ द्वौ ...	१४६	कुशपत्रशस्त्रम् ...	१६४
		आटाशस्त्रम् ...	१६५

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अन्तर्मुखं नाम शस्त्रम्	१४९	सविषजलौकसां लक्षणम्	१५२
ग्रीहिवक्त्रं शस्त्रम् ...	”	ताभिः कण्ठ्यादयः ...	”
कुठारीशस्त्रम् ...	”	शुद्धा जलोद्भवा निर्विषाः	”
ताम्रमयी शलाका ...	”	तासामपि रक्तमत्तानां त्यागः	”
वडिशं शस्त्रम् ...	१५०	परीक्षात इतरासां लागनम्	”
करपत्रं शस्त्रम् ...	”	तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	
कर्तरीशस्त्रम् ...	”	दृष्टान्तः ...	”
नखशस्त्रम् ...	”	दंशस्य मोक्षणम् ...	१५३
दन्तलेखनशस्त्रम् ...	”	वमनविधानम् ...	”
सूचीशस्त्रम् ...	”	पुनः सप्ताहं ता सांयोजना०	”
कूर्चलक्षणम् ...	”	सम्प्रग्वान्ते तासां पटुतादि	
खजलक्षणम् ...	”	दुर्बान्ते स्तब्धतादयः	”
यूथिका नाम शस्त्रम्	१५१	दंशस्त्रावादि ...	”
अर्धाङ्गुलवृत्तास्या ...	”	अनन्तर पिच्छादीनां योजनं	”
सूची ...	”	दुष्टरक्तापगमाद्रोगादिशमाः	”
जलौकः प्रभृतीन्यनुशस्त्राणि	”	अशुद्धरक्तस्य पुनः स्नावः	”
षड्विंशतिशस्त्राणां कर्माणि	”	रक्ते दूषितेऽलाबुधटिकायो०	”
शस्त्रदोषाः ...	”	कफादिना दुष्टे योजनम्	”
शस्त्रग्रहणविधिः ...	१५२	कफदुष्टरक्तस्य शृङ्गैर्नाकर्षणं	”
शस्त्रकोशस्याख्यानम्	”	वातपित्तदुष्टस्य शृङ्गेण	
जलौकसां योजनम् ...	”	निर्हारः ...	१५४
		प्रच्छानप्रकारः ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं	१५४	मुखरोगेषु जिह्वादि-	
अवगाटे रक्ते जलौकसः	,,	गानां व्यधः...	१५६
त्वक्स्थे रक्तेऽलाब्धादीनि	,,	उन्मादे उरवादिस्थानां व्य०,,	
सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव	,,	अपसारे हनुमन्विस्थायाः	,,
घातादिस्थानस्थिररक्तस्य		विद्रध्यादौ पार्श्वदिस्थायाः	,,
शृङ्गादिभिनिहारः	,,	तृतीयके ज्वरे अंसमध्य-	
सुतरक्तस्य शोफे सर्पिषोष्णेन		स्थायाः	... ,,
सेवनम्	... ,,	चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्थाधो-	
अथ सिराव्यधविधि-		गतायाः	... ,,
रध्यायः ॥ २७ ॥	,,	प्रवाहिकायां सिराविशेषव्य०,,	
शुद्धलोहितस्य रूपकथनम्	,,	शुक्रमेढामये सिराव्यधः	,,
रक्तदोषः	... १५५	गलगण्डयोरुगगाया व्यधः	,,
रक्तदोषेण व्याधयः	... ,,	गृध्रस्यां जानुसमीप-	
रक्तस्त्रावार्थं सिराव्यधः	,,	स्थितायाः	... ,,
सिराव्यधनिषेधः	... ,,	अपचीरोगे सिराव्यधः	,,
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्यधः	,,	सकथ्यतौ सिराव्यधः	,,
कर्णरोगेषु क० जाया व्यधः	,,	ऊर्ध्वगवातरोगे सिराव्यधः	,,
नासारोगेषु नासाग्र-		पाददाहादिषु सिराव्यधः	,,
स्थिताया व्यधः	१५६	विश्वाच्या सिराव्यधः	१५७
पीनसे नासाललाटयोः		यथोक्तसिराऽदशने व्यध-	
स्थिताया व्यधः	,,	प्रकारः	... ,,
		सिराव्यधोत्तरं कर्तव्यानि	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरायञ्जनम् ...	१५७	सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते तैलादि. १५९	
ततस्ताडनम् ...	,,	दुष्टदुष्टरक्तात्पूर्वं पीतिकास्रा. ,,	
सिरामोक्षणम् ...	,,	शुद्धस्य न स्नावः ... १५९	
ग्रीहिमुखेन पुनर्व्यधः	,,	मूर्च्छायां यञ्जविमोचनादि ,,	
उपनासिकास्थाय व्यधः	,,	वाताच्छयावादिलक्षणं रक्त ,,	
उपजिह्वाधरस्थसिराव्यधः	,,	पित्तात्पीतादिलक्षणमस्रम् ,,	
ग्रीवाश्रितसिराव्यधे		कफात्स्निग्धादिलक्षणम् ,,	
बाससा वेष्टनम् १५८		संसर्गात्सृष्टलक्षणम् ,,	
हस्तसिराव्यधः ...	,,	अशुद्धास्रस्य स्नावपरिमाणं ,,	
पार्श्वसिरावेधप्रकारः	,,	रक्तातिस्रुतावभ्यङ्गादीनि	
स्तब्धमेढ्रसिराव्यधः	,,	मेषजम् ... १६०	
जङ्घासिराव्यधः ...	,,	रक्ते स्मृते बन्धनादि ... ,,	
पादसिराव्यधः ...	,,	अशुद्धे रक्ते पुनः स्नावः ,,	
अनुक्तेष्वपि कल्पनाप्रकारः	,,	लेहोपकृतदेहस्य पुनःस्नावादि	
मांसले देहे ग्रीहिमुखशस्त्र-		किञ्चिद्दुष्टरक्तशेषे न स्मृतिः ,,	
निक्षेपप्रकारः ...	,,	शृङ्गादिभिः शेषस्य हरणम् ,,	
सम्यग्विद्धादौ स्नावादि	,,	शीतोपचारादिना वातस्य	
अल्पविद्धायां सिरावहन-		प्रसादनम् ... ,,	
प्रकारः ... १५९		स्तम्भनीक्रियाचरणम् ,,	
भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्रा.	,,	स्तम्भनविशेषः ... ,,	
असम्यक्स्नावे सिरालेपनं	,,	पुनस्तस्या एव सिराया व्य. ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथवा सिरामुखस्य दाहः १६०		कोष्ठसंश्रितशल्यस्य ल० १६२	
स्वास्थ्यपर्यन्त हिनाहारवि १६१		त्वगादिस्थस्य लक्षणम् ”	
रक्ते स्नावितेऽत्युष्णाहारादि		शल्यस्य रोहादि ... ”	
वज्यम् ”		शल्यस्य भूयोबाधकत्वादि ”	
रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ		त्वगादिनष्टे शल्ये स्थान-	
लक्षणादि ... ”		परीक्षा ... १६३	
अथ शल्याहरणविधि-		मासप्रनष्टस्य लक्षणम् ”	
रध्यायः ॥ २८ ॥ ”		पेय्यादिषु प्रनष्टस्य तद्वदेव ”	
शल्यानां पञ्चधा गतिः ”		अस्थिषु नष्टस्य परीक्षा ”	
शल्यस्य वेदनप्रकारः ”		स्नाय्वादेषु नष्टस्य लक्षणम् ”	
त्वगादिगतशल्यस्य लक्षणं ”		नष्टशल्यस्य सामान्यलक्षणं ”	
स्वरगते शल्ये शोफस्य		एषामाकर्षणोपायः ”	
विवर्णतादि ... १६२		शल्यविशेषस्याहरण-	
मांसगते चोपादि ... ”		निषेधः ... १६४	
पेशीमध्यगतस्य लक्षणम् ”		करप्राप्यस्य करेणाहरणम् ”	
स्नायुगतशल्यस्य लक्षणम् ”		हृतरस्य यत्रैवाहरणम् ”	
सिराश्रितशल्यस्य लक्षणम् ”		संदशभ्यां त्वगादिस्थस्य ”	
स्रोतोगतशल्यस्य लक्षणम् ”		त्वगादिस्थस्य तालाभ्यां ह० ”	
धमनस्थशल्यस्य लक्षणम् ”		सुषिरस्थस्य नाडीयंत्रैः ”	
अस्थिसन्धिप्राप्तस्य लक्षणम् ”		त्रैषयंत्रैः शेषस्य ... ”	
सन्धिगतशल्यस्य लक्षणम् ”		शस्त्रेण वा विशसनादि ”	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरादिस्थस्य चालनेन		कंठस्रोतस्थितयंदंकाक्षेपः	१६५
निर्हरणम् ...	१६४	प्रस्रादपीतस्य हरणम्	१६६
हृदयस्थस्य निर्हरणोपायः	”	येनकेनचिदुपायेन तस्य	
दुराकर्षस्यापि हरणम्	”	कोष्ठे नयनम् ...	”
अस्थिदृष्टस्य हरणम्	”	प्रासशल्यप्रवेशोपायः	”
कश्टमशक्यस्य हरण-		अक्षिग्रणशल्यानां निर्हर-	
प्रकारः ...	१६५	णोपायः ...	”
ततोऽप्यशक्यस्य कर्षणप्र०	”	नद्यादिपतितप्रविष्टस्य जल-	
एवं वृक्षशाखायां वा कल्प.	”	स्य निर्हरणम् ...	”
दुर्बलस्य हरणप्रकारः	”	अंबुना पूर्णे कर्णे तैलादिप्र.	”
शोफमुत्पील्य हरणादि	”	कर्णगते कीटे लवणांबुना.	”
नाड्यानिर्घात्याहरणम्	”	जातुपादिशल्यस्य देहजो-	
अमागौत्तुंडितशल्याहरणं	”	ष्मणा प्रायो विलयः	”
भ्रूयादिना शल्यनिर्हरणम्	”	मृद्वेष्वादीनां न विलयः	”
अयस्कांतेन शल्यनिर्हरणं	”	विषाणादिशल्यस्य विलया-	
विरेकेण निर्हरणम् ...	”	भावादि ...	”
चूषणैर्निर्हरणम् ...	”	मांसावगाढशल्यस्य हरण-	
कंठगते शल्ये कंठे सूत्र-		प्रकारः ...	”
प्रवेशादि ...	”	शल्यादीनां ज्ञानपूर्वकं	
कंठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम्	”	निर्हरणम् ...	१६७
दारुवेषवादिमयस्य हरणम्	”		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ शस्त्रकर्मविधि-		मूढगर्भादिरोगं विनेष्टमोजन-	
रध्यायः ॥ २९ ॥ १६७		मद्यपानादि ... १६९	
श्वयथूपक्रमादि ...	॥	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि	॥
शोफस्य तिस्रोऽवस्थाः	॥	पाके पाटनादि ...	॥
पच्यमानशोफादं विवर्ण-		व्रणस्य प्रदेशः ...	॥
त्वादि ...	॥	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि	
पक्वेऽल्पवेगतादिः ...	॥	शस्तम् ...	॥
अनिलादिकं विना शूलाच्च-		ललाटादिदेशेषु छेदः	॥
संभवः ... १६८		अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	॥
शोफस्यातिवृत्ते पाके		शस्त्रे न्यस्त आश्वासनादि	॥
सुषिरत्वादि ...	॥	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः १७०	
रक्तपाकस्य लक्षणम्	॥	घृताक्तसक्तुभिराच्छादनं	॥
श्वयथौ दारणादि ...	॥	व्रणस्य बंधनादि ...	॥
शोफस्य छेदं सिरादि-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	॥
व्यापदादि ...	॥	व्रणे रक्षणकरणम् ...	॥
अंतःस्थितपूयस्य सिरादि-		सदा मूधौषधिधारणम्	॥
दाहकत्वम् ...	॥	तत उष्णोदकोपचारादि	॥
आमच्छेदकादेर्निदा	॥	दिवास्वप्ने व्रणे कंडूादि	॥
शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्य		व्रत्नीस्तरणादि वर्ज्यं ...	॥
इष्टाङ्गं देयम् ...	॥	गिनो व्रणापोहे भोज-	
अन्नसंयोगान्मत्तस्य शस्त्रा.	॥	नादि ... १७१	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पथ्यस्य हितकरत्वम्	१७१	पुनःसीवनप्रकारः...	॥
दोषकरनवधान्यादित्यागः	॥	देशादीन्वीक्ष्य बंधनयोगः	॥
त्रणे मधस्य दोषगुणत्वादि	॥	बंधनानां स्वरूपम्	॥
त्रणे बालोशीरैर्व्यजनादि	॥	त्रणे ताम्रादीनां लेखनार्थं	
तृतीयदिवसे पुनः क्षाल-		योजनम् ...	॥
नादि १७२		बंधप्रकारनिर्देशः ...	॥
द्वितीयदिवसे प्रक्षालन-		बंधानां गाढशिथिल-	
निषेधः ॥		त्वादि ... १७४	
त्रणसंरोहणम् ॥		ऊर्वादिषु गाढबंधनम्	॥
त्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिकादि-		शाखावदनादिषु समबंधः	॥
निषेधः ॥		नेत्रादिषु श्लथबंधनम्	॥
लेह्यात्केदः ॥		वातश्लेष्मोद्भवयोर्गाढ-	
अतिरूक्षत्वादतिव्यथादि	॥	बंधनम् ॥	
वेशिकाया त्रणे स्थापनम्	॥	शीतादी मोक्षणप्रकारः	॥
पकापकविज्ञानात्पाटिते		पित्तरक्तोत्थयोः समबंधः	॥
त्रण उपायः ॥		पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्ष०	॥
विस्तीर्णमुखानां सीवनम्	॥	अबद्धत्रणस्य दंशादिपीडा	॥
बंधनादिस्थितानां निषेधः	॥	बंधनगुणाः ... १७५	
सीवनात्पूर्वं करणप्रकारः १७३		त्रणस्य समविषमत्वादि	॥
आर्तसांत्वनपूर्वकं पूर्वव-		स्थिरत्रणादीनामौषधवि०	॥
द्धादि ॥		कुष्ठादित्रणानां बंधनम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सकृमीणां व्रणानां चि०	१७५	क्षारगुणाः	... १७९
तत्र सुरसादिप्रयोगः	,,	अंतरानुभवद्वारेण क्षार०	,,
व्रणस्य त्वरयानोपरोहणम्	,,	अशैःसु क्षारनिक्षेपादि	,,
रूढेऽपि अजीर्णादिवर्जनं	१७६	वर्त्मेरोगेषु क्षारनिक्षेपादि	,,
अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकित्सा-		लेपदानप्रकारः	... ,,
प्रकारः	... ,,	पश्चात्क्षारमार्जनादि	,,
अथ क्षाराग्निकर्मविधि-		तत्र भोज्यानि	... १८०
रध्यायः ॥ ३० ॥	,,	तत्र आलेपप्रकारः	... ,,
क्षारस्य श्रैष्ठ्यम्	... ,,	व्रणरोपणस्तिलकल्कः	,,
तच्छैष्ठ्ये कारणम्	,,	सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनं	,,
क्षारस्य पेयलेपविषयवि०	,,	विपर्यये ताम्रादिभिर्दुर्दग्ध-	
मपादिषु क्षारयोजना	,,	वेदनम्	... ,,
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः	,,	तस्य पुनर्दाहादि	... ,,
क्षारक्रिया	... १७७	अतिदग्धे रक्तस्रावादि	,,
मृदुक्षारे सुधानिर्वापादि	,,	गुदेतिदग्धे विष्णुमूत्रयोः सं०	,,
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिवापन०	,,	नासायां क्षारदग्धायां नासा-	
विषयनिर्देशः	... ,,	वंशस्य दरणाकुंच०	,,
अनिलादौ तीक्ष्णः	,,	श्रोत्रादिकेषु तद्वत्	... ,,
मध्यमेषु मध्यमः	... ,,	अतिक्षारदग्धे कांजिकादिभिः	
पित्तादिष्वशैःसु मृदु	,,	सेकः	... ,,
क्षारे बलाधानार्थं जलम्	,,	कांजिकादिभिर्निर्वापादि	,,

विषयः	पृष्ठं.
क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठः	१८१
त्वगादिष्वग्निदाहो योज्यः	”
मषादिषु बर्त्यादिभि-	
स्त्वग्दाहः	... ”
अर्शःप्रभृतिषु मांसदाहः	”
क्लिष्टवर्त्यादिषु सिरादाहः	”
क्षारवारितानां दाहो न	”
सुदग्धज्ञानोत्तरं लेपनादि	”
सुदग्धस्थानस्य लिंगम्	”
दुर्दग्धादेर्लक्षणम्	... ”
प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम्	”
तुच्छदग्धस्य लक्षणम्	१८२
दुर्दग्धस्य लक्षणम्	... ”
अतिदाहान्मांसलंबनादयः	”
चतुर्विधस्य चिकित्सितम्	”
तुच्छस्याग्निप्रतपनादि	”
अग्निप्रतापने कारणम्	”
दुर्दग्धे औषधं शीतादि	”
सम्यग्दग्धे लेपः	... ”
अतिदग्धे पित्तविसर्पवत्	”
क्षोदग्धे रूक्षस्य योजना	”

विषयः	पृष्ठं.
अष्टांगहृदयस्थानसमा०	१८२
अस्य स्थानस्य रहस्यम्	”

शारीरस्थानम् ।

अथ गर्भावक्रीति-

रध्यायः ॥ १ ॥ १८३

गर्भोत्पत्तिः	... ”
गर्भस्य कुक्षौ वृद्धिप्रकारः	”
गर्भप्रवेशोपलंभाभावेऽपि	
स्थितौ दृष्टान्तः	”
सत्त्वस्य नरादिरूपत्वे का०	”
स्त्रीपुंनपुंसकानां भेदे का०	”
एकदैवाऽनेकगर्भोत्पत्तौ	
कारणम्	... १८४
वियोनिविकृताकाराणा-	
मुत्पत्तौ कारणम्	”
रजःस्त्रावो मासि मासि	”
वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तौ कारणम्	”
गर्भस्य रोगादियुतत्वे	
कारणम्	... ”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुक्रार्तवसंयोगेऽपि गर्भा-		क्रतावतीते योनि-	
संभवे कारणम् १८४		संकोचादि ... १८६	
स्वर्लिङ्गवातादिदोषजशुक्र-		एतद्विषये कालसहायवायोः	
ज्ञानम् ... ११		कारणता ... ११	
मलसंज्ञकं रेतः ... ११		रजस्वलाया वर्तनप्रकारः ११	
उपक्रमः ... ११		ऋतुमत्याश्चतुर्धेदिनकृ० ११	
कुणपचिक्रिःसा ... ११		ऋतुस्थितौ कालपरिमाणं ११	
ग्रंथिसञ्ज्ञे रेतस्युपक्रमः ११		तत्रोपाध्यायेनेष्टिकरणम् ११	
पूयरेतस्युपक्रमः ... ११		एवं दंपत्योरवंध्यसंयोगः ११	
क्षीणाह्वये रेतस्युपक्रमः १८५		संगते सत्संमतिः ... ११	
मलसदृशे रेतस्युपक्रमः ११		दुरपत्यस्य कुलांगारत्वम् ११	
ग्रंथिनाम्यार्तवे उपक्रमः ११		दंपत्योः पुत्रचितनप्रकारः ११	
कुणपाद्याख्ये रजसि जल-		दंपत्योः शय्यारोहादि १८७	
पानम् ... ११		तत्र मंत्रपाठः ... ११	
शुक्रलक्षणम् ... ११		अन्योन्यं सांत्वनपूर्वकं सं० ११	
भार्तवलक्षणम् ... ११		एवंकृते गर्भधारणम् ११	
गर्भसंभवात्पूर्वमितिकर्त० ११		सद्योगर्माया लक्षणम् ११	
दंपत्योः पृथगुपक्रमः ११		गर्भावस्थाः ... ११	
क्षीरादिभिर्नरस्योपचारः ११		पुंसवनस्य सार्धकत्वम् ११	
तैलादिभिर्नार्थाः समुप० ११		पुंसवनप्रयोगः ... ११	
स्त्रीमधिकृत्य गर्भग्रहणयो० ११		पुण्ये गौरदंडादिपानं ११	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
श्वेतवृद्धतीमूलस्य स्त्रीनासा-		षष्ठे स्नाय्वादीनां व्यक्तिः १८९	
पुटे सेचनम् ... १८८		सप्तमे सर्वांगैः पूर्णता ,,	
पुत्रोत्पादनादिकारणम् ,,		तदादयः कंङ्गादिकराः १९०	
गर्भधारणे सहायभूतानि ,,		तदुपशमार्थं नवनीतादि० ,,	
गर्भिण्या अतिव्यवायत्वागः ,,		अष्टमे मातापुत्रयोस्तेजसः	
वातलाघाहारैः कुब्जादयः ,,		संचारादि ... ,,	
मृदाद्यौषधैर्व्याधिजयः ,,		अष्टमे मासि क्षीरपेयादिसे० ,,	
द्वितीये मासि गर्भस्य पैश्या-		कालो गर्भदीर्घायुरादेः	
द्याकृतिः ... १८९		कारणम् ... ,,	
व्यक्तगर्भस्य लक्षणम् ,,		द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो वि० ,,	
गर्भिण्या इच्छिताहितस्य		नवमे लिङ्गधौदनादि शस्तां ,,	
देयत्वे कारणम् ,,		तदा योनौ वातविजयार्थं	
हितेन साकमहितमप्यल्पं दे. ,,		पिचुस्थापनादि ,,	
अहितदाने कारणम् ,,		गर्भप्रसवपर्यंतं गर्भिण्याः	
तृतीये मासि गात्रपंचकस्य ,,		स्नेहांगत्वम् ... १९१	
मात्राभ्यवहृतान्नपानाभ्यां		पुत्राद्यनुभापकानि ... ,,	
गर्भवर्धनप्रकारः ,,		षण्ढप्रसवलक्षणम् ... ,,	
चतुर्थपंचमयोरंगानां चेतना-		नवमासात्प्राक्सूतिका-	
याश्च क्रमेण व्यक्तिः ,,		गृहाश्रयो गर्भिण्याः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तद्गृहे सत्युदीक्षणम्	१९१	द्वादशाहात्पूर्वं पिशितस्य	
आसन्नप्रसवाया लक्षणम्	,,	नोपयोगः ...	१९४
गर्भस्तृतेरनन्तरं सधृतपेया.	,,	सूताया यत्नेनोपचारः	,,
भूशयने स्थिताया मर्दना०	,,	एवं सार्धमासविधिः	,,
एवमनुष्ठिते फलम्	१९२	अथ गर्भव्यापद्धि- रध्यायः ॥ २ ॥	,,
गर्भिण्याः स्त्रोटारोपादि	,,	गर्भिण्याः पुष्पे दृष्टे कर्तव्यं	,,
अभ्यङ्गादिना विकासनम्	,,	शतधौतघृताक्तस्त्रियाः स्ना.	,,
तस्या हर्षोत्पादनम्	,,	शुद्धिवर्जमस्रोक्ताचरणम्	१९५
हर्षाद्युत्पादने फलम्	,,	असंपूर्णत्रिमासायाः पुष्प- दर्शने कर्तव्यम्	,,
गर्भस्य मङ्गे कृष्णसर्प- निर्माणेन धूयनादि	,,	आमरक्तयोरविरुद्धस्योपदेशः	
ततोऽनुवासनम् ...	१९३	गर्भे निपतिते तीक्ष्णमद्यपानादि	
कुलयोषिता तस्या हरणम्	,,	दोषादीनां कुदशोषार्थाय विधिः	
तैलेन मर्दनादि ...	,,	अनन्तरं स्नेहादयो हिताः	,,
मक्कलारुये रोगे यवक्षार०	,,	उपविष्टकगर्भस्य लक्षणादि	,,
बालस्योपचारः ...	,,	नागोदराख्यस्य लक्षणादि	१९६
बुभुक्षिताया मात्रापानम्	,,	तयोर्गर्भिण्या घृतादिभिः	,,
वातघ्नौषधस्य तोयस्येव पानादि		लीनाख्यगर्भस्य चिकित्सा	,,
स्नेहायोग्यायाः स्नेह विना		तस्या आनदकरणादि	,,
पूर्वविधिः ...	,,	अन्यथा वैपरीत्यम्	,,
ज्ञातायाः पेयापानम्	,,		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गर्भेण्या उदावर्ताख्ये		मृतगर्भेण्या जीवद्गर्भेनिष्का-	
व्याधाबुपायादि १९६		सनादि... १९९	
उदर एव गर्भे मृते लक्षणं ,,		गर्भे स्रवति सप्तसु मासेषु	
अंतर्मृतगर्भाया उपचाराः ,,		क्रमेण सप्तयोगयोजनम् २००	
अंतर्मृतगर्भस्याकर्षणादि १९७		अष्टमासादौ विशेषः ,,	
शस्त्रोपायसाध्यामूढगर्भ-		गर्भविषयेऽज्ञानां मतिवि० ,,	
चिकित्सा ... ,,		अथाङ्गविभागशारीरा-	
मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां दार० ,,		ध्यायः ॥ ३ ॥ २०१	
वृद्धिपत्रशस्त्रस्य निषेधः ,,		अङ्गविभागः ... ,,	
पूर्वं कपालदारणादि ,,		पञ्चमहाभूतगुणाः ... ,,	
बाहुच्छेदनादि ... ,,		उत्तरोत्तरमेकगुणवृद्धयन्वयः.	
कटिसक्तस्य दारणादि ,,		महाभूतेभ्यो देहोत्पत्तिप्र०	
सामान्येन मूढगर्भ-		देहे मातृजपितृजभागाः ,,	
चिकित्सा ... ,,		सात्म्यजनिरूपणम्... ,,	
तत्र भिषजा स्वमत्या यत्नः		रसजनिरूपणम् ... ,,	
कार्यः ... १९८		सात्त्विकादिनिरूपणम् ,,	
जीवतो गर्भस्य छेदननिषेधादि		एवंभूतमयो देहः ... ,,	
मूढगर्भस्त्रिया लक्षणादि ,,		रक्तात्सप्तत्वगुत्पत्तिः ,,	
ज्ञानाद्यनन्तरं चूर्णवानादि ,,		कलानिरूपणम् ... २०१	
मूढगर्भायाः कर्तव्यप्रकारः ,,		आधाराख्यभारनिरूपणम् ,,	
बलातैलनिरूपणम् ... १९९			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विशेषेण जीवितस्थान-		सिरावर्णनोपयोगकथनं	२०४
निरूपणम् ...	२०२	अवेध्यानां संख्या...	”
क्षरीरे जालादीनां संख्या	”	सिराणां रक्तादिवहत्वम्	”
तत्र धन्वन्तरिमतम्	”	वातास्रवाहकानां लक्षणं	२०५
आत्रेयमतम् ...	”	पित्तास्रवाहकानां लक्षण	”
स्नाय्वादीनां संख्या	२०३	रोहिणीसंज्ञानां वाहकत्वम्	”
सिराणां संख्या ...	”	नाभिसंबद्धाः सिराः	”
आसां संस्थानम् ...	”	तासां देहानुग्राहकत्वम्	”
सक्थ्यादौ सिरासंख्या	”	स्त्रीपुरुषाणां दृश्यस्रोतो-	
श्रोण्यादौ सिरासंख्या	”	निरूपणम् ...	”
पार्श्वे सिरासंख्या ...	”	अदृश्यस्रोतोनिरूपणम्	”
पृष्ठादौ सिरासंख्या	”	दुष्टविशुद्धानां क्रमेण रोग-	
जठरादौ सिरासंख्या	”	सुखकरत्वम् ...	”
उरस्यादीनां संख्या	”	स्रोतसां स्वधातुसमवर्ण-	
ग्रीवादौ सिरासंख्या	”	त्वादि ...	”
हन्वादौ सिरासंख्या	२०४	आहारादीनां स्रोतोदुष्टिक०	”
जिह्वायां सिरासंख्या	”	स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्	२०६
नासायां सिरासंख्या	”	स्रोतसां द्वाराणि ...	”
नयनयोः सिरासंख्या	”	स्रोतसां ताडने मोहाद०	”
कर्णयोः सिरासंख्या	”	धन्वन्तरिमते पित्तं पाच०	”
मूर्ध्नि सिरासंख्या ...	”	आत्रेयमतेऽग्निः पाचकः	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
धन्वंतरिमते पित्तधराख्या		चूर्णगुटिकादेरहोरात्रात्	
कला २०६		स्वकर्मकरत्वम् २०८	
पकादन्नादायुरादिपोषः	”	आहारस्य जाठराग्निना प्रेर्य-	
अग्निग्रहण्योः परस्परमुपका-		माणत्वम् ”	
योंपकारकभावः	”	दोषाणामपि एकदेशप्रको-	
अन्नपाकस्याग्निहेतुः २०७		पणम् ”	
क्षरीरेऽन्नपाकप्रकारः	”	जठराग्नेः पाचनादि कर्म ”	
अग्निप्तमीषस्यान्नस्यावस्थाः	”	जठराग्नेश्चातुर्विध्यम् २०९	
अन्याग्नीनां कर्माणि	”	चतुर्विधाद्यलक्षणम् ”	
भूतगुणानां भूतगुणपोषः	”	देहबलस्य त्रैविध्यम् ”	
अन्नस्य द्विप्रकारः परिणामः	”	तस्य पृथग्लक्षणम् ”	
मूत्राद्युत्पत्तिः ”		देशत्रैविध्यम् ”	
सारस्य सप्ताग्निभिः पाकः	”	मज्जादीनां प्रमाणम् ”	
अस्य द्योतनम् ”		ओज आदीनां देहगानां प्र. ”	
रसादीनां धातूनां मलाः २०८		समप्रकृतेरिदं मानम् २१०	
धातूनामपि द्वैविध्यम्	”	गर्भिणीदोषेण प्रकृतिः स० ”	
धातुस्नेहपरंपराकालः	”	दोषाणामनिलस्य बलत्वम् ”	
आहारस्य परिणतिकालः	”	वातप्रकृतीनां लक्षणम् २११	
भोज्यधातूनां परिवृत्तिः	”	पित्तप्रकृतिलक्षणम् २१२	
वृष्यादीनां सद्यःशुक्रकर०	”	श्लेष्मप्रकृतिलक्षणम् ”	
		द्वंद्व-सर्वदोषप्रकृतिलक्षणं २१३	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सत्त्वप्रकृतिलक्षणम्	२१३	स्थूलात्रयबद्धस्य नामादि	२१६
त्रयोविभागादि ...	१	वरत्याख्यस्य कथनम्	१
वपुषः सुखायुषोः पात्र०	१	हृदयनाम मर्म ...	१
सुखायुःपात्रस्य वपुषो		स्तनयोर्मर्म... ..	२१७
लक्षणम् ...	२१४	उरसः पार्श्वे मर्म ...	१
पृष्ठादीनां प्राशस्त्यम्	१	पृष्ठवंशादौ मर्म ...	१
वपुषः शुभत्वम् ...	१	पृष्ठवंशपार्श्वोदौ मर्म	१
सर्वगुणोपेते शरीरे शर-		कटिपार्श्वोदौ मर्म ...	१
दां शतमायुः ...	१	पार्श्वमध्यादौ मर्म ...	१
बलप्रमाणज्ञानम् ...	२१५	स्तनमूलार्जवे भागे मर्माणि	१
सत्त्वादिप्रकृतीनां सुख-		बाहुमूले मर्मणी ...	२१८
दुःखानुभवप्रकारः	१	ग्रीवामुभयतो मर्मणी	१
वपुषः प्रधानफलदायिल०	१	कण्ठनाडीमुभयतो मर्माणि	१
अथ मर्मविभागशरीरा-		शिरोग्रीवासंधाने मर्माणि	१
ध्यायः ॥ ४ ॥	१	कर्णयोरधस्तान्मर्मणी	१
मर्मणां संख्यः ...	१	घ्राणमार्गस्योभयतो मर्मणी	१
तेषां स्थानानि ...	१	नेत्रयोर्बाह्यतो मर्मणी	१
विशिष्टसंज्ञांतराणि मर्माणि	१	ललाटावसाने मर्मणी	१
गुल्फसंध्यादौ मर्मना०	२१६	शिखादौ मर्म ...	२१९
जङ्घोर्वादां मर्मनामादि	१	कपाले पञ्च मर्माणि...	१
सक्थ्यादौ मर्मनामादि	१		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मस्तकस्याभ्यन्तरे मर्माऽधिप-		धमनीस्थे विद्धे मूर्च्छितस्य	
नामा २१९		रक्तस्रावः	॥
सामान्येन मर्मलक्षणम्	॥	सिरामर्मव्यधेऽसृक् स्रावः	॥
मांसादीनां समागमो मर्म	॥	सन्धिजे विद्धे विद्धदेशः	
बाहुल्येन मर्मणां निर्देशो-		शूकैरिवाकीर्णः... २२१	
मर्मत्वेन प्रसिद्धानां	॥	मर्मव्यधे जीवितनाशे का०	॥
मांसादीनां मर्मणां संख्य-		अत्र हेतुः	॥
याऽभिधानम् ...	॥	चतुश्चत्वारिंशन्मर्माण्यङ्ग-	
मांसजानि दश ...	॥	वैकल्यकराणि ...	॥
अस्थ्यष्टौ	॥	अष्टौ कूर्चादयो मर्मविशेषा	
स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः	॥	रुजाकराः	॥
धमन्याश्रितानि नव मर्माणि	॥	मर्मणां प्रमाणम् ... २२२	
सिराश्रया मर्मविशेषाः		मर्माभिघाते मरणप्रकारः	॥
सप्तत्रिंशत् ... २२०		मर्माभिघाते चिकित्सा	॥
संधिमर्माणि ...	॥	अमर्मेणि विद्धस्य जीवना०	॥
मांसादिजानां मर्मणां व्यध-		मर्माभिघातो रक्ष्यः २२३	
लक्षणम् ...	॥	अथ विकृतिविज्ञानीया-	
मांसजे मर्मेणि विद्धेऽसृक्०	॥	ध्यायः ॥ ५ ॥	॥
अस्थिमर्मेणि विद्धे मज्जा०	॥	रिष्टं मृत्योलिङ्गम् ...	॥
स्नावजे मर्मेणि विद्धे आया०	॥	रिष्टभावे मरणाभावकथ०	॥
		आभासे मरणं न ...	॥

विषयः ,	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कृष्णाश्रेयमते रिष्टभेदनिर्देशः		मूर्तादीनाममूर्तादिमननं	
अस्थायिरिष्टभेदनिर्देशः २२४		रिष्टचिह्नम् ... २२६	
रिष्टलक्षणम् ... ,		तेजस्व्यादीनां वैपरित्येन	
केशरोमादौ रिष्टचिह्नम् ,		दर्शन रिष्टचिह्नम् ,	
नेत्रादौ रिष्टचिह्नम् ,		जाग्रतो रक्षभादीनां दर्श० ,	
ओष्ठादौ रिष्टचिह्नम् ,		श्रोत्रेन्द्रियस्य विकृतिः २२७	
शिरसादौ रिष्टचिह्नम् ,		असतो मेघादिशब्दस्य श्र० ,	
ललाटादौ रिष्टचिह्नम् २२५		गन्धरसस्पर्शादीनां विप० ,	
सिरादौ रिष्टचिह्नम् ,		रसानां चिह्नम् ... ,	
मूर्धादौ रिष्टचिह्नम् ,		तपःआदि विनाऽतीन्द्रिय-	
उरआदौ रिष्टचिह्नम् ,		ज्ञानम् ... ,	
अवस्माद्वाश्रे प्राकृतवैकृत-		स्वरविकृतिः ... ,	
वर्णादि रिष्टचिह्नम् ,		स्वरस्य हीनादित्वं चिह्नम् ,	
यूकामक्षिकादिकृतस्वीकार-		शब्दस्य दौर्बल्यादि ,	
त्यागादि रिष्टचिह्नम् २२६		अहं मरिष्यामीतिवादित्व० ,	
उष्णग्राश्रेषु शैत्यादि चि० ,		छायाश्रयं रिष्टम् ... ,	
कफोद्भूतपिटिकाक्रान्तदेहादि		छायाया विषमत्वम् ,	
रिष्टचिह्नम् ... ,		छायाया द्वैरूप्यम् ... ,	
आकाशस्य घनीभूतत्वादि-		प्रतिच्छायायाश्छिन्नत्वादि ,	
मननं रिष्टचिह्नम् ,		छायाकन्यकाया	
		अदर्शनम् ... २२७	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
खादीनां पञ्चैव छायाः २२८		सहसाविकारोत्पत्तिनाशौ	
नाभस्यानिर्मलत्वादिलक्ष०,,		चिह्नम्... .. २३०	
वातादीनां छायाया लक्ष०,,		ज्वरविकृतिः ... ,,	
छायानां गुणनिर्देशः ,,		ज्वरविशेषस्य चिह्नत्वम् २३१	
प्रभाणां सप्तप्रकारत्वम् ,,		रक्तपित्तविकृतिलक्षणं रि० ,,	
आग्नेय्या भेदाः ... ,,		कासश्वासौ चिह्नम् ... ,,	
छायाप्रभयोर्लक्षणम् ,,		राजयक्ष्मचिह्नम् ... ,,	
छायाप्रभयोरन्यत्वे लक्ष०,,		छर्दिर्मृत्युलक्षणम् ... ,,	
छायाप्रभयोर्भ्यासिः... ,,		तृष्णाचिह्नम् ... ,,	
पादौ धर्षयन्निव चलनम् ,,		मदालस्यचिह्नम् ... ,,	
हितान्नमक्षणेऽपि बल-		अर्शसां चिह्नम् ... ,,	
हीनत्वादि ... २२९		अतीसारविकृतिः ... ,,	
'उत्तरोष्ठपरिलेहनादि मृत्यु-		अतीसारो यकृत्पिण्डादि० ,,	
चिह्नम्... .. ,,		अतीसारविशेषस्य मृत्यु० ,,	
ग्रीवादेः शीतलस्वेदयुक्त-		अश्मरीचिह्नम् ... २३२	
त्वादि ,,		प्रमेहचिह्नम् ... ,,	
स्तोकवृक्त्वादि चिह्नम् २३०		गुल्मचिह्नम् ... ,,	
स्वभावस्य वैपरीत्यं चि० ,,		उदरव्याधिनिमित्तं रिष्टम् ,,	
भक्त्यादेर्निवर्तनं चिह्नम् ,,		पाण्डुरोगरिष्टम् ... ,,	
कचोत्पाटनपीडाऽज्ञानादि-		शोफरिष्टम्... .. ,,	
चिह्नम्... .. ,,		ज्वरादयो मृत्युहेतवः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पादस्थश्चयथुचिह्नम्...	२३२	आतुरस्य तिलकन्यङ्ग-	
मुखादेर्विशेषशोषचिह्नम्	२३३	विप्लवादि ...	२३५
कासादिमद्विसर्पः ...	"	ऊर्ध्वश्वासादि ...	२३६
कुष्ठचिह्नम्...	...	सहसा विकारादिः	"
वायुचिह्नम्...	...	वैद्यस्यौषधासंपादने आतुरस्य	
सर्वं आमयाः	...	मृत्युः ...	"
वातादयः ...	"	यथावत्कल्पितौषधसिद्धय-	
बलमांसक्षयादि ...	२३४	भावे मृत्युः ...	"
वाताष्टीलाचिह्नम् ...	"	औषधादेर्वर्णादेर्विपर्यये मृत्युः	
स्थलविशेषगतवायुः	"	निवाते सेन्धनज्योतिष	
पर्शुकाग्रगतवायुः ...	"	उपशमे मृत्युः...	"
शटितिज्वरसंतापादयः	"	सहसा रोगगणमुक्तता	"
गोसर्गे लेपज्वरोपतप्तस्य	"	पृष्टस्यापि वैद्यस्यातुरमरण-	
पिटिका मृत्युचिह्नम्	"	कथननिषेधः ...	"
विस्फोटचिह्नम् ...	"	चिकित्साया निष्फलत्वा०	"
अक्ष्यादौ कामलादयः २३५	"	भिषजो रिष्टज्ञानादरणम् २३७	
वातज्वरणादयः ...	"	पुण्यादिक्षयान्मरणम्	"
भगन्दरः ...	"	अथ दूतादिविज्ञानीया-	
जानुषट्टनादिकरणं चिह्नम्	"	ध्यायः ॥ ६ ॥	"
आतुरस्य व्यापारविशेषाः	"	पा व्रणहादिदूतानां शुभा-	
		शुभसूचकत्वम्	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दीनादिदूता निषिद्धाः २३७		ऐन्द्रधनुर्भुजमुखमशु० २३९	
अशस्ताचितावचने वैद्ये		अग्निपूर्णादीनि पात्राण्य-	
दूतागमनं मृत्युसूचकम् ,,		शुभानि ... ,,	
देशविशेषादावागतो दूतोऽ-		आतुरगृहे वैद्यस्य दध्यक्ष-	
शुभः ... २३८		तादिदर्शनमशुभम् २४०	
वैद्यस्य पूर्वदर्शने मरिष्यतो		दध्यक्षतादीनां निर्देशः ,,	
दूतानां व्यापाराः ,,		एवं दूतशकुनोत्तरं स्वप्न-	
अर्धरात्रादावागच्छन्तोऽशुभाः		कथनम् ... २४१	
प्रतिबद्धं भ्रुवति दूते आतुरस-		स्वप्नेप्रेतैः सह मद्यपानाद्य० ,,	
मीपे वैद्यगमनं न ,,		स्वप्ने रक्तमाल्यादिधारणा-	
अशुभप्रकाराः ... ,,		द्यशुभम् ... ,,	
अन्यदप्यशुभं निमित्तम् २३९		महिषादिभिर्याम्यदिग्गमन-	
भार्जारादिभिः पथ-		मशुभम् ... ,,	
च्छेदोऽशुभः ... ,,		स्वप्ने कण्ठकण्ठकलतादशु० ,,	
क्रूरादीनां वाचोऽशोभनाः ,,		स्वप्ने नश्रत्वाद्यशुभम् ,,	
वैद्यस्यातुरगृहं गच्छतः कृष्ण-		चण्डालैः सह पानमशु० ,,	
धान्यादीनां दर्शनमशु० ,,		जलमञ्जनमशुभम्... ,,	
पक्षिणः शुभाशुभाः ,,		यस्य स्त्रादिभिर्यानं तस्य ,,	
खगमृगादयः शुभाशुभाः ,,		अपूपादिभक्षणमशुभम् ,,	
चलकादीनां दर्शनमशुभम् ,,		सूर्येन्दुग्रहणदर्शनमक्षि-	
कोलादीनां कीर्तनेऽशुभम् ,,		रोगाय ... २४२	

विषयः पृष्ठं.
 सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनेन
 दृग्विनाशः ... २४२
 वंशलतादीनां मूर्ध्नि संभ-
 वोऽशुभः ... ,,
 पतदादि सर्वं नेष्टम् ,,
 स्वप्ने कृष्णादिस्त्रीणां दर्शन-
 मशुभम् ... २४३
 स्वप्नोद्भवकारणम् ... ,,
 स्वप्नानां सप्तविधत्वम् ,,
 स्वप्नस्य सफलाफलत्वविवे० ,,
 पूर्वरात्रे स्वप्ने चिरात्फलम् ,,
 गोसर्गे तद्दिने एव फलम् ,,
 स्वप्ने दृष्टे तदुत्तरं सुप्त्यभावे
 महत्फलम् ... ,,
 अशुभस्य दानादिभिर्नाशः ,,
 दुःस्वप्नानन्तरं सुस्वप्नदर्शने
 शुभम्... ... ,,
 सौम्यस्वप्ननिर्देशः ... २४४
 आरोग्यस्य लक्षणम् ,,
 अस्य स्थानस्य शरीरत्वे नि०,,

विषयः पृष्ठं.
 निदानस्थानम्
 अथ सर्वरोगनिदाना-
 ध्यायः ॥ १ ॥ २४५
 आत्रेयादयः ... ,,
 रोगपर्यायाणां निर्देशः ,,
 रोगाणां विज्ञानं पञ्चधा ,,
 निदानपर्यायाणां निर्देशः ,,
 प्राग्रूपस्य लक्षणम् ... ,,
 प्राग्रूपं व्याधीनां लिङ्गम् ,,
 रूपस्य लक्षणम् ... ,,
 रूपस्य पर्यायकथनम् ,,
 उपशयस्य लक्षणम् २४६
 उपशयो व्याधेः सात्त्विकम् ,,
 अनुपशयस्य लक्षणम् ,,
 संप्राप्तेर्लक्षणम् ... ,,
 विकल्पलक्षणम् ... ,,
 व्याधेः प्राधान्यकथनम् ,,
 बलाबलविशेषणम् ... ,,
 व्याधिकालः ... ,,
 इति निदानार्थः समासेन ,,
 तस्य व्यासेनाग्रे उपदेशः ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रोगोत्पत्तिहेतुः ...	२४६	सामान्येनान्यदपि लि०	२४९
तत्प्रकोपस्य हेतुः ...	॥	संसर्गज्ज्वरलक्षणम्	२५०
वातादीनां अहितनिर्देशः	॥	संसर्गलक्षणम्	...
तिक्तादिभिः समीरण०	२४७	कफानिलसंसर्गलक्षणम्	॥
कट्वादिभिः पित्तकोपः	॥	कफपित्तसंसर्गज्ज्वरलक्षणं	२५१
स्वाद्वदिभिः कफकोपः	॥	संनिपातज्वरस्य लक्षणम्	॥
तिक्तादीनां मिश्रीभावात्		सन्निपातस्यासाध्यत्वादि	॥
द्वंद्वकोपः ...	॥	अपरः सन्निपातो ज्वरः	॥
मिश्रीभावात्संनिपातककोपः	॥	संनिपातस्य द्वैविध्यम्	॥
दोषाणां देहे विकारकारित्वम्	॥	दाहादिसन्निपातस्य	
अथ ज्वरनिदाना-		दुःसाध्यत्वम् ...	२५२
ध्यायः ॥२॥ ...	२४८	शीतादिदाहादिज्वरयोर्विशेषः	॥
ज्वरनिर्देशः ...	॥	आगतुज्वरस्य चातुर्विध्यम्	॥
ज्वरस्यानेकविधत्वम्	॥	अभिघातजस्य लक्षणम्	॥
ज्वरसंप्राप्तिः ...	॥	अभिषंगजस्य लक्षणम्	॥
तस्य पूर्वरूपलक्षणम्	॥	ग्रहोत्पन्नज्वरस्य लिंगम्	॥
अनिलज्वरे आगमादीनां		ओषधीगंधजे ज्वरे मूर्च्छा	२५३
वैषम्यं लिंगम् ...	२४९	ग्रहादौ ज्वरत्रये संनिपातादेः	
पित्तज्वरलक्षणम् ...	॥	कोपादि ...	॥
कफज्वरलक्षणम् ...	॥	शापामिवारजयोरसद्यतम्	॥
सामान्यलिंगम् ...	॥	मंत्रोत्पन्नज्वरस्य लक्षणम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ज्वरोऽष्टविधः ...	२५३	विषमज्वरप्रकारः ...	२५५
संक्षेपाद् द्वैविध्यम् ...	,,	दोषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति	,,
एतेषामेव व्याख्यानम्	,,	सततकादिज्वरस्य रसादिषु०	,,
सौम्यतीक्ष्णयोर्व्याख्यानम्	,,	एतद्विषये युक्तिः ...	,,
अंतराश्रयस्य लक्षणम्	२५४	विपर्ययाद्विषमसंज्ञः	२५६
ज्वरस्य बहिर्वेगे सुसाध्यता	,,	विषमज्वररूपम्...	,,
प्राकृतवैकृतयोर्लक्षणम्	,,	रक्ताश्रयदोषस्य सतत-	
वर्षासु ज्वरस्य कारणम्	,,	ज्वरकरत्वम् ...	,,
शरदि ज्वरस्य कारणम्	,,	अन्येषुर्नामविषमज्वरलक्षणं	,,
वसंते ज्वरस्य कारणम्	,,	दोषस्य तृतीयकजनकत्वम्	,,
साध्यासाध्ययोर्लक्षणम्	,,	चतुर्धकज्वरोत्पत्तिः	,,
सामनिरामयोर्लक्षणम्	,,	विषमज्वरस्य त्रैविध्यम्	,,
पच्यमानज्वरस्य लक्षणम्	,,	दोषाणां बलाबलेन ज्वरः	,,
निरामज्वरस्य लक्षणम्	,,	ज्वरमोक्षकाललक्षणम्	२५७
ज्वरस्य त्रैविधित्वम्...	,,	विगतज्वरलक्षणम्...	,,
महारभत्वेन प्राधान्यात्संतत-		अथ रक्तपित्तकास-	
संप्राप्तिलक्षणम्	,,	निदानाध्यायः ॥ ३ ॥	
ज्वरोष्मणो मलादिक्षप०	२५५	रक्तपित्तयोर्दुष्टत्वादि	,,
ज्वराणां स्थितिमर्थादायां		पित्तस्य रक्तविकृतित्वम्	,,
मतद्वैविध्यम् ...	,,	अधिकरक्तप्रभवकारणम्	,,
संतताख्यस्य दीर्घकालानु०	,,	अस्य पूर्वरूपाणि ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रक्तपित्ते शिरोगुरुत्वादि २५७		क्षयकासलक्षणम् ... २६०	
रक्तपित्तस्य त्रैविध्यम् २५८		क्षयकासो देहनाशनः २६१	
ऊर्ध्वगरक्तपित्तप्रकारः ,,		शेषकासानां साध्ययाप्य० ,,	
ऊर्ध्वगस्य साध्यत्वादि ,,		कासजये कारणम् ... ,,	
अधोगस्योत्पत्त्यादि... ,,		अथ श्वासहिध्मानिदाना-	
उभयायनस्यासाध्यत्वापि ,,		ध्यायः ॥ ४ ॥	
एकमुक्तेः कारणम्... ,,		श्वासनिदानादिलक्षणम् ,,	
उभयायनार्थं शोधनासं. २५९		श्वासस्य पंचविधत्वम् ,,	
दोषानुगमनस्य लक्षणम् ,,		पंचविधस्यापि पूर्वरूपम् २६२	
कासस्य क्षिप्रकारित्वम् ,,		क्षुद्रश्वासस्य लक्षणादि ,,	
कासानां पंचत्वम् ... ,,		तमकलक्षणम् ... ,,	
चिकित्सां विना कासाः क्ष० ,,		प्रतमकलक्षणम् ... ,,	
कासानां पूर्वरूपम्... ,,		छिन्नलक्षणम् ... ,,	
सर्वकासानां संप्राप्तिदर्शनं ,,		महदाख्यश्वासस्य लक्ष० २६३	
कासरुग्ध्वनीनामनेकत्वे		ऊर्ध्वश्वासस्य लक्षणम् ,,	
कारणम् ... ,,		तमकादिश्वासानां साध्या-	
घातकासस्य निदानादि ,,		साध्यत्वादि ... ,,	
पित्तकासात्पीताक्षिक० २६०		हिध्मास्वरूपम् ... ,,	
कफकासादुरोत्पन्नगित्यादि ,,		अन्नजाया हिध्माया लक्षणम् ,,	
क्षतकासस्य निदानादि-		क्षुद्राख्याया लक्षणम् २६४	
निरूपणम् ... ,,		यमलाया लक्षणम्... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
महाहिध्माया लक्षणम् २६४		वातात्स्वरभेदे क्षामादि० २६६	
गंभीराया लक्षणम्...	॥	पित्तात्स्वरभेदे ताज्वादी दा०,,	
तासां साध्यासाध्यत्वम्	॥	कफात्स्वरभेदे कंठवि० २६७	
हिध्माश्वासयोरवश्यं चिकित्सा		सर्वैल्लिदोषलक्षणः ... २६८	
कार्या ...	॥	क्षयात्स्वरभेदस्य विध्वस्त०	॥
अथ राजयक्ष्मादि-		मेदसा स्वरभेदस्य श्लेष्म-	
निदानाध्यायः ॥५॥ २६५		लक्षणत्वादि ...	॥
तस्य चतस्रः संज्ञाः...	॥	अत्यवर्जनम् ...	॥
संज्ञानां व्युत्पत्तिः...	॥	अरोचकोत्पत्तिः ...	॥
राजयक्ष्मणो हेतवः		वाताद्युद्भवारोचकेषु मुखे	
चतुर्णामपि विशेषेण पवनो	॥	कषायत्वादि ...	॥
राजयक्ष्मणः पूर्वरूपम्	॥	दोषैश्छर्दिः ...	॥
राजयक्ष्मिण एकादश० २६६		वायुना दोषाणामूर्ध्वक्षेपणम्,,	
पीनसादीनां सप्तमोपद्रवाः	॥	छर्दिषु पूर्वरूपम् ... २६९	
तत्र वाताद्याधिक्यात् शिरः-		कासादिमद्वायोः कार्यम्	॥
शूलदशः ...	॥	पित्तात्क्षारोदकसदृशादिकं	
यक्ष्मिणो धातुपृथग्भावे शु०,,		वमनम् ... २७०	
अन्नादिरसोप्यस्य न रक्ता०	॥	कफात् लिग्नादिकं वमनम्,,	
रक्तमांसाभ्यां विनास्य जी०,,		सर्वलिङ्गायाश्छर्दिष-	
क्षयिणः साध्यासाध्यता	॥	श्चिकित्साभावः...	॥
दोषैः क्षयात्स्वरभेदः	॥	द्विधार्थयोगजाया लक्षणम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कृम्यादिलक्षणेषु वातादीना-		रसक्षयोक्ता न क्षया० ३७१	
मेव विमर्शः ... २७०		शोषादितस्तृष्णा सोपासर्गा-	
हृद्रोगस्य लक्षणम्	॥	त्मिका ... २७२	
वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं		अथ मदात्ययनिदाना-	
हृदयशूलादि ...	॥	ध्यायः ॥ ६ ॥	
पित्तातृष्णादयः ...	॥	मदात्ययस्य निदानम्	॥
श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयस्तब्धः	॥	मद्यगुणाः ...	॥
त्रिभिर्दोषैः सर्वलिंगः	॥	मद्येन चेतोविकारस्य प्रकारः	॥
कृमिहृद्रोगस्य चिकित्सादि	॥	द्वितीये मूढत्वादि ...	॥
वातादिभिः पंचतृष्णाः	॥	द्वितीयतृतीययोः संघौ स्थित-	
तृष्णासु वातपित्ते कारणम्	॥	स्य निम्बावस्थेत्यादि	॥
वातपित्तयोर्हेतुत्वे कारणम्	॥	तृतीयमदे स्थितस्य मरणा-	
तृष्णासमुत्पत्तिः ...	॥	दपि पापतरावस्था २७३	
तासां सामान्यलक्षणम्	॥	तदा धर्माधर्माद्यज्ञानम्	॥
वातातृष्णायां क्षामता ० २७१		मद्येऽतिपीते मोहादयः	॥
पित्तातृष्णायां मूर्च्छादयः	॥	मद्यस्य त्रिवर्गादिनाशकत्वम्	॥
कफातृष्णायां निद्रादयः	॥	मद्यस्य पेयत्वादि ...	॥
सर्वैस्त्रिपातैः सर्वलिंगा तृ.	॥	विपर्ययेऽतिमादकत्वम्	॥
आमोद्भवा तृष्णा वातपित्तजा	॥	वातादिभ्यश्चत्वारो मदात्य०	॥
निद्रातृष्णा पित्तजा	॥	मदात्ययानां सामान्यलक्ष०	॥
		वातेन मदात्यये जागरादि०	॥

विषयः ,	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
पित्तेन मदात्यये दाहा० २७४		पित्तेन मूर्च्छाये रक्तादि-	
श्लेष्ममदात्यये छर्द्यादिकम् ,,		नभोदर्शनादि ... २७५	
सर्वजे मदात्यये सर्वलिङ्गम् ,,		कफेन मूर्च्छाये मेघामाकाश-	
अतिपानकर्तुं ध्वंसकविक्षयी		दर्शनादि ... २७६	
व्याधी ... ,,		त्रिभिर्दोषैर्मूर्च्छाये पुरुषस्य	
ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयः ,,		निश्चेष्टत्वादि ... ,,	
विक्षयेऽगातिरुगाद्याः ,,		संन्यासलक्षणम् ... ,,	
मद्यासेविनः फलम् ,,		संन्यासे कारणम् ... ,,	
मदादीनां लक्षणम् ,,		तत्र शीघ्रचिकित्सना-	
रजःप्रधानादेस्त्रयो गदाः ,,		ज्जीवनादि ... ,,	
भद्र. सप्तधा ... २७५		मद्यस्य मद्येनोपसंहारः ,,	
वातोद्भवे मदेऽवस्था ,,		एतद्विषये युक्तिः ... ,,	
पित्तेन क्रोधादि ... ,,		अथाशौनिदानाध्यायः ॥७॥	
कफात्स्वल्पासंबद्धवागादि ,,		अशौनामनिर्वचनादि २७७	
संनिपातेन सर्वदोषलक्षणः ,,		अर्शसां द्वैविध्यम् ... ,,	
रक्तमदात्स्तब्धांगत्वादि ,,		गुदवलीस्वरूपम् ... ,,	
मद्येन मदे विकृतचेष्टत्वादि ,,		तत्र हेतुः ... ,,	
विधोत्थे मदे कपादि ,,		अर्शसां रूपादिगुणता ,,	
शोणितानुत्थेषु वातादयः ,,		अन्यार्शसा षट्प्रकारत्वं २७८	
मूर्च्छायस्य लक्षणम् ,,		अर्शजननप्रकारः... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अशंसां पूर्वलक्षणम्	२७८	अथतीसारग्रहणीरोगयो-	
ग्रहणीदोषादिना अशो-		निदानाध्यायः ॥ ८ ॥	
विवृद्धिः	... २७९	अतीसारः षड्विधः	२८३
अशःसंभवनप्रकारादि	”	अत्यंबुपानादिना तस्योत्प०	”
वातार्शसां लक्षणम्...	”	भाविनस्तस्य लक्षणम्	”
पित्तार्शसां लक्षणम्...	२८०	वातेनातीसारे शुष्कमुख०	”
श्लेष्मार्शसां लक्षणम्...	”	पित्तेन तुडादि	... २८४
संसृष्टलिंगानां लक्षणम्	२८१	श्लेष्मणा घनत्वादिगुणाः	”
सन्निपातादोषत्रयलक्षणम्	”	सन्निपातेन सर्वदोषलिंगः	”
रक्तोत्पन्नानां लक्षणम्	”	भयेन चित्ते क्षोभितेऽतीसा०	”
मुद्रादिभिर्वायोः कुपित-		अतीसारस्य संक्षेपेण द्वैवि०	”
त्वादि...	”	आद्यस्य लक्षणम्	... ”
एषां साध्यासाध्यवि०	२८२	द्वितीयस्य लक्षणम्...	२८५
कृच्छ्रमाध्यानां लक्षणम्	”	ग्रहणीरोगलक्षणम्...	”
सुखसाध्यानां लक्षणम्	”	अतीसारग्रहणीरोगयो-	
मेढ्रादिस्थानामग्रे कथनम्	”	विशेषः	... ”
नाभिजानां लक्षणम्	”	ग्रहणीदोषस्य स्वरूपम्	”
चर्मकीललक्षणम्	...	ग्रहण्याश्चातुर्विध्यम्	”
वातादिना तोदपारुष्यादि	”	ग्रहण्याः प्राग्रूपम्...	”
अशंसां प्रशमकरणे हेतुः	२८३	तस्याः सामान्यलक्षणम्	”
		अतीसारे वातात्ताल्लशोषा०	”

विषयः ,	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तेन पीताभादि ...	२८६	महतामेव शुक्राश्मरी २८८	
श्लेष्मणा कृच्छ्रेणान्नपानादि ,,		सैव पवनेन भिन्ना शर्करा ,,	
सर्वजे सर्वलक्षणसंकरः ,,		वातवस्त्यादीनां लक्षणम् २८९	
ग्रहण्या विषमाद्या अपि दो० ,,		वाताष्ठीलाप्रकारः ... ,,	
समोऽग्निः स्वास्थ्यकारणम् ,,		वातकुडलिकाया लक्षणम् ,,	
वातव्याध्यादिरोगा दुस्तराः ,,		मूत्रातीतस्य लक्षणम् ,,	
अथ मूत्राघातनिदाना-		मूत्रजठरस्य स्वरूपम् ,,	
ध्यायः ॥ ९ ॥ ,,		मूत्रोत्संगस्वरूपम् ... ,,	
वस्त्यादय एकसंबंधनाः ,,		मूत्रग्रंथिलक्षणम् ... २९०	
मूत्राघातोत्पत्तौ कारणम् २८७		मूत्रशुक्रस्य लक्षणम् ,,	
वातजे मूत्राघाते मुहुर्मुहु-		विद्विधातलक्षणम् ... ,,	
र्मूत्रादि ... ,,		उष्णवातस्य लक्षणम् ,,	
पित्तजे मूत्रस्य पीतरक्तत्वादि ,,		मूत्रक्षयस्वरूपम् ... ,,	
कफजे लक्षणम् ... ,,		मूत्रसादस्य लक्षणम् ,,	
सर्वैः सर्वात्मकं मूत्रणम् ,,		अतिप्रवृत्तिजानां लक्षणमग्रे ,,	
अश्मरीलक्षणम् ... ,,		अथ प्रमेहनिदाना-	
अश्मर्याः प्राग्रूपम् ... ,,		ध्यायः ॥ १० ॥ २९१	
वाताश्मर्या मृशार्त्यादि ,,		विंशतिः प्रमेहाः ... ,,	
पित्तेन वस्तिदाहादि २८८		प्रमेहाणामुत्पादकादि ,,	
श्लेष्मणा वस्तिनिस्तोदनादि ,,		कफः प्रमेहकरः ... ,,	
पतासां तिसृणां बालेष्वेवो० ,,		पित्तप्रमेहसंप्राप्तिः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायुः प्रमेहकरः ...	२९१	हस्तिमेहः ...	२९२
साध्यासाध्यविभागः	,,	मधुमेहः ...	,,
प्रमेहाणां सामान्यलक्षणम्	,,	तस्य द्वैविध्यम् ...	,,
उदकमेहदिलक्षणम्	,,	तस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम्	,,
इक्षुरससदृशमेहः ...	,,	सर्वेषां मधुमेहसंज्ञा...	,,
मेहस्य घनीभावः ...	,,	कफजानामविषाकाद्युपद्र०	,,
सुरातुल्यमेहः ...	२९२	पित्तजानां बस्तिमेहनयो-	
पिष्टमेहेन पिष्टसदृश-		स्तोदादयः ...	,,
शुक्लमेहः ...	,,	वातिकानामुदावर्तादयः	,,
शुक्लमिश्रप्रमेहः ...	,,	प्रमेहिणां शराविकादयो	,,
सिकतासदृशमेहः ...	,,	दश पिटिकाः ...	,,
शीतमेहः ...	,,	शराविकालक्षणम् ...	,,
ललातंतुयुतमेहः ...	,,	कच्छपिकालक्षणम्...	२९३
क्षारतोयवन्मेहः ...	,,	जालिन्या लक्षणम्...	,,
नीलाभमेहः ...	,,	विनतालक्षणम् ...	,,
मषीसदृशमेहः ...	,,	अलज्या लक्षणम् ...	२९४
हरिद्रासदृशमेहः ...	,,	मसूरिकालक्षणम् ...	,,
मंजिष्ठासलिलोपममेहः	,,	सर्षपिकालक्षणम् ...	,,
रक्ताभमेहः ...	,,	पुत्रिणीलक्षणम् ...	,,
वसामेहः ...	,,	विदारिकालक्षणम् ...	,,
मज्जामेहः ...	,,	निद्रावेरग्रे कथनम्...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
त्रासां कासाचिदसाध्यत्वं		तेषामामत्वादिशोफवत् २९७	
कासांचित्साध्यत्वम् २९४		उत्पत्तिस्थानभेदेन स्त्रावः ॥	
तासु मेहवशादोपोद्रेकः ॥		विद्रधौ व्रणवदोषवेदनम् ॥	
प्रमेहेण विनाप्येतासामुत्प० ॥		एषां साध्यासाध्यविभागः ॥	
तत्र रक्तपित्तम् ... ॥		योषितः स्तनविद्रधिः ॥	
मेहगणस्य स्वेदादि प्राग्रूपम् ॥		वृद्धिवध्मापरनामव्याधिः २९८	
प्रमेहे द्विविधो विचारः २९५		वृद्ध्याख्यो गदः सप्तधा ॥	
मेदसो नातिदुष्टत्वे प्रमेहाणां		वाताद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ॥	
साध्यत्वम् ... ॥		पित्ताद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ॥	
अथ विद्रधिनिदाना-		कफाद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ॥	
ध्यायः ॥ ११ ॥ ॥		रक्तद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ॥	
विद्रधेः षड्विधत्वम् २९६		मेदसा वृद्धेर्लक्षणम् ॥	
धण्णां पुनर्द्वैविध्यम् ॥		मूत्रजवृद्धेर्लक्षणम् ... ॥	
अस्योत्पत्तिदेशः ... ॥		वातः श्रयथुकरः ... ॥	
तेषु वातात्तीव्ररूपादयः ॥		उपेक्ष्यमाणस्य वृद्धेरसा ० २९९	
पित्ताद्रक्तताम्रासितादिकः ॥		गुल्मलक्षणम् ... ॥	
कफात्कण्डूयुतः ... ॥		गुल्मरोगनिदानम् ... ३००	
सन्निपातजः संकीर्णः ॥		वातगुल्मलक्षणम् ... ॥	
एतस्य बाह्याबाह्यविभागः ॥		वातागुल्मे मन्वाशूलादयः	
क्षतविद्रधिलक्षणम् ... २९७		पित्तागुल्मे दाहादयः ॥	
विद्रधिषूपद्रवविशेषः ॥		कफागुल्मे सौमित्यादयः ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तेषां रुक्तरत्वम् ...	३००	जठराख्येषु तंद्रादयः	३०३
संसर्गजास्त्रयो गुल्माः	,,	अतोयसंभवमुदरम्...	,,
त्रिदोषजोऽसाध्यः...	,,	वातोदरे पाण्यादिषु शोफादि	,,
रक्तगुल्मः स्त्रिया एव	,,	पित्तोदरे ज्वरादयः	३०४
अत्रोपपत्तिः ...	,,	श्लेष्मोदरेऽक्तसादादयः	,,
तस्य शोणितरुगादिकरत्वं	३०१	सन्निपातोदरलक्षणम्	,,
गर्भलक्षणाद्गुल्मस्य विलक्षणं		ग्रीहोदरादीनां लक्षणम्	३०५
लक्षणम् ...	,,	ग्रीहोदरे उदावर्तादिना	
गुल्मविद्वद्ध्योर्लक्षणभेदः	,,	वातादिवेदनम्	,,
आनाहलक्षणम् ...	,,	यकृलक्षणम् ...	,,
ग्रथेः संज्ञाविशेषाः...	३०२	बद्धोदरलक्षणम् ...	,,
तूनीप्रतून्योर्लक्षणम्...	,,	छिद्रोदरलक्षणम् ...	३०६
आसन्नगुल्मस्य चिह्नं प्राग्रूपं च,		उदकोदरलक्षणम् ...	,,
अथोदरनिदाना-		जठरेऽवसाने जलसंभव-	
ध्यायः ॥ १२ ॥	,,	प्रकारः ...	,,
उदरसंप्राप्तिः ...	,,	उदराणां कृच्छ्रसाध्यासाध्य-	
उदरस्याष्टौ भेदाः ...	,,	त्ववेदनम् ...	,,
रोगाणां मंदाग्निः कारणम्	,,	बद्धक्षतोदरयोर्नारकत्वप्रका.	,,
उदरपीडितानां लक्षणम्	,,	सर्वजातसलिलस्य मार०	३०७
अविध्यतस्तस्य प्राग्रूपम्	३०३	जन्मनैवोदरस्य कृच्छ्रतत्त्वम्	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
अथ पाण्डुरोफविसर्पनिदा-		शोफानां सामान्यहेतुः ३०९	
नाध्यायः ॥ १३ ॥ ३०७		कारणविशेषेण स्थान-	
पाण्डुरोगस्य लक्षणम्	„	विशेषे शोफोद्भवः ३१०	
पाण्डुरोगेण रसरुधिरादीनां		शोफस्य पूर्वरूपम्...	„
गौरवादि ...	„	वाताच्छोफश्चलादिलक्षणः	„
पाण्डुरोगस्य पंचविधत्वम् ३०८		पित्तात्पीतादिलक्षणः	„
पाण्डुरोगस्य प्राग्रूपम्	„	कफात्कंडूयुतादिलक्षणः ३११	
वातात्पाण्डुरोगे गात्ररुगादयः	„	संकराद् द्वंद्वजास्त्रयः शोफाः	„
पित्ताद्धरितपीताभसिरा-		निचयात्मको दोषत्रयजः	„
दित्वम् ...	„	शस्त्रादिभिः क्षतादौ शोफः	„
कफाच्छुक्तसिरादिता	„	विषजः शोफः ...	„
सन्निपातान्मिश्रलिङ्गः	„	शोफस्य साध्यासाध्यत्वम्	„
पाण्डुरोगस्य कारणादि	„	विसर्पनिदानम् ...	„
कामलोत्पत्तिः ...	„	विसर्पस्य विधानः ...	„
पाण्डुरोगं विनापि तस्या		तत्र दोषाणां विसर्पणं ३१२	
उत्पत्तिः ... ३०९		अंतराश्रयस्य वेदनप्रकारा ०	„
कुंभकामललक्षणम्...	„	वातजविसर्पः ...	„
हलीमकलक्षणम् ...	„	पित्तजविसर्पः ...	„
शोफकथनम् ...	„	कफजविसर्पः ...	„
शोफोत्पत्तिः ...	„	उपेक्षायां शोफस्य स्फोटयुत ०	„
शोफस्य नवविधत्वम्	„	द्वंद्वजलक्षणम् ...	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ग्रंथिविसर्पलक्षणम्...	३१३	किटिभुस्य लक्षणम्...	३१६
कफपित्तात्कर्दमाख्योत्पत्त्यादि		सिध्मलक्षणम् ...	”
सन्निपातोद्भवविसर्पः	३१४	अलसकलक्षणम् ...	”
विसर्पस्य कारणादि	”	विषादिकालक्षणम्...	३१७
विसर्पाणां साध्यासाध्यभेदः	”	दद्रूलक्षणम् ...	”
अथ कुष्ठनिदानाध्यायः		शतारूलक्षणम् ...	”
॥ १४ ॥ ...	”	पुंडरीकलक्षणम् ...	”
कुष्ठोद्भवः ...	”	विस्फोटलक्षणम् ...	”
रोगस्य कुष्ठसंज्ञाकारणं	३१५	पामालक्षणम् ...	”
कुष्ठस्य सप्तविधत्वम्	”	चर्मदललक्षणम् ...	”
त्रिदोषेष्वधिकतो व्यपदेशः	”	काकणलक्षणम् ...	”
कुष्ठानामष्टादश प्रकाराः	”	कुष्ठेषु दोषोत्पन्नता...	”
कुष्ठस्य प्राग्रूपम् ...	”	कुष्ठविशेषे चिकित्सात्वा. ३१८	
कुष्ठानां लक्षणानि ...	”	कुष्ठस्य याप्यत्वम् ...	”
कापालस्य लक्षणम्...	”	कुष्ठविशेषस्य साध्यसाध्यत्वं,	
उदुम्बरस्य लक्षणम्...	३१६	त्वगादौ स्थितकुष्ठे तोदः ३१९	
मडलस्य लक्षणम् ...	”	असृगादिषु यथापूर्वं लिङ्गानि,	
विचर्चिकाया लक्षणम्	”	श्वित्रनिदानम् ...	”
ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम्	”	श्वित्रलक्षणम् ...	”
चर्मरूपकुष्ठस्य लक्षणम्	”	वातजादिश्वित्रलक्षणम्	”
प्रककुष्ठस्य लक्षणम्	”	कृच्छ्रसाध्यश्वित्रलक्षणम्	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
श्वित्रस्य साध्यासाध्यत्वं ३१९		वायोभ्याधिकृच्छसाध्य-	
सर्वे रोगाः प्रायः संचारिणः,,		करत्वम् ... ३२१	
कृमीणां द्वैविध्यम् ... ,,		पकाशये क्रुद्धस्य कर्म ,,	
नामभेदात्कृमिणां विंशतिः		आमाशये क्रुद्धस्य कर्म ,,	
प्रकाराः ... ,,		श्रोत्रादिषु क्रुद्धस्य कर्म ,,	
तेषां द्वैविध्यं आन्तराः		त्वचि क्रुद्धस्य कर्म... ,,	
बाह्याश्च ... ,,		रक्ते क्रुद्धस्य कर्म ... ,,	
पुरीषोत्थाः कृमयः... ३२०		मांसमेदोगतक्रुद्धस्य कर्म ,,	
कफजाः कृमयः ... ,,		अस्थनि क्रुद्धस्य कर्म ३२२	
रक्तजाः कृमयः ... ,,		मज्जायां क्रुद्धस्य कर्म ,,	
विड्भेदादिजनककृमयः पं.,,		शुके क्रुद्धस्य कर्म ... ,,	
अथ वातव्याधिनिदाना-		सिरासु क्रुद्धस्य कर्म ,,	
ध्यायः ॥ १५ ॥ ,,		स्नावस्थितक्रुद्धस्य कर्म ,,	
अर्थानर्थकरणे पवनो हेतुः		संधिगतक्रुद्धस्य कर्म... ,,	
वायोहेतुत्वे कारणम् ,,		सर्वागसंश्रितक्रुद्धस्य कर्म ,,	
दोषविशामे तस्य कर्म		धमनीगतक्रुद्धस्य कर्म ,,	
निरूपितम् ... ३२१		अपतंत्रलक्षणम् ... ,,	
तस्य गतिव्यापारयोः पंचधा.,,		तस्य गर्भपातादनंतरं	
अस्मिन्नध्याये वातस्य वैकृतक.,,		समुत्पत्त्यादि ... ३२३	
द्वायोश्चोभयथा कोपः ,,		अंतं रायामसंज्ञकवातव्याधिः ,,	
		तथैव बाह्यायामसंज्ञकः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
व्रणायामलक्षणम् ...	३२३	पादहर्षाख्यस्य लक्षणम्	३२६
आक्षेपकेषु गते वेगे स्वास्थ्यं,,		पाददाहस्य लक्षणम्	॥
हनुस्तंसस्य लक्षणम्	॥	अथ वातशोणितनिदाना-	
जिह्वास्तंभस्य लक्षणम्	३२४	ध्यायः ॥ १६ ॥	॥
अदितस्य लक्षणम्...	॥	खुडादिसंज्ञस्य लक्षणम्	३२७
सिराम्रहस्य लक्षणम्	॥	वातशोणितस्य प्राग्रपम्	॥
एकांगरोगलक्षणम् ...	॥	वातशोणितस्य सर्वांग-	
सर्वांगरोगस्य लक्षणम्	॥	विधावनम् ...	॥
एकांगरोगस्य कुच्छसा०	३२५	वातशोणितस्य द्वैविध्यम्	॥
दंढवदंढकाख्यजनकस्य		उत्ताने वातशोणिते	
लक्षणम् ...	॥	त्वक्कुंढादि ...	॥
अवबाहुकाख्यजनकस्य		गंभीरे वातशोणिते श्वयध्वा	॥
लक्षणम् ...	॥	वाताधिके शोणिते शूल-	
विश्वाचीसंज्ञाया लक्षणम्	॥	स्फुरणतोदनादि	॥
खजपङ्कोः कारणम्...	॥	रक्तेऽधिके शोफादि	॥
कलायखजाख्यस्य लक्षणम्	॥	पित्तानुविद्धे वातशोणिते	
ऊरुस्तंभस्य लक्षणम्	॥	विदाहादयः ...	३२८
क्रोष्टुकशीर्षाख्यस्य लक्षणम्	३२६	कफानुविद्धे सौमित्र्यादयः	॥
वातकंटकाख्यस्य लक्षणम्	॥	संकरे द्वंद्वसर्वलिङ्गम्	॥
गृध्रस्या लक्षणम् ...	॥	वातशोणितस्य साध्यत्वादि	॥
विश्वाचीगृध्रस्रोः खलीसंज्ञा	॥		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायो रक्तमार्गहननादि-		विडावृतेऽधोविबन्धस्य कृतन-	
द्वाराऽमुह्यारकत्वम् ३२८		कर्तृत्वादि ... ३३०	
प्राणवायुः पीनसादिकरः ,,		सर्वधात्वावृते श्रोण्यादिरूक् ,,	
उदानः कंठरोधादिकरः ,,		पित्तेनावृते प्राणे भ्रमाद्याः ,,	
व्यानः पुंस्त्वोत्साहादिकरः ,,		उदाने च भ्रमादयः ,,	
समानः शूलादिकरः ३२९		व्याने आवृते सर्वेशो दाहा० ,,	
अपानो मूत्रशुक्रप्रदोषादि० ,,		समाने आवृतेऽग्रेरुपघाता० ,,	
वायोः सामादिभेदाः ,,		अपाने पुरीषादौ हारि० ३३१	
वातावरणस्यानेके प्रकाराः ,,		श्लेष्मावृते प्राणे सादादयः ,,	
पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं		उदाने गुरुगात्रत्वादयः ,,	
लिंगम्... .. ,,		व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ,,	
क्षफावृते शैत्यादिकम् ,,		समानेऽतिशीतांगत्वादि ,,	
रक्तावृते पीडादि ... ,,		अपाने मूत्रशुक्रतः सकर्फं	
मांसेनावृते शोफादि ,,		प्रवर्तनम् ... ,,	
मेदसावृते शोफादि... ३३०		इति वायोर्द्वाविंशतिधावरणं ,,	
अस्थ्यावृतेऽस्थ्युष्णस्पर्शादि ,,		प्राणादीनां परस्परमावरणं ,,	
सञ्जावृते विनमनादि ,,		आवरणस्य लिंगानि ,,	
शुक्रावृतेऽतिवेगादि ... ,,		उदानेन प्राण आवृते	
अन्नावृते कुक्षौ रुजा... ,,		वर्णौजोबलसंक्षयः ,,	
मूत्रावृते मूत्रस्याप्रवृत्त्यादि ,,		अन्या दिशा विभागः ,,	
		आवृत्तेरसंख्येयत्वम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
आवरणप्रकारः ...	३३२	ज्वरे पित्तस्य विरुद्धाहा०	३३४
प्राणादेर्जीवितत्वादि	,,	ज्वरे क्लानादित्यागः	,,
आवृतानां कृच्छ्रसाध्यत्वम्	,,	सामज्वरे शूलघ्नौषधपा०	३३५
आवृतानामुपेक्षणादिद्रव्या०	,,	उदरदादियुतज्वरे स्वेदो युक्तः	,,
चिकित्सास्थानम् ।		लेहोक्ता चारविधेरनुपालनम्	,,
अथ ज्वरचिकित्सा-		मलानां लघनादीनि पाच०	,,
ध्यायः ॥१॥ ३३३		अस्य विशिष्टविषये अपवादः	,,
		तेषु बृंहणरूपं शमनम्	,,
		ततो ज्वरितस्य पेयाभिरुप०	,,
आगमप्रामाण्यम् ...	,,	पेयोपक्रमः ...	,,
ज्वरादौ लघनम् ...	,,	सशुंठीमाक्षिकशीतपेयापानं	,,
लघने कारणम् ...	,,	गोक्षुरसाधितपेयापानम्	,,
लघनफलम् ...	,,	पृथ्निपण्यादिसाधितपे०	३३६
सामज्वरे वमनम् ...	,,	हिध्मादिमतः पेयापानम्	,,
वमनद्रव्याणि ...	,,	कोष्ठे विबद्धे चविकादि-	
वमने विशोषणम् ...	३३४	साधितपेयापानम्	,,
ज्वरितानामुपवासः	,,	परिकर्तिनि कोष्ठे कोलादि-	
वातकफज्वरे उष्णांबुपानम्	,,	साधितपेयापानम्	,,
केबलपित्तज्वरे नोष्णांबुपानं	,,	पेयौषधै रसादिकरणम्	,,
उद्विक्तपित्तादिभ्यो घनादि-		अर्धविशेषेषु पेयानिषेधः	,,
साधितं शीतं तोयम्	,,	तेषु कर्तव्यप्रकारः...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ततो जीर्णे तर्पणे भोज० ३३६		वातश्लेष्मणि वचादीनां	
प्रबं ज्वरस्य षडहोति० ३३७		कषायादि ... ३३९	
ततः कषायः ...	॥	व्याध्यादिकाथो वातश्लेष्म-	
पित्तादौ तिक्तादिकषायः	॥	ज्वरादिजित् ...	॥
तरुणज्वरे कषायनिषेधः	॥	पथ्यादिपाचन सिद्धचूर्णम्	॥
औषधदाने मतभेदः	॥	आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफ-	
भैषज्ययोजने कारणम्	॥	पित्तज्वरघ्नः ...	॥
भैषज्ययोजने कालः	॥	तथा तिक्तादयः ...	॥
औषधपानम् ...	॥	सन्निपाते पाचनम्...	॥
यथायोगं पूर्वोक्तकषाययो०	॥	वातश्लेष्माधिके ज्वरे	
पंचानां संततादीनां श० ३३८		नागरादिपाचनम्	॥
वातजे ज्वरे चिकित्सा	॥	मधूकपुष्पादिकः कषायः	॥
पित्तजे चिकित्सा ...	॥	ज्वरघ्नः कषायः ...	॥
कफजे वत्सकादिगणादि	॥	जीर्णौषधे पेयाद्यन्त्रे व्य० ३४०	
रुग्बंधादियुक्तज्वरे दीपन-		तंत्रकारस्वाप्ययं मार्गः	॥
पाचनम् ...	॥	पुराणज्वरे जीर्णाः शास्त्रा०	॥
द्राक्षादिगणो वातपित्त-		श्लेष्मणि यवाश्च पथ्याः	॥
ज्वरनाशकः ...	॥	ज्वरिण ओदनप्रकारः	॥
सर्पिर्युक्तो रसविशेषो ज्वर-		ज्वरापहा यूषाः ...	॥
दाहनाशकः ... ३३९		ज्वरे रसा हिताः ...	॥
		केचित्सितामधुभ्यां युताः	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र रुच्यानि व्यञ्जनानि ३४०		पके पुनर्दोषे त्रिफलादिभि-	
अनुपानेपि तेषां योजनादि ,,		विरेचनम् ... ३४३	
ज्वरिणो भोजनकालः ,,		ज्वरिणः पयसा त्रिफलादिषा ,,	
यथोचितकाले वा भो० ३४१		विरिक्तादीनां संसर्गां कर्तव्या ,,	
सर्पिष्पानकालनिरूपणम् ,,		ज्वरोत्थिष्ठमलस्योपेक्षा ,,	
जीर्णज्वरानुवृत्तिः ... ,,		एवमामसंग्रहणे दोषाः ,,	
जीर्णज्वरनाशार्थं सर्पिष्पानं ,,		आमज्वरे आमनिर्हरणार्थ-	
जीर्णे वातपित्तोत्तरे सर्पिर्दानं ,,		मौषधम् ... ,,	
घृतं ज्वरोष्मादिजित् ... ,,		ज्वरेण क्षीणस्य पयसादिना	
यथामलं सर्वे कषायाः		मलनिर्हरणम् ... ,,	
सघृता योज्याः ... ,,		क्षीरोचितस्य क्षीरं हितम् ,,	
घृतेन सह योजितः काथो		क्षीरं वपुषो जीवनकरम् ,,	
ज्वरादिहा ... ,,		क्षीरं द्रव्यांतरेण संस्कृतं ३४४	
द्रव्यविशेषैः साधितं घृतं		शुक्रादियुतं क्षीरं तुङ्गदाहजि ,,	
ज्वरजित् ... ३४२		तथा द्राक्षादिभिः शृतम् ,,	
जीर्णकफज्वरचिकित्सा		पंचमूली शृतं पयः कासादि-	
पच ज्वरा जीर्णज्वरघ्नाः ,,		भ्यो मोचकम् ... ,,	
घृते परिणते रसाशनम् ,,		परंढमूलादिना शृतं ज्वर-	
मुद्रकारवेलादिरसाः कफ-		विमोचकम् ... ,,	
पित्तघ्नाः ... ,,		शुक्रादिभिः साधितं पयः	
प्रवृत्ते शमनाभावे व० ३४३		शोफादिजित् ...	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वृश्चीवादिभिः साधितं पयो		तेन मस्तकलेपनम्...	३४६
ज्वरशोफनुत् ...	३४४	पूर्वोक्तगणकाथेनावगाहादि ,,	
शिशिपासारेण शृतमाशु		कपित्थादिफेनलिप्ते द्रावना ,,	
ज्वरापहम् ...	,,	पित्तहरक्रमेण दाहज्वरना० ,,	
दोषे पक्वाशयं गते निरुहो		सुखोष्णेन तैलेनाभ्यञ्जनम् ,,	
बलादिकरः ...	,,	पूर्वोक्तैर्लेपनादि ...	३४७
विरेचनादि वातादिहारकम् ,,		तथा स्वेदादिशीलनम् ,,	
प्रक्षीणकफपित्तस्यानुवासनं ,,		सन्निपातचिकित्सा ...	,,
पटोलादिभिः काथो ज्वर-		सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्ण-	
नाशनः ...	,,	मूले शोफः ...	,,
ज्वरहृद्वस्तिः ...	३४५	तत्र चिकित्सा ...	,,
ज्वरेऽनुवासनादि ...	,,	पूर्वोक्तरूपशमाभावे बाह्योः	
वक्ष्यमाणवस्तयो ज्वरनाश० ,,		सिरामोचनम् ...	३४८
जीर्णज्वरे विरेचनाख्यं नस्य ,,		अयमेवं विधिर्विषमज्वरे ,,	
यथायोगं धूमादिकल्पना ,,		विषमज्वरघ्नाः काथाः ,,	
अरुचावास्थे मातुलंगस्य		विषमज्वरे त्रिफलादीनां	
केसरादिधारणम् ,,		पृथक्पृथग्योजनम् ,,	
त्वगाश्रिते जीर्णज्वरेऽ-		अथवा भल्लातकयोजनम् ,,	
भ्यंगादयः ...	,,	विषमज्वरे लशुनयोजनादि ,,	
दाहेऽभ्यंगविशेषः ...	३४६	विषमज्वरे चिकित्सांतरम् ,,	
दाहज्वरे तैलविशेषः ,,		स्रग्दर्वर्तनप्रकारः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सर्पिषो मात्रापाने पुनः ३४८		तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणा-	
ज्वरागमनावसरे नीलिन्या-		ऽऽहारादिकल्पनम् ३४९	
दिपानम् ... ,,		वातादिकोपानुसारेणा-	
तैलविशेषेण नयनाञ्जनम् ,,		ऽऽहारादिकल्पनम् ३५०	
ससैन्धवस्य योजनम् ३४९		ज्वरकालस्मृत्योद्धारिभि-	
सर्वेषु ज्वरेषु पलंकषादिधूमः,,		विषयैर्हरणम् ... ,,	
विषमज्वरे चित्तवैकृतीय-		कृपापर चेत्तः सर्वज्वरनाशः,,	
धूपादयः ... ,,		आबललाभाद्व्यायामादि-	
दैवाश्रय चौषधं ज्वरादि-		त्यागः ... ,,	
नाशकम् ... ,,		विज्वरस्यापि सर्वान्नवर्जनम् ,,	
विषमज्वराशांतौ यथास्वं		ज्वरिणस्तत्तत्काले भेषजदानं	
सिराज्यधः ... ,,		तत्कारणं च ... ,,	
केवलानिलादिज्वरे सर्पि-		ओषध्यादयो ज्वरघ्नाः ,,	
ष्पानादि ... ,,		अथ रक्तपित्तचिकित्सिता-	
ग्रहोत्थे ज्वरे बलिमंत्रादि-		ध्यायः ॥ २ ॥ ,,	
साधनम् ... ,,		पुंस ऊर्ध्वं गरक्तपित्तोपक्रमः ,,	
औषधीर्गन्धजादौ पित्तशमनं ,,		अधोगस्यापि यापनम् ,,	
क्रोधादिजे ज्वरे चिकित्सा ,,		रक्तपित्ते चिकित्सितविचारः ,,	
क्रोधादिज्वराणां शांतिप्रकाः,,		रक्तपित्तस्य विरेकादिना	
शापाद्भुत्थे ज्वरे दैवव्यथा-		साधनादि ... ३५१	
श्रयो विधिः ... ,,		ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रसादि ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अधोमे शृङ्गणादि ...	३५१	अथवा पलाशत्वक् काथः ३५३	
ऊर्ध्वंगादौ तर्पणादि	„	ग्रथिते रक्तपित्ते लेहः	„
अशुद्धरक्तधारणनिषेधादि	„	अतिसूत्ररक्तस्य रुधिरपानादि	„
लेहादि ...	„	रक्तपित्तजित्कषायः	„
त्रिवृतादिभिर्मोदकः सन्नि-		चंदनादिजः प्रसादो रक्तस्या-	
पातोत्थरक्तशोफज्वरहृत्	„	तिप्रवृत्तिनाशकः...	„
तत्र बमनादि ...	„	इक्षुगडिकाजलं पूर्वगुणम्	„
उभयोः क्रमेण मंथपेयादि	„	रक्तपित्ते पित्तज्वरीयकषायाः	„
मंथप्रकारः ...	३५२	पूर्वोक्तैः शमाभावे छागपयो	
मंथस्यान्यः प्रकारः	„	योजनादि ...	३५४
पेयाप्रकारः ...	„	शृतविशेषान्मूत्रमार्गगत-	
मांससाधनप्रकारः...	„	रक्तनाशः ...	„
रक्तपित्ते शूकाश्विजि-		गुदगते रक्तपित्ते शृतपयोवि०	„
धान्यादि ...	„	रक्ते रक्तप्रतिसारदुर्नामचिकि.	„
पानीयप्रकारः ...	„	पूर्वोक्तकषायपानानंतरमो०	„
रक्तपित्तिनः शशमांसादि	„	पित्तशोणितादिनाशको घृत-	
शस्तम्... ..	„	विशेषः ...	„
रक्तपित्तकारणत्वागः	„	रक्तपित्तघ्नं शृतम् ...	„
बासकरसेन फल्ग्व्यादिक-		रक्तविशेषे लेहादि ...	„
पानं रक्तपित्तशाम० ३५३		अंभोजरेण्वादिको लेहः ३५५	
रक्तपित्तजयिनस्त्रयः काथाः	„	रादागमरक्ते बस्तिः...	„

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
प्राणगे रुधिरं नस्यम्	३५५	पंचकोलगुडयुतपेयापा०	३५७
अन्यदोषधं रक्तपित्ते	,,	मांससाधितपेयापानम्	,,
अथ कासचिकित्सा-		वातजे कासे वास्तुकादयो	
ध्यायः ॥ ३ ॥	,,	भक्ष्याः ...	,,
कासे लेहाद्युपचारः	,,	पित्तकासे तु सर्पिषा वमनम्	,,
गुडूच्यादिरसादिसिद्धप्रस्थः		पित्तकासे तनुकफादौ	
कासादिजित् ...	,,	त्रिवृतादिसेवनम्	३५८
सर्पिःप्रस्थः कासादिजित्	३५६	हृतदोषनरस्य पेयादिक्रमः	,,
घृतविशेषः पंचकासादिजित्	,,	पित्तकासादौ सितादिभिल्लेहा,	,,
सिद्धसर्पिः कासजित्	,,	स्वगोलादिभिल्लेहः ...	,,
लेहादिः कासजित्...	,,	घनश्लेष्मपित्तकासे यवादयः	,,
विडंगादिचूर्णं कासादौ यो०	,,	तनुकफे पित्ते शाल्यादि	,,
वातजकासे दुरालभादीनां ले,	,,	पित्तकासे मांसरसादयः	,,
वातजे कासे दुःस्पर्शादि		पित्तकासे द्राक्षादिसाधित-	
चूर्णानां लेहः ...	,,	पानम्... ..	,,
कदुष्णजलेन पिप्पलीपा०	३५७	शुंठ्यादिरसपानम् ...	३५९
मदिरादिभिर्बदरमज्जापाना.	,,	पित्तकासे लेहः ...	,,
कासादे. लैहिकादिधूमपानं	,,	कफकासे पानप्रकारः	,,
यूपैर्हितशाल्यादिभक्षणम्	,,	दशमूलान्वादिपानम्	,,
वातजे कासे यवान्यादिभिः		पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहाः	
सिद्धपेयापानम् ...	,,	कफकासहराः...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफकासे मरिचलेहः	३५९	वातश्लेष्मात्मककासादौ	
देवदार्वार्दयस्त्रयो लेहाः	३६०	स्निग्धकर्मादि ...	३६२
दाडिमाद्यं चूर्णं पीनसादि०	॥	कफानुबन्धपवनदादौ कफ-	
गुडादिकं पूर्वोक्तगुणम्	॥	कासहरकर्मादि	॥
पथ्याकुस्तुंबरीत्यादिक-		अंतःक्षत सरसि चिकित्सा	॥
पाचनस्य पानम्	॥	पार्श्ववस्त्यादिरुगादेर्लक्षायुत-	
कफकासिनो दीप्यकादि-	॥	सुरापानादि ...	॥
कथितपानम् ...		दीप्ताभ्यादेः क्षीरविशेषपानं.	॥
तत्र द्वितीयः प्रतीकारः	॥	ज्वरदाहे घृतयुतामयवचूर्ण-	
सर्ववातकफामयघ्नं पेयानु०	॥	पानम् ...	॥
घृतविशेषः कासादिजित्	॥	कासवतो मधुरौषधसाधित-	
तथा विडंगरसादौ साधितं	॥	सर्पिष्पानम् ...	३६३
पुनर्नवादिरसैः सिद्धं घृतं		कासवदादेः सघृतमाक्षिक-	
कासादिजित् ...	॥	मधूकादिलेहः ...	॥
कफव्याधिनाशनं कंटकारी-		गुटिका वृष्याः पित्त-	
घृतम् ...	३६१	शोणितादिघ्नाः...	॥
दुर्नामादिजिल्लेहः ...	॥	रक्तघ्नीविनः पुनर्नवादि	
कफकासादौ धूमपानम्	॥	चूर्णादिपानम् ...	॥
वातश्लेष्मोत्तरकासजिद् धूम-		मुखादिना विसृते रक्ते औ०	॥
पानम् ...	॥	मूढवातस्याजामेदआदि-	
तमके पित्तकासक्रिया	॥	भक्षणम् ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षामादेः सरेण सघृत-		कूष्मांडारूपं रसायनं	
क्षौद्रादिभक्षणम् ३६३		कासादिहरम् ... ३६६	
अथवा क्षीणादेः शर्करादि-		पुष्ट्यादिकरः प्रयोगः ,,	
को लेहः ... ,,		नागबलासर्पिः पित्तरक्तादि-	
तस्य निर्यूहादेः पानम् ,,		जित् ... ३६७	
क्षतोरक्तादेः सर्पिर्विशेषेण		दीप्त्याश्रयादावेतद्विध्यादि ,,	
शाल्योदनभक्षणम् ३६४		अगस्त्यनिर्मित रसायनं	
वातपित्तपीडितादेर्घृताभ्य० ,,		पचकासादिजित् ... ,,	
हृत्पार्श्वपीडासु जीवनीयस्य		वसिष्ठेन कथितं रसायन-	
सर्पिषः पानम्... ,,		मगरस्यलेहाद्गुणैरधिकं ३६८	
क्षतकासे घृतविशेषो हितः ,,		रुच्यादिगुणकं चूर्णम् ,,	
लेहविशेषादिप्रकारः ३६५		अन्नपानेषु खांडवः प्र० ३६९	
घृतात्प्रस्थः सिद्धो वातपित्त-		क्षतदोषे यक्ष्मविहितो विधिः,,	
हृदोगशूलनुत्... ,,		कफे बृद्धे कासिनो धूमपानं ,,	
ममसक्तुघृत क्षतक्षीणे रक्त-		द्विमेदादिभिर्धूमपानादि ,,	
गुरुमे च हितम् ,,		मनःशिलादिभिर्धूमपानादि ,,	
घृतविशेषो यक्ष्मादिहरः ,,		सर्पिषा सह धूमपानम् ,,	
अभ्यधिकपित्तादौ घृतलेह-		क्षयजे कासे बृंहणादि ,,	
पानादि ... ३६६		क्षीणदेहस्य सिद्धसर्पिष्पानम्,,	
क्षामादीनां चूर्णैः सह पूर्वपा-		पित्तादिषु क्षीणेषु कासवतः	
नानां योजनादिवीर्यप्रा० ,,		साधितघृतपानम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मूत्रवैवर्ण्यादौ साधितवृत्तादेः		सन्निपातोद्भवक्षयकासे सन्नि-	
पानम् ... ३७०		पातोक्तं देयम् ... ३७२	
शूनमेद्वादौ घृतमंडेनानु-		अथ श्वासहिध्माचिकि-	
वासनादि ... ॥		त्सिताध्यायः ॥ ४ ॥ ॥	
ततो भोजनादि ... ॥		श्वासहिध्मयोस्तुल्यमेव	
कफकासारस्य सिद्धवृत्तपा० ॥		चिकित्सितम् ... ॥	
शोषादिद्वरो घृतप्रस्थः ॥		श्वासहिध्मातुरस्य प्राक्	
रसकर्लः पक्वघृतं कासादि० ॥		स्वेदोपचारः ... ॥	
भोजनोपरिसिद्धवृत्तपान ३७१		स्विन्नस्य रसैः सह स्निग्ध-	
क्षयकासिनां चव्यादिविपक्व-		भोजनादिः ... ३७३	
घृतान्यग्निवर्धनानि ॥		कफे निहंते सुखप्राप्त्यादि ॥	
लेहविशेषः श्वासकासजित् ॥		तद्विशेषस्य हिंवादियुता० ॥	
सूच्यादीनां श्वासकासहर० ॥		अत्र हेतुः ... ॥	
श्वासकासेषु मुखे गुटिकादि-		विशोधनकारणम् ... ॥	
धारणम् ... ॥		तेनाशांतौ वक्ष्यमाणधूमपा० ॥	
तिल्वकस्य पत्रकल्कश्छर्द्या-		धूमप्रकाराः ... ॥	
दिजित् ... ३७१		स्वेदार्हाणां स्वेदाः ... ३७४	
सर्वकासेषु मुद्रयूषः ... ॥		उद्धते पवने लिग्धाहारादि-	
क्षयकासिनो यूषादयः ॥		भिः शमः ... ॥	
क्षयकासे सानुपाना धूमो		श्वासहिध्मानां कषायादि-	
वृंहणादि च ... ॥		भिः शमः ... ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मधुरादिभिर्हिध्माश्वा०	३७४	सगुडशुंठीभक्षणादि	३७७
काथविशेषे जांगलरसयूषाः	,,	हिध्माश्वासार्तानां नस्यम्	,,
कासादौ पेया	...	हिध्माश्वासार्तस्य घृतविशेष-	
दशमूलादिभिः कषायपाना	,,	पानादि	...
कासादिशांल्यर्थं शाल्यादि-		शाखानिलादिघ्नं घृतविशेष-	
भोजनम्	... ३७५	पानम्...	...
अथ वासमाक्षिकसक्तुपानम्	,,	क्षारेण सर्पिष्पानादि	,,
अन्ने क्षारादियोजना	,,	हिध्माश्वासार्ताय हितपदार्थाः,	,,
हिध्माश्वासवतो दशमूल-		हिध्माश्वासानां सामान्येन	
काथादि	...	चिकित्सा	... ३७८
तक्रविशेषः श्वासकासजित्	,,	हिध्माश्वासशमकरणे हेतुः	,,
पाठादिकपानम्	...	श्वासकासयोः परस्परभेषजै-	
पित्तकफानुगे सप्तपर्णस्य		रूपचारः	...
स्वरसपानम्	...	अथ राजयक्ष्मचिकित्सि-	
पित्तानुबन्धिनि उत्कारिका-		ताध्यायः ॥ ५ ॥	,,
योजनादि	...	यक्ष्मिणः शोधनवमन-	
हिध्माभिष्यंदकासघ्नले.	३७६	विरेचनानि	...
बहुकफस्य योगजादीनां		तत्र वमनम्	...
शकृद्रसलेहादि	,,	विरेचनम्	...
जीवत्यादिक चूर्णं हिध्मादि०	,,	बृंहणक्रीपनादि	...
शुक्रादिकं चूर्णं पूर्वगु०	३७७	आजमांसादिक्षयजित्	३७९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
काकोलूकादिकं मांसं हि. ३७९		क्षयिणः स्वरसादेनस्यम् ३८१	
पित्तकफादीं हिताः पशवः ,,		वातजे स्वरसादिसाधित-	
आजरसपानं पीनसादि-		घृतपानादि ... ३८२	
निवर्तकम् ... ,,		अथवा बदर्याः पत्रकल्कम् ,,	
जीर्णमद्यपानं स्रोतोविशुद्धि-		मधूकादिभिः पक्कतैलनिषेचनं,,	
करम् ,,		अनुपानाशनम् ... ,,	
सिद्धसर्पिरादियोजना ,,		पित्तोद्भवे समाक्षिकसर्पिः ,,	
घृतविशेषो रोगराजहरः ३८०		बलादिभिः सिद्धसर्पिर्नस्यं ,,	
वैस्वर्यादिहरो घृतविशेषः ,,		स्वर्यं च ... ,,	
पार्श्वसञ्चलादिहरं घृतम् ,,		पित्तजं स्वरसादे नस्यलेहौ	
पीनसादिनाशकं घृतम् ,,		कफोद्भवे मूत्रेण सह कटुक-	
स्रोतसा विशोधनं गुल्मादि-		रसद्रव्यपानादि ,,	
जिच्च सिद्धं घृतम् ,,		अनन्यसिद्धयवागूपानादि ,,	
शोषजिद्धृतम् ... ,,		अभिहतस्वरस्य शर्करा-	
अश्वगंधाशृतक्षीरादुद्धृतघृतं		माक्षिकमिश्रपयः पानम् ,,	
पूर्वोक्तगुणम् ... ,,		अरुचौ विचित्रमन्नप० ३८३	
मांससर्पिर्वातपित्तघ्नं कासादि-		बहिःशुद्धादिरुचिकरम् ,,	
जिच्च ३८१		अरुचौ रुचिकरा भक्ष्याः ,,	
गुरुमनाशको लेहविशेषः ,,		वातेनारुचौ चूर्णपानादि ,,	
क्षये क्षतसंबन्धिसर्पिशुंढाः ,,		पित्तादरुचौ गुडवारिणा	
त्वगोलादयः स्वर्याः कासा-		बमनादि ... ,,	
दिग्नाश्च ... ,,		कफादरुचौ निबजलैर्वमना.,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
एलादिकं चूर्णं प्रसेका० ३८३		स्रोतोविबन्धमोक्षाद्यर्थं सुरा-	
रुच्यं चूर्णं विबन्धादिघ्नम् ,,		नुषानादि ... ३८५	
दीपनं कासजिच्च चूर्णं ३८४		लेहादिकोष्ठेष्वभ्यक्तस्या-	
प्रसेके भक्षणादि ... ,,		वगाहनादि ... ,,	
स्निग्धोष्णैः कफप्रसेकजयः ,,		पुष्ट्यादिप्रदं चूर्णादि ३८६	
पीनसादावस्य प्रयोगः ,,		अत्र स्नानादीनि प्रशस्तानि ,,	
पीनसे विशेषेणाभ्यंगादि ,,		अथ छर्द्यादिचिकित्स्ता-	
शिरोसपार्श्वशूलेषु दोषानु-		ध्यायः ॥ ६ ॥ ,,	
सारेणोपक्रमादि ,,		छर्दिषु लघनादि ... ,,	
दोषसंसर्गे तगरादिप्रलेपः ,,		वमनादनन्तरं क्रमशो	
पुनर्नवादिभिर्नस्यादीनि ,,		विरेकौषधम् ... ,,	
शृंगाद्यैर्यक्ष्मणो दुष्टरक्त-		छर्दिषु परिशुष्कादिगुण-	
हरणम् ... ,,		युक्ताद्यत्रम् ... ३८७	
पक्कादिभिः प्रलेपः ३८५		वातच्छर्दिषः सैधवान्वित-	
वरादिसिद्धतैलादिनाऽभ्यंगः ,,		सर्पिष्णानादि ... ,,	
यक्ष्मणोऽतीसारग्रहण्यो-		पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षादि-	
विहितमौषधम्... ,,		मिक्षिवृदादि ... ,,	
राजयक्ष्मणः शुष्यतः		जम्बाम्रादिजकाथादिछर्द्या-	
पुरीषरक्षणं तत्कारणं च ,,		दिघ्नम्... ... ३८८	
शुच्या मांसादिशीलने		धात्रीरसेन मुद्गदलांबुपानं ,,	
यक्ष्मणोऽनवकाशः ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफजायां छदिषि निषादियुक्त-		अस्याश्चिकित्सायाः स्था. ३९०	
कोष्णजलेन वमनादि ३८८		सहद्रोगस्य बलातेलपाना ० ,,	
द्विष्टार्थच्छदिषोऽनुकूल-		दीप्तेऽग्नौ वातरोगे क्षीरादि ,,	
व्यापारेण शमनम् ,,		क्षीरादिवर्ज्यस्थानानि ,,	
कृमिजायाः कृमिहृद्रोगगदितैः		कफानुबधे तस्मिन् रुक्षोष्ण-	
शमः ,,		क्रियासेवनम् ,,	
छदिषि स्तंभनवृद्धये ,,		पैत्ते हृद्रोगादौ विरेकादि ,,	
वातजे हृद्रोगे तैलपानम् ३८९		साधितं माहिषं सर्पिः	
सैधवादिभिः पक्वं तैलं तथा ,,		पित्तहृद्रोगनाशनम् ३९१	
काथपक्ततैलेन नस्यादि ,,		क्षीरयुक्तपक्वतादि ,,	
शुंठ्यादिभिः पक्वतप्राशनं		कफोद्भवे कथितजलेन वम० ,,	
हृद्रुजादिजित् ,,		चूर्णपानादि ,,	
घृतप्रस्थो हृद्रोगादिजित् ,,		लेहविशेषः कफविकारहा ,,	
घृतादियुतपानं विकर्तिका-		श्लेष्मगुल्मोदितानां पानम् ,,	
शूलहरम् ,,		शिलाजतुप्रयोगादि ३९२	
हृदयादिशूलगुल्मादिषु कल्क-		उष्णांबुना कुष्ठादिकृतचूर्ण-	
विशेषभक्षणम् ,,		पानम् ,,	
वातजे हृद्रोगे स्वेदादीनि		फलैर्विरेचनादि ,,	
हितानि ... ३९०		आमाशयगतमारुतस्य शुद्धि-	
पंचमूलादिना साधितजल-		लंघनपाचनैरनुलोमनम् ,,	
पानादि ,,		वृमिजे हृद्रोगे कृमिघ्नमौषधं ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तृष्णासु सर्वासु वातपित्तघ्नो		गुर्वाचनेन तृषितस्य ब० ३९४	
विधिः... .. ३९२		क्षयजायां बृंहणम्... ..	”
आंतरिक्षजलादि शस्तम् ..	”	कृशादीनां तृषि क्षीरादि ..	”
पवनोत्थतृष्णायां सगुड-		सोर्ध्ववातायां क्षीरम् ..	”
दध्यादि ... ३९३		रोगोपसर्गजातायां धान्यां० ..	”
पित्तोत्थायां पक्वोदुंबरफलज-		पूर्वं तृष्णाजयः	”
रसादि	”	अथ मदात्ययचिकित्ति-	
कफोद्भवायां निबप्रसव-		ताध्यायः ॥ ७ ॥ ३९५	
वारिणा वमनादि ..	”	मदात्यये चिकित्साप्रकारः ..	”
सर्वे रामाच्च तृष्णायां सन्नि-		अत्र हेतुः	”
पातद्वयादिक्रियाः ..	”	मद्यज्व्याधेर्मध्येनैव शान्तिः ..	”
अमात् तृष्णायां मांस० ३९४		विषान्मद्यस्य वैलक्षण्यम् ..	”
आतपात् तृषि सक्तुभिर्मध-		विधियुक्तमद्यपानं शस्तम् ..	”
पानादि	”	तत्र हेतुः	”
शीतस्नानात्तृषिमद्यां बुपानादि..	”	पूर्वोक्तगुणैर्मध्यं धातुसाम्य० ..	”
मद्यात्तृष्णार्धजलमद्यादि ..	”	पानालयौषधकालः ३९६	
स्नेहतीक्ष्णतराग्नेः स्वभाव-		ततस्तद्रोगानुसारेण भेषज-	
शीतलजलपानम् ..	”	प्रयोगः	”
अजीर्णादिस्तृष्णायामुष्णां-		विशेषेण चिकित्सितम् ..	”
बुपानादि	”	वातोल्बणे मदात्यये पिष्टकृत-	
स्निग्धाजतृषितस्य हिम-		मद्यद्वानादि	”
शीतलगुडोदकपानम् ..	”		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्ताधिके मदात्यये बहु-		उपायविशेषैः सह जागरणे	
जलशर्करमघादि ३९६		कफाधिकमदात्यय ३९९	
रसैः शालिषष्टिकभोज ३९७		दोषबलमपेक्ष्य सर्वमदात्यये	
तृड्विदाहवतो मदात्ययि-		चिकित्सा ... ,,	
नो वमनादि ... ,,		सर्वेषु मदात्ययेषु रुच्यं पा०,,	
पित्तमदात्यये कासे		मदात्यये हर्षणी क्रिया सहे०,,	
गुडूच्यादिरसयोगादि ,,		तथाप्युपशमाभावे पयःपा०,,	
वातपित्तेधिकेद्राक्षारसपानं ,,		मद्यक्षीणस्य क्षीरदाने कार०,,	
तृषि सत्यामल्पमद्यपानादि ,,		पयसा विजिते रोगे अल्पाल्प-	
मघातिपाने निशीथपवना-		मद्यपानप्रकारः... ,,	
हतांभःपानादि ३९८		विद्वक्ष्यध्वंसकयोर्घृतं क्षीरं	
मुखालेपस्तृष्णाशमकः ,,		च चिकित्सितम् ,,	
मयेनोष्मणि शीतविध्यादि ,,		मद्यसंयोगे कारणम् ४००	
क्लेष्माधिकमदात्ययस्य		सुरागुगाः ... ,,	
वमनोपवासौ ... ,,		युक्तमद्यपानात्सर्वरोग-	
ततो जातक्षुधः शार्करबहु-		नाशः ... ४०१	
माक्षिकपानादि ,,		मद्येन विना जांगलप्रांस-	
कौलत्थयूषेण भोजनादि ,,		परिणामाभावः... ,,	
यथाश्मिमासमक्षणादि ,,		मद्येन विना लज्जुनस्याल्पो ,,	
कफाधिके मदात्ययेऽष्टांग-		पीतमद्यस्यैव वैद्यकदर्शना-	
लवणादि हितम् ... ,,		सहनम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मवादन्यन्नारोग्यकृत्	४०२	संन्यामे शीघ्रं नस्यादि०	४०६
तस्मान्मद्यं पेयम् ...	”	मदादिमत्तं उपाचरणं तत्र	
मद्यपाने विधिः ...	”	कारणं च ...	४०७
मद्यपानोत्तरं कर्तव्यम्	”	अथार्शश्चिकिरिसता-	
मद्यप्रशस्ता ...	४०३	ध्यायः ॥ ८ ॥	
मद्यपानानंतरं शयनम्	४०४	अशंयुतस्य यंत्रादि	”
मद्यपानस्य सुरेरपि स्पृहणी०	”	बह्वर्शसः प्राक् दक्षिणार्शस	
तस्मात्प्रवक्ष्या पानं हितम्	”	उपचारादि ...	४०८
एष धनिनां विधिः	”	सुदग्धार्शसो लक्षणम्	”
वार्ताधिकस्य मद्यपानप्र.	४०५	वस्तिशूले नामेरधो लेपादि	”
पैत्तिकस्य मद्यपानप्रकारः	”	शकृन्मूत्रप्रतिघाते काश्च-	
प्लीम्कस्य मद्यपानप्रकारः	”	प्रयोगादि ...	”
वानार्शं हितमद्यप्रकारः	”	दाहानर्हस्य तैलेन गुद-	
पानकालः ...	”	कीलकसेचनादि	”
मदेपु प्रायेण वातपित्तघ्नं		अर्शसां धूपनादि ...	४०९
चिकित्सितम् ...	”	गुदज्ज्ञातनी वर्तिः	”
तेषामुपक्रमः ...	”	तथागुणा अन्यथा वर्तिः	”
प्रसक्तवर्गेषु मुखनासाऽ-		लेपविशेषः पूर्वगुणः	”
वरोधनादि...	४०६	अन्यो लेपः ...	”
दोषबलानुसारेण क्रिया	”	कुष्ठादिभिः कल्पितं प्रलेपनं	”
धन्वादिषु नस्यादियोजना	”	अर्कक्षीरादिकल्पितं प्रलेपनं	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
आनुवासनिकैलेपः ...	४०९	भाङ्ग्यादिष्वप्येष संवि०	४१२
पूर्वोक्तेपनद्रव्यैस्तैलान्य-		वहेदोपन स्नेहनपेयादि	,,
भ्यञ्जनानि ...	,,	कठिनपुरीषाणां वक्ष्यमाण-	
धूपनादिभिर्दुष्टरुधिरस्त्रावः	,,	क्रमः ...	,,
अशौभ्यो रुधिरहरणम्	४१०	स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्लवण-	
रक्तावसेचने कारणम्	,,	वारुणीपानादि ...	,,
गोरसपानादिकर्ता गुदजजित्,	,,	तथा करजपल्लवभक्षणम्	,,
दुर्नामकस्य नाशकं पानादि	,,	तथा गुडेन सह शुठीपानादि,	,,
श्वयधुशूलार्तस्य हिंवादि-		दिद्रिपध्याख्यफलखादनं	
चूर्णपानम् ...	,,	दुर्नामादिहृत् ...	,,
तत्रेण तर्पणं यवसक्तुदा०	४११	अजशृङ्गीमूलकल्कपानं गुदा-	
अत्यर्थमदकायामेस्तक्रमेव		कुरनाशकम् ...	,,
न त्वन्नम् ...	,,	श्रेष्ठारसेन त्रिबृतादिभक्षणं	
तत्क्रयोजनकालादि ...	,,	गुदजनाशकम् ..	४१३
त्रिविधतक्तं दोषादिजित्	,,	वातवर्चोनुलोमनं तक्तादि	
तत्क्रप्रयोगे गुणः ...	,,	देहद्रुताशयोर्बलकरं पानम्	,,
तत्क्रप्रयोगानंतरमन्नादिना		संयुक्तपाठा दुर्नामकनाशनी,	,,
पुष्ट्यादयः ...	,,	अभयारिष्टसंज्ञोऽग्निदीपको	
मथितविशेषपाने गुदजक्षयः	,,	गुदजादिनाशकश्च	,,
तत्कारिष्टपानम् ...	,,	आनुलोमितोऽरिष्टः...	,,
कुम्भविशेषे जाततक्तमशौहरं	,,	दुरालभारिष्टः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भक्तात्पूर्वं घृतविशेषपा० ४१४		यावदोषैः कालुष्यं तावद्रक्त-	
साधितं घृतं वातशकृन्मूत्र-		स्रुतेरूपेक्षणम् ... ४१६	
विबंधजित् ... ,,		रक्तस्रुतेरनंतरं तिक्तद्रव्यै-	
पक्वघृतमशोम दीपनं च ,,		रूपचारः ... ,,	
पक्वघृतं गुदादिवेदनादिजित् ,,		प्रक्षीणदोषादे रक्तसावे चि० ,,	
चांगेरीघृतमानाहादिघ्नम् ,,		पित्तोत्पन्नरक्तस्य स्तम्भनम् ,,	
विद्धातसंग्रहनिवृत्त्यर्थं		कफानुगते रक्ते कथित-	
मांसरसविशेषदानम् ,,		शुद्ध्यादिपानादि ४१७	
मंदाशेर्बद्धवर्चसश्चिके-		तंडुलजलेन रसांजनादिपानं ,,	
तिसप्तम् ... ४१५		लेहविशेषो रक्तातीसारादि-	
घातवर्चोनुलोमनं पानम् ,,		शमकः ... ,,	
विद्धातकफपित्तानुलोमने हे ,,		अर्शःप्रभृतिजिलेहविशेषः ,,	
उदावर्तयुक्तादिष्वनुवासन-		अजादुग्धेन रोध्रादिपानादि	
मेष्टम् ... ,,		पूर्वगुणम् ... ४१८	
अनुवासनप्रकारः ... ,,		शीतजलादिना यक्ष्याह्लादि-	
अथवा निरूहप्रयोगः ४१६		पानम् ... ,,	
वाताधनुबंधावलोकनपूर्व-		रक्ताशेस्तु तंडुलांबुना रोध्रा-	
चिकित्सा ... ,,		दिपानं पूर्वगुणम् ,,	
वातानुबंधकफानुबंधयो-		यवान्यादीनां चूर्णो रक्तादौ	
लक्षणम् ... ,,		हितः ... ,,	
दुष्टक्षे यथाबलं लघनादि ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
एतस्मिन्सिद्धं सर्पिः प्र०	४१८	गाढवर्चसामर्शसा प्रोक्तमत्र	
शर्करादिसहितं नवनीत-		योज्यम् ...	४२०
मशोन्नम् ...	”	गुदजादिजिक्विकित्तितम्	४२१
छागनवनीतादीनि परमौ-		चुकमशोन्नं वह्निदीपनं	
षधम् ...	”	पाण्ड्वादिघ्नं च	४२२
पेयादिप्रयोजितपलांदृ रक्त-		अर्शसां गुल्मस्य च नाशक-	
वातजित् ...	”	मौषधम् ...	”
रक्तेऽतिस्रुते तज्जये यलः	”	लीढो गुडविशेषो गुल्मा-	
रक्तपित्ते प्रवृद्धे शीतोपचारः	”	दिजित्...	”
एवं क्षमाभावे रसैस्तर्पणं	४१९	त्रिकटुकादिचूर्णयुक्तो लेहो	
पिच्छावस्तिः सिद्धः प्रवा-		दारुणकुष्ठादिजित्	४२३
हिकादिहरः ...	”	गुडादिगुलिका दुर्नामादि-	
पक्वलेहोऽनुवासनम्	”	नाशिका ...	”
अर्शःप्रभृतिषु साधितं घृतं देयं	”	साधितसौरणकंदो दुर्नामो-	
व्यत्यासेन मधुराम्लयोः	०४२०	पशमकः ...	”
उदावतांतस्य स्वेदादि	”	मरिचादीनि गुदांकुरच्छेद०	”
गुदे एतेषां चूर्णं वा	”	द्रव्यविशेषाणां पिंडीदुर्नाम०	”
तद्विघाते स्निग्धवस्त्रादि	”	पथ्यादिचूर्णं भोजनजीर्णकरं	”
कल्याणको नाम क्षार उदा-		कलिंगादिभिर्गुडा वटिका-	
वर्तादिनाशकः	”	ऽशोम्ना ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र लोटितसंधवादिपान-		अतिसारिणो भोज्यानि ४२५	
मर्शोघ्नम् ... ४२४		कफपित्ताधिके पेया हिता ४२६	
शुष्कादिष्वर्शस्सु भलातका-		बहुदोषातिसारविषये चि० ,,	
दि भैषज्यम् ... ,,		अतिसार्यामे चिकित्सा ,,	
दुर्नामवतामौषधादिस्वीकार-		तक्रयबागूः पक्वातिसार-	
त्यागयोर्विचारः ,,		नाशिनी ... ४२७	
अर्शआदावग्निरक्षणं कारणं ,,		प्रवाहिकौषधम् ... ,,	
अथातीसारचिकित्सिता-		अपराजितः प्रवाहिकाघ्नः ,,	
ध्यायः ॥ ९ ॥ ,,		धान्ययूषप्रकल्पनादि ,,	
अतीसारे लघ्नम् ... ४२५		बालबिल्वदिलेहः ... ४२८	
अतीसारिणि वमनम् ,,		क्षीरसांहित्योपयोगः ,,	
दोषविशेषेषु पथ्याशित्वम् ,,		सवेदनामनाशकम् ,,	
आमातिसारिणि भैषजनिषेधः ,,		पिप्पल्याश्चूर्णपानं प्रवाहिका-	
विवर्धे दोषे हरीतकी ,,		नाशनम् ... ,,	
मध्यदोषातीसारिणो भूतिका-		निरामरूपादेः क्षारसहित-	
दिपानम् ... ,,		घृतपानम् ... ,,	
अल्पदोषानिसारिणामुपवासः ,,		सद्योऽर्तिनाशनं तैलम् ,,	
वचादियुक्तविपक्वजलपानम् ,,		तैलप्रस्यं पक्वं निःसारक-	
क्षुत्क्षामातिसारिणो लघ्वन्नम् ,,		रुजापहम् ... ४२९	
कदाचित्तक्रादिना सात्म्यो-		पानादिभिः प्रयुक्तं तैलं पुरीष-	
पचारः ... ,,		ग्रहशूलजित् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र हेतुः ...	४२९	रोध्रादिगणपानम् ...	४३१
तैलस्यैव सेव्यत्वम्...	”	तत्र सदधिद्राडिमपेयादि-	
गुदरुजि गुदभ्रंशे च सक्षीरघृत-		कल्पनम् ...	”
विशेषयोजनम्...	”	निरामेऽजापयःप्रयोगादि	”
अन्यप्रकारेण सिद्धं घृतं पूर्व-		परस्परं शकृद्रक्तक्षेपे काथ-	
गुणम् ...	”	विशेषपानादि ...	”
गुदशूलिनः स्नेहवस्त्यादि-		त्रायमाणा प्रयोज्या वा	”
योजनम् ...	”	शूलानुवृत्तावनुवासनादि	”
प्रबाहणादिषु मधुराम्लैः		अनुवासनप्रकारः ...	”
शृततैलाद्यनुवासनम्	”	एवमतीसाराशांतौ पिच्छा-	
पानाभ्यंगैस्तैलं गुदभ्रं०	४३०	बस्तिः ...	”
पैत्ते त्वतीसारे वातातिसार०	”	पित्तातिसारादिजिह्वस्तिः	”
पित्तातिसारिणोऽष्टांगजल-		सर्वातिसारादिजित्	
पानादि ...	”	कुटजोत्थादि ...	”
एवमप्यनुबंधे शक्यवाक्य-		अतीसारविशेषस्य पुटपाकै-	
पिष्टपानम् ...	”	रूपचारः ...	”
अन्यदौषधम् ...	”	अतीसारिणो रसविशेष०	४३२
तंडुलजलेन किराततित्का-		अन्यसहितस्योनाकत्वगती-	
दियोगा योज्याः	”	सारनाशिनी ...	”
निशादिकाथः पक्काति-		तद्वद्रसादयोऽन्नपानयोः	४३३
सारजित् ...	४३१	रक्तातिसारनाशिनी पेया ले,	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
प्रवृद्धरक्ते छागघृतादि-		अथ कर्च्वं वा रक्तप्रवृत्तौ	
भोजनम् ... ४३३		लेहविशेषः ... ४३४	
रक्तातिसारिणः शतावरी-		श्लेष्मातिसारे वातातिसारो-	
कल्कपानादि ... ,,		क्तमामपचनम्... ,,	
सिद्धघृतादि त्रिदोषातीसारा-		तेनानुपशमे बिल्बकर्कटिका-	
दिजित् ... ,,		दिपानम् ... ,,	
तंडुलजलालोडितं कृष्णमृदा-		कथिताः पाठादयः श्लेष्मादी-	
दिकं रक्तजित् ... ,,		सारमेषजम् ... ,,	
कृष्णतिलकल्कपानं रक्त-		श्लेष्मातिसारस्य सौवर्चलादि-	
नियामकम् ... ,,		पानम् ... ,,	
तंडुलजलेन चंदनादिपानं		जठररोगमोचको लेह-	
दाहादिनाशकम् ,,		विशेषः ... ४३५	
गुदस्थ दाहादौ हिमाः		जठररोगनाशकमौषधम् ,,	
सेकलेपा हिताः... ४३४		गुडतन्त्रेण पाठादिपानमती-	
रक्तादौ पिच्छावस्तिः ,,		सारनाशकम् ... ,,	
पिच्छास्रुत्यादौ पिच्छावस्तिः ,,		अतीसारादिजिघृष्णविशेषः ,,	
प्रपौडरीकपकघृतेनानुवासनं ,,		दाढिमाष्टकचूर्णो वाताती-	
विद्वसहितरक्तातिसारस्य		सारनाशकः ... ,,	
शतावरीघृतलेहः ,,		श्लेष्मातिसारजित्खलः ४३६	
पूर्वविकारे लेहविशेषः ,,		क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लघृ० ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातरूग्मविबन्धादो पिच्छा-		अग्निदीप्त्यर्थं पिप्पल्यादि. ४३८	
वस्तिः ... ४३६		पाचनी दीपनी गुटिका ,,	
कफवातानेऽनुवासनम् ,,		वातकफात्मकच्छर्धादि-	
क्षीणकफादा वायुजयः कार्यः		शांतिकरा बटकाः ४३९	
तत्र वातहरक्रियाहर्षणाश्वा-		मारुतग्रहणीगदस्य दीपकौ-	
सनानि च ... ,,		षष्ठतृत्तपानादि... ,,	
शांतोदरामयलक्षणम् ,,		शुद्धरूक्षाशयस्यानुवासनं ,,	
अथ ग्रहणीदोषचिकित्ति-		पकष्टतमग्निदीप्तिकरं शूला-	
ताध्यायः ॥ १० ॥ ४३७		दिप्तम् ... ,,	
ग्रहण्यामजीर्णवदुपचारादि ,,		बीजपूरकरसेन सिद्धतृत्तपा०,,	
अतिभारोक्तवेधिना आम-		पभिः सिद्धतैलेनाभ्यंगः ४४०	
पाचनम् ... ,,		वाते उष्णांबुना पंचमूला-	
अन्नकाले यवाग्वाद्यन्नादि देयं,,		चूर्णपानम् ... ,,	
आमे पेया ... ,,		अग्नेर्निर्वापकपित्तहननं	
ग्रहणीदोषिणस्तक्र हितम् ,,		कृत्वा संभुक्षणम् ,,	
चूर्णं कासादिजित् ... ,,		हृद्रोगनाशकचूर्णलेहादि ,,	
नागरादिषाक्यपानमामघ्नम् ,,		शीतांबुना चूर्णविशेषपानं ग्र-	
पुरीष आमे बिडेन लवण-		हणीरोगादिहरम् ,,	
पानम्... ... ४३८		पैत्तिकग्रहणीगदादौ नागरा-	
छर्धादिषु कालिगादिकपाना०,,		दिचूर्णम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तग्रहण्यां घृतविशेष० ४४१		प्रतिदोषादिमंदाशित्वमाश्रि-	
श्लेष्मग्रहण्यां वमनोत्तर क्षार-		त्य चिकित्सितम् ४४३	
रशिवर्धनम् ... ,,		दुर्बलाग्निदीपनाय स्नेहः श्रे०,,	
कथितपंचकोलादिभिः पेया-		कफे क्षीणे पुरीषशियिलमोकेऽ-	
दिकम् ... ,,		ल्पशो घृतपानम् ,,	
आसवप्रयोगो ग्रहणीदीपकः ,,		काठिन्यात्कृच्छ्रेण पुरीषमोके	
आसवविशेषो ग्रहणीदोषहा ,,		पंचलवणयुक्तघृतपानम् ,,	
मधूकपुष्पकाथासवपानम् ,,		रौक्ष्यान्मंदेऽग्नौ दीपनैः सर्पि-	
क्षारविशेषो वातकफ० ४४२		रादिपानम् ... ,,	
बहिदीपनं पानम् ... ,,		स्नेहातिपानान्मंदेऽग्नौ क्षारा-	
क्षारविशेषोऽग्निवर्धकः ,,		दिपानम् ... ,,	
गुटिकाः कासादिहिता विषु-		उदावर्तान्मंदेऽग्नौ निरूह-	
चिकादिशमनश्च ,,		स्नेहवस्तयः ... ४४४	
मातुलुंगादिचूर्णपानं बलादि-		दोषातिवृद्ध्या मंदेऽग्नौ व० ,,	
वर्धनम् ... ,,		व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पि-	
श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे मातुलुं-		दापनम् ... ,,	
गादिभिर्घृतपाचना. ४४३		अध्वादिभिर्मंदेऽग्नौ यवाग्वा	
अग्निबलादिवृद्धये पक्वघृत-		सह घृतपानम् ,,	
पानम् ... ,,		दीर्घकालप्रसंगः मंदेऽग्नौ सा-	
सन्निपातजे ग्रहणीदोषे पंच-		स्तरसैर्भोजनादि ,,	
कर्मयोजनम् ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षेहादिभिः शरीराभ्योर्बल-		दशमूलादिद्रव्यादीनां पाना-	
वर्धनम् ... ४४४		त्रादौ योजनम् ४४६	
कोष्ठगात्रेः क्षेहैर्वर्धने दृष्टांतः ,,		मूत्ररूपापहमदिरापानम् ,,	
अभोजनातिभोजनाभ्यां काया-		पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतलसेक-	
शिवर्धनं नेति सदृष्टां० ,,		लेपादियोजनम् ,,	
अशिवर्धनप्रकारः ... ,,		समधुशर्करशतावर्थादिक-	
भस्मकाख्यात्रेः शांतिनयनं		पानम्... .. ,,	
सदृष्टांतं ... ४४५		द्राक्षाजलेन वृषादिकल्कपानं	
अजीर्णे भोज्यानि ... ,,		मूत्राघातनाशकम् ,,	
आविकमासादनम्... ,,		तंडुलांभसा पर्वास्वीजादिक-	
तृषितस्य पयःपानादि ,,		पानादि ... ४४७	
संक्षेपेण चिकित्सा ... ,,		कफजे मूत्रकृच्छ्रवमनादि ,,	
अत्यग्नये गुर्वाद्यन्नदाने हेतुः ,,		तथा मद्येन सूक्ष्मैलापानादि,,	
अग्निरक्षणे हेतुः ... ४४६		पानविशेषलेहविशेषौ ,,	
प्रकृत्यैव विरुद्धात्नादि ,,		सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्र-	
अथ मूत्राघातचिकित्स-		यथावत्सं पूर्वोक्तम् ,,	
साध्यायः ॥ ११ ॥ ,,		अश्मर्यामपीदम् ... ,,	
मूत्रकृच्छ्रे बलातैलेनाभ्यं-		अश्मर्याः साध्यत्वादि ४४८	
गादि ... ,,		अश्मर्याः प्राग्रूपेषु क्षेहादि-	
सिद्धासौकादयः झूलहराः ,,		क्रमः ,,	
		अथ क्षेहकथनम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वाताश्मरीभेदनपानम्	४४८	शुक्राश्मर्या चिकित्सा	४५०
पित्ताश्मरीभेदनं साधित-		एवमुपश्रमाभावे राक्षः प्रश्न-	
घृतपानम् ...	,,	पूर्वकं शस्त्रविचारः	,,
साधितघृतं कफजाश्मरीघ्नम्	,,	प्रश्नप्रकारः ...	,,
क्षारादिकल्पना ...	,,	ततः कर्तव्यप्रकारः	,,
शर्करापातन पानम्	,,	तत आतुरावगाहादिः	४५१
सुरादिना कौचास्थ्यादिपानं		ततो मूत्रसंशुद्ध्यादि	४५२
शर्करापातनम्	४४९	कषायेण व्रणप्रक्षालनादि	,,
चूर्णपानमश्मरीपातनम्	,,	ततो व्रणस्वेदादि ...	,,
काथश्चाश्मरीपातनः	,,	तत ऊर्ध्वं वर्षपर्यन्तं नगाद्या-	
क्षारपानमश्मरीनाशनम्	,,	ऽऽरोहणनिषेधादि	,,
कपोतवंकामूलपानादि	,,	अथ प्रमेहचिकित्सा-	
शेषेषु मूत्राघातेषु क्रिया-		ध्यायः ॥ १२ ॥	,,
विभागः ...	,,	मेहिनो वमनरेचनादि	,,
सर्वमूत्रविकारजिज्जल-		अनुबन्धरक्षार्थं श्मनानि	४५४
विशेषादि ...	,,	असंशोधयस्य सर्वमेहेषु तेषां	
मूत्राघातेषु देवदारुवादिपा०	,,	पानम् ...	,,
धन्वयासस्य रसपाना०	४५०	तेषां कथनम् ...	,,
मद्यपानपूर्वकं रथेन गमनादि-		कफपित्तयोः स्रवः	
नाश्मरीच्युतिः	,,	कषायाः ...	,,
काथादिषु वीरतरादिकयो०	,,		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रोध्रादिभिर्यथायोगं पानात्र- कल्पनादि ... ५५४		तासां प्राग्रूप एव क्षीरिवृक्षां- ऽम्बादिपानम् ४५७	
वातोल्बणेषु तैरेव स्नेहप्रक० ,,		तत्र तैलादिकरणम् ... ,,	
यवादिविकारादीनि प्रमेहे हि०		पाठादिचूर्णलेहः ... ,,	
सीधुना सक्तुविशेषपानादि ,,		मेहिनः शिलाजतुपलशतादः नेन पुनर्नवत्वम् ,,	
कफपित्तप्रमेहेषु शालादिज- पुष्पपानादि ... ,,		अथ विद्रधिबृद्धिचिकित्सा- साध्यायः ॥ १३ ॥ ,,	
वातकफजादौ तैलादि० ४५५		आमविद्रधौ शोफवदुपक्रमः ,,	
माधितघृतं सर्वप्रमेहपिटिका- दिजित् ... ,,		पके तु ब्रगवच्चिकित्सा ,,	
रोध्रासवः प्रमेहादिनाशकः ,,		वातविद्रधौ वातिकव्रणे लेपविशेषः ... ,,	
अयस्कृती रोध्रासवाद्गुणै- रधिका ... ४५६		विशोधनव्रणरोपणादि ४५८	
प्रमेहिणे हितमुद्वर्तनादि ,,		पैत्तव्रणस्य शोधनलेपनादि ,,	
रसायनं मेहादिजित् ,,		कफजव्रणस्य शोध-लेपनादि,,	
धनरहितप्रमेहिणो मुनि- वृत्त्यादि ... ,,		रक्ताबुद्धवे पित्तविद्रधिव० ,,	
कृशनरसौषधयुक्ताहारै- र्बृंहणम् ... ,,		अंतरे विद्रधौ पानम् ,,	
पिटिकानां शोफवत्समुप० ,,		अपकाभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ सिद्धघृतपानादि ,,	
		पानादिषु मधुशिमिकाथः पक्- विद्रधिहरः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
त्रायत्यादिकाथो विद्रध्या-		श्लेष्मिके वृद्धौ गोमूत्रेण	
दिनाशकः ... ४५८		दार्ढ्यकल्कपानम् ४६१	
साधितं घृतं पूर्वगुणम् ४५९		मेदोजवृद्धौ रोगस्य दारणादि,,	
अन्यत्साधितं घृतं पूर्वगुणम् ,,		मूत्रजवृद्धौ वेधादि... ,,	
शृङ्गादिभी रक्तहरणम् ,,		अंत्रजे वृद्धौ वातवृद्धिसदृशी	
विद्रधेरुपनाहः ... ,,		चिकित्सा ... ,,	
पक्वविद्रधिमेदनादि ,,		सुकुमारसंशं रसायनम् ४६२	
अंतर्भागस्य विद्रधेश्चिह्नम् ,,		वर्ध्मशांलभावे बस्तिकर्मादि ,,	
विद्रधौ दोषविशेषस्योपेक्षादि ,,		तत्रानेकमतानि ... ,,	
यवादिजैर्यूषैः सहान्नं प्र.४६०		अथ गुल्मचिकित्सिता-	
दशाहादनतर शोधनादि ,,		ध्यायः ॥ १४ ॥ ४६३	
विद्रधेर्गुल्मवदुपक्रमः ,,		गुल्मस्य तैलसाधनादि ,,	
सर्वविद्रधिषु कषायैर्गुल्मगुलु० ,,		गुल्मे स्नेहपानादि ... ,,	
यत्नेन पाकवारणादि ,,		वातिके गुल्मे बृंहणान्यन्नादि ,,	
स्तनजे विद्रधौ प्रायो व्रणवत्		सानुवासननिरूहप्रयोगः ,,	
क्रियाक्रमः ... ,,		बस्तिकर्म गुल्मघ्नम्... ,,	
स्निग्धस्य शोधनादि ,,		वातगुल्मवतां शूलादिजित्	
ततो वातघ्नकषायकल्कलेहै-		साधितघृतपानम् ,,	
निरूहादि ... ,,		सिद्धसापिर्गुल्मादिजित् ,,	
पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावाम-		दाधिकं नाम घृतमपसारा-	
शोफक्रियादि ... ,,		दिनाशकम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिद्धघृतं वातगुल्मनुत् ४६४		सुरामडेन मातुलंगरसादि-	
सिद्धं घृतं सर्ववातगुल्म-		पानं वातगुल्मरुजा० ४६७	
विकारजित् ... ,,		शुल्यादिचूर्णं वातहृद्रोगा० ,,	
साधितं घृतं वातगुल्मजित् ,,		गुल्मवतः प्रसन्नया सह	
वातजे गुल्मे कफोदमनम् ,,		परडतैलपानम् ,,	
शूलादिषु काथचूर्णगु० ४६५		वातगुल्मिनः पित्ते विष्टे	
चूर्णपानम् ,,		विरेचनादि ... ४६८	
कफवातिके गुल्मे चूर्ण-		क्षीरशेषं वातगुल्मादिनाशकं ,,	
वटकाः ... ४६६		तैलादिकपानं गुल्मादि-	
हिङ्गवादिचूर्णं हृच्छलकृच्छ-		नाशकम् ... ,,	
गुल्मादिनाशकम् ,,		शूलादिषु चित्रकादिकाथः ,,	
लवणादिकं चूर्णं वैश्वानरदी० ,,		पुष्करादिकथितपानं कोष्ठ-	
हिङ्गवटकचूर्णो जठराग्नि-		दाहादिहृत् ... ,,	
जनको वातगुल्महा ४६७		कथितपानं कोष्ठादिशूलजित् ,,	
शार्दूलाख्यचूर्णो व्याधि-		वातगुल्मिनः शिलाजतुपानं ,,	
नाशकः ... ,,		उदावर्ते सति यूषैर्मोजनादि ,,	
सिंधूत्थादिचूर्णपान कफ-		सदोषनरस्य बिडादियुतं	
वातजरोगनाशकम् ,,		घृतम् ... ४६९	
गुल्मादिषु दधिमस्तुयुतं चू० ,,		नीलिनीघृतं गुल्मादिघ्नम् ,,	
चूर्णादि गुल्मादिघ्नम् ,,		कुक्कुटदयो वातगुल्मोपक्रमाः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातगुल्मिनां भोजन०	४६९	मह्नातकघृतं कफगुल्महरं	
पैत्तिके गुल्मे विरेचनम्	,,	प्लीहादिजिच्च ...	४७१
रूक्षोष्णजे सर्पिस्तित्तादि-		ततोऽस्य गुल्मदेहयोः स्वेदा-	
संशमनम् ...	,,	चरणम् ...	,,
आत्ययिके गुल्मे स्रसनं	४७०	सर्वगुल्मे स्नेहस्वेदयोः कृतयोः	
सिद्धघृतं पित्तगुल्मघ्नम्	,,	क्रियासिद्धिः ...	४७२
पित्तगुल्मशाल्यर्थं द्राक्षादिपा.	,,	गुल्मे शैथिल्यगते यंत्रविध्यु-	
पैत्तिकगुल्मशमनं पानम्	,,	दितषट्किायाोजनादि	,,
पैत्तिके गुल्मदाहेऽभ्यंगादि	,,	अथवा कफगुल्मस्य लेपनादि	,,
विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मादिषु		ततः शोधनादि ...	,,
रक्तहरणम् ...	,,	मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां	
तत्र कारणम् ...	,,	वृद्ध्यादिष्वमृततुल्यः	,,
हृत्तदोषादेः सर्पिरभ्यासः	,,	अथवा नीलिनीघृतपानादि	,,
पाकोन्मुखे गुल्मे पित्तविद्रधि-		दंतीहरीतक्यः प्लीहादिद्वयः	,,
तुल्या क्रिया ...	४७१	चूर्णलेहादि ...	,,
शात्यादिभोज्यं साधित-		गोमूत्रेण कुष्ठादिषानादि	४७३
जलपानं च ...	,,	गुल्मनाशननिरुहयोजना	,,
श्लेष्मजे गुल्मे वमनादि	,,	क्षारादिभिर्गुल्मजयः	,,
गुल्मसंशोधनादि ...	,,	कफाधिके गुल्मेऽम्बरी-	
पक्वसर्पिः कफगुल्मघ्नम्	,,	ग्रहणीषूक्षाः क्षाराः	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षारपानं गुल्मादिजिह्वविषमं		तस्या योनौ क्षारयुक्तदृष्ट-	
क्षारः श्लेष्महा ४७४		तिलचूर्णादि ... ४७६	
मंदेऽभावरुचौ मार्गशुद्धये		अप्रवर्तमाने रक्ते गुल्म-	
आसवादियोजना	”	प्रभेदनम् ... ”	
अत्र भक्तपाने ... ”		प्रवृत्ते रक्ते यमकाभ्यक्तदेहा-	
पिप्पल्यादिभिः सह सुरा-		याः समुपेक्षणम् ”	
जांगलं च गुल्मजित् ”		रुधिरैऽतिप्रवृत्ते रक्तपित्तादि-	
एवं शमाभावे हृते रक्ते		द्वाराः क्रियाः ... ”	
शरादिभिर्दाहकरणम् ४७५		अथोदरचिकित्सिता-	
दाहविधानम् ... ”		ध्यायः ॥ १५ ॥ ”	
आमान्वये वह्निमंधुक्षणादि ”		उदरिणो विरेचनम् ”	
नार्या अस्त्रसंभवे गुल्मे स्नेह-		विरेचनप्रकारः ... ”	
विरेचनम् ... ”		उदरघ्नसर्पिर्योजना ... ”	
रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाथः ”		साधितदृष्टप्रत्ययोजना ४७७	
तिलकाथेन चूर्णपानं गुल्म-		पानं सर्वोदरापहं कफ-	
रुजाहत् ... ”		मारुतोत्थे गुल्मे हितं च ”	
गुल्मशैथिल्यजनन्या मात्रा-		उदरिणः सिद्धसर्पिष्पानम् ”	
याः प्रयोगः ... ”		अथवान्येन सिद्धदृष्टपानम् ”	
एवं प्रभेदनाभावे योनि-		स्नेहैः स्निग्धनरस्य विरेचनं ”	
विरेचनम् ... ”		चूर्णपानादिजातसलिलसर्वो-	
		दरनाशकम् ... ”	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गवाक्ष्यादिचूर्णपानम्	४७७	साधितपयःपानं प्रष्टु०	४८०
नारायणो नाम चूर्णो रोग-		भोज्याहारभोजनादि	„
गणापहः ...	४७८	समीरणे पार्श्वशूलादिकृति	
गुल्मादिषु हृषुषादिचूर्णपानं		बिल्वादियुततैलपानादि	„
वातादिनाशकम्	„	कफादौ वातेनावृते धेरंढतैलं	
नीलिन्यादिकं चूर्णमुदर-		हितम् ...	४८१
गुल्मनुत् ...	४७९	उदरस्य बाह्यांतः प्रलेपनम्	„
पूर्ववच्च दुग्धपानादि	„	काथादिभिर्जठरसेचनम्	„
चूर्णविशेषपानमुदरादिघ्नम्	„	उदरस्य स्वेदपूर्वकं वेष्टनम्	„
ल्लूक्षीरसिद्धमाज्यं पूर्वगुणं	„	पुनराध्माने निरूहादिभि-	
घृतादीनां पश्चात्पेयादिपानं	„	रूपचारः ...	„
जीर्णे घृते शुंठीसाधितजल०	„	वायौ नरमाध्मापयंति वस्त०	„
पुनःपुनःसर्पिष्पानम्	४८०	इति जठरिणां सामान्यक्रि०	„
गुल्मादिरोगाणां शांतये		वातोदरे पक्वघृतपानादि	„
एतानि सिद्धघृतानि	„	संसर्जने कृते बलार्थं क्षीरम्	„
आनाहमेदनघृतपानादि	„	अनंतरमुदरिणो वस्तिना	
हृत्तदोषस्य शाल्योदनभक्षणं	„	निरूहादि ...	„
उदरिणो दोषशेषनिवृत्तये		ततस्तिलादिभिरनुवास०	४८२
हरीतकीसहस्रभक्षणादि		बलिनः पैत्ते जठरे स्नेहनपूर्वकं	
अथवा चित्रकदेवदारुकल्क-		विरेचनादि ...	„
पानम् ...	„		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दुर्बलस्यानुवासनपूर्वकं		बले जाते विशोधनपूर्वकं	
शोधनादि ... ४८३		क्षारपानादि ... ४८५	
पुनः क्षीरं पुनर्वस्त्यादि ,,		उष्णांबुना चूर्णपानम् ,,	
कफोदरे बलवतः स्नेहनादि ,,		विडंगादिकपानं गुल्मप्लीह० ,,	
ततो निरूहादि ... ४८३		प्लीहनाशनप्रकारः ... ,,	
अरिष्टदानादि ... ,,		कामलादिघ्नं सिद्धजलादिपा० ,,	
क्षार उदर गुल्मादिनाशकः ,,		साधितघृतं प्लीहाभिवृद्धि-	
दुर्बलस्य कफोदरस्वारिष्ट-		नाशकम् ... ,,	
पानेन जयः ... ,,		तैलपानं कफवातोत्थप्लीह-	
मूलकबीजैर्जठरजयादि ,,		नाशकम् ... ,,	
सन्निपातोदरे दंत्यादितैलपा० ,,		पक्वमप्यनुपशातौ गुल्म-	
त्रिदोषजे जठरे उदरिण-		विधानेनाधिकर्म ,,	
श्चिकित्सा ... ४८४		पित्तोत्त्वणे प्लीहनि साधित-	
अथवा दानमोजनसंयुक्तं		सर्पिरादि ... ,,	
स्यावरविषदानादि ,,		यकृति प्लीहवत्कर्म ,,	
हतदोषस्य स्नानपूर्वकं शीत-		दक्षिणबाहौ सिरामोचनम् ,,	
पयःपानादि ... ,,		बद्धोदरिणः सानुवासन-	
एवं दोषे निहंते दुर्बलस्य करम-		निरूहादि ... ४८६	
पयःप्रयोगः ... ,,		छिद्रोदरस्य श्लेष्मो-	
प्लीहोदरे श्चिकित्सा ... ,,		हरवदाचारः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उदकोदरे पूर्वमपां दोषहर- योजनादि ... ४८६		भेषजोपचितानां क्षीरमेव प्रशस्तम् ... ४८९	
उदकोदरे गुटिकापानम् ,,		अथ पांडुरोगचिकित्सी-	
एवमशांतौ शूलप्रयोगः ,,		ताध्यायः ॥ १६ ॥ ,,	
बद्धोदरादाबुदरपाटनादि ,,		पांडूतुरस्यादौ कल्याणाख्य-	
जलोदरस्यान्येषामपि जात-		सर्पिष्पाप्नादि ... ,,	
जलानां जठरचि० ४८७		सिद्धं घृतं हृदयाचर्तित्वि ,,	
सलिलोदरस्य वत्सरेण चय-		लेहितस्य वमनादि ,,	
प्रकारः ... ,,		पांडुरोगघ्नं पानम् ... ४९०	
उदरिण आहारादौ वर्ज्यां० ,,		स्वर्णक्षीर्यादिकपानादि ,,	
सर्वोदरे वातादिशमनक्रिया-		लोहचूर्णपानादि ... ,,	
प्राशस्त्यम् ... ४८८		हरीतकीलेहः ... ,,	
उदरिणो दीपनानि लघूनि च		पांडुरोगादिघ्नं चूर्णपानम् ,,	
भोज्यानि ... ,,		वासादिकाथः पांडूादिघ्नः ,,	
उदरिणां यवागूमक्षणादि ,,		कामलादिनाशनं चूर्णित-	
उदरिणस्त्याज्यानि ... ,,		मयोरजः ... ४९१	
उदरे पानव्यवस्था ... ,,		पांडुरोगिणो गुटिकाः ,,	
वातकफादीनां तक्रं प्र० ४८९		मंडूरबटकाः पांडूामयिनां	
सर्वप्रयोगाणामनुक्षीरं तक्र-		प्राणदाः कुष्ठादिघ्नाश्च ,,	
प्रयोगः ... ,,		ताप्यादयः पांडुरोगघ्नाः ,,	
		बटकाः पांडूादिघ्नाः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लेहो हलीमकादिनिया०	४९१	आतुरविशेषस्य कफहरद्रव्यैः	
पानभोजने हस्तपंचमूल-		पित्तजयः ...	४९४
जलं शस्तम् ...	४९२	आतुरविशेषस्य चिकित्सा	”
इति पादुरोगे सामान्यौषध	”	ततः कामलाविहितो विधिः	”
पवनजादौ पाण्डो स्नेहप्रायादि-		कुभकामलायां शिलाजतु	”
मेषजम् ...	”	पानादि ...	”
पाण्डौ कायान्मृद्वरणं घृत-		हलीमकवतश्चिकित्सितम्	”
योजना च ...	”	पादुरोगेषु शोफचिकि०	”
शृतघृतं सृत्तिकाकृतविकार-		अथ श्वयथुचिकित्सिता-	
नाशकम् ...	४९३	ध्यायः ॥ १७ ॥	४९५
केसरादिभिः पक्वं सर्पिः पू०	”	श्वयथौ लघुभोजनपूर्वकं	
मृद्वेपणार्थे भावितमृदानम्	”	नागरादिपानादि	”
दोषानुगमाद्भेषजयोजना	”	मंदाग्नेस्तक्रपानादि ...	”
कामलायां पित्तहरमौषधम्	”	प्रयोगविशेषो गुल्मादिजित्	”
पक्वो घृतप्रस्थः कामलादिभिः	”	शोफाद्यभिभूतस्य साधित-	
कामलापहौषधपानम्	”	घृतपानम् ...	४९६
निकुभकल्कपानादि वा	”	पक्वो घृतप्रस्थः शोफादिहा	”
कामलिनस्त्रिफलाद्यन्यतम-		पक्वं घृतं पूर्वगुणम्...	”
रसयोजना ...	”	अभयाघृतयोजनम्...	”
निशादिभिरजनं कामला-		प्रवृद्धशोफादिनाशक०	४९७
दिहत् ...	”	श्वयथौ हेतुभोजनादि	”
		शोफादिमत्ता पेया...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अन्या पेया पूर्वोक्तगुणा ४९७		क्षतोत्थादौ शोफेऽसृग्विशो-	
शैलेयादिभिरभ्यञ्जनतैलादि ,,		धनादि ... ४९९	
निंबादिवारिणा स्नानम् ,,		शोफिनो ग्राग्यादिमांसादि-	
एकांगजे शोफे पुनर्नवादिभि-		वर्जनम् ... ,,	
लेपः ... ४९८		अथ विसर्पचिकित्सा-	
अनिलजे शोफे त्रिवृत्पानं० ,,		ध्यायः ॥ १८ ॥ ५००	
पित्तश्रयथौ तिक्तकाख्यघृत-		विसर्पेषु पूर्व लघनादि ,,	
पानादि ... ,,		विसर्पे वमनादि ... ,,	
अंतस्तापतृष्णादिघ्नः क्वाथः ,,		विसर्पे विरेचनादि... ,,	
कफोद्भवे शोफे आरग्वधा-		अल्पदोषे शमनप्रकारः ,,	
दिसिद्धतैलपानम् ,,		दुरालभादिपानम् ... ,,	
स्रोतोविबंधादौ सति क्षारादि-		दाव्यादिपानम् ... ,,	
शीलनम् ... ,,		शाखादुष्टे रक्ते रक्तहरणम् ,,	
प्रलेपोन्मर्दनयोर्योजना ,,		निरामे पुंसि घृतादिकं हि. ५०१	
कुष्ठादिभिः सिद्धे मूत्रजले		रक्ते निर्हृते प्रलेपसेकादि ,,	
स्नानम् ... ४९९		वातविसर्पे शतपुष्पादिकं	
एकांगजे शोफे लेपः ,,		प्रलेपनम् ... ,,	
दोषानुसारेण शुब्धादि ,,		पित्तविसर्पे प्रलेपः ... ,,	
अजाज्यादिपानं त्रिदोषोत्थ-		अन्योऽपि लेपः ... ,,	
शोफघ्नम् ... ,,		लेपः क्लेशविसर्पद्वयं ,,	
		शमिः सेकादिकाः... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफस्थानगते सामे वायौ ५०१		कुष्ठजयस्यान्यप्रकारः ५०५	
संसृष्टदोषे चिकित्सितम् ५०२		पूर्वोक्तैरभ्यञ्जनम् ... ,,	
अग्निविसर्पे घृतप्रलेपादि ,,		स्निग्धस्य कुष्ठिनः शोधना० ,,	
ग्रंथिविसर्पचिकित्सितम् ,,		कुष्ठिनः सिराविमोचनादि ,,	
अथवा प्रदेहादि ... ,,		क्षौद्रराप्यायनादि ... ,,	
दंत्यादिद्रव्यलेपगुणः ,,		वज्रकसंज्ञं घृतम् ... ,,	
ग्रंथिमेदचिकित्सितम् ,,		महावज्रकम् ... ,,	
ग्रंथ्युपशमाभावे दाहः ५०३		ऊर्ध्वाधोविशुद्धिकरघृतप्र. ५०६	
ग्रंथिविसर्पवतो रक्तमोक्षः ,,		कुष्ठादिविजिगीषोश्चिकि-	
प्रक्षिन्ने बाह्यान्तर्वेणव-		त्सितम् ... ,,	
चिकित्सितम् ... ,,		लेलीतकवसा कुष्ठशी ,,	
रक्तहरणकारणम् ... ,,		शाल्यादिकमन्नपानं कुष्ठे	
विसर्पिणो घृताभावादि ,,		हितम् ,,	
अथ कुष्ठचिकित्सिता-		अम्लादिकमहितम् ... ,,	
ध्यायः ॥ १९ ॥ ५०४		अन्यः कुष्ठनाशनप्रकारः ५०७	
कुष्ठिनः स्नेहः ... ,,		जितेन्द्रियाणां कुष्ठादि-	
बातोत्तरे कुष्ठे तैलादि ,,		नाशनप्रकारः ... ,,	
पित्तकुष्ठादिजयप्रकारः ,,		कुष्ठादीनां परमं भेषजम् ५०८	
महातिक्तसंज्ञस्य प्रकारः ५०५		त्रिफलादिलेहो वा ... ,,	
कफोत्तरे पक्वघृतादि ,,		वृक्षककाथस्त्वयोगनाशकः ,,	
सर्वकुष्ठेषु चिकित्सितम् ,,		अन्यत्कुष्ठनाशकम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दान्योदयः कुष्ठनाशकाः ५०८		काथलेपः कुष्ठघ्नः ... ५११	
निशादिकषायादिः कुष्ठना०,,		शिरीषत्वर्गादिलेपः कुष्ठ० ,,	
पाठाद्युतगोमूत्रपानं कुष्ठ-		चूर्णेनोद्वर्तनादि ... ५१२	
नाशकम् ... ,,		चूर्णेन दद्रादिनाशः ,,	
लाक्षादिचूर्णयुतगोमूत्र-		कल्पो विचर्चिकानाशकः ,,	
पानं तथा ... ५०९		मनःशिलालेपः कुष्ठ० ५१३	
कृच्छ्रकुष्ठनाशनप्रकारः ,,		गुग्गुल्वादितिः कुष्ठनाशः ,,	
कुष्ठजिद्रसायनम् ... ,,		लेपविशेषेण सिध्मनाशः ,,	
अन्यत्कुष्ठनाशकम् ,,		सुवर्णलतातैलाम्यगेन	
शशांकलेखालेहः कुष्ठना ५१०		सिध्मनाशः ... ,,	
पथ्यादिपिड्या कुष्ठजयः ,,		लेपविशेषः सिध्मनाशकः ,,	
खदिरचूर्णं किटिभादिनाशकं,,		घृततैलपाकादिना चर्मैक-	
सितादिलेहः कुष्ठनाशकः ,,		कुष्ठादिनाशः ... ,,	
कुष्ठघ्न चूर्णम् ... ,,		त्वग्दोषाणां वज्रकसंज्ञं तैलं	
तुवरास्थिशीलनम् ... ,,		नाशकम् ... ५१४	
एवं दोषे जिते लेपादि ,,		महावज्रमंज्ञं श्वित्रादिघ्नम् ,,	
कुष्ठानां पोऽलैः स्वेदादि ५११		तैलविशेषः कुष्ठहृ १ ,,	
कुष्ठविशेषेषु क्षारनिपातनम् ,,		तैलविशेषः कच्छादिनाशकः,,	
कुष्ठविशेषे लेपः ... ,,		दद्रुषूक्तले गादि ... ,,	
मुस्तादिकषायाः ... ,,		चित्रकादयो वातादिघ्नाः ,,	
कुष्ठपहः काथः ... ,,		पित्तकफकुष्ठे प्रलेपः ५१५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
घृतविशेषैरभ्यङ्गः कुष्ठेषु ५१५		पूतकीटलेपः श्वित्रघ्नः ५१८	
खादिरादयः कृमियुतकुष्ठ-		श्वित्रशाल्यै भल्लातकलेपः ५१९	
नाशकाः ...	”	लेपविशेषाः पूर्वगुणाः	”
वाताधिककुष्ठेषु घृतादि	”	श्वित्रे पिष्टविशेषः सवर्णकरः	”
लेपानां सिद्धिकारणम्	”	श्वित्रे लेपविशेषः ...	”
बहुदोषकुष्ठी संशोध्यः	”	कुष्ठेषु भल्लातकादिकलेपः	”
कुष्ठिनो वमनादिकालः ५१६		कृमिचिकित्सितम् ...	”
कुष्ठिनः कृत्स्नदोषनिर्हरण		कृमिणोदरे बस्तियोजनादि	”
कार्यम्... ..	”	मूर्ध्नेषु कृमिषु शिरोरोग-	
व्रतादीनि कुष्ठनाशकानि	”	निषेधोक्ताचारः ५२०	
अथ श्वित्रकृमिचिकित्सि-		विडंगादिभिस्तक्रसाधित-	
ताध्यायः ॥ २० ॥	”	पेयापानम् ...	”
श्वित्रशमाय यत्नकरणे हेतुः	”	शिरीषादिरसपानादि	”
श्वित्रे पूर्व संशोधनादि ५१७		कृमिमतो लेहः ...	”
कंटकेन स्फोटकभेदनादि	”	शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णनस्ये	”
कल्कपानादि ...	”	पूपलिकाभक्षणादि ...	”
श्वित्रवतो गोमूत्रविशेषपानम्	”	नीपादिष्वेतद्विध्यादि	”
भृंगराजखादनादि वा	”	पाने बस्तौ च तैलयोजना	”
प्रलेपः श्वित्रादिघ्नः...	”	पुरीषजेषु कृमिषु बस्तिविरे०	”
श्वित्रे दग्धचर्मविशेषलेपो		कफत्रन्मसु शिरोविरेकादि	”
हितः ५१८		रक्तोत्थकृमिचिकित्सा ५२१	
		कृमिनिहासोः क्षीरादिवर्ज०	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ वातव्याधिचिकित्सि-		त्वगाश्रिते स्वेदादीनि	५२३
ताध्यायः ॥२१॥ ५२१		रक्तस्थे शीतप्रदेहादि	„
वायोरादौ स्नेहोपचारादि	„	मांसमेदःस्थे विरेकादि	„
स्नेहकरणे कारणम्...	„	अस्थिमज्जास्थस्य स्नेहैर्जयः	„
अथ दृष्टान्तः ...	„	शुक्रस्थे प्रहर्षादि ...	„
स्निन्नस्य हर्षादिशमनादि ५२२		रुद्धमार्गशुक्रदर्शने विरेकः	„
स्निन्नस्योपयुक्ते स्नेहे फलम्	„	वातेन गर्भे शुष्के उत्थापने	
आतुरस्य पुनः स्नेहस्वेद-		सिद्ध क्षीरम् ...	„
योजना ...	„	ह्लावादिप्राप्ते स्नेहादि	„
एवं शमाभावे विशोधनम्	„	संकुचितेऽङ्गेऽभ्यगः	„
मिद्धघृतपानादि ...	„	रक्ते स्नुते आगारधूमादि०	„
मारुतानुलोमने हेतुः	„	अपतानकार्तस्य त्वरितमुप०	„
विरेचनाहंस्य निरूर्हरूपचा०	„	तस्मिन्नस्यादि ... ५२४	
आमाशयगते वाते षड्धरणा-		स्नेहाः स्वेदाश्च पवननाश०	„
दियोजना ...	„	वेगांतरेषु मूर्धरेचनादि	„
अथो नामेः स्थिते वायाव-		वायावधिके सर्पिर्हितम्	„
वपीडकः शस्तः ५२३		सिद्धं घृतं दुष्टवातादिनाश०	„
कोष्ठगे क्षाराद्याः पाचना		महानिबस्याशोकस्य तिल्वक-	
दीपनाश्च हिताः	„	वद्विधिः ... ५२५	
हृत्स्थे स्थिरासिद्धं पयः	„	एवं शुद्धवातापतानके संसृष्ट-	
शिरोगते शिरोबस्त्रादि	„	दोषे दोषद्वयोक्तम्	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफयुक्ते तुंबुर्वादिचूर्ण-		मारुतादितशरीरस्य कषिता-	
पानम् ... ५२५		दिपानम् ... ५२७	
वाह्याभ्यंतरयोरायामयो-		राह्यादिपकसर्पिर्वातरोगहृत् ,,	
रादितवत्क्रियादि— ,,		पकसर्पिर्वाय्वादिनाशकम् ,,	
विवर्णदतलक्षारूपस्य		शिरोगते वाते नस्थं प्र० ५२८	
शीघ्र जीविताभावः ,,		पक्तैलं कफयुक्तवातनाश० ,,	
एतद्विपर्ययेण मर्देषु वेगेषु		तैलप्रस्थ शेषवातरोगघ्नम् ,,	
जीवनादि ... ,,		तैलाढकं तुल्यक्षीरसिद्धं कृच्छ्र-	
जिह्वास्तमे वातस्योपक्रमः ,,		मारुतादिनाशनम् ५२९	
अर्दितादां नावनादिचिकि-		सिद्धं तैलं वातादिजित् ,,	
त्सितम् ... ,,		बलातैलं कासादिनाशकं	
पक्षाघाते स्नेहनादि ... ,,		वातरोगघ्नं च ... ५३०	
अववाहौ नस्यादि ... ५२६		पानाद्यवसरे उक्तस्नेहप्रयोगे	
ऊरुस्त्रंभे नस्यादिनिषेधादि ,,		शीघ्र दुष्टवातनाशनादि ,,	
अथवा त्रिफलादिकल्क-		कफविशेषादेर्बस्तिभिर्जयः ,,	
लेहादि ... ,,		अथ वातशोणितचिकित्स-	
व्योषादिभिर्गुग्गुलुसक्षणं		ताध्यायः ॥ २२ ॥ ,,	
मेदःश्लेष्मामवातजघ्नम् ,,		वातशोणितिनः शोणित-	
एवं मरुतः शमनादि ,,		हरणादि ... ,,	
ऊरुष्कंभिणो व्यायामादि ,,		रुग्नागादिषु जलौकामी	
शेषवातरोगेषु स्थानदूष्या-		रुधिरहरणादि... ५३१	
द्यालोच्य चिकित्सितं ५२७		अंगगलानौ रुधिरहरणनि० ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विरेचनयोग्यस्य विरे०	५३१	आभ्यन्तरमुद्दिष्टमतःपर	५३२
वाताधिके वातरक्ते पुराण-		पक्वसर्जस्सपानं ज्वरदाहा०	५३३
घृतपानम् ...	५३१	पिंडतैलाभ्यंगो वातरक्तः	५३३
सिद्धं घृतं वातशोणितहृत्	५३१	दशमूलेन सिद्धसर्पिः शूलहृत्	५३३
सिद्धघृतपानादि ...	५३१	स्तंभादिभिरार्तस्य कोष्ण-	
बलादिभिः शृतं पयोवातरक्षां		स्नेहैः परिषेचनं वा	५३३
नाशनम् ...	५३१	स्तंभाक्षेपकहिध्मासु शूलार्त-	
धारोष्णं गोमूत्रयुतमनुलोम०	५३१	स्य प्राग्बत्परिषेचनम्	५३३
पित्ते वातशोणिते पक्वशताव-		स्तंभाद्यार्तस्य निक्वाथादिभिः	
र्यादिपानम् ...	५३१	परिषेचनम् ...	५३३
बहुदोषस्य विरेकार्थमैरुद-		सेकार्थद्रव्याणि ...	५३३
तैलपानादि ...	५३१	मुखस्पर्शाः स्त्रियो दाह-	
हरीतकीनां क्वाथादि	५३२	नाशकाः ...	५३३
वातरक्तवतः क्षीरबस्तिभि-		रुग्दाहादिनिर्बर्हणो लेपः	५३३
मैलनिर्हरणम् ...	५३१	शूलघ्नमुपनाहनम् ...	५३३
कफोत्तरे वातशोणिते मुस्ता-		उपनाहेन स्तंभादिना०	५३४
दीनां क्वाथपानम्	५३१	प्राग्बत्प्रलेपयोजना...	५३३
स्नेहिनो रूक्षणम् ...	५३१	शूलनिवृत्त्यर्थं लेपः ..	५३३
शूलयुते वातरक्ते चिकित्सी०	५३१	अनिलेधिके मूत्रादिसिद्धांज.	५३३
कोकिलाक्षकक्वाथपानं वात-		सेकाभ्यंगयोः समाक्षिकं	
रक्तशमनम् ...	५३१	चुक्रम्...	५३३
हरीतकीवसापानं मुरुदमु०	५३१		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमा-		पित्तावृते बायौ सक्षारवस्ति-	
दिप्रलेपः ... ५३४		योजनादि ... ५३६	
वातकफोत्तरे वातरक्ते प्रलेपः,,		पित्तावृते वाते मधुयष्टितैला-	
वातकफोत्तरे वातरक्ते लिप्त-		दिना सेचनादि ,,	
स्याम्लैः सेचनम् ,,		कफावृते यवान्नादीनि ,,	
लेपादिभिरुत्तानवातरक्तचि. ,,		संसृष्टे पित्तविनिर्हरणादि ,,	
गंभीरवातशोणितस्य विरेका-		रक्तसंसृष्टे वाते शोणितकी० ,,	
दिमिश्रिकित्सा ,,		मांसावृते स्वेदादयः ,,	
वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णाले० ५३५		आढ्यवाते मंदसावृते प्रमह-	
पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपा-		मेदोवातघ्नमापधम् ,,	
दयो हिमाः ... ,,		अस्थिमज्जस्थे वाते महा-	
वातासृगादीनामार्तिनुत्		रूहादि ... ५३७	
सिद्धतैलम् ... ,,		रेतसावृते पूर्वोक्तम् ,,	
सिद्धतैलं वातशोणितोद्भव-		अन्नावृते पाचनीयादि ,,	
वातरक्तहरत्वादियुगम् ,,		मूत्रेणावृते अपुसादीनि ,,	
मार्गसंरोधात्कुपिते वाते स्ने० ,,		वर्चसावृते वाते परडतैलादि,,	
प्राणादिचिकित्सा ... ,,		सर्वस्थानावृते कफपित्तयो-	
निरामतां नीतवाते शुद्धवात-		रविरुद्धादि ... ,,	
चिकित्सा ... ५३६		सर्वधावावृते पानौषधादि ,,	
अंगशोषादयोवश्यं चिकि० ,,		अपाने आवृते दीपनादि ,,	
पित्तावृते बायौ पर्यायेण शीतो-		एतद्विनार्य भिषजा कर्तव्यम्,,	
ष्णक्रियादि ... ,,		विमार्गगानां स्वमार्गप्रा. ५३८	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तरक्तमसर्गवर्जं वातावरण-		कफेनाभिभूताग्नौ शुष्यच्छ-	
हा लशुनः ... ५३८		रीरे ^० च वमनादि ५४०	
रक्तावृत्ते पित्तहरादि ,,		लेहविशेषेण वमनादि ,,	
एतच्चायुर्वेदफलभूत चिकि-		समूलव्याधिनाशकपा० ५४१	
रिततम् ... ,,		पुष्पाघ्राणेन वमनम् ,,	
आषधस्य पर्यायाः ... ,,		फलाभावे वमने मदनपु० ,,	
कल्पस्थानम् ।		तत्र जीमूताद्याः कल्पाः ,,	
अथ वमनकल्पाध्यायः		विशेषेण ज्वरादिषु जीमूत-	
॥ १ ॥ ... ५३९		योजना ... ,,	
अत्र महर्षयः प्रमाणम् ,,		तुंबीकोशातकीध्वपीयं कल्प० ,,	
वमनविरेचनयोर्मदनत्रिवृ-		पित्तश्लेष्मज्वरिणश्चूर्णपानम् ,,	
न्मूले श्रेष्ठे ... ,,		पित्तज्वरे जीमूतचूर्णपा० ५४२	
व्याधिवशाज्जीमूतादेर्वि-		कासाधातौ वमनविषये इक्ष्वा-	
शिष्टता ... ,,		कादि ... ,,	
वमने मदनफलचूर्णयोजना ,,		इक्ष्वाकुप्रवालसाधितक्षीर-	
अनंतर पानादि ... ,,		योजनम् ... ,,	
अथवा पिप्पलीचूर्णपानं ५४०		कफकासादिषु वमनार्थं दधि-	
हृदयदाहादौ कथितक्षीरादि-		विशेषपानम् ... ,,	
पानम् ... ,,		पाण्डुरितस्येक्ष्वाकुफलमध्य-	
कफछर्द्यादौ दधिसरादि-		पानादि ... ,,	
वमने हितम् ... ,,		विषगुल्मादिषु छगलीक्षीरेण	
		तद्बीजपानम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफोद्भवज्वरादिषु मथ. ५४२		वातामयादौ विरेचनप्रस्तावे	
गुल्मादौ मांसरसैस्तुंब्याः		तच्चूर्णपानम् ... ५४४	
कल्कपानादि ... ,,		हृद्यं विरेचनं लेहः... ५४५	
कासादिषु गदेषु कोशफला-		सन्निपातज्वरादिपीडित-	
ख्य इष्टः ... ,,		स्याजगंधादिचूर्णलेहः ,,	
कासहृदयदाहयोर्लेहाः ,,		इक्षुगंडिकाभक्षणम्... ,,	
कफविशेषे उष्णोदकानुपान-		वातपित्तकफोत्थादिषु चूर्ण-	
लेहा वमनाय ,,		पानं विरेचनम् ,,	
धामार्गवस्य कल्को विषमः ,,		लेहो गुल्मादिरोगघ्नः ,,	
धामार्गवफलपानादि वम० ,,		कल्याणसंशो गुडः कुष्ठा० ,,	
प्रगाढेषु कुष्ठादिषु क्ष्वेडः ५४३		मूत्रकृच्छ्रादिषु गुटिकाः ५४६	
अनूपमांसपानादि ... ,,		त्रिवृदादिकं विरेचनम् ,,	
रोगविशेषे सुकुमारे कुटज ,,		शरदि त्रिवृदुरालभादिकं	
वमनम् ...		विरेचनम् ... ,,	
अन्यसहितकुटजबीजपानादि,,		हेमंते त्रिवृतादिकचूर्णपानं ,,	
एवं वमनेऽन्यौषधकल्पना ,,		ग्रीष्मर्तौ त्रिवृच्छर्करा-	
अथ विरेचनकल्पाध्यायः २		विरेचनम् ... ,,	
त्रिवृतः स्वरूपकथनम् ५४४		स्निग्धानां मलदोषहयोगः ,,	
सर्वरोगजित्रिवृत् ... ,,		रूक्षाणामपि श्यामाश्चूर्णं ,,	
त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारकम् ,,		ज्वरादौ राजवृक्षोधिक प. ५४७	
श्यामं मूच्छादिहृत् ,,		नालादौ चतुरंगुलस्य शोज०,,	
एतत् मूलग्रहणप्रकारः ,,		क्षम्याकफलस्य ग्रहणादि ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दाहाद्यार्ते शम्बाकफलमञ्जा-		त्रिवृद्धरीतुक्या अपि	
सुखं विरेचनम् ५४७		विधानम् ... ५४९	
चतुर्गुलमञ्जकषायपानम् ,,		विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिता	
तन्मञ्जः पानं प्रकारांतरेण ,,		मोदकाः ... ,,	
तिन्वकमूलचूर्णपानम् ,,		संश्लेषादिभिरल्पस्य महार्ध-	
तिन्वकस्य लेहः श्रेष्ठं विरे० ,,		त्वं प्रभूतस्याल्पकर्मता ,,	
सुधाप्रयोगनिषेधस्थानम् ५४८		त्वक्केसरादिभिर्विरेच० ५५०	
सुधाप्रयोगस्थानम् ... ,,		अथ वमनविरेचनव्याप-	
सुधागुलिकापानम् ... ,,		स्तिष्ठिरध्यायः ॥ ३ ॥ ,,	
धृतेन त्रिवृतादिपानम् ,,		वमनेऽधोगते पुनर्वमनप्र० ,,	
तथैव गुडाम्बुना व्योषादि० ,,		अजीर्णिन ऊर्ध्वं गते वमने	
श्लेष्मामयाद्येषु फलमूल-		पूर्ववत् ... ,,	
विशेषकल्पना ... ,,		ततस्तृतीयमपि ... ,,	
कफज्वद्रोगादिषु शंखिनीसप्त-		अस्त्रिग्धस्त्रिन्नशरीरादे-	
लयोः कर्षमात्रपिण्डकल्पना ,,		विरेचनौषधं गदजनकम् ,,	
दंतीद्रवंगुद्गवं मूलं पित्तश्लेष्म-		उत्किष्टदोषस्थानुवास० ५५१	
विलायनम् ... ५४९		आध्मातस्य नरस्योदावर्त-	
अभिध्यन्नदेहादिमिस्तन्मूल-		हरमभ्यंगादि कर्म ,,	
पानम् ... ,,		पंचमूलादिकृतयवागूः शूला-	
तत्सिद्धं घृतं विसर्पादिजित् ,,		दिनाशिनी ... ५५२	
सिद्धं तैलं गुल्मादिजित् ,,		प्रवाहिकादिषु पिप्पल्या-	
		दिपानम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पीतौषधस्य कुपितवानकः ५५२		अथ दोषहरणसाकल्यवस्ति-	
तस्मिन्नवस्थाविशेषे वमनादि ,,		कल्पपाध्यायः ॥४॥ ५५४	
अतिवमतः प्रतिक्रिया ,,		सर्वगदप्रमाथी वस्तिः ५५५	
पीतभेषजस्य वेगनिग्रहादौ		तत्र कल्कः ... ,,	
वातहरं स्वेदादि ,,		सर्वानिलव्याधिहरो निरूहः ,,	
विरेचनातियोगे विरेचन-		वस्तिर्दीपनो मांसादिप्रदश्च ,,	
द्रव्योद्धरणम् ... ,,		वातश्लेष्मोत्थरोगजिह्व ० ५५६	
अतिवमनादौ विरेकादि ५५३		यष्टशाह्यादिभिः शृतपयः	
विरेकातियोगहरं पानम् ,,		पित्ताभयघ्नः ... ,,	
वमनातियोगे पानादि ,,		निरूहादिर्दाह्यादिघ्नः ५५७	
छर्दयतोऽतरे प्रविष्टायां जिह्वायां		कफरोमितादेर्निरूहः ५५८	
कबलग्रहादि ... ,,		मुकुमाराणां निरूहाः ,,	
वागग्रहादिवातरोगेषु यवाग्वा-		वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृच्च ,,	
दियोजना ... ,,		वातजिद्वस्तिः ... ,,	
जीवादाने शोणितपित्तपरी ० ,,		अभिष्यन्दादिहावस्तिः ,,	
तृष्णाघातस्य शोणिते स्रव-		विद्वसंगादिजिद्वस्तिः ,,	
त्येव प्राणरक्षणक्रिया ५५४		शुक्रकरो वस्तिः ... ,,	
श्यामादिभिर्वा शृतपयमादि ,,		अथातः सिद्धवस्तिरुपपन्नं ५५९	
गुदभ्रंशे काथैः स्तम्भनादि ,,		मधुतैलिको निरूहः प्रमेहा-	
विसंभस्य सामवेदादिश्रव ० ,,		दिजित् ... ,,	
		रक्तपित्तजिच्चक्षुष्यश्च वस्तिः ,,	
		पायवादिशूलजिद्वस्तिः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
निरुहकल्पना ...	५५९	साधितं तैलं कफघ्नम्	५६३
युक्तरथनामा बस्तिः	,,	सिद्धमनुवासनं कफे	,,
दाषहृच्छिवश्च बस्तिः	,,	तीक्ष्णादिबस्तिः ...	,,
सिद्धबस्तिसंज्ञः ...	,,	बस्तेस्तीक्ष्णत्वमार्दवे	,,
कफामयादिहृद्बस्तिः	५६०	सिद्धो बस्तिः स्वस्वामयद्वा	,,
वातहरो वृष्यश्च बस्तिः	,,	बस्तियोजनप्रकारः...	,,
परमशुक्रकृद्बस्तिः ...	५६१	विशोधनानर्हाः ...	,,
तित्तिर्यादिष्वप्येवं कल्पना	,,	अथ बस्तिव्यापत्तिस्तिद्धि-	
व्यायाममथितोरस्कादीनां		रध्यायः ॥ ५ ॥	,,
पुनर्नवकारको बस्तिः	,,	अस्निग्धादिदेहस्य बस्तिना	
आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन		वातादिग्रहः ...	५६४
पयसा भोज्यम्	,,	तत्रावस्थायां पानविरेचनादि,,	
सिद्धद्रव्यैः स्नेहबस्तिप्रकल्पनं,,		अल्पवीर्ये दत्तबस्तौ वायुरोधः	
अधुना स्नेहबस्तयः...	,,	तत्र फलवर्तिप्रयोगादि	,,
सर्ववातविकारजिदनु०	५६२	वेगसंरोधं कुर्वतः पुंसो बस्ति-	
अनूपप्राणिनां साधिता बसा		मूर्च्छादिप्रवर्तकः	,,
पूर्वगुणा ...	,,	तत्रावस्थायां शीतांबुना मुख-	
शताह्वादिभिः पक्वं तैलं वाते	,,	सेचनादि ...	५६५
संधवेन तप्तं घृतं समीरणजित्,,		अत्युष्णादिबस्तिः कुक्षि-	
अनुवासनं बृंहणादिगुणम्	,,	रुग्जनकः ...	,,
अनुवासनं कफरोगजिद्वर्धमा-		तत्र विरेचनातिभोगबलक्षणम्.	
दिनाशकं च ...	५६३		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पैत्तिकस्य क्षीरादिरूपे बस्तौ		प्रकृतिगतस्य लक्षणम्	५६९
दाहादि ...	५६५	अथ भेषजकल्पाध्यायः॥ ६॥	
तत्र चिकित्सितम् ...	,,	प्रशस्तभेषजलक्षणम्...	,,
निरुहव्यापत्तीनामेव चि०	,,	औषधग्रहणप्रकारः ...	५७०
अथानुवाग्ननव्यापत्तीनां चि०		पयआदीनां ग्रहणप्रकारः	,,
अधिके वातादियोगे चि. ५६६		कषाययोनयः पंच रसाः	,,
पित्तावृते स्नेहबस्तौ तदि. ५६७		स्वरसलक्षणम् ...	,,
कफावृते स्नेहबस्तौ विनिर्हरणं,	,,	कल्कलक्षणम् ...	,,
अत्यशनावृतस्नेहबस्तौ हित-		चूर्णलक्षणम् ...	,,
मौषधम् ...	,,	काथलक्षणम् ...	,,
विडावृतस्नेहबस्तौ विनिर्हरणं	,,	शीतलक्षणम् ...	,,
अमुक्तादा स्नेहबस्तौ विनिर्ह०,	,,	फाटलक्षणम् ...	,,
अपक्वलेहे विनिर्हरणम्	५६८	योजनाप्रकारः ...	,,
अनुच्छ्वासस्य बस्तेर्वदने बद्धे		स्वरसस्य मध्यममानं	५७१
विनिर्हरणम् ...	,,	पेध्यस्य मध्यमं मानं कर्षम्	,,
शीघ्रप्रणीतादौ चिकित्सितम्	,,	काथप्रमाणम् ...	,,
पीड्यमाने बस्तिपुटके चि०	,,	शीतकषायप्रमाणम्...	,,
अतिप्रपीडिते बस्तिपुटके		फाटप्रमाणप्रकारः ...	,,
विनिर्हरणम् ...	,,	स्नेहपाकप्रमाणप्रकारः	,,
बमनाथैर्विशुद्धदेहस्य वैद्य-		स्नेहविषये शौनकमतम्	,,
कर्तृकं रक्षणम्...	५६९	रोहपाकलक्षणम् ...	,,
विकृतस्य प्रकृतिनयनप्रकारः,,		अन्यलक्षणम् ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शाणादिसंज्ञाः ...	५७२	स्तन्यप्रवर्तने हेतुः ...	५७४
शुष्कारद्रव्ययोर्योजनाप्रकारः		प्रथमदिवसे शिशुभोजनप्रका.	
अनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं		द्वितीयतृतीयदिवसयोस्तत्प्र०,,	
वारियोजना ...	,,	बालस्योत्तमस्तन्यप्रकारः	,,
द्रव्यपरिमाणभावे तुल्य-		स्तन्यनाशकारणानि ...	५७५
भागकल्पना ...	,,	बालस्य रोगहेतुः स्तन्यम्	,,
वटकादिसंज्ञा ...	,,	स्तन्याभावे छागादिपयः	,,
शैलभेदाद्द्रव्यविशेषप्रकारः	,,	षष्ठ्यां रात्रौ बांधवैर्जागरणं का.	
		दशमदिवसे पूर्णे सूतिकोत्थानं,,	
		तत आयुषः परीक्षणादि	,,
		धूपने काकः शस्तः	,,
		बालस्य शुभहेतुर्मण्यादिषा०,,	
		पंचमषष्ठमासयोः क्रमेण धर-	
		ण्युपवेशनान्नप्राशने ५७६	
		षट्सप्तमाष्टममासेषु कर्णव्य०	
		व्यधप्रकारः ...	,,
		सिराव्यधाद्रागादयः	,,
		रागादीनां चिकित्सितम्	,,
		उक्तस्थाने व्यधे फलम्	,,
		ततः सूत्रस्थापनादि	,,
		जातदंतः स्तनादपसार्यः ५७७	

उत्तरस्थानम् ।

अथ बालोपचरणीया-

ध्यायः ॥ १ ॥ ५७३

अत्र महर्षयः प्रमाणम्

जातमात्रस्य बालस्य शोधना-

दिप्रकारः ...

स्वस्वीभूतस्य बालस्य

नान्युपरि सूत्रेण बंधनादि,,

ततो दक्षिणहस्ततर्जन्या ताल-

त्रमनादि ... ५७४

ततो बालस्य लेहः...

ततो गर्भाभो वमनम्

ततो जातकर्म ...

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो		रोदनात्पीडावेदनम्	५७८
मोदकः ...	५७७	अवयवविशेषे रोगवेदन.	५७९
सौम्यौषधै रोगजयः	,,	शिरादा पीडावेदनप्रकारः	,,
बालस्य त्रासो न कार्यः	,,	अथादा धान्या उपचारकर०	,,
तस्य बल्लवातादिभ्यो रक्षणम्	,,	वातेन दुष्टे स्तन्ये दशभूलपा.	,,
वाङ्मेधाकृत्साधितं पयः	,,	ततो वातव्याधिचिकित्सितोक्त-	
अष्टाङ्गपान धन्यादिगुणकम्	,,	घृतपानादि ...	,,
सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकृ.	,,	शिशोर्लेहः...	,,
वचादिभिः साधितं घृत पूर्व-		पित्तेन दुष्टे बालधान्योः	
गुणम् ...	,,	काथपानादि ...	,,
वपुरादिकृतश्चत्वारो यो.	५७८	अथवा सिद्धघृतलेहादि	,,
वचादिभिर्वाङ्शुद्धिः	,,	क्षेमदुष्टे मधुयष्टीघृतपा०	५८०
अथ बालामयप्रतिषेधा-		धान्यवमनादि ...	,,
ध्यायः ॥ २ ॥	,,	त्रिदोषदुष्टे क्षीरालसक-	
त्रिविधबलस्वास्थ्यकारणम्	,,	गदोत्पत्तिः ...	,,
शुद्धक्षीरलक्षणम् ...	,,	तत्र द्वयोरपि वमनोपक्रमः-	
वातदुष्टलक्षणम् ...	,,	पेयादिके कृते वचादिगणादि,	,,
पित्तदुष्टलक्षणम् ...	,,	प्रयोगः ...	,,
कफदुष्टलक्षणम् ...	,,	पाठादयः स्तन्यदोषहराः	,,
संसर्गदुष्टलक्षणम् ...	,,	अनुबधे यथारोगं चिकि०	५८१
तत्क्षीरं बालस्य यथास्वं		दंतोद्भेदो रोगाणां हेतुः	,,
व्याधिजनकम् ...	,,	दंतोद्भवे बालपीडायां दृष्टां०	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठ.
तत्र दोषानुसारेण प्रयो० ५८१		मधुयष्टिकादिभिः साधितं	
पूर्वोक्तं बालानां भेषज्यम् ,,		घृतं शोषजित् ... ५८३	
बालानां मृदु वमनम् ,,		साधितं शशशिरो रसे बाल-	
स्तन्यतृप्तस्य वमनम् ,,		स्यातिपुष्टिकरम् ,,	
पेयापीतवतो बालस्य वमनम् ,,		सिद्धं तैलमभ्यंजने हितम् ,,	
विरेकेण साध्ये रोगे वस्त्रा-		लाक्षादिसंघं तैलं ज्वरादिजित् ,,	
दियोजना ... ,,		कासादिपीडितबालस्य लेहः ,,	
मूर्वादिलेहाः स्तन्यदोषहराः ,,		अन्यो लेहः ... ५८४	
पिप्पल्यादिचूर्णेन शिशोर्दंत-		पक्वं सर्पिर्वमिश्रकम् ,,	
पालीप्रतिसारणम् ,,		सदंते बाले जाते शांत्वादि० ,,	
लावादिचूर्णं घृतकेसर-		क्रुद्धकफात्तालुमांसे ताल-	
वत्सुखकरम् ... ५८२		कंटकादि ... ,,	
दंतोत्थाने वचादिभिः पक्वं घृ. ,,		तत्र यवक्षारक्षौद्रप्रतिसा. ५८५	
रजन्यादिचूर्णलेहः ... ,,		कुक्कुलादौ स्वेदादि .. ,,	
साधितं घृतं दंतोत्थरोगनाशः ,,		शिशोस्तालुकंटके औषधम् ,,	
दंतोद्भवेऽतीव बालयंत्रणं न ,,		गुदे रक्तकफोद्भवोऽनेक-	
दिवास्वापवतो बालस्यारो-		संज्ञो रोगः ... ,,	
चकादयः ... ,,		तत्र धान्याः क्षीरशोधनम् ,,	
तेषु समधुष्टसैधवादि० ५८३		म्रणलेपादि ... ,,	
तथा पंचकोलादियोजना ,,		गुदकुट्टके पित्तम्रणवच्चि. ५८६	
सिद्धं घृतं श्लोतसां विशोधनम् ,,		मृत्तिकोद्भवरोगनाशको लेहः ,,	
सिद्धादिभिर्घृतं पूर्वगुणम् ,,		उक्तौषधलिप्तस्नानपाने रोग० ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ बालग्रहप्रतिवेधा-		हिंसात्मकग्रहे सति लक्ष्. ५८९	
ध्यायः ॥ ३ ॥ ५८६		रतिकामे ग्रहे लक्षणादि ५९०	
सहाशिवोत्पादितद्वादशग्र० ,,		अर्चाकामे ग्रहे लक्षणादि ,,	
ग्रहनामानि ... ,,		तेषां जयप्रकारः ... ,,	
अमिलम्बतां तेषां रूपादि ,,		साध्यग्रहबालस्य धूपनादिप्र०	
तेषां सामान्यं रूपम् ... ,,		पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहमोचकः	
स्कन्दगृहीतस्य लक्षणम् ५८७		सर्वग्रहजित्काश्यपेन	
विशाखगृहीतस्य लक्षणम् ,,		निर्मितो धूपः ... ५९१	
मेघाख्यस्य लक्षणम्... ,,		शिशोर्घृतविशेषपानं ग्रहजित्,,	
श्वग्रहस्य लक्षणम् ... ,,		सर्वरोगग्रहघ्न पक्वं सर्पिः ,,	
पितृग्रहस्य लक्षणम्... ५८८		पानाभ्यञ्जनाभ्यां पक्वं सर्पिः	
शक्रनिग्रहस्य लक्षणम् ,,		सर्वग्रहनाशनम् ... ,,	
पूतनालक्षणम् ... ,,		गोशृङ्गादिसर्पनिर्मोकादि	
शीतपूतनालक्षणम्... ,,		धूपनार्थं हितम् ,,	
अंधपूतनालक्षणम्... ,,		अत्र भूतविद्यायां वक्ष्यमाण-	
मुखमंछितालक्षणम्... ,,		सर्पियोजनादि... ५९२	
रेवतीलक्षणम् ... ५८९		उत्काशतोयलपनं शिवम् ,,	
शुष्करेवतीलक्षणम्... ,,		औषधैः समुपक्रमः... ,,	
अचिकित्स्यबाललक्षणम्... ,,		अथ भूतविज्ञाना-	
मुंजानहत्यादिलक्षणस्य ना-		ध्यायः ॥ ४ ॥ ,,	
शिका शुष्करेवती ,,		यद्यद्रूपानुकरणतस्तत्तद्भूत-	
ग्रहग्रहणे त्रीणि कारणानि ,,		लक्षणम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भूतोऽष्टादशविधः ...	५९२	अथ भूतप्रतिवेधा-	
भूतानुषंगे हेतुः ...	"	ध्यायः ॥ ५ ॥ ५९३	
ग्रहग्रहणे हेतुः ...	"	अहिंसाकामभूतस्य जपादि-	
भूतग्रहणकालः ...	"	मिर्जयः ...	"
देवग्रहगृहीतलक्षणम्	५९३	ग्रहापहः प्रयोगः ...	५९७
दैत्यग्रहगृहीतलक्षणम्	५९४	तस्याभ्यंजनसेकाग्रहापहाः	"
गंधर्वगृहीतलक्षणम्...	"	सिद्धसापिः पाननस्ययोर्ग्रह-	
सर्पगृहीतलक्षणम् ...	"	नाशकत्वम् ...	५९८
यक्षगृहीतलक्षणम् ...	"	एभिः कल्पितो गदः पूर्वशु०	"
ब्रह्मराक्षसगृहीतलक्षणम्	"	गुडका अंजननस्यलेपैर्दुष्ट-	
पिशाचगृहीतलक्षणम्	५९५	प्रणादिनाशकाः...	"
प्रेतग्रहगृहीतलक्षणम्	"	स्कन्दादिभ्यं धूपनम्...	५९९
कूष्माण्डगृहीतलक्षणम्	"	भूतरावाहयपानं ग्रहप्लम्	"
निषादगृहीतलक्षणम्	"	महाभूतरावसंशकं धृतं सर्व-	
औकिरणगृहीतलक्षणम्	"	ग्रहनाशकम् ...	"
वेतालगृहीतलक्षणम्	५९६	ग्रहग्रहणदिने बल्यादियोगः	"
पितृग्रहगृहीतलक्षणम्	"	ग्रहप्रियवस्त्रादिकं देयम् ६००	
गुर्वादीनां शापचितानुरूपव-		तथा रत्नादीनि ...	"
चनादिभिर्यथायोगं त-		अयं सामान्यो विधिः	"
त्तद्ग्रहवेदनम् ...	"	सुरादिभ्यो बलिदानस्थानानि	"
लाज्यलक्षणम् ...	"	देवानामिष्टबलिकथनम्	"
		पक्षघृतपानादिभिर्ग्रहमोचनं	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
नस्यांजनाभ्यां ग्रहमो०	६००	अथोन्मादप्रतिषेधा-	
दैत्यानामिष्टो बलिः...	,,	ध्यायः ॥ ६ ॥	६०३
नागानामिष्टो बलिः	,,	उन्मादाः षट्	...
यक्षाणामिष्टो बलिः...	६०१	उन्मादस्वरूपम्	...
गोमूत्रक्षीरघृतं नस्यादौ हितं	,,	उन्मादानामुत्पत्तिक्रमः	,,
हरीतक्यादिपिष्टं नावर्नाजने		उन्मादानां सामान्यलक्षणम्	,,
हितम् ...	,,	विशिष्टं लक्षणम्	...
ब्रह्मरक्षसामिष्टो बलिः	,,	वातादुन्मादे कुशंगात्वं	६०४
पक्व घृतं पानादिषु हितम्	,,	पित्तादुन्मादे संतर्जन-	
रक्षसामिष्टो बलिः ...	,,	क्रोधादयः	...
नस्याभ्यंजने	...	कफादुन्मादेऽरोचकादयः	,,
सिद्धघृतं रक्षोग्रहनिवार०	६०२	त्रिदोषोत्थो मारणात्मकः	,,
पिशाचानामिष्टो बलिः	,,	धनादिनाशेनोन्मादः	६०५
पक्व घृतं पानाभ्यंजनयोः	,,	विषेणोन्मादे श्याववदनखे०	,,
नस्यांजने ...	,,	पवनजोन्मादे खेहपानादि	,,
देवर्षिपितृगंधर्वे वर्ज्यावर्ज्ये	,,	कफपित्तभवे वमनादि	,,
पिशाचमंतरेण ग्रहेषु प्रति-		एवमप्यनुवृत्तौ तीक्ष्णनावर्ना-	
कूलाचरणं न ...	,,	जनयोजना	...
जपविशेषः सर्वग्रहजित्	,,	उन्मादादिजिदघृतम्	,,
महाविद्याश्रवणम्	...	ब्राह्मीघृतमुन्मादादिजित्	,,
भूतेशपूजादि	... ६०३	भूतग्रहादिषु कल्याणकार्थं	
वक्ष्यमाणाध्याययोरुक्तमत्र हि०		सर्पिः ६०६

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
महाकल्याणसंज्ञं पूर्वसादुर्ण-		अपसारे उद्भूयति कंपः ६१०	
रधिकम् ... ६०६		वातादपसारलक्षणम् ..	
वर्तिनस्यादिभिरुन्माद ६०७		पित्तादपसारलक्षणम् ..	
अनपीडादयो हिताः ..		कफादपसारलक्षणम् ..	
शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादि ॥		सर्वलिङ्गापसारलक्षणम् ..	
श्वगोमत्स्यैर्धूपः		वमनादिभिर्व्याध्यादीनां	
पैत्तिकोन्मादे तिक्तकादि हि ॥		प्रबोधनम्	
तथा सिरान्व्यधादि		वातिकादौ चिकित्सा ६११	
जलवर्जितकूपे प्रक्षिप्य क्षुधा-		अपसारिणोऽपसारशोधना-	
शोषणादि वा		र्थं योगाः	
इष्टविनाशादुन्मादे तावृश-		साधितं धृतमपसारसम् ..	
प्राप्त्यादि ... ६०८		महत्पंचगव्यं ज्वरादिहरम् ..	
कामादिजानां कामादिभिः		साधितं सपिरुन्मादादिजित् ..	
शमः		सिद्धतैलप्रस्थाद्यपसारमोच ॥	
भूतोन्मादभूतनिर्दिष्टमौषधम् ..		धृतप्रस्थं वातपित्तजापसार-	
भूतानुबन्धे चतुष्पथे बलिः ..		नाशकम् ... ६१२	
उन्मादाप्राप्तौ हेतुः ६०९		काथविशेषे शृतं क्षीरं तद्वत् ..	
विगतोन्मादलक्षणम् ..		पक्वं धृतप्रस्थमपसारजित् ..	
अथापसारप्रतिषेधा-		गवादीनां पित्तं नस्ये हितम् ..	
ध्यायः ॥ ७ ॥ ..		साधितं तैलं नस्येऽन्यंगे च	
अपसारलक्षणम्		शस्तम्	
अपसारश्चतुर्विधः			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उन्मादापस्मारिणोः साधित-		विसर्वाख्याः ...	६१४
तैलं नस्यं चूर्णं वा	६१२	उत्क्रिष्टवर्माख्याः ...	॥
अपस्मारिणो धूपयोजना	॥	श्याववर्माख्याः ...	६१५
तैललघुनशीलनादि	॥	स्त्रिष्टवर्तनी	...
दुश्चिकित्स्यस्य रसायनानि	॥	सिकतावर्त	...
स्वमित्थं कृतवानिति वचन-		कर्दमाख्यम्	...
निषेधः ...	६१३	बहलं नाम	...
अथ वर्मरोगविज्ञानीया-		शिशोः कुकूणकः	...
ध्यायः ॥ ८ ॥	॥	पक्ष्मोपरोधे वर्तमानां संकोचादि	
नयनरोगत्संप्राप्तिः	॥	आलजीग्रंथिः	...
कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो नेत्ररोगः	॥	अर्बुदाख्यः	...
निमेषाख्यो रोगः ...	॥	वर्तमसंश्रयाणां संख्या	॥
बातहताख्यो रोगः	॥	तेषु साध्यासाध्यत्वप्रकारः	॥
कुम्भिकासंज्ञाः पिटिकाः	॥	शस्त्रसाध्ये पक्ष्मसदन-	
पित्तोत्क्रिष्टसंज्ञः ...	६१४	कुट्टनादि	...
पक्ष्मज्ञातनाख्यः ...	॥	अथ वर्मरोगप्रतिषेधा-	
पोथकीसंज्ञाः पिटिकाः	॥	ध्यायः ॥ ९ ॥	६१६
कफोत्क्रिष्टसंज्ञा	...	कृच्छ्रोन्मीले पुराणघृतादि०	॥
लग्नाख्याः ...	॥	कुम्भिकावर्तमविलेखनादि	॥
वर्तसंगाख्याः पिटिकाः	॥	वर्तमविलेखनप्रकारः	॥
तद्वदुत्क्रिष्टाख्यमर्शो नाम	॥	सुलिखितवर्तमलक्षणम्	६१७
आंजननामिका पिटिका	॥	अतिलेखनाद्रुजादीनि	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र प्रतीकारः ...	६१७	तत्र वमनम् ...	६१९
नवनीतेनाभ्यंगादि ...	”	तत्र शोधनम् ...	”
अतिलिखिते चिकित्सा ...	”	कुकूणे वर्त्यादि ...	”
कठिनोन्नतपिटिकाभेदनादि ...	”	कुकूणपोथक्योर्वर्तिः ...	”
सर्ववर्त्मलेखने भेदने चायं क्र०		पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु रोम-	
पित्तरक्तोत्किष्टयोः सिरा-		सु छेदनादि ...	”
विमोक्षणादि ...	”	अशांतौ दाहादि ...	६२०
पक्ष्मणां सदने रोममूल-		अथ संधिसितासितरोग-	
विकुट्टनादि ...	६१८	विज्ञानाध्यायः ॥ १० ॥	”
पक्ष्मशाते भेष्टमंजनम् ...	”	संधिरोगकथनम् ...	”
क्वचिस्त्वदिरादिभिः सेचनादि ...	”	पवनाज्जलस्रावाख्यो रोगः ...	”
क्वचोत्किष्टे विलिखितादि ...	”	कफात्कफस्रावे श्वेतादिस्रावः ...	”
लग्नेऽप्येवमेव ...	”	रूष्मणा शोफ उपनाहाख्यः ...	”
अशांतावग्निना दहनम् ...	”	रक्तेन ताम्रास्रावः ...	”
कुकूणे स्तनदायिन्याः पा० ...	”	रक्तसमुत्थपिटिका शूलदाहवती	
स्तनदायिन्या विरेचनम् ...	”	पूयास्रावाख्ये पूयस्रावः ६२१	
मुस्तादिकल्केन ...	”	कनीनसंधौ पूयालसो व्रणः ...	”
कुचालेपादि ...	”	कनीनस्यांतः शोफोऽलजी ...	”
शुद्धायाः काथपानम् ...	”	अपांगे कनीने वा कुमिग्रंभिः ...	”
शिशोलिखितवर्त्मनि सेचनं ...	”	उपनाहादिचतुर्णां श्लेष्मेण सा०	
शिशूनां सर्वव्याधिषु वमनं		आस्रावादिचतुर्णामलजेश्च० ...	”
पूजितम् ...	६१९	सिते नेत्रदेशे शुक्तिकासंज्ञो रो.	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफाच्छुक्लभागे शुक्लार्मे ६२१		अथ संधिसितासितरोग-	
बलासग्रथितमर्म ...	”	प्रतिषेधाध्यायः॥११॥६२३	
पिष्टकं नामार्मे ...	”	उपनाहचिकित्सा ...	”
शोणितात् सिरोत्पातः	”	संधिरोगलेखनादि ...	६२४
तत्र चिकित्सिताभावेऽव-		अर्मवचिकित्सा ...	”
लोकनाभावः ...	”	पूयाल्से सिराव्यधादि	”
सिराजाले सिराजालं ६२२		सैन्धवादिभिश्चूर्णांजन-	
अर्जुनं नाम ...	”	प्रयोगादि ...	”
प्रस्तार्यमे ...	”	कृमिग्रथिभेदनादि ...	”
स्त्रावार्मे ...	”	शुक्लाख्यरोगस्य पित्ता-	
अधिमांसार्मे ...	”	मिथ्यंदवदुपचारः	”
सिरासंशः पिटिकाः	”	बलासग्रथितपिष्टकयोरुपचारः	
एषां त्रयोदशाना साधनप्र०	”	शोफकंदुम्रमंजनं वर्तिः	”
तत्र वर्ज्यावर्ज्यविचारः	”	सिरोत्पातादौ रक्तस्यंद-	
अथ कृष्णरोगाः ...	”	वत् क्रिया ...	”
पित्तात्क्षतशुक्लक त्रिधा	”	सिरोत्पातादौ विशेषेण हित-	
कफात् शुक्ल शुक्लकम् ६२३		कथनम् ...	”
रक्तेनाजकारुया ...	”	अर्मेणश्चिकित्सितम्... ६२५	
सरक्तमलैः सिराशुक्रादि	”	अर्मेणः शस्त्रचिकित्सा	”
तीव्ररुजं शुक्लकम् ...	”	छेदनप्रकारः ...	”
वर्ज्यं शुक्लकम् ...	”	हेम्मादनंतरं बंधनादि	”
एवं कृष्णं पंच गदाः	”		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
हीनातिच्छेदनजगदजय-		सिराशुके व्रण इव चि० ६२८	
प्रकारः... .. ६२६		वार्तेनैत्रांजनम्	
श्लेष्मतिमिरादिजिदजनम् ..		अशान्तौ शस्त्रप्रयोगः ..	
तिमिरघ्नान्यजनानि		असाध्याजकायां वेदनोपश..	
कटिनसिराणामर्मवच्चिकि० ..		असाध्यशुके अंजनम् ६२९	
शुक्रेषु फलादियोजना ..		अजकाव्यधादि	
क्षतशुके पक्वधृतपानादि ..		शुक्रेषु पानादौ पक्वधृतम् ..	
वर्तयः पित्तास्रप्रसादकर्यः		अथ दृष्टिरोगविज्ञानीया-	
क्षतशुक्रघ्नाश्च ... ६२७		ध्यायः ॥ १२ ॥ ..	
दतवर्तिः क्षतशुक्रनिवृत्तिक० ..		तिमिराख्यरोगलक्षणम् ..	
वार्तिः सर्वशुक्रहृत्		प्रथमपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
अजनं सव्रणाव्रणगंभीर-		द्वितीयपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
त्वक्स्थशुक्रहरम् ..		तृतीयपटलप्राप्तस्य का० ६३०	
निम्नशुक्रस्थोन्नमनम् ..		चतुर्थपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
शुद्धशुके हरिद्रादिकायेन से०		वार्तेन तिमिरे व्याविद्धवदव-	
शुक्रघ्ना गुटिका		लोकनादि	
मरीचादिभिर्धर्षणकरणम् ..		वार्ते शृक् सिरासंकोचादि ..	
धर्षणाय द्वौ योगौ ... ६२८		पित्तजे तिमिरे विद्युदादि-	
चूर्णः शुक्रहर्षणमजनम् ..		दीपितादि ... ६३१	
मुद्राधजनम्		कफेन तिमिरे स्निग्धशुष्काव-	
हृष्टशुक्रहरा वर्तिः		लोकनादि	
बाष्पादिभिः शुक्रलेखनम् ..			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रक्तेन तिमिरे रक्ताभाद्यव-		लेहेन गारुत्मतचक्षुर्ला. ६३४	
लोकनादि ... ६३१		संयुक्तत्रिफला तिमिरघ्नी ,,	
संसर्गसन्निपातेषु संकीर्ण-		तिमिरातुरस्य पायसम् ० ६३५	
लक्षणवेदनादि ... ,,		चूर्णाजन सर्वतिमिरघ्नम् ,,	
नकुलांधस्य दिवाद्दृष्टात्रौ. ६३२		अंजनं तिमिरादिशान्तिहृत् ,,	
दिवादर्शने युक्तिः ... ,,		कफामयजिह्वर्णम् ... ,,	
उष्णविदग्धाख्या दृष्टिः ,,		सर्वाक्षिरोगेष्वंजनम् ,,	
अम्लेन विदग्धा दृष्टिः ,,		भास्करश्चूर्णो विशेषेण तिमि० ,,	
धूमरो नामरोगः ... ,,		अंजनं तिमिरांतकर द्वितीयो	
औपसर्गिकालिंगनाशः ,,		भास्करः ... ६३६	
दृष्टिमंडले सप्तविंशतिरो. ६३३		गरुडतुल्यनयनकरं तुत्थम् ,,	
अथ तिमिरप्रतिषेधा.		सीसशलाका तैमिर्यादिघ्नी ,,	
ध्यायः ॥ १३ ॥ ,,		नयनयोर्गृध्रतुल्यबलकरः ६३७	
तिमिरस्य शीघ्रमुपक्रमः ,,		भिन्नतारचक्षुरक्षकश्चूर्णः	
साधितघृतप्रक्षपानं		अजनविशेषादंधस्यापि दृष्टिः ,,	
तिमिरापहम् ... ,,		अधानां दृष्टिप्रदा रसक्रिया ,,	
साधितपुराणघृतप्रस्थं काचा-		तिमिरेऽप्रतिसाराख्यमंजनम् ,,	
दिनाशकम् ... ,,		गुटिकास्तिमिरनाशिन्यः ,,	
घ्राणादिरोगचिद्गतम् ,,		पण्माक्षिकयोगस्तिमिरहा ६३८	
तिमिरिणस्त्रिफलाघृतपान ६३४		अशेषदृष्टिरोगहरं चूर्णाजन० ,,	
महात्रैफल सपिर्दृष्टि-		दृष्टिबलकारकं नस्यम् ,,	
विकारजित् ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
नेत्ररोगणः स्नेहादिभिरु-		नस्ये पक्वं घृतम् ...	६४०
पक्कम् ...	६३८	श्लेष्मोत्थतिमिरे घृतपानपूर्वक-	
इतः परं प्रतिदोषं साधनम् ,,		सिरान्यघादि ...	,,
नातजं तिमिरे काथपक्काघृ० ,,		पक्वं तैलं नावनम् ...	,,
ऊर्ध्वजत्रुजरोगादिनाशकं		दृग्वैमर्याय विमला-	
नस्यम् ...	,,	कोकिलाख्ये वर्ती	,,
तैलं नस्यं सर्वजत्रुध्वरो. ६३९		तिमिरशुक्रहरा वर्तिः	,,
अजने वैयाघ्रादिवसा ,,		रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्र०	,,
म्रोतोजनं तिमिरहरम् ,,		रक्तोत्थतिमिरनाशकम्. ६४१	
एष शमाभावे तर्पणम् ,,		संसर्गजे तिमिरे चिकित्सित०,,	
घृतविशेषः श्रेष्ठं तर्पणम् ,,		तत्र नावनमुखलेपौ	,,
अन्यतर्पणम् ...	,,	नावनशिरोवरत्योः साधित-	
तत्र श्वाविदादीनां वसा क०,,		तैलम्... ..	,,
पुटपाकादियोजना ...	,,	सर्वोत्थतिमिरे हितमंजनम्	,,
वातजे तिमिरे पीनसव-		सान्निपातिके तिमिरैऽजनम्	,,
त्रिरूहानुवासने ,,		काचे सिरारहिता पूर्वोक्ता	,,
पैतृजे तिमिरे सर्पिण्या० ६४०		अंजनं काचयापनम् ६४२	
समाक्षिकशर्करादिभिर्विरे० ,,		रात्र्यांध्ये श्रेष्ठमंजनम्	,,
नेत्रस्य शिशिरसेकलेपादयः,,		नक्तांध्यहृद्वर्तिः ...	,,
अंजने सारिवादिभिर्वर्त्यादि ,,		निशांध्यघ्नी वर्तिः ...	,,
तिमिरजित्सौवीरांजनादिक-		निशांध्ये हिता वर्तयः	,,
मंजनम् ...	,,	रात्र्यांध्ये परमंजनम्	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
माहिषप्लीहयकृद्भक्षणम् ६४२		आवर्तकीदृष्टिस्वरूपम् ६४४	
जीवत्याः पण्डवभक्षणादि ,,		राजीमतीस्वरूपम् ... ,,	
धूमराख्याम्लपित्तदाहे क्ले० ,,		विषमास्वरूपम् ... ,,	
गोशूकदादिमिषिकांजनादि,,		चन्द्रकीस्वरूपम् ... ,,	
पक्वं धृतं नावनम् ... ६४३		छत्रकीस्वरूपम् ... ६४५	
क्षीरभवसर्पिस्तपेणादि ,,		असिरार्द्धादीनां नराणां	
चिन्तादिमिस्तिमिररोगवद-		लिंगनाशव्यधो न ,,	
बलोकनम् ... ,,		दक्षिणाक्षिव्यधप्रकारः ,,	
तत्रौषधयोजनम् ... ,,		सुविद्धलक्षणादि ... ,,	
सूर्योपरागादिदर्शनोपहृतदर्श-		सप्ताहं क्षवत्वादिनिषेधः ६४६	
नस्य लिङ्गहिमादितप०,,		शक्त्यनुसारेण लंघनादि ,,	
चक्षुरक्षाकरणं सहेतुकम् ,,		अतिसूक्ष्मादिदर्शननिषेधादि ,,	
त्रिफलादिकं नेत्ररक्षाकरम् ,,		शोफादीनामधिमंथस्य चोद्भू०	
ईक्षणस्य परं रक्षणमहिताशन-		रग्रागशमनाय मुखालेपः ,,	
निवृत्त्यादि ... ६४४		सर्वपयुततिलाः पूर्वगुणा ले०,,	
अथ लिङ्गनाशप्रतिषेधा-		आश्च्युतनेऽजाक्षीर रुजादिद्भू,,	
ध्यायः ॥ १४ ॥ ,,		मधुकादिमिर्वाऽजाक्षीर ६४७	
कफोद्भवलिङ्गनाशस्य व्यधः,,		एवमप्यशांती सिरामोक्षादि ,,	
तत्र हेतुः ... ,,		विद्धनयने वर्तिः ... ,,	
क्लिष्टमिकांलिंगनाशे आनी-		विद्धनयने प्रसादजननं पिप्पला०	
लता गदः ... ,,			

विषयः पृष्ठं ।
अथ सर्वाक्षिरोगविज्ञा-
 नाध्यायः ॥ १५ ॥ ६४७
 नेत्रे वातेनाभिष्यन्दे लक्षणं ,,
 अधिमये कर्णनादादिः ६४८
 अधिमंथाद्धताधिमथः ,,
 मन्यादिभ्यो वायुस्तीव्रव्यथा०
 अन्यतो वाताविपर्यये जिह्वाने०
 पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ,,
 अधिमंथलक्षणम् ... ,,
 कफजेभिष्यंदे जाड्यादिकम् ,,
 अधिमये कृष्णमंडलादि ६४९
 रक्तस्यदेन रक्ताक्षुराज्यादिकं
 नयनम् ... ,,
 मथलक्षणम् ... ,,
 संवऽधिमंथाः स्यंदाधिकव्यथाः
 शुष्काक्षिपाको रोगः ,,
 सशोफो नेत्ररोगः ,,
 अक्षिपाकात्प्राणव्यो रोगः ,,
 अम्लोपिताख्यः ... ६५०
 सर्वनेत्रगा रोगाः षोडश ,,
 एतेषु हताधिमथाक्षिपाकात्प्राण-
 एषां दृष्टिभ्रत्वे कालपरिमाणं ,,

विषयः पृष्ठं ।
अथ सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधा-
 ध्यायः ॥ १६ ॥ ६५०
 स्यंदेषु तीक्ष्णगडूषादिकर्तव्यं
 प्राग्रपे... .. ,,
 स्यदे दाहादिशाल्यै निडालका-
 दिकरणम् ... ,,
 सद्यःप्रकुपिते नेत्रे चूर्णावगुंठनं
 चूर्णं नेत्रकोपजित् ... ६५१
 नेत्रे औषधधारणम् ,,
 सर्वदोषकुपिते चक्षुषि सेकः ,,
 शिशुपलवरसो नेत्रपीडाजित् ,,
 सक्तपिंडिका रोगहन्त्री ६५२
 मारुतजेभिष्यंदे आश्चोतनं ,,
 रक्तपित्तजस्यंदे कसेरुकादिरजः
 पुंड्रादिभिर्मूर्तीदाहादिहृत् ,,
 सूक्ष्मरजीकृतं ह्वेतरोधं पित्ता-
 दिजित् ... ,,
 कफे नागरादिरस आश्चोतनं ,,
 सान्निपातिकेभिष्यंदे आश्चो०
 शिरोवदनलेपादि ... ६५३
 तिमिरप्रतिषेधस्य पर्यालोचन-
 पूर्वकं चिकित्सितम् ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अयमेव विषयैर्थादित्वपि ५३		व्याघ्रादिकं शोफरूपम्. ६५५	
अज्ञातौ भ्रूवरूपरि दाहः ,,		अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभि-	
बातादिरोगनाशिनी वृत्तिः ,,		ध्यंदचिकित्सितम् ,,	
पित्तरक्तहृद्दतिः ... ,,		उत्किष्टादयोऽष्टादश रो० ६५६	
रूग्णादिरोगजिदतिः ,,		पित्ताक्षिरोगवतो वर्त्मनि. ६५७	
सर्वमिष्यंदोत्थरोगघ्नः पाशु-		पित्ताशयः मेकः ... ,,	
पनाख्यो योगः ,,		पित्तेजनमौषधम् ... ,,	
शुद्धादिपाके घृतपानतर्पणादि		कुदकंदूहदंजनम् ... ,,	
तत्रांजनम् ... ६५४		हरीतकीकाथपिष्टतगरादि-	
श्रेष्ठांजनम् ... ,,		पित्तघ्नम् ... ,,	
सशोफेरूपशोफे वा सिराव्य. ,,		संभवादिवातिः पित्तशुक्रहृत् ,,	
शूलहृत्सेकः ... ,,		पैल्यपक्ष्मशातघ्नमंजनम् ,,	
आश्चोतने काथः ... ,,		चूर्णः पित्तेषु रोमकारकः ,,	
घर्षादिहरसंधावप्रयोगः ,,		मषी पित्तानां रोपणार्थे श्रेष्ठा, ,,	
घृष्टं ताम्रादिवेदनाघ्नम् ,,		पित्तरोगिणः पुनः पुनर्वर्त्मान-	
ताम्रघृष्टं शंखं घर्षादिघ्नम् ,,		बलेखादिकम् ... ,,	
घृष्टोदुंबरफलं दाहादिजित् ,,		स्वस्थनेत्रस्यापि पुराणयवा-	
शिमुपलहरसः शोफाहा ६५५		दिकसेवनम् ... ,,	
सूक्तपालं घर्षादिजित् ,,		वेगसंरोधादिकवर्जनम् ,,	
स्तन्येनाश्चोतनम् ... ,,		सिराणां नेत्रदुष्टुष्टुकरत्वं ६५८	
गुटिका घर्षादिघ्नाः ... ,,		उपानदभ्यंजनादिसेवनम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ कर्णरोगविज्ञानीया-		श्यावास्थः	... ६६०
ध्यायः ॥ १७ ॥ ६५८		गल्लिकाख्यः	... ”
कृपिनवायुः कर्णविबरे शूल०,,		दुःखवर्धनसंज्ञः	... ६६१
भेत्तन दाहान्वितशूलादि ”		लेह्याख्याः पिटिकाः	”
कफान्छिरादिगौरवादि ”		पृषां साध्यासाध्यत्वम्	”
पितरक्तात्कर्णशूलः ”		अथ कर्णरोगप्रतिषेधा-	
समुदितदोषैः सशोफशू ६५९		ध्यायः ॥ १८ ॥	”
कर्णनादः ... ”		वातोद्भवे कर्णशूले मांस-	
उपेक्षितो वायुः कर्णनादकरो		भोजनादि ... ”	
वा बाधियेकरः... ”		वातहरे गणे अम्लादिषु च	
प्रतीनाहसंज्ञको गदः ”		महास्नेहः ... ”	
बहुशोफाख्यौ गदी ”		सद्योरुजापहः स्नेहः ”	
कफः पूतिकर्णकरः ”		अन्यस्नेहयोजना ... ”	
शुमिकर्णकाख्यः ... ”		वातव्याधिप्रतिश्याय-	
कर्णाशः कर्णाबुदे ... ”		विहितमत्र ... ६६२	
कूचिकर्णसंज्ञः ... ६६०		शिरसा सह स्नानवर्जनादि ”	
कर्णपिप्पली ... ”		पित्तशूले लिङ्गस्य विरेच० ”	
विदारिकाख्या ... ”		शूलादिघ्नं तैलम् ... ”	
पानीशोषसंज्ञः ... ”		कर्णलेपनम् ... ”	
तात्रिका ... ”		कफोत्थे वमनादि... ”	
परिपोटसंज्ञः ... ”		कर्णपूरणे लघु नादिस्वरसः ”	
उत्पातसंज्ञः ... ”		पुटपाकरसः शूलजित् ”	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बीजपूरादिरसेन पूरणा. ६६२		पूतीकर्णकृमिकर्णयोः कर्ण-	
सिद्धं तैलं पूरणे हितम् ..		स्त्रावोक्तं चिकित्सि. ६६४	
रक्तजकर्णशूले पित्तवत्क. ६६३		कर्णविद्रधौ बमिपूर्वा विद्रधि-	
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमादि० ..		क्रिया ६६५	
पिचुवार्तेभिः कर्णस्रोतःपूर० ..		क्षतविद्रधौ पित्तोत्थकर्ण-	
एषशूलादिनिवर्तको विधिः ..		शूलोक्तम्	
तैलविशेषपूरणादास्त्रावनि० ..		अशोर्बुंदेषु नासाचिकि० ..	
नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्त-		कर्णविदारिकायाः कर्ण-	
मौषधम्		विद्रधिवत्	
तैलं नावनादिमिर्नादादिघ्नम् ..		पालीशोषे वातश्रोत्रशूलवन्न० ..	
पक्वं तैलं पूरणाद्भुजादिजित् ..		पालीनां पुष्टिकृत्पक् तैलम् ..	
कर्णनादे स्रवणोत्थं तैलम् ६६४		पाचितं तैलं पालीपोषणवृद्धि०	
पक्वं तैलं पूरणात्सुकृच्छ्रकंडू-		पालीछेदनादि	
दिजित्		परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्ये ..	
यदि कर्णौ सुप्ताविव तदास्त्र-		उत्पाते शीतलेलेपः	
हरणम्... ..		अभ्यंजने सिद्धतैलादि ..	
कर्णयोः सशोफलेदयोर्नर-		उन्मये सिद्धतैलाभ्यंजनादि ..	
स्य बमनम्		दुर्विद्धे पालीसेचनादि ६६६	
बालवृद्धचिरजातबाधिर्या-		परिलेहिकालेपनादि ..	
णां वर्जनम्		छिन्न कर्णे चिकित्सा ..	
प्रतिनाहे कर्णविशोधनादि ..		कर्णरोगविधानम्	
कट्फणैर्लेपनम्		ह.कूटादिगुणं कर्णविवर्धनम् ..	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कर्णवर्धनोऽभ्यंगः ...	६६७	पूतिनासालक्षणम् ...	६७०
नासासंधानम् ...	,,	पूतिनासालक्षणम् ...	,,
छिन्नोष्ठस्य नासासंधा. ६६८		पूयरक्तसंशालक्षणम्	,,
अथ नासारोगविज्ञाना-		पुटकलक्षणम् ...	,,
ध्यायः ॥ १९ ॥	,,	दोषलिङ्गैरशौबुंदज्ञानम्	,,
दोषा नासायां प्रतिश्यायज.,,		सर्वेष्वंशैरस्वबुंदेषु कृच्छ्रादु-	
वातात्प्रतिश्याये मुखशोषा०	,,	च्छसनादयः ...	,,
पित्तात्प्रतिश्याये तृष्णादयः	,,	तेषां मध्ये दुष्टपीनसया. ६७१	
कफात्प्रतिश्याये कासादयः	,,	अथ नासारोगप्रतिषेधा-	
त्रिदोषजः प्रतिश्यायो वृद्धि-		ध्यायः ॥ २० ॥	,,
मांश्छातिमांश्च ...	,,	पीनसेषु स्नेहनादि ...	,,
दुष्टं रक्तं प्रतिश्यायकृत् ६६९		पीनसादिहृद्दौषधम्	,,
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम्	,,	वसादियुक्तधूमपानम् ६७२	
प्रतिश्यायेषु पक्कलक्षणानि	,,	स्नानादित्यागः ...	,,
भृशक्षवाख्यः ...	,,	वातप्रतिश्याये साधितघृतपा.,,	
नासिकाशोषस्य लक्षणम्	,,	पित्तरक्तोत्थयोः शृतसर्पिष्पा.,,	
नासानाहाख्यः ...	,,	तैलं नावनम् ...	,,
घ्राणपाकाख्यः ... ६७०		कफजे लघनादि ...	,,
घ्राणस्त्रावाख्यः ...	,,	घृतादिभिः सान्निपातिक-	
नासाप्रवृद्धकफः पीनसा-		प्रतिश्यायजयः	,,
धिकरूकरः ...	,,	दुष्टपीनसे यक्ष्महरं कृमिहर चि.	
दीप्तिसंशालक्षणम् ...	,,	नासया मुखेन वर्तिषानम्	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पुटकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथम. ६७२		मेदसा तैलाभश्चयुक्तेद. ६७४	
नस्यं क्षवपुटं प्रणुत्... ६७३		क्षतजयोरसकृद्भेदनत्वादि ,,	
नासाशोषे बलातैलपानादि ,,		वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ,,	
नासापाकादौ पित्तप्लवचिकि० ,,		गण्डे गंडालजीनामकः ,,	
पूतिनासापीनसयोः कफ-		शीतदंतसंशो दालनश्च ६७५	
पीनसवदुपक्रमः ,,		दंतदृष्टे दंताः सरुजः ,,	
बमनादि ,,		दंतभेदे दंतास्तोदादियुताः ,,	
पूतिनासापीनसयोर्नस्यम् ,,		चालाख्यो रोगः ... ,,	
पूवरक्ते नवे रक्तपीनसवच्चि०		करालाख्यो रोगः ... ,,	
अशौर्बुंदेषु घ्राणे वर्तिप्रवेशा. ,,		अधिदंताख्यः ... ,,	
अथ मुखरोगविज्ञाना-		पूतिगंधाख्यः ... ,,	
ध्यायः ॥ २१ ॥ ,,		शर्कराख्यः ... ,,	
मुखरोगकारका दोषाः ,,		कपालिकाख्यः ... ,,	
खंडौष्ठलक्षणम् ... ६७४		इयावाख्यः ... ,,	
पवनादोष्ठकोपे ओष्ठयोः		प्रल्लाख्यः ... ,,	
स्तम्भत्वम् ... ,,		शीतादसंज्ञकः ... ६७६	
पित्तातीक्ष्णासहनत्वादि ,,		उपकुशसंज्ञः ... ,,	
कफेन शीतासहत्वादि ,,		दंतपुप्पुटसंज्ञः ... ,,	
सन्निपातादोष्ठयोर्नानावर्ण-		दंतविद्रधिः ... ,,	
पिटिकावृत्तत्वादि ,,		सुषिरसंज्ञः ... ,,	
रक्तोपसृष्टयोरुषिरलावत्वा. ,,		महासुषिराख्यः ... ,,	
मांसेन मांसपिंडोपमत्वादि ,,		अर्भमांसकः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विदर्भाख्यः	... ६७६	कंठशालकः	... ६७८
पच गतयः	... ६७७	वृंदाख्यः
वानदूषितजिह्वाया लक्षणम्	,,	तुंडिकेरिकाख्यः
पेत्तदूषितजिह्वाया लक्षणम्	,,	गर्लाघाख्यः
कफदूषितजिह्वाया लक्षणम्	,,	वलयाख्यः
अलसाख्यः	गिलायुकाख्यः	... ६७९
अर्धजिह्वाख्यः	शतघ्नी
उपजिह्वाख्यः	गलविद्रधिः
तालुपिटिकाः	गलार्बुदम्
गलशुंडकाख्यः	गलगंडः
तालुसंहतिः	वातगलगंडः
अर्बुदम्	पित्तगलगंडः
कच्छपाख्यः	कफगलगंडः
पु-पुटः	मेदोगलगंडः
पाकाख्यः	... ६७८	श्लेष्मगलगंडः
तालुशोषः	मुखपाकः
रोहिणी	ऊर्ध्वगदः	... ६८०
वातरोहिण्याः कार्यं	,,	पित्तजे मुखपाके दाहादि	,,
पित्तरुहिण्याः कार्यं	,,	रक्तजे पाके तद्वत्
कफरोहिण्याः कार्यं	,,	कफजे पाके मधुरमुखत्वादि	,,
असृग्रोहिण्याः कार्यं	,,	कफोऽर्बुदकरः
मन्निपातरोहिण्याः कार्यं	,,	मलैः सर्वलक्षणः

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
दंतकाष्ठविद्धिषः पूतिवक्र. ६८०		गंडालज्याः शोफवदुप० ६८२	
पंचसप्ततिरामयाः ...	,,	शीतदंतस्य पालीविलेखनादि,,	
तेषां साध्यत्वादि ... ६८१		दंतभेदे हर्षे च वातघ्नक्रियादि,,	
अथ मुखरोगप्रतिषेधा-		प्रचलद्विजे गंडूषादि	,,
ध्यायः ॥ २२ ॥	,,	अधिदंतके कृमिदंतवच्चि०	,,
खंडोष्ठचिकित्सा ...	,,	दंतेभ्यः शर्कराहरणादि ६८३	
तैलमभ्यंजनम् ...	,,	कृमिदंतकस्य विस्त्रावादि	,,
साधितं तैलं नस्यम्...	,,	हिग्वादिचूर्णं दंते धृतं रुजाहृत्	
वातज ओष्ठकोपे पित्तुः	,,	सिद्धतैलगडूषधारणम्	,,
महास्नेहेन प्रतिसारणं वा	,,	एवमप्यशातपीडदंतस्यो-	
वातौष्ठस्य स्वेदः ...	,,	द्धरणादि ...	,,
तत्र खंडौष्ठोक्तनस्यादि	,,	ततः पक्कतैलं नस्यम्	,,
पित्तज ओष्ठकोपे जलौकोभी		कृशादीनां दंतोद्धरणनिषेधादि	
रक्तस्रावः ...	,,	विस्त्रावितास्त्रे शीतादेः	
पित्तोत्थे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं		प्रतिसारणादि ...	,,
सिद्धं घृतमभ्यंजने	,,	उपकुशे दंतमांसस्वेदादि ६८४	
पित्ताभिवातजयोः पित्त-		दंतपुण्ड्रके स्वेदादि	,,
विद्रधिबद्ध क्रिया	,,	दंतविद्रधौ कबललेपनादि	,,
शोणितजेऽपीदमेव ...	,,	सौषिरच्छिन्नलिखितयोः	
कफोत्तर ओष्ठे प्रतिसार. ६८२		प्रतिसारणादि ...	,,
मेदोजौष्ठकोपे स्वेदादि	,,	अधिमांसके छेदनादि	,,
जलबुंदे घर्षणादि ...	,,	विद्रभे दंतमूलच्छेदनादि ६८५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विरेकादिना शोधनादि ६८५		रक्तजां प्रत्याख्याय पित्तजाया	
वातोत्थकंटकेषु वातौष्ठकोपोक्तं		बोपक्रमः ... ६८७	
चिकित्सितम् ... ,,		कफोत्थायाः प्रतिसारणादि ,,	
पित्तजातेषु जिह्वाकंटकेषु प्रति-		बृन्दादिषु कफरोहिणीवन्धि० ,,	
सारणादि ... ,,		विद्रवौ स्त्रावादि ... ,,	
कफोत्थेष्वपि प्रतिसारणादि ,,		वातोद्भवगलगण्डे स्वेदादि ,,	
नवे जिह्वालसे एष एवोपक्रमः		गलगण्डिनः पक्वतैलपानम् ,,	
अपिजिह्वाकायां छेदनादि ,,		कफोत्थेऽप्येतत् ... ,,	
उपजिह्वायां परिस्रावादि ,,		कफजे गलगण्डे लेपः ,,	
शुद्धिकायां नस्यादि... ,,		क्षारपानादि... .. ६८८	
वृद्धगलगण्डिकायां छेदनादि ,,		मेदोभवे गलगण्डे सिराव्यधः,,	
सम्यक्छिन्नायां घर्षणम् ६८६		अक्षांतौ पाटनादि ... ,,	
संघाते पुष्पुटके कच्छपे		मुखपाकेषु मुखधावना-	
विलेखनादि ... ,,		स्निफलादयः ... ,,	
अपके तालुपाके घर्षणादि ,,		अनिलान्मुखपाके प्रतिसारणादि	
पके तालुपाके प्रतिसारणादि,,		पित्तासे पित्तरक्तघ्नो विधिः	
तालुशोषे सर्पियोजनादि ,,		कफे च कफहृत् ,,	
कंठरोगेषु रक्तमोक्षादि ,,		पिटिकानां लेखनम् ,,	
अत्र प्रतिसारणम् ... ,,		सन्निपाते मुखपाके यथादोषो-	
रुजा शोफघ्नो लेपः ,,		दयं चिकित्सितम् ,,	
वातजरोहिण्याः स्वेदादि ,,		नवेऽर्बुदे प्रतिसारणादि ,,	
पित्तजरोहिण्या विस्रावा. ६८७		पूतिमुखे वमिते तीक्ष्णधूमादि	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गुटिकाः कंठादिरोगघ्नाः ६८९		मुखदंतरोगाणां भोजना. ६९३	
पक्वं तैलं पानादिभिः सर्व-		मुखरोगेषु द्रागुपक्रमः ,,	
रोगजित् ... ,,		अथ शिरोरोगविज्ञाना-	
मुखस्य प्रपुञ्जादादिभिरु. ६९०		ध्यायः ॥ २३ ॥ ,,	
विपक्वं तैलं सर्वमुखरोगहृत् ,,		धूमादिभिः शिरोरोगजननम् ,,	
सर्वमुखरोगहरा गुटिकाः ६९१		घातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादि ,,	
पक्वं तैलं सर्वमुखरोगघ्नम् ,,		शिरसोऽर्धे त्वर्थावमेदकः ६९४	
गुटिकादि द्विजदाढ्यकृत् ,,		कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः	
कषायकवलग्रहो मुखरोगघ्नः ,,		रक्तोज्ज्वे पित्ताधिकरुजः ६९५	
दंतमांसार्थादीनां चूर्णो धर्ष-		सन्निपातजे सर्वलक्षणः ,,	
णेन नाशनः ... ,,		संकीर्णैराहारैर्मूर्ध्नि कृमयः ,,	
मुखविकारे कालकाख्यश्चूर्णः ,,		वाताधिका दोषाः शिरः-	
दंताद्यामये पीतकाख्यः ६९२		कंपाख्यजनकाः ,,	
गलरोगघ्नी गुटिका ,,		पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शोफोऽ-	
पथ्याविशेषमक्षणं रोगघ्नम् ,,		तिदाहादयश्च ... ,,	
मुखपाकहरः काशः ,,		पित्तानुरुजः सरपंदनरुकरः ,,	
कषायो मुखगदघ्नः ... ,,		दशैते मूर्धगताः ... ६९६	
कषितो रसो वक्षपाकादिघ्नः ,,		कपाले नव रोगाः ... ,,	
पटोलादीनां पृथगेवं कल्पना ,,		कपाले पवने दुष्टे उपशीर्षका ,,	
द्विजदाढ्यकृद्द्रुषः ... ६९३		कपाले पिटिकाः ... ,,	
मुखादिगदेषु पुनःपुनः रक्त०		कफवाताभ्यां दारुणकम् ,,	
काबशिरसोर्वैरेकादिसस्तम् ,,		शनःकुसंसंघम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
खलतिः ६९६		रक्तजेऽप्येतत् ... ६९८	
वातादिभिः खलतेर्नानावर्णाः,		श्लेष्मणः शिरोभितापे वम० ,,	
शिरसि पलितस्य कारणं ६९७		कृमिजे शोणितनस्यादि ,,	
पलितस्यापि नानागुणवर्णाः ,,		साधितसर्षपतैलादिनस्यम् ,,	
शिरोरुजोत्थं पलितं विवर्णं ,,		नस्ये कृमिजिघोोजना ६९९	
सन्निपातोत्थाः खलत्यादयोऽ-		नस्यद्रव्यैर्धूमः ... ,,	
साध्याः ... ,,		अत्र रक्तनिर्हरणं न ,,	
पलितानि सायनापेक्षाणि ,,		कंपे दाहं विना वाताभि-	
अथ शिरोरोगप्रतिषेधा-		तापोक्तो विधिः १ ... ,,	
ध्यायः ॥ २४ ॥ ,,		उपशीर्षके नवे वातव्याधिचि०	
पवनजे शिरोभितापे वात-		पक्षे विद्रधिबत्कर्म ... ,,	
व्याधिचिकित्सितम् ,,		आमादौ यथास्वम् ... ,,	
अभ्यक्तशिरसो रात्रौ घृतपा. ,,		अरुणिकायां रक्तविस्त्रावादि ,,	
पक्वं घृतं नस्यम् ... ,,		अरुणिकालेपनं कंडूादि हितं ,,	
सशर्करघृतं पानम्... ६९८		मालत्यादिप्रसाधिततैलाभ्यंगः,	
सर्वमूर्धरुजाग्रं नस्यम् ,,		अशर्ता वमनादि ... ,,	
पित्तासृगुत्थे सर्पिरादि ,,		दारुणके सिरान्वधादि ,,	
अर्धावमेदकेऽप्येषा क्रिया ,,		इन्द्रजुप्ते सिरान्वधादि ७००	
तत्र नस्यादि ... ,,		तैलाक्ता हस्तिदंतमयी औष०,,	
सूर्यावतेऽप्येष उपक्रमः ,,		सितरोमोद्गमे मेघविषाणमयी. ,,	
पित्तोत्थे शिरोभितापे सिरा-		खलत्यादिषु शोथितस्य नस्या.,,	
मोक्षादि ... ,,		तैल नस्यम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पलितांतकरं नम्यम्...	७०१	पित्तेन पीतादिगुणः	७०४
तैलकुडवो नस्यम् ...	,,	कफेन कङ्कशुतादिगुणः	,,
दुग्धिकाकरवीरकौ पलितघ्नौ	,,	रक्तेन विद्रुमलोहितादिगुणः	,,
इन्द्रजित्तवलीषु वक्रस्य लेपः	,,	संसर्गात्संसर्गरूपो गुणः	,,
केशरंजन क्षिरःप्रलेपनम्	,,	शुद्धव्रणलक्षणम् ...	,,
केशसंवर्धनानि मांस्यादीनि	,,	त्वगादिषु व्रणाशयेषूत्तरोत्तरं	
पलिते चूर्णादिकम्	,,	दुःसाध्यत्वम् ...	,,
यवागूः पलितघ्नी ...	,,	सुसाध्यलक्षणम् ...	,,
क्षिरोरोगघ्न सिद्धं तैलम्	,,	लक्ष्यादिषु कृच्छ्रसाध्यः	,,
नस्यं सर्वजन्तुध्वरोगजित्	,,	फेनादिवहा व्रणा दुःसा. ७०५	
मायूरारुख्यं घृतं सर्वजन्तुध्व-		असाध्याः ...	,,
रोगजित् ... ७०२		साध्यस्याप्यसाध्यत्वम्	,,
महामायूरं वंघ्यामुतप्रदम्	,,	रोहस्य लक्षणम् ...	,,
मूषितकादिभिरेव कल्पना	,,	व्रणे शोधनादि ...	,,
रोगाणां शीघ्रं जयः कार्यः ७०३		शोफावस्यस्य शीतोषचारः	,,
उत्तमांगस्य यत्नेन रक्षणम्	,,	शोफव्रणयोरस्रहरणम्	,,
अथ व्रणविज्ञानीयप्रति-		पुनःपुनः स्नापिते लेपा. ७०६	
वेधाध्यायः ॥२५॥	,,	शोफनिर्वापणः प्रदेहः	,,
व्रणस्य द्वैविध्यम् ...	,,	दाहव्रजाप्लास्तिलाः	,,
दुष्टव्रणकृतिवेदनम्...	,,	मंदरुक्शोफस्य स्वेदादि	,,
स पंचदशधा ...	,,	एवं विख्याभावे उपनाद्यादि,	
मारुताच्छ्रवादिगुणः	,,	उपनाहे सक्तुपिच्छिका	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सुपके ग्रथिते च शोके दा. ७०६		तैलं रोपणम् ...	७०८
गुग्गुल्वादि पक्वशोफवि. ७०७		व्रणानां चूर्णमिष्टम्...	७०९
पूयगर्भादीनां पीडनम् ,,		त्वग्ग्राहकश्चिर्णाः ...	,,
लेपविशेषस्य समुपेक्षादि ,,		त्वग्विशुद्धिकरो लेपः ,,	
कलायादयः प्रपीडनम् ,,		सवर्णकरो लेपः...	,,
अतिदुष्टव्रणेषु सुरसारग्वधादि		रोमोद्भवकरो लेपः...	,,
व्रणक्षालने काथः ...	,,	व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यादि,,	
व्रणशोधनो लेपः ...	,,	वाताधिकादौ वातघ्नादि ,,	
वर्त्या व्रणविशोधनम् ,,		यवं व्रणे यथास्वं योजना ,,	
वाताभिभूतानां यवादिभिर्धूपः		साध्यसर्पिषा व्रणविशोधनादि	
पित्तादिकानां निर्वापणम् ,,		अथ सद्योव्रणप्रतिषेधा-	
गंभीरव्रणे उत्सादनादि ,,		ध्यायः ॥ २६ ॥ ७१०	
व्रणानां जातीमुकुलादि-		व्रणैर्जुष्टमंगमष्टधा ...	,,
भिरुत्सादनादि ७०८		तेषां लक्षणानि ...	,,
उत्सन्नमांसादिव्रणानां शोध.,,		सद्योव्रणस्य सेचनादि ,,	
व्रणविशेषा अग्निकर्मणा शोध्यः		क्षतोष्मणः शान्तये लेपादयः,,	
अश्वगंधादिकं व्रणरोपणम् ,,		सद्योव्रणेष्वप्यतृतेषु सष्टतमाक्षिकं	
व्रणानां तिलकल्कः संरोहणं ,,		ससंरमेषु शोधनम्...	,,
तिलकल्कः सर्वरोगजित् ,,		घृष्टे विदलिते च पूर्वोक्तं ७११	
तिलकल्कबद्ध यवकल्कः ,,		विक्षते स्नेहपानादिकं वातघ्नौ-	
सास्त्रपित्तादिव्रणानां घृतेन		षधसाधितम् ...	,,
रोपणादि ...	,,	सप्ताहादूर्ध्वं व्रणप्रतिषेधोक्तं ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
घृष्टे व्रणे पीडोपशमादि ७११		पक्काशयस्य सशूलगौर० ७१३	
अवकृत्तेः कल्कादीनि ,,		अभिन्नाशयस्यापि लोहितेन पू.	
विच्छिन्नप्रविलविनोः सीवना.		अंतर्लोहितादेर्वर्जनम् ,,	
स्फुटितं लोचनमसाध्यमस्फुटे		आमाशयस्य रक्ते वमनादि ,,	
चिकित्सा ... ,,		अन्नभक्षणप्रकारः ... ७१४	
पक्वं घृष्टे सर्वनेत्राभिघातजित् ,,		भिन्नकोष्ठस्य रुधिरपानम् ,,	
गुरुपीडावससे नेत्रे वमनादयः		कोष्ठभेदस्य द्वैविध्यादि ,,	
कर्णे स्थानान्मूत्रे सीवनादि ,,		कोष्ठे भिक्षेपि जीवनाईस्य लक्ष.	
छिन्नकुकाटिकासीवनं ७१२		अंत्रप्रवेशे मतम् ... ,,	
अन्नाजेन घृष्टेन परिषेकादि ,,		अंत्रप्रवेशानप्रकारः ... ,,	
शाखासु हस्तस्य सीवनादि ,,		यथास्थानस्थिते व्रणसी. ७१५	
विलंबिमुष्कस्य सीवनादि ,,		जठरान्मेदसो वर्तिनिर्गमने	
वृषणयो रोपणं पक्वं तैलम् ,,		कर्तव्यप्रकारः ... ,,	
निःशेषेण च्छिन्नशाखादहना०		सद्योव्रणेषु तैलं रोपणम् ,,	
शिरसः शल्ये निपतिते बाल-		गूढप्रहारेणामिहतादौ वात-	
वर्तिप्रवेशादि ... ,,		रक्तहरणादिकम् ,,	
अंगाच्छल्ये हृतव्रणे स्नेहवर्ति ,,		विशिष्टदेहादिकस्य तैल-	
दूरावगाढादिगुणानां तैलेन		द्रोण्यां वासः ... ,,	
सेचनम् ... ७१३		अथ अंगप्रतिषेधा-	
भिन्नकोष्ठे रक्तेन पूर्णे मूर्च्छायाः		ध्यायः ॥ २७ ॥ ७१६	
आमाशयस्य रुधिरं शूलेन		अंगस्य द्विप्रकारत्वादि ,,	
विशसनम् ... ,,		दुःसाध्यास्तीनि ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
'कटिसंबंधिभिन्नकपालादि		भग्नसंधीनां विमोक्षे वि. ७१८	
वर्जनम् ... ७१६		चिरविमुक्तसंधीनां ले० ७१९	
असंश्लिष्टकपालललाटादि वर्ज्यं		असंधिमग्नै रूढे च प्रकारः ,,	
दुर्न्यासादिना विक्रियागत-		भग्नस्य पाको न जायते तथा	
विवर्जनादि ... ,,		यत्तनीयम् ... ,,	
नथा दुःसाध्यानि ... ७१७		भग्नस्य वातव्याधिकृतकैह-	
भगे क्रियाप्रकारः ... ,,		योजना... .. ,,	
मध्यमप्रकारेण बंधनम् ,,		भग्नस्य मात्रादिभिरुपक्रमः ,,	
ऋतुविशेषे मोचनकालः ,,		भग्नस्य रूक्षलवणाद्याहारनि. ,,	
भग्नसंधितस्य सेचनम् ,,		गंधतैलं वातपित्तजित् ७२०	
अवस्थाविशेषेण चक्रतैला-		अथ भगंदरप्रतिषेधा-	
द्यवचारः ... ,,		ध्यायः ॥ २८ ॥ ,,	
सुशीतलसेकादि ... ७१८		भगंदरलक्षणम् ... ,,	
भग्ननरस्य गृष्टिक्षीरादिपानम् ,,		तस्य क्रिया ... ७२१	
सत्रणस्य भग्नस्य व्रणप्रति-		स चाष्टधा... .. ,,	
सारणम् ... ,,		अपक्वशोफस्य पिटिकासंज्ञा	
व्रणसंधानम् ... ,,		पक्वशोफस्य भगंदर इति ,,	
तत्रावचूर्णनम् ... ,,		भगंदरकरपिटिकालक्षणम् ,,	
साध्योऽसाध्यो व्रणः ,,		पवनाच्छयावादिगुणा पिटि० ,,	
संधेः स्वर्यकालः ... ,,		पित्तादुष्ट्रग्रीववोच्छ्रिता	
कट्यादिमग्नानां कपाटे		रागादिगुणान्विता च ,,	
स्थित्यादि ... ,,		कफात्सिरादिगुणाः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातपित्तोत्था श्यावादिगु. ७२१		अशोभगंदरेऽर्शःप्रतिसा. ७२३	
रूष्मपवनात्पादुरादिगुणा ,,		क्षतजे चिकित्सा ... ,,	
सर्वदोषैः पादांगुष्ठतुल्या ,,		बहुच्छिद्रे भगंदरे गोतीर्थकं ,,	
ताः प्रमादात्पक्वा व्रणाः ७२२		गोतीर्थकादीनां लक्षण ७२४	
वातजपिटिका शतपोनक-		सर्वव्रणानामग्निना दाहः ,,	
संज्ञो भगंदरः ,,		भगंदरिणः कोष्ठशुद्धौ यत्नः ,,	
पित्तजो भगंदर उष्ट्रग्रीवाख्यः ,,		व्रणे लेपः ... ,,	
कफोत्थः परिस्त्रावी ,,		तत्राभ्यंगार्थं तैलम् ... ,,	
वातपित्तोत्थः परिक्षेपी ,,		भगंदरादिघ्नं तैलम् ... ,,	
वातकफाट्टजुसंज्ञः ... ,,		कृम्यादि व्रणेषु ... ,,	
अशोभगंदरः ... ,,		पिटिकादिजिदौषधम् ७२५	
सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसंज्ञः ,,		स्वायंभुवगुग्गुलुः कुष्ठघ्नः ,,	
उन्मार्गी ... ,,		वातरोगजिदौषधम् ,,	
तेषु व्रणनिषेधतो रुगादिवेद. ,,		तुल्यमाहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठा०	
तत्र साध्यासाध्यप्रकारः ७२३		अन्येषु यथायोगमुपक्रमः ,,	
यथा पिटिका पाकं न याति		भगंदरे रूढेपि वर्ष वर्षाधिकं	
तथा यत्नः ... ,,		वा तुरगादिपृष्ठगमनादि-	
पाके तु तस्या अवाङ्मुखत्वा-		कवर्जनम् ... ७२६	
अवलोकनम् ... ,,		अथ ग्रंथबुद्धौपदार्थ-	
अंतर्मुखस्य श्लेष्णे पाटनादि, ,,		नाडीविज्ञानाध्यायः ॥ २९ ॥	
शतपोनकस्य पाटनप्रकारः ,,		ग्रथिलक्षणम् ... ,,	
परिक्षेपिणि क्षारसूत्रकैः सा० ,,		नव ग्रंथयः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातादायामादिगुणः श्व. ७२६		नाडी त्रिसंख्या चतुर्थी ७२९	
पित्तेन दाहयुतः ...	॥	वातात् सङ्गजादिगुणा	॥
कफेन नीरुजादिगुणः	॥	पित्तात्सृडादिकृत् ...	॥
दोषैर्दुष्टे लोहिते ग्रंथिः	॥	कफादनपिच्छिलसंज्ञावादियु.	
दूषितमांसेन क्षिग्धादिगुण-		सर्वैः सर्वाकृतेरत्यागः	॥
युतो ग्रंथिः ... ७२७		नाडीकारकं शक्यम् ७३०	
मेदोग्रंथिः क्षिग्धादिगुणः	॥	अथ ग्रंथ्यर्बुदक्षीपदा-	
अस्थिमंगाभिघातेनास्थिग्रंथिः.		पचीनाडीप्रतिषेधा-	
सिरासंज्ञो नीरुजो ग्रंथिः	॥	ध्यायः ॥ ३० ॥	॥
बद्धमान् जणग्रंथिः	॥	अपकग्रंथिषु शोफवच्चिकि०	॥
ग्रंथयः साध्यासाध्याः	॥	शुद्धिकामस्य कौहादि	॥
अर्बुदस्य षट्प्रकारलक्षणं ७२८		ग्रंथेः स्वेदादि ... ७३१	
शोणितार्बुदलक्षणम्	॥	एवमप्यपकस्य छेदादि	॥
तेषु साध्यासाध्यविचारः	॥	ग्रंथेः पाटनम् ...	॥
श्लेपदलक्षणम् ...	॥	मेदोजेऽपि ग्रंथावेतत्	॥
वातात्परिषोटयुतं श्लेपदम्	॥	सिराग्रंथौ चिकित्सितम्	॥
पित्तात्पीतं दाहज्वरयुतं च	॥	अर्बुदे यथास्त्वं ग्रंथिवत्क्रिया	॥
वर्षातिक्रांतादेः श्लेपदत्वा.	॥	पैत्ते पित्तजिच्चिकित्सितम्	॥
करादिष्वपि श्लेपदमित्यपि मतं		कफजे सिराव्यधादि	॥
गंडमालोत्पत्तिः ... ७२९		अपच्यं चिकित्सितम्	॥
ज्वरादिशुतगंडमालात्यागः	॥	आमग्रंथीर्न लेपनादि ७३२	
अथ नाडीविज्ञानम्	॥	लेपप्रकारः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पाकोन्मुखग्रंथीणां जय. ७३२		अथ क्षुद्ररोगविज्ञाना-	
गंडमालाचिकित्सितम्	,,	ध्यायः ॥ ३१ ॥ ७३५	
अपचीनाशक तैलम्	,,	बालानामजगल्लिका पिटिका	,,
सर्षपतैलं पक्वं कुष्ठादि० ७३३		वातकफाभ्यां यवप्रख्या	,,
तैलविशेषोऽपचीनाशकः	,,	ग्रथयः पत्र वा षड्वा	,,
दुष्टारः प्रभृतिनाशकं नस्यादि,	,,	कर्णसंबन्धि पनसिकाख्या	,,
नस्यादौ हितं तैलम्	,,	पापाणगर्दभः शोफः	,,
लेपने हिततैलप्रकारः	,,	मुखदूषिकाः पिटिकाः	,,
एवमप्यशांतौ दाहप्रकारः	,,	पञ्चकंदकाः ... ७३६	
अग्निहरणे निमिसुनिमतम्	,,	पित्तेन पिटिका विवृताख्या	,,
प्रतदिष्ये सुशुनमतम्	,,	ममूरिकाः पिटिकाः	,,
अपरमतम् ... ७३४		विस्फोटसंज्ञाः स्फोटाः	,,
वातनाडीपाटनादि...	,,	वातपित्ताभ्यां विद्धा पिटिका,	,,
पित्तनाडीपाटनादि...	,,	ताभ्यामेव च गर्दभीसंज्ञा	,,
श्लेष्मिकीचिकित्सितम्	,,	कक्षासन्नदेशेष्वनिलाद्गर्द-	
शूलजलेपनम् ...	,,	भीसंज्ञा कक्षा ...	,,
छेदनाह्वया दारणम्	,,	पित्तात्पिटिकाः ...	,,
नाडीषु व्रणवत्साधनादि	,,	गंधनाम्नी पिटिका...	,,
नाडीव्रणगृह्येपः ...	,,	राजिक्यासंज्ञाः ...	,,
नाडीघ्नः करकः ...	,,	जालगर्दभः ...	,,
कल्काभ्यंगचूर्णवर्तिभिर्गतिना.		अग्निरोहिणी ...	,,
		जन्तुण ऊर्ध्वं त्रिदोषजैरिवेक्षि०	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विदारीसंज्ञा मिटिका	७३७	यवप्रख्यायाः स्वेदनादि ७३९	
शर्कराबुंदसंज्ञको ग्रंथिः	,,	पापाणगर्दभं यावदेष विधिः,,	
वल्मीकाख्यस्त्रिदोषजः	,,	मुखदूषिके रोधादिप्रलेपादि ,,	
कदर नाम ग्रंथिः ...	,,	पञ्चकंटके निंबाबुना वमनादि,,	
रुद्धगुदो रोगः ...	,,	विवृतादीनां पित्तवीसर्पवच्चि०	
अक्षतरोगः ...	,,	जालगर्दभस्य लंघनादि ,,	
कुनकाख्यः ...	,,	विदारिकाया रक्ते स्त्रुते कफ-	
अलसनामको रोगः	,,	ग्रंथिवच्चिकित्सा ,,	
तिलकाख्यः ...	,,	शर्कराबुंदे मेदोबुंदक्रिया ,,	
ते उन्नता मषाख्याः ७३८		इस्तपादे च जातवल्मीकवर्जनं	
मषेभ्य उन्नताक्षर्मकीलाः	,,	इतरस्य लेपः ... ,,	
तथाविधो जतुमणिः	,,	पके तु दुष्टमांसादिशोध. ७४०	
लांछनम् ...	,,	कदरस्योत्कर्तनादि ... ,,	
मुखे इयामवर्णमंडलाकारव्यंग.		विष्यस्य विरेकादिपूर्वकं शस्त्र०	
वक्त्रादन्यत्र नीलिका	,,	दुष्टस्यापि नखस्यैवमेव ,,	
व्यंगं वातादिभिर्मिन्नलक्षणं	,,	अलसे तु चरणयोर्लेपः ,,	
प्रसृतिः ...	,,	तिलकालकमषाणां दहनम् ,,	
चत्को/कोठां ...	,,	चर्मकीलजतुमण्योरुकृत्य दाहः	
क्षुद्ररोगाः षट्त्रिंशत्	,,	लाछनादिषु सिराव्यधादि ,,	
अथ क्षुद्ररोगप्रतिषेधा-		व्यंगादिषु लेपादि ... ,,	
ध्यायः ॥ ३२ ॥ ७३९		व्यंगहरो लेपः ... ,,	
अजगल्लिकाया जलांकोमिर्वि०		जीरकादयो लेपे प्रयुक्तव्यंगमः	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र लेपाः ...	७४०	गुह्यस्य सर्षपिकापिटिकाः	७४४
सवर्णकरो लेपः ...	७४१	अवमंथः ...	”
पद्मसदृशमुखकरमुद्रतंनम्	”	रक्तपित्तोद्भवा कुंभीका	”
एभिरेवाभ्यगः ...	”	मेहवदत्रालजी ...	”
नीलिकादिघ्नोऽभ्यंगः	”	पित्तरक्तजोत्तमाख्या मेदूपि०	”
नीलिकादिघ्न नस्यम्	७४२	पुष्करिका पिटिका ...	”
व्यंगादिनाशकरमौषधम्	”	संव्यूढपिटिका ...	”
नावने मार्कवस्वरसादीनि	”	अष्टीलिका ...	”
प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितादि	”	सकफचर्मनिवृत्तसंशम्	”
उत्कोठकोठयोः कफपित्तोक्तं	”	अवपाटिकाचर्म ...	”
अथ गुह्यरोगविज्ञा-		निरुद्धमणिसञ्ज्ञो रोगः	”
नाध्यायः ॥ ३३ ॥	”	स्पृशहानिसंज्ञा ...	७४५
उपदशाद्यामयास्त्रयोविंशति	”	शतपोनकः ...	”
उपदंशः पंचधा ...	७४३	त्वक्पाकाख्यः ...	”
वातेनोपदंशे मेदूक्षोफः	”	मांसपाकाख्यः ...	”
पित्तेन पक्वोदुवरवच्छ्रयथुः	”	रक्तार्बुदं ...	”
श्लेष्मणा श्रयथुः कठिनादिगुणः	”	मांसार्बुदं विद्रधिश्च	”
लोहितेन कृष्णस्फोटसम्भवादि	”	तिलकालकाः ...	”
सर्वदोषजे सर्वलिङ्गं मुष्कश्चय.	”	मासादिचतुर्णां त्यागः शेषाणा-	”
रक्तोद्भवसन्निपातजौ क्रमेण	”	रूपक्रमः ...	”
याप्यमृत्युहेतू ...	”	दुष्टाहारादेर्योर्नेविंशतिर्व्याप०	”
मांसकीलका अनुपेक्षणीयाः	”		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
योनेर्वातिकी व्यापत्	७४५	अथ गुह्यरोगप्रतिषेधा-	
संव श्वयथुयुताऽतिचरणा	७४६	ध्यायः ॥ ३४ ॥ ७४८	
प्राक्चरणा	...	नव्योपदंशे लिङ्गमध्ये सिराव्य.	
उदावृत्ताख्या व्यापत्	...	क्षालने काथः	...
जातघ्नी व्यापत्	...	उपदंशत्रणहरो लेपः	...
अतर्मुखी	...	तत्र रोपणम्	...
सूतीमुग्नी	...	प्रतिदोषं शोफवधिकि० ७४९	
शुष्कसंज्ञा	...	पाकाभावे त्वतियत्नः	...
वामिनी	...	छिन्नदग्धार्शसामुपदंशवत्कि०	...
षण्डसंज्ञा	...	सर्षपिकानां लेखनादि	...
महायोनिः	...	अवमंथेऽप्येतच्चिकित्सितादि	...
पैत्तिकी व्यापत्	...	कुम्भिकायां लोहितमोक्षणादि	...
रक्तयोन्याख्या	...	अलज्यामेष एवोपक्रमः	...
श्लेष्मिकी व्यापत्	...	उत्तमाख्यपिटिकायाश्छेदनादि	...
लोहितक्षयाख्या	...	पुष्करव्यूढयोः पित्तविसर्पचि०	...
परिप्लुताख्या	...	त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनं	...
उपप्लुता व्यापत्	...	मृदितस्य बलातैलेन सेचनादि	...
विप्लुताख्या	...	अष्टोलिकाया रक्ते हृते श्लेष्म-	...
कर्णिनी	...	ग्रंथिवदुपक्रमः...	...
सान्निपातिकी व्यापत्	...	निवृत्तसंज्ञस्याभ्यञ्जनादि	...
गर्भाऽनादाने कारणम्	...	अवपाठ्यामयमेव क्रमः ७५०	
		निरुद्धाख्ये नाडीलेपनादि	...

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ग्रंथितसंज्ञस्य स्वेदादि ७५०		यवाभ्रादिकशीलनादि ७५३	
शतपोनकस्य लेखनादि ,,		पंचिष्ठल्ये विशदत्वकृच्चूर्णः ,,	
शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिबन्धि०		चूर्णो दुर्गंधादिषु स्तम्भनम् ,,	
सर्वेषु यथावस्थं व्रणोपचारः ,,		काथो दुर्गंधादौ परिषेकः ,,	
योनिरोगे प्रायेण वातचि० ,,		योनिदुःखकर वेसवारधा ७५४	
तत्र हेतुः ,,		दुर्गंधयोनीनां काथादि ,,	
तस्याः स्त्रियो बलातैलपानादि,,		श्लेष्मलानां योनीनां वस्तयः ,,	
बमनादीनि कर्माणि ,,		सन्निपातोत्थायाः साधारणकर्म	
पक्रष्टतं योनिवातविकार. ७५१		एवं शुद्धयोनिषु गर्भधारणम्,,	
योनिपार्श्वार्तिश्लमकमौषधम् ,,		पुरुषस्य दुष्टशुक्रं परीक्ष्योपक्रमः	
वृषकादिपानम् ,,		घृतं योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्तम्,,	
राक्षादिभिः शृतं पयः शूलघ्नं,,		अथ विषप्रतिषेधा-	
योनी परिषेचनम् ,,		ध्यायः ॥ ३५ ॥ ७५५	
रुजाघ्नः पित्तुः ,,		विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनम् ,,	
पित्तज्वयोनीनां शीतलकि० ,,		स्थिरविष कंदेषु वीर्यातिकृत-	
लेहो योन्यादिदोषघ्नः ७५२		फले तु किचिन्मूनम् ,,	
पित्तरोगाणां क्षीर सर्पिर्वा हि.,,		सर्पलूनादिदंशेषु दारुणं जंगमं,,	
सिद्धघृतं वातरोगघ्नं गर्भधारकं.		स्वावर जंगमं चाकृत्रिमं गर-	
रक्तयोण्यां रक्तन्यापकं मेषजं,,		संज्ञं कृत्रिमम् ,,	
पुष्पानुगसंज्ञ चूर्णो योनिदोषह.		विषगुणनिर्देशः ,,	
बलासदुष्टयोण्या रुक्षोष्णं ७५३		जीवितहरं विषम् ... ७५६	
योण्याः शूलादिगुणकरं तैलं ,,		तत्र हेतुः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उपयुक्तस्थावरविषयस्य प्रथमवेगे		दूधीविषारिसंज्ञको लेहः ७५९	
रसनादयावत्वादि ७५६		विषलिप्तशस्त्रेण विद्धस्य लक्षणं,,	
द्वितीये वेगे वेपथ्वादयः ,,		अमर्मविद्धस्य द्रागहृदयावरणवि.	
तृतीयं वेगे तालुशोषादयः ,,		शल्यार्कषणादि ... ,,	
चतुर्थवेगे मूर्ध्नोतिगुरुत्वादि ,,		दिग्धफलविद्धस्य कीट० ७६०	
पंचमवेगे कफप्रसेकादि ,,		त्रणे च पूतिमांसे पित्तविसर्पव०	
षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणशा.,,		विषदायकाः ... ,,	
सप्तमे वेगे स्कंधादिभंगो मृत्युः		गरस्य लक्षणम् ... ,,	
प्रथमविषवेगे वमनादिक्रिया ,,		गरेण पीडितस्य लक्षणम् ,,	
द्वितीयवेगे शीतांबुसेचनादि ,,		गरपीडितस्य चिकित्सिताभा-	
तृतीयवेगेऽगदपानादि ,,		वे नाशः ... ,,	
चतुर्थवेगे स्नेहयुक्तगदयोगः ,,		गरातुरस्य कृत्यम्... ,,	
पंचमवेगे काथादि ... ,,		दारुणगरयोगजविषघ्नो लेहः ,,	
षष्ठवेगेतोसारवच्चिकित्सा ,,		गरोपहताग्नेः पानम् ७६१	
सप्तमवेगेऽवपीडादि ७५७		पारावतामिषादिभिः श्रुतशीतं,	
सिद्ध्यवागूः सर्वविषघ्नी ,,		जलं गरतृष्णादिघ्नम् ,,	
तद्वत्कार्यैः पेया ... ,,		शतमध्ये विषार्तस्यैकस्यजीवनं.	
विषादिषु पानादिषु चंद्रोदयः.		क्षुधादिभिर्विषस्य वर्धनम् ,,	
दूधीविषेण पीटितलक्ष० ७५८		शरदि विषस्य मंदवीर्यत्वे हेतुः	
रसादिषु स्थितं विकारकरम् ,,		पवमालोच्च कर्मकरणम् ,,	
दूधीविषमितिसंज्ञाया हे. ७५९		श्लेष्मिकविषस्य वमनादिभिः	
दूधीविषार्तस्य लेहः ,,		शान्तिः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पैत्तिकविषस्य विरेचना० ७६१		दर्बीकराणां प्रथमविषवेगे	
वातिकस्य मधुराद्याह्ना० ७६२		श्यामवर्णत्वादि ७६४	
सर्वविषेषु साध्यत्वासाध्यत्वे ,,		द्वितीयादौ ग्रंथ्यादयः ,,	
अथ सर्पविषप्रतिषेधा-		मंडलिदृष्टस्य प्रथमवेगादिल०	
ध्यायः ॥ ३६ ॥ ,,		पंचसु वेगेषु चिकित्सा ७६५	
संक्षेपेण भुजंगास्त्रिविधाः ,,		जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषाः	
दर्बीकरादि विषं रूक्षादिगुणं ,,		स्पर्शाने मर्मसु च दृष्टस्य त्या.	
एषां विषोत्खणत्त्वप्रकारः ,,		एककालमेव हिष्मादिबतः जी.	
दर्बीकरलक्षणम् ... ॥		विषपीतादेर्जीवहानिप्राप्तौ ७६६	
मंडलिदृष्टलक्षणम् ... ,,		यमसमीपं गमिष्यतो लक्षणम् ,,	
राजीमलक्षणम् ... ७६३		साध्यत्वे द्राग्विषश्चांतिः कार्या	
गौधेरो विषेण दर्बीकरेस्तुल्यः ,,		दशनोत्तरं विषस्य देहव्यापन-	
एतेषामेव संकरेण व्यंतरा हे०		कालः एतदवसरे दंशस्यो-	
भुजंगदशने कारणादि ,,		त्कीर्तनादि शीघ्रं कार्यं ,,	
हेतुं विदित्वा यथास्वं चि० ,,		दृष्टपुरुषस्य कर्तव्यम् ,,	
व्यंतरभुजंगस्य बर्तमानित्वं ,,		बंधनेन विषस्तंभनादि ,,	
दृष्टस्य साध्यत्वादिविचारः ,,		पश्चात्त्रिष्विष्य दंशोद्धरणम् ,,	
सर्पजविषस्य रक्तप्राप्त्यैव वर्धनं		दंशदहनादि ... ,,	
भीरोः सर्पागाभिहतम् ७६४		अगदेन पुनः पुनर्लेपनं० ७६७	
शंकाविषम् ... ,,		विषे प्रविष्टे सिराव्यधादि ,,	
सविषनिविषरूपम् ... ,,		सर्पिषशोणितलक्षणम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरास्वदृश्यमानास्तु	७६७	द्वितीये वमनादि ...	७६९
भुतश्लेषलोहितस्य स्तम्भनम् ,,		तृतीये विषममंजनादि ,,	
अस्त्रादौ रक्ते मूर्च्छाजयः,,		चतुर्थवेगे कृतवमनस्य मवागूं	
रक्ते तु विषशान्तिः ,,		षष्ठपंचमयोर्लेपनादि ,,	
तादा घृतादिपानम् ... ,,		सप्तमे अंजनादि ... ,,	
विषार्तस्य वमनम् ... ,,		मण्डलिनां तृतीये वमनादि ७७०	
भुजंगदोषादिकाबलोकनपूर्व		षष्ठेऽगदादियोजना ... ,,	
विशिष्टक्रिया ... ७६८		राजीमतामायवेगे रक्तहरणा०	
दर्वाकरंदंष्ट्रे पानादि ,,		षष्ठेऽजनयोजनादि ... ,,	
कृष्णसर्पेण दष्टस्य लेपनादि ,,		अनुक्तेषु दर्वाकरक्रिया ,,	
फणिनां राजीमतां च विषेऽगदः		गर्भिण्यादिषु मृदुक्रिया ,,	
मंडलिनां विषेऽगदः ,,		सर्पेविषघ्नं पानम् ... ,,	
हिमवन्नामागदो मंडलिविषघ्नः		आर्तोदीनामंजनम् ... ,,	
मण्डलिदंष्टस्य पानम् ,,		प्रलेपाया निःशेषविषोद्धारकाः	
गोनसविषघ्नोऽगदः ,,		विषापगमे कुपितवायौक्ते. ७७१	
कटुकादयो राजीमतां विषघ्नाः		सर्पागाभिहतशंकाविषार्दितयोः	
सर्पविशेषस्य काण्डचित्राया		विषघ्नान्त्यर्थं कर्केतनादिधारणम्	
दशचिकित्सितम् ७६९		रात्रौ संचारे छत्रजर्जरधारणं ,,	
ध्वंतरदद्यानां हितो गदः ,,		अथ कीटस्तृतादिविषप्रति-	
भुजंगदद्यानां पानादि ,,		वेधाध्यायः ॥ ३७ ॥ ,,	
तक्षकेणापि दद्यानां पानम् ,,		सर्पाणां विष्णूनादिजाः कीटा-	
दर्वाकृतां च प्रथमवेगे पानं ,,		अनुःप्रकाराः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायव्यकीटदष्टदंशलक्ष्णम् ० ७७२		सर्वविषदंशस्य नरकचादि-	
आग्नेयकीटदष्टस्य दंशलक्षणम्.,		धूपनम् ... ७७४	
कफाधिककीटदष्टस्य दंशलक्षणं		तथा विषमविध्यादि ,,	
त्रिदोषाधिककीटस्य दंशलक्ष्णम् ०		विषोऽग्रकीटवृश्चिकदष्टानां	
कीटेषु सर्पवदेगाः ... ,,		सर्पवत्साधनम्... ,,	
सर्वेषां दंशानां कणिकायाः ,,		कीटविषे पानम् ... ,,	
वृश्चिकदंशलक्षणम्... ,,		कीटविषो लेपः ... ,,	
वृश्चिकास्त्रप्रकाराः ,,		सर्वकीटविषमगदपानम् ,,	
मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः		वृश्चिकोत्थदंशस्य चक्रतैलसेच.	
मध्यविषाः कपिलादिगुणाः ,,		सैधवान्विताज्यादिना वा से.,,	
महाविषा दर्भदूर्वासदृशाः ,,		तत्रोपनाहः ... ,,	
महाविषदष्टलक्षणम् ,,		चूर्णेदंशस्य घर्षणम् ,,	
उष्ट्रधूमको वृश्चिकः ७७३		तत्र लेपादि ... ७७५	
कीटा वृश्चिकाश्च प्रायोवात-		वृश्चिकविषमौषधम् ,,	
पित्ताधिकाः ... ,,		वृश्चिकविषहृद्गुटिकाः ,,	
तेषु भेषजप्रकारः ... ,,		दंशलेपः ,,	
वातिके विषे हृत्पीडादयः ,,		दारुणपीडस्य प्रलेपनम् ,,	
पित्तोत्क्षणे संज्ञानाशादयः ,,		मुदारुणे वृश्चिकविषे सर्पिष्पा.	
कफाधिकविषस्य छर्वादिभिर्ज्ञा.		वृश्चिकविषो लेपः ७७६	
कैष्मिकस्य लेखनाथैर्जयः ,,		कीटादिविषोऽगदः ,,	
त्रिविधानां कीटानां यथास्वन्वि.		विषसंक्रातिकृदगदः ,,	
		लक्ष्णानां संख्याविषये मतानि.,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र हेतुः ...	७७६	चंपकनामागदः पूर्वा.	७७९
लूतानां कूच्छसाध्यासा.	७७७	तद्वदपरोऽगदः पूर्वगुणः	७७९
तस्याः पैत्तिकदंशलक्षणम्	७७८	मदरगंधमादनाख्याषगदौ	७८०
श्लेष्मिकदंशलक्षणम्	७७८	बहुदोषनरेषु विषज्जविशोधनं	७८०
वातिकदंशलक्षणम्...	७७८	कर्फे विषवमनम् ...	७८०
दोषलक्षणैर्विभागलक्षणम्	७७८	अथवा पानादि ...	७८०
असाध्याया लक्षणम्	७७८	निवृत्ते दाहादौ कर्णिकापातनं	७८०
तस्यास्त्रिप्रकारत्वम्	७७८	सैधवादिकं पूर्वगुणम्	७८०
लूतादंशलक्षणम् ...	७७८	कर्णिकापातनसमये विषज्ज-	७८०
लूतायाः श्वासादिभिर्वि.	७७८	वृंहणम् ...	७८०
लूतायाः कीटानां च दंशस्थानं	७७८	लूतायां घृतेनैव लेहकार्यं	७८०
प्रथमेऽङ्गि लूतादंशानुभवप्र०	७७८	त्रयोऽगदाः पिप्तादिलूताना०	७८०
द्वितीयेऽङ्गि प्रकारः...	७७८	लूताज्ञानि पानादीनि	७८०
तृतीयेऽङ्गि प्रकारः ...	७७८	अथ मूषिकालर्कविष-	७८०
चतुर्थेऽङ्गि चमषष्ठेषु प्रकारः	७७८	प्रतिषेधाध्यायः ॥३८॥	७८०
एवं तीक्ष्णादिलक्षणम्	७७८	अष्टादश मूषिकाः ...	७८१
एकविंशतिरात्रेण सर्वथा वि०	७७८	एषां विषप्राप्तिप्रकारः	७८१
लूताया दंशोद्धरणादि	७७८	आखुविषं सर्वदेहव्यापनशीलं	७८१
कर्कशादिगुणस्य छेदनादिनिषे.	७७८	असाध्यलक्षणा मूच्छादयः	७८१
दग्धदंशस्य लेपनादि	७७९	आखुदूषितस्य वर्ज्यलक्ष.	७८२
रक्तविस्त्रावादि ...	७७९	विषयुक्तस्य शुनो लक्षणम्	७८२
लूताकीटानां पञ्चकसंज्ञोऽग.	७७९	तेन विदष्टस्य कृष्णरक्तत्वावः	७८२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
एवं शृगालादयो वेद्याः ७८२		अगदो नस्याद्यैर्मूषिका ० ७८४	
सर्वत्रैव सविषदंशे कंठादिहे ०		मूषिकविषस्य जलदीप्त्यादौ ०	
निर्विषेऽतो विषरीतम् ,,		अवस्थावशात्सर्वे उपक्रमाः ,,	
दंशकर्तृचेष्टां कुर्वतो मरणम् ,,		दूषीविषघ्ना अपि प्रयोज्याः ,,	
त्राससंघददृश्य वर्जनम् ,,		अलर्कददृश्य दंशस्य लेपनादि,,	
आलुना दष्टमात्रस्य दंशदाहः,		अस्य विरेचनम् ... ,,	
दग्धदंशस्य विस्त्रावः ७८३		अंकोलोत्तरमूलजलपानम् ,,	
मूषिकाविषघ्नो लेपः ,,		विषमालर्कभेदकं पानम् ,,	
अम्लैः क्षालनादि ... ,,		मंत्रौषधीयुतस्त्रपना ० ७८५	
नीलिनीकाथेन छर्दनादि ,,		चतुष्पदां द्विपदां च नखदंत-	
चूर्णपानं विषवमनकरम् ,,		परिक्षतपाकः ... ,,	
सर्वोदुरुविषघ्नं चूर्णम् ,,		खदिरादिलेपो नखदंतविषघ्नः	
त्रिवृतादिकल्को विरेचनम् ,,		अथ रसायनाध्यायः ॥३९॥	
तत्रांजनम् ... ,,		रसायनादीर्घाशुःप्रभृतिप्राप्तिः,,	
अबलेहः ,,		आद्ये मध्यमे वा वयसि रसा-	
पाने पकं सर्पिर्हितम् ,,		यनप्रयोगः ... ,,	
काथपानादि ... ,,		अविशुद्धशरीरे रसायनं ,,	
चूर्णपानम् ... ७८४		निष्फलम् ... ,,	
सर्वांशुविषनाशनः कल्कः ,,		रसायनानां द्विप्रकारः प्रयो ०,,	
कपित्थवीजादिकपानम् ,,		रसायनकरणे स्थानम् ,,	
सैयकमूलादिपानं वा ,,		रसायनारंभकर्तुर्लक्षणम् ,,	
मूषिकविषनाशनं पानम् ,,		रसायने पूर्वं करणीयम् ७८६	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुद्धदेहाय सर्पियुतं याव. ७८६		भक्षातकसर्पिः स्मृत्यादि. ७९२	
एव संस्कृतकोष्ठस्य भिषजा		पक्ततैलं कुष्ठनिषूदनम् ..	
रसायनं देयम् ..		आयुःप्रदो भक्षातकोप० ७९३	
ब्राह्मरसायनम् ... ७८७		भक्षातकानि यथाविधि प्रयुक्ता-	
अभयामलकरसायनम् ..		न्यमृतकरूपानि ... ७९४	
आमलकरसायनम् ... ७८८		भक्षातकप्रशंसा ... ७९५	
च्यवनप्राशो लेहः ... ७८९		भक्षातकस्य कुलत्वादीनि	
सर्वरोगघ्नं त्रिफलारसायनं ..		वर्ज्यानि	
मंङ्ककपर्ण्यादिरसायनानि ७९०		सर्वकुष्ठनाशकं तैलपानं ७९६	
रसायनप्राशकस्य वाग्मत्वा ..		कुष्ठवतः प्रयोगः	
पंचारविदघृतम्		द्विशतायुष्करं तैलपानम् ..	
जडानामपि मेघ्यं घृतम् ७९१		तदेव नस्ययोजितं त्रिवर्षशता-	
जरादिरहितकर भेषजम् ..		युष्करम्	
नागबलाप्रयोगः		रसायनगुणकः पिप्पलीप्रयो० ..	
गोधुरप्रयोगः ... ७९२		वर्धमानपिप्पलीप्रयोगः ७९७	
वाराहीकंदप्रयोगः ..		अन्यविधः	
विदार्यादयो बयः सैर्यादिप्रदाः		एते प्रयोगाः कासादिनाशकाः	
विधिप्रयुक्तश्चित्रकोरसाय० ..		पूर्वगुणं रसायनम्	
सुखकरो लेहादिः		शुंछ्यादिप्रयोगा बर्षशतं रोग-	
लीढश्चित्रको वातादिजित् ..		जरारहितकराः	
भक्षातकप्रयोगोऽभिलषितकरः		रसायनादीनां द्विगुणप्रकर्ष-	
भक्षातकस्वरसः पूर्वोक्तगुणः ..		करत्वम् ... ७९८	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बाकुर्चिलेहः परिणतवि०	७९८	लोह शिलाजं प्रशस्तम्	८०१
कुष्ठिनश्चंद्रकातिकरं शशांक-		श्रेष्ठशिलाजतुलक्षणम्	„
लेखाभक्षणम् ...	„	लोहपात्रे गिरिजस्य भावनाप्र.	
कुष्ठवतां लेहादि ...	„	क्षिग्धनरस्य दिनत्रयमुपयो०	„
अथ लशुनविधिः ...	„	तस्योत्तमादिमेदेन त्रिविधप्र	„
रसोनः श्रेष्ठं रसायनम्	७९९	रसायनफलः शिलाज०	८०२
लशुनशीलनकालः...	„	सर्वरोगनाशने शिलाजतुश.	„
लशुनगंडूषमात्रपानं गल.		कुटीप्रवेशसूर्यमाहतिकौ विधी,	„
नाडीविशुद्धये ...	„	वातातपसहयोगकथनम्	„
वेदनायां स्वेदनादि	„	शीतजलादीनामुषःपानप्रका०	
कुंठिरपगमे शेषरसपानम्	„	हरीतकीभक्षणं वर्षशतं सुख-	
विदाहोपशांतयेऽतिशीतलेपः	„	जीवनकरम् ...	„
अस्योत्तममात्रादिपरिमा.	८००	धात्रीरसादिरसायनम्	८०३
पुराणशालिभक्तभोजनम्	„	धात्र्यादिकं सेवमानस्य पुन-	
तृषि जातायां मद्यादिपानम्	„	यौवनकरम् ...	„
अथवा लशुनस्य कल्कादिभ.	„	बलकरो लोहचूर्णादिकलेहः	„
अन्यो लशुनभक्षणप्रकारः	„	विडंगादीनि निरामयकराणि	„
शुद्धवाते लशुनान्नापरं द्रव्यं	„	भावितत्रिफलाभक्षणं निरो०	„
प्रियजलादेनरस्य लशुनो व्या.		बीजसाररसो जराभावकः	८०४
लशुनप्रयोगाते विरेचनम्	„	प्रत्यग्रपुनर्नवपानं जरापहम्	„
अधुना शिलाजतुकल्पः	„	मूर्वादीनां कल्पना पुनर्नवसह.	
शिलाजतुलक्षणम् ...	„	शतावरीसिद्धसर्पिर्विकारहृत्	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अश्वगंधापानं कृशवपुषः ८०४		शास्त्रानुसारित्वादिरसा. ८०९	
कृष्णतिलपलभक्षणमनुदिनं		अथ वाजीकरणा-	
पुष्टिकरम् ... ८०५		ध्यायः ॥ ४० ॥ ”	
गोधुरकादिलेहः ... ”		वाजीकरणौषधग्रहणे फलम् ”	
कृष्णतिलादिभक्षणं रमणीय-		वाजीकरणशब्दावयवार्थः ”	
वयःपरिणामकरम् ”		ब्रह्मचर्यं नैःश्रेयसकरम् ”	
शिलाजत्वादिभक्षो दुर्बलश-		वाजीकरणमाभ्युदयिकम् ”	
रीरधातुपूरकः ... ”		कल्पपुरुषस्य ऋतुष्वहरहर्ष्य०	
मार्कवस्वरसपानं बलवीर्यक० ”		लिग्धस्य सानुवासननिरुहा०	
वचामेवनं राक्षसानुपद्रुतत्वा-		निरपत्यनिंदा ... ८१०	
दिकरम् ... ८०६		अपत्यलाभमहत्त्वम् ”	
महृकपर्णीभक्षणं बहुकालं		शुद्धशरीरे पुरुषे वृष्ययोगः	
जीवनकरम् ... ”		वृष्ययोगकथनम् ... ”	
गुटिकोपयोगो नीरोगत्व. ८०७		कांताशतस्य चूर्णभक्षणं ८११	
नारसिंहाख्यो योगोऽतीव		साधितगोधूमादिभक्षणं सर्व-	
गुणकरः ... ८०८		रात्रौ रतिकारकम् ”	
मार्कवपलवभक्षणं नीरोग० ”		कांताशतगामिकर्तु औषधम् ”	
अनेन विधानेन तैलोपयोगे ”		प्रमदाशतेच्छाकर्तु चूर्णम् ”	
पूर्वोक्तगुणादिः ... ”		कृष्णामलकचूर्णलेहो वृद्धस्या-	
रसायनभ्रंशादपाये औषधम् ”		पि तरुण इव हर्षकरः ”	
सत्यादिनियमो रसायनरूपः ”		अप्रनष्टवेगकरो मधुकले. ८१२	
रसायनसेविनो दीर्घायुश्चादि ”		कल्कपानादी रामास्तु वृषवत्क०	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षीरकाकोलीमक्षणं शुक्र. ८१२		उपायसाधनानां सिद्धत्वं ८१७	
चूर्णपानं शुक्रवृद्धिकरम् ,,		दैववैगुण्यात् कचित्सिद्धत्वं न	
उच्चाटायाः शतावर्याश्च चूर्ण		एतत्सर्वं प्रतिपादनम् ,,	
पूर्वगुणम् ... ,,		चिकित्सातंत्रस्य सफलत्वे हेतुः	
दधिसरादिबृद्धस्यापि तरुणक०		ज्वरे लंघनबृंहणं शास्त्रसिद्धम् ,,	
श्वदष्टादिपानं बृद्धस्यापि रामा-		चिकित्सिते संशयो नैव कर्त०	
शतगंतुत्वकरम् ,,		एतच्छास्त्रमकांठे मृत्युपाशा-	
बृण्यलक्षणम् ... ,,		नां छेदनम् ... ८१८	
शब्दस्पर्शादयः सेव्याः ,,		चिकित्साशास्त्रं मृत्युञ्जयेऽमृतम्	
एकैकस्यापि सेव्यत्वं किं पुनः		मिषक्पाशानां त्यागः ,,	
स्त्रीशरीरे प्रतिष्ठितानाम् ,,		सुवैद्यानां भद्रम् ... ,,	
योग्यस्त्रीलक्षणम् ... ८१३		मंत्रवदेतस्य प्रयोगाः ,,	
कामशास्त्रविहितरतिचर्याचरणं		पाठबोधानुष्ठानैर्दार्ढ्यजीवि-	
वाजीकरणानि ... ,,		तादिप्राप्तिः ... ,,	
कामोत्पादकानि ... ८१४		चरकाद्येकैकाकरग्रंथाम्यासो	
अभ्यसंग्रहः ... ८१५		सम्यग्ज्ञानं न ... ८१९	
अग्निवेशप्रश्नः ... ८१६		आधुनिककविकृतग्रंथाम्या-	
प्रश्नस्योत्तरम् ... ,,		से युक्तिः तस्मात्सुमति-	
आर्तकपंकमज्ञानां मिषग्वितं		मिरेतद् ग्राह्यम् ,,	
हस्तालंबः ... ८१७			

इत्यष्टाङ्गहृदयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

सूत्रस्थानम् ।

“रागादिरोगान् सततानुषक्ता-
नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जान
योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥”

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोक्षयः ॥ ४ ॥

१ ‘रसुलोः सामर्थ्ये’ इति षादेशः ।

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।
 कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥
 अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।
 वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥ ६ ॥
 विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ।
 ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ ७ ॥
 वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।
 तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥
 कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्धा द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघुं विस्त्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्तः स्थिरः कफः ।
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
 सप्त दूष्याः

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

रसाः स्वाद्वस्त्वलवणतिकोषणकषायकाः ॥ १४ ॥

पृष्ठं द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं दलावहाः ।
 तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिकादयः कफम् ॥ १५ ॥
 कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।
 शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।
 त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
 निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ॥ २० ॥
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।
 रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ २१ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।
 रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयास्तिभिः ॥ २२ ॥
 भूमिदेहग्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।
 जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ॥ २३ ॥
 साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।
 क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ॥ २४ ॥
 शोधनं शमनं चेति समासादापधं द्विधा ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥ २५ ॥
 बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
 धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ २६ ॥
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥
 दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।
 बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥ २८ ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।
 आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ २९ ॥
 'साध्योऽसाध्य इति व्याप्तिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा ।
 सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चानुपक्रमः ॥'
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ ३० ॥
 अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ३१ ॥
 शास्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ।
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ॥ ३२ ॥
 अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ।
 औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ३३ ॥
 त्यजेदार्तं भिषग्भूयैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।
 हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥ ३४ ॥

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।
 तन्नस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ३५ ॥
 आयुष्कामदिनर्त्वीहारोगाद्युत्पादनद्रवाः ।
 अन्नज्ञानान्नसंरक्षामान्नाद्रव्यरसाश्रयाः ॥ ३६ ॥
 दोषादिज्ञानतद्देदतच्चिकित्साद्युपक्रमाः ।
 शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥ ३७ ॥
 धूमगण्डूषट्कसेकतृप्तिपन्नकशस्त्रकम् ।
 सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराभिकर्मिकौ ॥ ३८ ॥
 सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत्

शारीरमुच्यते ।

गर्भावक्रांतितव्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ॥ ३९ ॥
 विकृतिर्दूतजं षष्ठम्

निदानं सार्वरोगिकम् ।

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ॥ ४० ॥
 मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ।
 पाण्डुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥ ४१ ॥
 चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।
 वमौ मदात्ययेऽर्शोःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ ४२ ॥
 विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।
 कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥ ४३ ॥
 द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः

कल्पसिद्धिरतः परम् ।

कल्पो वमेविरेकस्य तत्सिद्धिर्बन्तिकल्पना ॥ ४४ ॥

सिद्धिर्बन्त्यापदां पष्ठो द्रव्यकल्पो

अत उत्तरम् ।

बालोपचारे तद्व्याधौ तद्गहे द्वौ च भूतगे ॥ ४५ ॥

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ।

इक्ष्मोलिंगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगे ॥ ४६ ॥

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भङ्गे भगन्दरे ।

ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥ ४७ ॥

जङ्गे कीटेषु मूपकेषु रसायने ।

चत्वारिंशत्पत्यानामध्यायो बीजपोषणः ॥ ४८ ॥

इत्यध्यायत्रिंशं पट्टभिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥”

द्वितीऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो ऋषयः ॥

“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्स्वस्थंभार्थमायुषः ।

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकराजककुभाः ।

प्रातर्भुक्त्वा च सृष्टग्रं कषायकटुभक्षम् ॥ २ ॥

कनीन्यग्रसमस्थूलं प्रगुणं द्वादशाङ्गम् ।

भक्षयेदन्तपेवनं दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३ ॥
 नाद्यादजीर्णवमधुश्वासकासज्वरार्दिती ।
 तृष्णास्यपाकहृत्त्रैशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ॥ ५ ॥
 योजयेत्सप्तसरात्रेऽस्मात्स्त्रावणार्थं रसाञ्जनम् ।
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभागभवेत् ॥ ६ ॥
 ताम्बूलं क्षतपित्ताक्षरुक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ७ ॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
 दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् ॥ ८ ॥
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।
 वज्र्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुच्यजीर्णिभिः ॥ ९ ॥
 लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
 विभक्तघनगान्त्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ १० ॥
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ।
 अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ॥ ११ ॥
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ।
 न कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ॥ १२ ॥

१ दंताः पूयन्ते अनेनेति 'दंतपवनम्' । 'पवनं' इति
 उभेदः ।

मृण्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्रमः ।
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ १३ ॥
 व्यायामज्जागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
 गजं सिंहं द्रुवाकर्षणं भजन्नतिविनश्यति ॥ १४ ॥
 उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १५ ॥
 दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ।
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृद्धदाहपाप्मजित् ॥ १६ ॥
 उष्णाम्बुनाथः कायस्य परिषेको बलावहः ।
 तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १७ ॥
 स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।
 आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गार्हितम् ॥ १८ ॥
 जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ।
 न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ १९ ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ २० ॥
 भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ।
 हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ॥ २१ ॥
 संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।
 पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ २२ ॥
 अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ २३ ॥
 अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ।
 विमुखाक्षार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ॥ २४ ॥
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ।
 संपद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्ष्येत्फलं न तु ॥ २५ ॥
 काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ॥ २६ ॥
 नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ।
 न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्विपुम् ॥ २७ ॥
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ।
 जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ॥ २८ ॥
 तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ।
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ २९ ॥
 त्रिबर्गं शून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन् ।
 अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥ ३० ॥
 नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्गिमलायनः ।
 ज्ञानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्बणोज्ज्वलः ॥ ३१ ॥
 धारयेत्सततं रत्नसिद्धमग्नमहौषधीः ।
 सातपत्रपदन्नाणो विचरेद्युगमाग्रहक् ॥ ३२ ॥
 निशि चात्यधिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मपुषाशुचीन् ॥ ३३ ॥

नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ।

नदीं तरेर्ध्वं बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ॥ ३४ ॥

संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दृष्टयानवत् ।

नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ॥ ३५ ॥

नासिकां न विकुण्ठीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।

नाङ्गैश्चेत विगुणं नासीतोत्कटकश्चिरम् ॥ ३६ ॥

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्

नक्तं सेवेत न दुमम् ॥ ३७ ॥

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ।

सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ ३८ ॥

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ।

नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तमेध्याप्रियाणि च ॥ ३९ ॥

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ।

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ ४० ॥

अनृजुः क्षवथूद्वारकासस्वप्नाज्ञमैथुनम् ।

कूलच्छायां नृपद्विष्टं व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ ४१ ॥

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ।

संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ॥ ४२ ॥

शत्रुसन्नगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ।

गात्रवक्त्रनखैर्वाधं हस्तकेशाधधूननम् ॥ ४३ ॥

तोयाम्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ।
 मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातद्वये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ ४४ ॥
 आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ।
 अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥ ४५ ॥
 आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ।
 स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ॥ ४६ ॥
 नक्तंदिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति ।
 दुःखभाङ्गं भवत्येवं नित्यं संनिहितस्मृतिः ॥ ४७ ॥
 इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति समाचरन् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४८ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः स्मृताः ।
 शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥
 शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
 आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥
 तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
 आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् शुभः ॥ ३ ॥
 तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमाग्नेयम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च

यद्वलं विसृजत्ययम् ।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

शीतेऽयं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणात्रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

कपायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।

गोधूमपिष्टमाषेषुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥ १२ ॥

नवमञ्जं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।

प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचैवास्तृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनध्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गयो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अङ्गारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।
 शीतपास्त्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।
 हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 नीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥ १९ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययाऽर्पितान् ।
 प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्धिकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु च ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥
 अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ।
 परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥
 विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ।
 तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्राप्ते संक्षिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।
 अतोऽस्मिन्पटुकद्रुम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवाज्ञं लघु क्षिग्धं हिमं द्रवम् ।
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्गात्सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानकं पंचसारं वा नवमृद्भाजने स्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पाटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ३२
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अभङ्गपमहाशालतालरुद्धोष्णरदिमषु ॥ ३३ ॥

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिन्ध्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चित्ते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।
 कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कोमलः कल्पिते तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुस्तङ्गीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।
 निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निद्रासु च ॥ ३७ ॥
 भासना

स्वस्थवित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।
 निवृत्तकामतत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥
 जलार्द्रास्तालवृन्दानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
 उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
 कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दमाः ।
 मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
 मृणालवल्याः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
 जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दमिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥
 आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
 वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥
 सनुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
 भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वह्निर्नैव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
 भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥
 आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
 जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरंतनम् ॥ ४५ ॥
 मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
 दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥
 द्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रचल्लघु ।
 अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥
 हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्पशीतशीकरवर्जिते ।
 नदीजलोदममथाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
 तप्तानां संचितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तज्जघाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधाम्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्त्रगवसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधध्वलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।

तुषारक्षारमौहित्यदधितलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वमपुरोवातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन्वसन्तेऽन्यान् रसान्भजेत् ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुनिरुक्कषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५७ ॥
 ऋत्वोरन्यादिसप्ताहवृत्तुसंधिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ ५८ ॥
 असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ५८ १/२

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं न्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “वेगाच्च धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् ।
 निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तकृक्लमाः ।
 वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः ॥ २ ॥
 (स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥)

शकृतः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
 ऊर्ध्ववायुः परीकृतो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ३ ॥
 मुखेन विद्वप्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्रामयाः स्मृताः ।
 अङ्गभङ्गाश्मरीबस्तिमेढ्रवक्षणेदनाः ॥ ४ ॥
 मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ ५ ॥
 अन्नपानं च विद्वभेदि विद्वरोघोत्थेषु यक्ष्मसु ।
 मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ६ ॥
 जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
 अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

धारणात्पुनः ॥ ७ ॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
 आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ८ ॥
 शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भादितं क्षुत्तेः ।
 तीक्ष्णधूमाज्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ ९ ॥
 प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।
 शोषाङ्गसादबाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ १० ॥
 नृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।
 अङ्गभङ्गारुचिगलानिकाश्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ ११ ॥
 तत्र योज्य लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।
 विद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १२ ॥

अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ।
 कामस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १३ ॥
 शोषो हि ध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।
 गुल्महृद्गोगसंमोहाः श्रमश्चास्माद्विधारितान् ॥ १४ ॥
 हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।
 जृम्भायाः क्षववद्गोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १५ ॥
 पीनसाक्षिशिरोहृद्बुद्धान्यास्तग्भारुचिश्रमाः ।
 मगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १६ ॥
 विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ।
 सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गश्चयथवो वसेः ॥ १७ ॥
 गण्डूषधूमानाहारा रुक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ।
 व्यायामः स्तुतिरस्त्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १८ ॥
 सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।
 शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदना श्रयथुर्ज्वरः ॥ १९ ॥
 हृद्ब्रथा मूत्रसङ्गाङ्गभङ्गवृद्ध्यश्मषण्डताः ।
 तान्नचूडसुराशालिबस्त्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २० ॥
 वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ।
 नृदशूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विद्वमं वेगरोधिनम् ॥ २१ ॥
 रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।
 निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २२ ॥
 ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यन्प्रकुप्यति ।

१ “श्वासविधारणात्” इति पाठः.

अन्नपानौषधं तस्य युज्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥
 धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
 लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥
 यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
 अत्यर्थमंचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जां वितच्छिदः ॥ २५ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्धवः ॥ २६ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २७ ॥
 भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ।
 शालिषष्टिकगोधूममुद्रमांसघृतादिभिः ॥ २८ ॥
 हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगादुचिपक्तिदैः ।
 साभ्यङ्गोद्वतेनस्नाननिरुहस्नेहबस्तिभिः ॥ २९ ॥
 तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३० ॥
 ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागान्तवो गदाः ॥ ३१ ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
 देशकालान्मविज्ञानं सद्ब्रुतस्यानुवर्तनम् ॥ ३२ ॥
 'अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम् ।

१ "योग्य" इति पाठः, २ "क्षीरादिभिः", "रसादिभिः"
 इति पाठौ.

भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक् पृथक्' ॥
 अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।
 निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३३ ॥
 शीतोद्भवं दोषचयं वसंते
 विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
 प्राप्नोति रोगान्तुजाज्ञ जातु ॥ ३४ ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी
 समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
 नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३५ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
 तन्वव्यक्ततरसं स्पृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ १ ॥
 अथ तोयवर्गः ॥
 गङ्गागन्धु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।
 हिताहितन्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥
 येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।

अक्रिन्नमविवर्णं च तत्सेयं गाङ्गम्

अन्यथा ॥ ३ ॥

मामुद्रं तन्न पातव्यं मामादाश्चयुजाद्विना ।

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रम्यमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूमिष्टमन्तरिक्षानुकारि यत् ।

शुचिपृथ्वसितश्चेते देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तसं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।

अनार्तवं च यद्विव्यमानं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥

लूतादितन्तुविण्मूत्रविपसंश्लेषदूषितम् ।

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

कृमिश्चीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

प्राच्याऽऽवन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।

उदरश्चीपदातङ्गान् सङ्घविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषत्रयः पारियात्रजाः ।

बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्विदोषकृत् ॥ १२ ॥

विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।

नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुह्यमभिः ॥ १३ ॥

पाण्डूदरातिसाराशोप्रहर्णीशोपशोथिभिः ।
 ऋते शरन्निदाघाभ्यां पित्रेस्त्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ १४ ॥
 समस्थूलकृशा भुक्तमध्यांतप्रथमाग्बुपाः ।
 शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥
 तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविपाण्यम्बु नियच्छति ।
 दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥
 हिध्माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धिनवज्वरे ।
 कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥
 अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।
 पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तन्निदोषकृत् ॥ १८ ॥
 नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥
 वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।

अथ क्षीरवर्गः ॥

‘गव्यं माहिषमाजं च कारभं छैणमाविकम् ।
 ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ॥’
 स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ २० ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।

प्रायः पयः

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥

१ “दोष” इति पाठः, २ “भक्त” इति पाठः.

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।

श्रमश्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृदक्षुधः ॥ २२ ॥

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

हितमत्ययनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ॥ २३ ॥

अल्पाग्नुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ।

आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥

हृषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशंसाम् ॥ २५ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।

तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः

अहृद्यं तूष्णमाधिकम् ॥ २६ ॥

वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

बाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।

पयोभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्वथा ॥ २८ ॥

अधेद्वरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ।

अम्लपाकरसं आहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मेदःशुकबलश्लेष्मपित्तरक्ताऽग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

धीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रुक्षे तु ग्रहणीगादे ।

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥
 नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ।
 न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥
 ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।
 तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 शोफोदराशोऽग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।
 झीङ्गुलमघृतव्यापद्गरपाण्ड्वामयान् जयेत् ॥ ३४ ॥
 तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु ।
 नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलान्निकृत् ॥ ३५ ॥
 संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ।
 क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥
 शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
 बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३७ ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
 वातपित्तविपोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥
 स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥
 मदापस्सारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
 पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥
 बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४३ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठं निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दृक्षुवर्गः ॥

इक्षोः सरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥

घृत्यः शीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः ।

सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्निकः ॥ ४४ ॥

विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ

तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥

शतपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकपायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥

फाणितं गुर्वभिप्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ४७ ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्गोदोमांसकफोऽपरः ।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥

तद्गुणा तित्कमधुरा कपाया यासशर्करा ।

दाहन्त्युद्विग्नमूर्च्छासृक्पित्तद्वयः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

चक्षुष्यं छेदि तृदश्लेष्मविपहिध्मास्रपित्तनुत् ॥ ५१ ॥
 मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।
 व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥
 रुक्षं कपायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।
 उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णंनिहन्ति तत् ॥ ५३ ॥
 प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।
 अलब्धपाकमाश्रेव तथोर्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

अथ तैलवर्गः ॥

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
 त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च । ॥ ५५ ॥
 कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
 बद्धविदकं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥
 सतिक्तोपणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
 वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥
 रुक्षशोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥
 कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
 लघुपित्तास्रकृत् कोष्ठकुष्ठाशोव्रणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥
 आक्षं स्वादु हिमं केदयं गुरु पित्तानिलापहम् ।
 नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

१ “त्वग्दोषहृदच” इति पाठः.

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।
 वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥
 मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

अथ मद्यवर्गः ॥

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥
 सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
 सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकृलघु ॥ ६३ ॥
 नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्ताम्वदृषणम् ।
 कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।
 गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥
 गुल्मोदराशौग्रहणीक्षोपहतं स्नेहनी गुरुः ।
 सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥
 तद्रुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ।
 शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥
 नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बभ्रीतकी सुरा ।
 ग्रणे पाण्ड्यामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
 विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रुक्षा त्रिदोषला ।
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ७० ॥
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ।

हन्ति गुल्मकृमिप्लीह कषायकटुवातलः ॥ ७१ ॥
 माद्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
 अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहाशःकृमिनाशनम् ॥ ७२ ॥
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ।
 शार्करः सुरभिः स्वादु हृद्यो नातिमदो लघुः ॥ ७३ ॥
 सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ ७४ ॥
 मेदःशोफोदराशौघस्तत्र पक्करसो वरः ।
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजिन् ॥ ७५ ॥
 रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
 शृशोष्णतीक्ष्णलक्ष्णम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ॥ ७६ ॥
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम् ।
 गुडेक्षुमद्यमाद्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥ ७७ ॥
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ।
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ॥ ७८ ॥
 धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ।
 श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ॥ ७९ ॥
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ ८० ॥
 कृमिहृद्गोगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिबर्हणे ।
 ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषश्च यवैः कृते ॥ ८१ ॥

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोद्वग्वरोद्ववम् ।
 पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८२ ॥
 कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
 गुल्मारुचिविषश्चित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ ८३ ॥
 तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथ शूकधान्यवर्गः ॥

“रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
 सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥
 पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ ।
 काञ्चनो महिषः शूको दूषकः कुसुमाण्डकः ॥ २ ॥
 लाङ्गला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ।
 पतङ्गाभपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ३ ॥
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ।
 कपायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ॥ ४ ॥
 शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।
 महांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ५ ॥

१ “रशालिकः” इति पाठः

यवका हायनाः पांसुर्वाष्पनपधकादयः ।
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ६
 मृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ।
 स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्निदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥ ७ ॥
 पष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ।
 ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजत्मुखाः ॥ ८ ॥
 कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकशूकराः ।
 वरकोद्दालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ॥ ९ ॥
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ।
 स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥ १० ॥
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ।
 कङ्कुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ॥ ११ ॥
 तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ।
 भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्बृंहणी गुरुः ॥ १२ ॥
 कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ।
 रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ॥ १३ ॥
 चृण्वः स्त्रैर्धकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जघेत् १
 पीनसश्चासकासोरुस्तम्भकण्ठवगामयान् ॥ १४ ॥
 न्यूनो यवादनुयवः

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ।

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥ १५ ॥

१ “वाप्य” इति पाठः. २ “पालाख्य” इति पाठः.

संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ।

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ॥ १६ ॥

अथ शिम्बीधान्यवर्गः ॥

मुद्राढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।

कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ॥ १७ ॥

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

वरोऽत्र मुद्रोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ॥ १८ ॥

राजमाणोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ।

उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽभ्लाः शुक्राश्मश्वसपीनसान् १९

कासार्षःकफवातांश्च घ्नति पित्तास्रदाः परम् ।

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ॥ २० ॥

सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ।

मापः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ॥ २१ ॥

गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ।

फलानि मापवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ॥ २२ ॥

उष्णास्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ।

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघाऽक्षिकफपित्तकृत् ॥ २३ ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।

दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्दीजं कुसुम्भजम् ॥ २४ ॥

माणोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥ २५ ॥

शीघ्रजन्म तथा सूक्ष्मं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ।

‘यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः ।

पुराणा विरसाः सूक्ष्मा न तथार्थकरा मताः ॥’

अथ कृताञ्ज(पक्वाञ्ज)वर्गः ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ॥ २६ ॥

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ।

तृङ्गलानिदोषशेषः पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥ २७ ॥

स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ २८ ॥

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ।

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥ २९ ॥

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलक्षेहपायिनाम् ।

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्णमा चोदनो लघुः ३०

यश्चाग्नेयौषधकाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ।

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ ३१ ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ।

वृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ॥ ३३ ॥

“अकृतं कृतयूषं च तनु संस्कारितं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लं च गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरुढकम् ।

शाण्डाकीवटकं हरणं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ ३४ ॥

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
 अमधुसूतद्वह्महरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥ ३५ ॥
 विष्टम्भि सूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ।
 लाजास्तृट्ठर्घनीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ ३६ ॥
 कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ।
 पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३७ ॥
 धाना विष्टम्भिनीरूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।
 सक्तवो लघवः क्षुत्तदभ्रमनेत्रामयव्रणान् ॥ ३८ ॥
 घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानास्त्वष्ट्य एव बलप्रदाः ।
 नोदकाम्तरिताम्न द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ ३९ ॥
 न भुक्त्वा न द्विर्जश्छित्त्वा सक्तनद्यान् वा बहून् ।
 पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥ ४० ॥
 “गन्ध्याद्विष्टम्भते कोष्ठे विष्टम्भिन्वाद्दिदम्यते ।
 विदाहान्कुरुते ग्लानिं पिण्याको निशि सेवितः ॥”
 वेमवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
 मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ ४१ ॥
 कुक्कुलकर्पूरभ्राष्ट्रकन्दूङ्गारविपाचितान् ।
 एकयोर्नीलपून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४२ ॥

अथ मांसवर्गः ।

हरिणैणकुरङ्गर्क्षगोर्कर्णमृगमातृकाः ।
 शशशम्बरचारुकशरभाद्या मृगाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

१. ‘नेत्रगलामयान्’ इति पाठः. २. ‘कटुङ्गा’ इति पाठः.

लाववार्ताकवर्तीररक्तवर्मककुभुभाः ।

कपिअलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ॥ ४४ ॥

चतेको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबैकरगोनर्दंगिरिवर्तिकाः ॥ ४५ ॥

तथा शौरपदेन्द्राभैवरटाद्याश्च विक्किराः ।

जीवजीवकदात्यूहभृङ्गाह्णशुकसारिकाः ॥ ४६ ॥

लदाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ।

प्रतुदाः

भेकगोधाहिश्वाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४७ ॥

गोखराश्वतरोद्गाश्वद्वीपिमिहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूपकध्याघवृकबभ्रुतरक्षवः ॥ ४८ ॥

लोपाकजम्बुकश्येनचापवान्तादवायसाः ।

शशघ्नीभासकुररगृध्रोत्तूककुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

वराहमहिषन्यङ्गुरुरोहितवारणाः ॥ ५० ॥

सुमरश्चमरः स्वङ्गो गवयश्च महामृगाः ।

हंससारसकादम्बबककारण्डवपुवाः ॥ ५१ ॥

बलाकोत्कोशचक्राह्णमहुकौञ्जादयोऽपचराः ।

मत्स्या रोहितपाटीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ॥ ५२ ॥

शुक्तिशङ्खोर्दंशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।

१ 'ख्यवरकगो' इति पा. २ 'सार' इति पा. ३ 'वार'
इति पा. ४ 'शशारिभा' इति पाठः. ५ 'बुश' इति पाठः.

चुलकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ॥ ५३ ॥
राजीविलिङ्गिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ।

“मृग्यं वैष्टिकिरिकं किञ्च प्रातुदं च विलेशयम् ।
प्रासहं च महामृग्यमपचरं मात्स्यमष्टधा ॥”
योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ॥ ५४ ॥
आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृता ।
तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ॥ ५५ ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ ५६ ॥
ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तेकादयः ।
तिक्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ॥ ५७ ॥
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम् ।
नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोद्दशाम् ॥ ५८ ॥
तद्वच्च कुकुटो वृष्यः

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥ ५९ ॥
गुरुः मलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ।
चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ६०
गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।
भूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ॥ ६१ ॥

१ ‘चुलकी’ इति पाठः.

शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादप्रसहाः पुनः ।
 लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥ ६२ ॥
 जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ।
 नानिशीनगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६३ ॥
 शरीरधातुसामान्यादनभिप्यन्दि बृंहणम् ।
 विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६४ ॥
 शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ।
 काश्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ ६५ ॥
 उष्णो गरीयान्महिपः स्वप्नदाढ्यं बृहत्त्वकृत् ।
 तद्गद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ६६ ॥
 मत्स्याः परं कफकराः

चिलिचीमन्निदोषकृत् ।

“मत्स्यादिपक्षिणां चैव गुरुण्यण्डानि चादिशेत् ।
 तानि स्निग्धानि वृथ्याणि स्वादुपाकरसानि च ॥”
 लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ॥ ६७ ॥
 मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत्
 त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ॥ ६८ ॥
 पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी, गर्भिणी गुरुः ।
 लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु, विहङ्गेषु पुनः पुमान् ॥ ६९ ॥
 क्षिरःस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्मोश्च गौरवम् ।
 तथाऽऽमपकाशयथोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ ७० ॥

शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसाद्वरीयो वृषणमेद्वृक्षयकृद्गुदम् ॥ ७१ ॥

अथ शाकवर्गः ।

शाकं पाठाशठीमूषासुनिषण्णसतीनजम् ।
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥ ७२ ॥
सुनिषण्णोऽग्निकृद्गुण्यस्तेषु
राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यशौं विकारघ्नः

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ७३ ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।
काकमाची सरा स्वर्या

चाङ्गेर्यम्लाऽग्निदीपनी ॥ ७४ ॥

ग्रहण्यशौंऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

पटोलसप्तकारिष्टशाङ्गेष्टावलुजाऽमृताः ॥ ७५ ॥

वेत्राप्रवृहती वासा कुन्तिलीतिलपर्णिकाः ।

मण्डूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥ ७६ ॥

नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकं वनतित्तकम् ।

करीरं कुलकं नन्दी कुचैला शकुलादनी ॥ ७७ ॥

कैटिलं केम्बुकं क्षीतं सकोशातककर्कशम् ।

तित्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ ७८ ॥

हृद्यं पटोलं कृमिनुस्त्रादुपाकं रुचिप्रदम् ।

१ 'कुन्तिली,' 'कुन्तली' इति पाठौ. २ 'कठिल' पाठः.

पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ७९ ॥

बृपं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।

कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८० ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।

सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८१ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

कोशातकावल्लुगुकौ भेदिनावग्निदीपनौ ॥ ८२ ॥

तण्डुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।

मदपित्तविषासघ्नः

मुञ्जातं वातपित्तजित् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं क्षुक्रकृत्परम् ।

गुर्वी सरा तु पालङ्क्या

मदघ्नी चाप्युपोदका ॥ ८४ ॥

पालङ्कावत्स्मृतश्चक्षुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः ।

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ॥ ८५ ॥

जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम् ।

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ ८६ ॥

कूष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कर्वैर्वारुतिण्डिशम् ।

तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत् ॥ ८७ ॥

भेदि विष्टम्भ्यभित्थ्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ।

वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित् ॥ ८८ ॥

१ 'कफपित्तजित्' इति पा. २ 'श्चक्षु' 'श्चक्षु' इति पाठौ.

वसिष्ठदिकरं वृष्यम्

त्रपुसं त्वन्तिमूत्रलम् ।

तुम्बं रुक्षतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वाचभिर्भटम् ॥ ८९ ॥

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ।

शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ ९० ॥

रोचनं दीपनं हृद्यमष्टीलाऽऽनाहनुल्लघु ।

मृणालविसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ॥ ९१ ॥

नन्दीमाषककेल्टट्टशृङ्गाटककसेरुकम् ।

क्रौञ्चादनं कलोष्ठं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ ९२ ॥

कैलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुंतुम्बकम् ।

चिह्नीलदाकलोणीकाकुरुटकगवेधुकम् ॥ ९३ ॥

जीवन्तमुञ्जवेडगजयवशाकसुवर्षलाः ।

आलुकानि च सर्वाणि तथा मूष्यानि लक्ष्मणम् ॥ ९४ ॥

स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।

शीतल सृष्टविष्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ ९५ ॥

स्त्रिभुवं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् ।

लघुपत्रा तु या चिह्नी सा वास्तुकसमा मता ॥ ९६ ॥

तर्कारीवरुण स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ।

वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ॥ ९७ ॥

दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ।

१ 'कलम्बु' इति पाठः. २ 'कुलिञ्ज' इति पाठः. ३ 'कु-
रुम्ब' इति पाठः. ४ 'वरुण' इति पाठः.

“सद्भाहि शाम्ललीपुष्पं पित्तास्रघ्नं विशेषतः ।”

दीपना कफवातघ्नाश्चिरिबिल्वाङ्कुराः सराः ॥ ९८ ॥

शतावर्यङ्कुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ।

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ॥ ९९ ॥

पत्तुरो दीपनस्तित्ताः झीहार्शःकफवातजित् ।

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ॥ १०० ॥

रूक्षोष्णमग्नं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ।

गुरुष्णं सार्पपं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ १०१ ॥

यद्दालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतित्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ १०२ ॥

गुल्मकासक्षयश्चासद्यणनेत्रगलामयान् ।

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च

महत्पुनः ॥ १०३ ॥

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ।

गुर्वभिष्यन्दि च

अग्निर्गन्धिर्द्वं तदपि वातजित् ॥ १०४ ॥

घातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

आमं तु दोषलम् ।

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥ १०५ ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥ १०६ ॥

विदाहि कटु रुक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।
 दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ १०७ ॥
 हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरूपूतिगन्धहा ।

सुरसः

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १०८ ॥
 भार्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।
 लघुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥ १०९ ॥
 हृद्यः केदयो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।
 भग्नसंधानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ ११० ॥
 किलामकुष्ठगुल्माऽशोमेहक्रिमिकफानिलान् ।
 सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्ति रसायनम् ॥ १११ ॥
 पलाण्डुस्तदुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।
 कफवाताक्षीसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहनौ तथा ॥ ११२ ॥
 तीक्ष्णो गृध्रनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः ।
 दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ ११३ ॥
 विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११४ ॥
 बरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपं त्ववरं परम् ।

अथ फलवर्गः ।

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद ॥ ११५ ॥

२ 'धमिश्वास' इति पाठः.

स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।
 निहन्यनिलपित्तास्रतिकास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११६ ॥
 तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।
 उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान्-स्वादु दाढिमम् ॥
 पित्ताविरोधि नात्युष्णमग्लं वातकफापहम् ।
 सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११८ ॥
 मोचस्वर्जूरपनसनारिकेलपरूषकम् ।
 भ्राष्ट्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११९ ॥
 सावीरबदराङ्गोलेफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ।
 घातामाभिपुकाक्षोदमुकूलकनिकोचकम् ॥ १२० ॥
 उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
 दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १२१ ॥
 स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ।
 फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२२ ॥
 शकृन्मूत्रविबन्धनं केदयं मेध्यं रसायनम् ।
 वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२३ ॥
 परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ।
 प्रियालमज्जा मधुरो वृण्यः पित्तानिलापहः ॥ १२४ ॥
 कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृच्छर्दिःकासजिह्व सः ।
 पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२५ ॥
 दीपनं कफवातघ्नं बालं, ग्राह्यभयं च तत् ।

कपित्थमामं कण्ठं दोषलं, दोषघाति तु ॥ १२६ ॥
 पक्वं हिध्मावमथुजित्, सर्वं ग्राहि विषापहम् ।
 जाम्बवं 'गुरु विष्टग्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२७ ॥
 सद्ग्राहि मूत्रशकृतोरकण्ठ्यं कफपित्तजित् ।
 वातपित्तास्रकृद्दालं, बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२८ ॥
 गुर्वांश्च वातजित्पक्वं स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत् ।
 "तृष्णाघ्रमुष्णमम्लायाः फलं पित्तकरं सरम् ।"
 वृक्षांस्त्रं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२९ ॥
 शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रूक्षम्

पीलु तु पित्तलम् ।

कफवातहरं भेदि श्लोहार्षः कृमिगुल्मनुत् ॥ १३० ॥
 सतिकं स्वादु यरपीलु नात्युष्णं तन्निदोषजित् ।
 त्वक्तिककटुका खिग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ १३१ ॥
 बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
 लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ १३२ ॥
 आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ।
 गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाभित्वं च नाशयेत् ॥ १३३ ॥
 'मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्य भक्तप्ररोचकम् ।
 गुरु वातप्रशमनं विद्याभारङ्गजं फलम् ॥'
 भक्ष्यातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।
 तदस्थिमिसमं मेध्यं कफशतहरं परम् ॥ १३४ ॥
 स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवनं गुरु ।

रुच्यमत्यग्निशमनम्

रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३५ ॥

पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम् ।

द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ॥ १३६ ॥

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।

तथाऽम्लं कोलककन्धूलकुचाभ्रातकारुकम् ॥ १३७ ॥

पेरावतं दन्तशठं सत्तुदं मृगलिण्डिकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।

“स्वादम्ल लघुकोलं तु शुष्कं जीर्णं तु दीपनम् ।”

नृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १३९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत् ।

हिमानलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १४० ॥

जन्तुशुष्टं जले मग्नमभूमिजमनातेवम् ।

अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽति च ॥ १४१ ॥

धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम् ।

असञ्जातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४२ ॥

प्रायेण फलमप्येवं तथासं बिल्ववर्जितम् ।

अथौषधवर्गः ।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदुः ॥ १४३ ॥

१ ‘द्वयं’ इति पाठः. २ ‘तमारुकम्’ इति पाठः. ३ ‘स-
प्तलामृग’ इति पाठः. ४ ‘विदुः’ इति पाठः.

वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
 सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४४ ॥
 लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।
 लघु सौवर्धलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४५ ॥
 कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीय रुचिप्रदम् ।
 ऊर्ध्वाधःकफघातानुलोमनं दीपनं बिडम् ॥ १४६ ॥
 विबन्धानाहविष्टभक्षूलगौरवनाशनम् ।
 विपाके स्वादु मामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १४७ ॥
 सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चोन्निदम् ।
 कृष्णे सौवर्धलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४८ ॥
 रोमकं लघु, पांसूत्यं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ।
 लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादि प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥
 गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुह्रीहानाहगलामयान् ।
 श्वासाशःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १५० ॥
 क्षारः सर्वश्च परम तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ।
 पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १५१ ॥
 अपथ्यः कटुलावण्याब्लुक्रौजःकेशचक्षुषाम् ।
 हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५२ ॥
 कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 कषाया मधुरा पाके रुक्षा विलवणा लघुः ॥ १५३ ॥
 दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परम् ।
 उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धीनिःश्रयबलप्रदा ॥ १५४ ॥

कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।
 शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्दोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५५ ॥
 सशोषशोफातीसारमेदमोहवमिक्रिमीन् ।
 श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५६ ॥
 विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूर्खस्तग्ममरोचकम् ।
 हरीतकी जयेद्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ १५७ ॥
 तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ।
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीपञ्च तद्रुणम् ॥ १५८ ॥
 ह्र्यं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।
 रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्त्रजित् ॥ १५९ ॥
 सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।
 “सुगन्धि सर्वपेयानां व्यञ्जनानां च वासनम् ।
 लेहानां खाद्यपाकानां चूर्णानां च प्रयोजयेत् ॥”
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं रोचनदीपनम् ॥ १६० ॥
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 श्लेष्मला स्वादुशीताद्रां गुर्वी क्षिग्धा च पिप्पली १६१
 सा शुष्का विपरीताऽतः क्षिग्धा वृष्या रसे कटुः ।
 स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥ १६२ ॥
 न तामत्युपयुजीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि ह्र्यं विबन्धनुत् ॥ १६३ ॥

१ ‘मेह’ इति पाठः. २ ‘पाकेऽहिमं’ इति पाठः.

रुच्यं लघु स्वादुपाकं क्षिग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६४ ॥
 स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।
 चक्षिका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६५ ॥
 चित्रकोऽभिसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६६ ॥
 गुल्मघ्नीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं पेरम् ।
 बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलादुण्टकैर्महत् ॥ १६७ ॥
 जयेत्कपायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।
 ह्रस्वं बृहत्क्षुमनीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
 बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु ॥ १६९ ॥
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सैरम् ।
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १७० ॥
 जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।
 लृणाख्यं पित्तजिह्वर्भकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १७१ ॥
 शूकक्षिम्बीजपक्वाग्नमांसशाकफलौषधैः ।
 वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७२ ॥

१ 'तत्तु' इति पाठः. २ 'लघु' इति पाठः. ३ 'दुण्डु'.
 इति पाठः. ४ 'तीक्ष्णोष्णं' इति पाठः. ५ 'रण्टैः' इति पाठः.
 ६ 'सूर्य' इति पाठः. ७ 'लघु' इति पाठः.

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽक्षरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृभिः ॥ १ ॥

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायसौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ २ ॥

भोदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्त्राग्यतामिव ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्षिद्यते चन्द्रकाचितः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।

दीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।

बिच्छिन्नविरसा रागाः खण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥

नीला राजी रसे, साम्रा क्षीरे, दधनि दृश्यते ।

क्याबा, ऽऽपीताऽसिता तक्के, घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥

मस्तुनि स्वात्कपोताभा, राजी कृष्णा तुषोदके ।

काली मद्याम्भसोः, क्षौद्रे हरितैलेऽरुणोपमा ॥ ८ ॥

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकीथनम् ।

१ ‘वास्तन्नि’ इति पाठः. २ ‘चन्द्रकाचितः’ इति पाठः.

३ ‘रागखण्डवाः’ इति पाठः.

द्रव्याणामार्दशुष्काणां स्यातां ग्लानिबिबर्णते ॥ ९ ॥
 मृदूनां कठिनानां च भवेन्स्पर्शविपर्ययः ।
 माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं ग्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ॥ १० ॥
 ध्याममण्डलता वक्षे, शैदनं तन्नुपक्षमणाम् ।
 धातुर्मांसिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ॥ ११ ॥
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः, सप्रभत्वं तु मृण्मये ।
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ॥ १२ ॥
 स्वेद्वेपथुमांसस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ।
 प्राग्ग्राह्यं सविपं त्वग्निरेकावर्तैः स्फुटत्यति ॥ १३ ॥
 शिखिकण्ठाभधूमाचिरनचिर्वोग्रगन्धवान् ।
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ॥ १४ ॥
 उत्क्रोशन्ति च दृष्टैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ।
 हंसः प्रस्खलति, ग्लानिर्जीवन्जीवस्य जायते ॥ १५ ॥
 चकोरस्याऽक्षिर्वराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ।
 कपोतपरमृदक्षचक्रवाका जहत्यसून् ॥ १६ ॥
 उद्वेगं याति मार्जारः, शकृन्मुञ्चति वानरः ।
 हृष्येन्मयूरस्तर्हृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ॥ १७ ॥
 इत्यञ्च विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।
 यथा तेन विषधेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ॥ १८ ॥

१ 'त्याना' इति पाठः. २ 'ग्लानि' इति पाठः.

३ 'शातनं' इति पाठः. ४ 'त्यपि' इति पाठः. ५ 'उद्वेज-
 यति' इति पाठः. ६ 'दृष्ट्या' इति पाठः.

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोपाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।
 नखरोमच्युतिः शोफः, सेकाद्या विषनाशनाः ॥ १९ ॥
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सैव्यचन्दनपद्मकैः ।
 ससोमवहकतालीसपत्रकुष्ठासृतानतः ॥ २० ॥
 छाला जिह्वोष्ठयोर्जाक्यमूपा चिमिचिमायनम् ।
 दन्तहर्षो रसाज्जत्वं हनुस्तम्भश्च वक्रगो ॥ २१ ॥
 सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वं च विषजिद्वितम् ।
 आमाशयगते स्वेदमूर्च्छार्धमानमदभ्रमाः ॥ २२ ॥
 रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ।
 बिन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां, पक्काशयगते पुनः ॥ २३ ॥
 अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ।
 तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसङ्क्षयः ॥ २४ ॥
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रं कटभीं गुडम् ।
 सिन्दुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः ॥ २५ ॥
 तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवलगुजम् ।
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ॥ २६ ॥
 विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।
 सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ॥ २७ ॥
 शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।
 न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ॥ २८ ॥
 जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष त्रिधिः स्मृतः ।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ॥ २९ ॥

आनूपमामिपं मायक्षाक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥ ३० ॥

विशेषात्पयसा मन्स्या मत्स्येऽपि चिलीचिमः ।

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥ ३१ ॥

तद्वत्कुलथवरककङ्कुबल्लमकुष्ठकाः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ ३२ ॥

बाराहं श्राविधा नाद्यादध्ना पृषतकुष्ठटां ।

आममांसानि पित्तेन, मायसूपेन मूलकम् ॥ ३३ ॥

अविं कुसुम्भशाकेन, बिसैः सह विरुद्धकम् ।

मायसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ॥ ३४ ॥

फलं कदल्यान्मन्त्रेण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोष्णाभ्यां मधुना काकमार्ची गुडेन वा ॥ ३५ ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ॥ ३६ ॥

मत्स्यनिस्तलनञ्जेहे साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।

कांस्ये दशाहमुषितं सपिण्ड्यं त्वरुर्करे ॥ ३७ ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिष्ठस्तक्रसाधितः ।

ऐकघ्नं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशचिशः ।

१ 'चणक' इति पाठः. २ 'त्कन्दमू' इति पाठः. ३ 'च'
इति पाठः. ४ 'भरैः' इति पाठः.

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥ ३९ ॥
 भिज्जांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यचार्यनुपानतः ।
 मधुपुष्करबीजं च, मधुमैरेयशार्करम् ॥ ४० ॥
 मन्थानुपानः क्षरेयो, हारिद्रः कटुतलवान् ।
 उपोदकातिसाराय निलकल्केन साधिता ॥ ४१ ॥
 बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषश्च विरुध्यते ।
 भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्यसून् ॥ ४२ ॥
 तद्वृत्तितिरिपत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः ।
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥ ४३ ॥
 हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
 हरिद्रावद्धिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥ ४४ ॥
 भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ।
 यत्किञ्चिदोषमुत्कृश्य न हरेत्तत्समासतः ॥ ४५ ॥
 विरुद्धम्

शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।
 द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ॥ ४६ ॥
 व्यायामस्त्रिगन्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
 विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥ ४७ ॥
 पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
 तिषेवेत हितं तद्वदेकद्विभ्यन्तरीकृतम् ॥ ४८ ॥
 अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।

सारम्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥ ४९ ॥

क्रमेणापचिता द्रोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सैन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्या भवन्ति च ॥ ५० ॥

अत्यन्तसञ्चिधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।

अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

आहारशयनावस्थाचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ५२ ॥

आहारो वर्णितमन्त्र तत्र तत्र च वैक्ष्यते ।

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ॥ ५३ ॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ।

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ ५४ ॥

सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ।

रात्रौ जागरणं रूक्षं, क्षिग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ ५५ ॥

अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ।

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यराभ्यल्पभावतः ॥ ५६ ॥

दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः ।

मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ ५७ ॥

क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः ।

१ 'सारम्य वि' इति पाठः. २ 'नाप्रवन्ति पुन' इति पाठः.
३ 'निषेवितैः' इति पाठः. ४ 'लक्ष्यते' इति पाठः. ५ 'परा
कुर्या' इति हेमाद्रिमतेन अत्र परिच्छेदः. ६ 'त्वाऽति-
भाष्य' इति पाठः.

वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदशूलपीडितान् ॥ ५८ ॥
 अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ।
 धातुसार्यं तथा श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ॥ ५९ ॥
 बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।
 विपातैः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ६० ॥
 अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
 शिरोरुक्शोफहृल्लामस्रोतोरोधामिमन्दता ॥ ६१ ॥
 तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः ।
 एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसङ्ख्यात् ॥ ६३ ॥
 निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ।
 जाक्वग्लानिभ्रमापफितन्द्रारोगाश्च वातजाः ॥ ६४ ॥
 'कक्रोऽत्यो वायुनोद्धतो धमनीः सजिरुध्य तु ।
 कुर्यात्संज्ञापहं तन्द्रां दारुणां मोहकारिणीम् ॥
 उन्मीलितविनिर्भुमे परिवर्तिततारके ।
 भवतस्तत्र नयने स्फुटे लुलितपक्ष्मणी ॥
 अर्धत्रिरात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परम् ॥'
 यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।
 असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥ ६५ ॥

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ ६६ ॥
 कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
 मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ६७ ॥
 ब्रह्मचर्यरतेर्प्राग्यसुखनिःस्पृहचेतसः ।
 निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ॥ ६८ ॥
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
 अप्रियामप्रियाचारां दुष्टमङ्गीर्णमेहनाम् ॥ ६९ ॥
 अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
 वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥ ७० ॥
 चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ।
 पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥ ७१ ॥
 अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः ।
 बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्भोगी च मैथुनम् ॥ ७२ ॥
 सेवेत कामतः कामं तृप्तो बाजीकृतां हिमे ।
 क्रयैहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः ॥ ७३ ॥
 भ्रमकुमोरुर्दार्ढ्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ।
 अपर्धमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ७४ ॥
 स्त्रुतिमेधापुरारोग्यपुटीन्द्रियधशोचलैः ।
 अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७५ ॥

१ 'कृतीहिमे', 'करहिमे' इति पाठौ. २ 'ब्रह्म' इति
 पाठः. ३ 'स्यादिकेवेणातिमैथुनात्' इति पाठः.

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डस्नाय-

शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानु शयनं विरतां रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७६ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

मिपजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेदय ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७७ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशिनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातिवृत्तता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आमेनाग्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टग्भयन्तोऽलसकं व्यावयन्तो विसृषिकासू ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।
 प्रयानि नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
 आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलमकः स्मृतः ।
 विविधैर्वेदनोन्नेदैर्वाग्वादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि विध्यनीति विसूचिका ।
 तत्र शूलभ्रमाऽऽनाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥
 पित्ताञ्ज्वरातिसारान्तर्दाहृद्प्रलयादयः ।
 कफाच्छर्द्यङ्गगुरुतावाकसङ्गष्टीवनादयः ॥ ९ ॥
 विशेषाहुर्बलस्याल्पबलैर्वेगविधारिणः ।
 पीडितं मारुतेनाग्निं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥
 अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।
 शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्त्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥
 सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धत्वाः ।

यान्तस्तिर्यक्तनुं सर्वा दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥
 दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥
 आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।
 विपरुषाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ १४ ॥
 अथाऽऽममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुद्धिखेत् ।
 पीत्वा सोमपदुफलं वायुष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलघातानुलोमनीम् ।
 'मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
 गुडक्षारसमायुक्ता फलवर्तिः प्रशस्यते ॥'
 नाभ्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥
 विसूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ।
 तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 तीघ्रातिरपि नाजीणां पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
 आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषोपधाशनम् ॥ १८ ॥
 निह्न्यादपि चंतेषां विभ्रमः सहसाऽऽतुरम् ।
 जीर्णाशने तु भेषजं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १९ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्प्रीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 तत्राऽहमे लङ्घनं पथ्यं, मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं, तद्वि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।
 एवमन्यापि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
 त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युज्याद्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा, पक्वे दोषे त्विन्द्रे च पावके ।
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि युक्तितः ॥ २४ ॥
 भजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिराण्डयोः ।

सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्केशगौरवम् ॥ २५ ॥
 विष्टब्धमनिलाच्छूलबिबन्धाध्मानसादकृत ।
 पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहकृन् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं मृशम् ।
 विदग्धे वमनं, यद्वा यथावस्थं हितं भजेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका ।
 कफघातानुबद्धाऽऽमलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥
 भ्रमद्वा हृद्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वेश्वरानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्वप्यादजीर्णं, सजातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।
 बिबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः ।
 न चातिमात्रमेवाज्ञमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥
 द्विष्टबिष्टम्भिदग्धामगुरुरुक्षहिमाशुचि ।
 विदाहि शुष्कमल्पम्बुधुतं चाक्षं न जीर्यति ॥ ३२ ॥
 उपतप्तं भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ।
 मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥
 विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।
 अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
 ग्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।
 काले सात्त्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥

१ 'नशितो' इति पाठः. २ 'शूलता' इति पाठः.

पङ्कसं मधुरमायं नातिद्रुतविलम्बितम् ।
 स्नातः क्षुद्रान् विविक्तस्थो घृतपादकराननः ॥ ३६ ॥
 तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकाङ्गुरुन् ।
 प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।
 इष्टमिष्टैः सहाशीयाच्छुचि भक्तजनाहतम् ॥ ३८ ॥
 भोजनं तृणकेशादिशुष्टमुष्णोक्तं पुनः ।
 शाकावराजभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 किलाटदधिकृचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।
 कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥
 माषनिष्पावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।
 शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥
 शीलयेच्छालिगोधूमयवपष्टिकजाङ्गलम् ।
 सुनिषण्णकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकम् ॥ ४२ ॥
 पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्वशर्कराः ।
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रवाङ्मिसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 त्रिफलां मधुसर्पिर्म्यां निशि नेत्रबलाय च ।
 स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ ४४ ॥
 विसेक्षुमोचचोचात्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।
 अद्याद्रूपं गुरु क्षिग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ॥ ४५ ॥
 विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ।
 अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ ४६ ॥
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ॥ ४७ ॥
 दक्षि मधे विषे क्षौद्रे, कोष्णं पिष्टमयेषु तु ।
 शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाजिकम् ॥ ४८ ॥
 सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं, स्थूलानां तु मधूदकम् ।
 शोषे मांसरसो, मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ॥ ४९ ॥
 व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ।
 क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ५० ॥
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ।
 अनुपानं समासेन, सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ५१ ॥
 अनुपानं करोत्यूजां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ।
 अन्नसङ्घातशैथिल्यविकृत्तिजरणानि च ॥ ५२ ॥
 मोर्ध्वजश्रुगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ।
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्वितम् ॥ ५३ ॥
 प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणानुराः ।
 पानं त्यजेयुः

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ॥ ५४ ॥

पीत्वा, भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ।
 प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ।
 तथाऽग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुजीताहारं विधिनियमितं कालः स हि मतः”

१ ‘भारस्त्री’ इति पाठः.

नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ -

“द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तज्जिर्वृत्तिविशेषश्च

व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेप्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरु स्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥

१ ‘तत्रैकभूतजं द्र’ इति पाठः. २ ‘गुणोल्ब’ इति पाठः.

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् ।
नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥
सौमिर्यलाघवकरं

जगत्वेवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशास्त्रानार्थयोगयोः ॥ १० ॥
द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।
अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥
इति द्रव्यं

रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरु खिग्धं हिमं मृदु ॥ १२ ॥
लघुरुक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ।
चरकस्त्वाह वीर्यं तत्क्रियते येन या क्रिया ॥ १३ ॥
नाभीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ।
गुर्वादित्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।
व्यवहाराय मुख्यत्वाद्वह्न्यग्रहणादपि ॥ १५ ॥
अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु, वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥
उष्णं शीतं द्विधैवाऽन्ये वीर्यमाचक्षते
अपि च ।

१ 'ग्लपनात्मकम्' इति पाठः. २ 'सारत्वाच्छक्त्युत्कर्षविवर्त-
त्' इति पाठः.

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलो ॥ १७ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।
 तत्रोष्णं भ्रमतृङ्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
 शमं च वातकफयोः करोति, शिशिरं पुनः ।
 ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥
 जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥ २० ॥
 स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
 तिक्तोपणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥
 रसरसां तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
 किञ्चिद्भेदेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ॥ २२ ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।
 यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥
 अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।
 बिरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽरूपं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तां वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्गीका, घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां, पुनश्च तत् ॥ २७ ॥

१. 'वापरम्' इति पाठः.

विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।

स्वादुर्गुरुश्च गोर्धूमो वातजित्, वातकृद्यवः ॥ २८ ॥

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः ।”

दशमोऽध्यायः ।

अथानो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“क्षमाग्भोऽभिक्षमाग्भुतेजःस्वायव्यनिलगोऽनिलः ।

द्वयोल्बणः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

तेषां विष्टाद्रसं स्वादुं यो वक्रमनुलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥

प्रियः पिपीलिकादीनाम्

अम्लः क्षालयते मुस्तम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रवनिकोचनः ॥ ३ ॥

लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वश्चिमिचिमां कटुः ।

स्त्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ वहनीव च ॥ ५ ॥

कपायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविवन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि

कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

१ ‘मुपर्ल’ इति पाठः. २ ‘स्त्रावयने’ इति पाठः.

भ्राजन्मसास्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥
 प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।
 आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥
 कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ।
 म्बाल्याग्निमादसक्यासमेहगण्डार्जुदादिकान् ॥ ९ ॥
 भस्मोऽग्निर्दासिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
 उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥
 करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनः ।
 सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥
 कण्डुपाण्डुन्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ।
 लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥
 स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।
 मोऽत्युक्तोऽस्तपवनं खलति पलितं बलिम् ॥ १३ ॥
 तृदकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्बलम् ।
 तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमिर्नृद्विषम् ॥ १४ ॥
 कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
 क्लेदमेदोवसामजशकृन्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥
 लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।
 धातुक्षयाऽनिलव्याधीननियोगान्करोति सः ॥ १६ ॥
 कटुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।

१ 'भेदनो' इति कचित्. २ 'चलन्याधी' इति पाठः.

ग्रणावसादनः स्नेहभेदः क्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥
 दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
 छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥
 कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
 मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥
 कषायः पित्तकफहा गुरुरन्नविशोधनः ।
 पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥
 आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽति त्वक्प्रसादनः ।
 करोति शीलितः श्लोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्भुज ॥ २१ ॥
 तृट्काश्चर्पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ।
 घृतहेमगुडाक्षोढमोचचोचपरुषकम् ॥ २२ ॥
 अभीरुक्षीरापनमराजादनबलात्रयम् ।
 मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ॥ २३ ॥
 मधुकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम् ।
 क्षीरशुक्रा तुंगाक्षीरी क्षीरिण्या काश्मरी महे ॥ २४ ॥
 क्षीरिक्षुगोक्षुरक्षाद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।
 अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम् ॥ २५ ॥
 दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
 आम्रमात्रातकं भव्यं कपित्थं करमदकम् ॥ २६ ॥
 “वृक्षाम्लकोललकुचकोशाम्लातकधन्वनम् ।
 मस्तुधान्याम्लमद्यानि जम्बीरं तिलकण्टकम् ॥”

१ ‘तिवेगेन’ पा. २ ‘धगलय’ दा. ३ ‘तवक्षीरी’ पा.

वरं मौवर्चलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्गिदम् ।
 रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ॥ २७ ॥
 निक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोशीरचन्दनम् ।
 भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवृक्षकम् ॥ २८ ॥
 नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ।
 पाठापामार्गकांस्यायोगुहूचीधन्वयासकम् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलं महश्वाड्यौ विशालाऽतिविषा वचा ।
 कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम् ॥ ३० ॥
 कुटेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुत्करम् ।
 वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खद्विरो मधु ॥ ३१ ॥
 कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ।
 बालं कपित्थं खजूरं बिम्बपद्मोत्पलादि च ॥ ३२ ॥
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादने ।
 मुद्गद्रोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ॥ ३३ ॥
 प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमाभलकादृते ।
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ ३४ ॥
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
 ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ ३५ ॥
 कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाऽभयां विना ।
 रमाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 निक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः ।

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३७ ॥
 पट्टम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ।
 पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३८ ॥
 लघुरग्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
 “लवणादम्लमधुरां कार्यौ स्यातां यथाक्रमम् ।
 वायोर्निरनुबन्धस्य पाकशान्तिप्रवृत्तये ॥
 प्राक्तिक्तो मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते ।
 तैः पित्तं शममभ्येति पक्वाच्छीकृतपिण्डितम् ॥
 कटुः प्राक् तिक्तकः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते ।
 तैः श्लेष्मा शममभ्येति पक्वाच्छीकृतपिण्डितः” ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत्करुणानां तु त्रिषष्टिधा ॥ ३९ ॥
 रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ।
 एकैकहीनास्तान्पञ्चदश यान्ति रसा द्विके ॥ ४० ॥
 “स्वादुर्द्विकेषु पञ्चाम्लश्चतुरो लवणत्रयम् ।
 द्वौ तिक्तः, कटुकश्चैकं याति पञ्चदशेति तु ॥”
 त्रिके स्वादुर्दशाम्लः पट्ट त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ।
 चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ॥ ४१ ॥
 पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ।
 द्वयमेकं पट्टास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः, पट्ट च पृथग्भसाः स्यु-
 श्रतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।

१ ‘पञ्चपञ्च’ इति हेमाद्रिसंमतः पाठः.

भेदाद्विका विंशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

सम्भवन्ति गणनां समतीता दोषभेदपञ्चशतदुपयोज्याः॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

तं चलः ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः, पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥ २ ॥

क्षुत्तृड् रुचिप्रभाभेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्समृतम् ॥ ४ ॥

अवष्टम्भः पुरीषस्य, सूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥

काश्चिंकाण्योष्णकामत्वकम्पाऽऽनाहशकृद्ब्रह्मान् ।

१ ‘केशवि’ इति पाठः, २ ‘कामित्व’ इति पाठः.

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

पीतविण्मूत्रनेत्रारवक्कुचृद्धदाहाऽल्पनिद्रताः ।

पित्तम्

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वैत्यशैत्यश्लथाक्लृप्तं श्वासकासातिनिद्रताः ।

रसोऽपि श्लेष्मवत्

रक्तं विसर्पणीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

व्यङ्गाग्निनाशसंमोहरक्तवङ्केत्रमूत्रताः ॥ ९ ॥

मांसं गण्डाब्जदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धिताः ।

कण्ठादिप्वधिमांसं च

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अक्षयेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ।

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्रादमरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृन् ।

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

एवं च तःक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषितेहितम् ।
 संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तमयसम्भवः ॥ १५ ॥
 पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हेतुवः श्रुतसन्धिता ॥ १६ ॥
 रसे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।
 रक्तऽम्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥
 मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्धिवेदनाः ।
 मेदमि स्वपनं कठ्याः फ्रीहो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥
 भ्रमस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।
 भ्रमं मज्जनि मौषियं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥
 शुक्ले चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
 तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मदं धूमायनीव च ॥ २० ॥
 पुरीषे वायुरग्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।
 कुंक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् शृणुम् ॥ २१ ॥
 मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा ।
 स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥
 मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।
 स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥
 दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्विद्विषयौ भिषक् ।
 क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥ २४ ॥

१ 'द्वन्द्वः' इति पाठः. २ 'कुक्षि' इति पाठः.

वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चाति विसर्गतः ।
 मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥
 तत्रास्थानि स्थितो वायुः, पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।
 श्लेष्मा शेषेषु, तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षयणौषधम् ।
 अस्थिमारुतयोर्नैवं, प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
 श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् सङ्क्षयस्तद्विपर्ययात् ।
 वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥
 विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाल्लघुनवृंहणैः ।
 वायोरन्यत्र, तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तवृत्तिविरचनैः ।
 मांसवृद्धिर्भवान् रोगान् दाहक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकाश्रयोपचारेण मेदोजानस्थिसङ्क्षयात् ।
 जातान् क्षीरघृतैस्तिकसंयुतैर्बस्तिभिस्तथा ॥ ३१ ॥
 “मज्जशुक्रोद्भवान् रोगान् भोजनैः स्वादुतिकैः ।
 वृद्धं शुक्रं व्यवायार्थं चान्यच्छुक्रशोषिकम् ॥
 प्रत्यनीकौषधं मज्जशुक्रवृद्धिक्षये हितम् ।”
 विद्वृद्धिजानतीसारक्रियया, विदक्षयोद्भवान् ।
 मेवाजमध्यकुत्सापयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥
 मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया ।
 व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमयैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥
 स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ।

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥
 पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।
 दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥
 अधो द्वे, सप्त शिरसि, स्नानि स्वेदवहानि च ।
 मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥
 भोजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।
 हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥
 स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषलोहितपीतकम् ।
 यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।
 भोजः क्षीयेत कोपक्षुब्धानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥
 विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 दुःश्रयो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥
 जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
 भोजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥
 यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
 तत्तस्यजम् समभंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥ ४२ ॥
 कुर्वन्ते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
 वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न ॥ ४३ ॥
 यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।
 रूपाणि, जहति क्षीणाः, समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥ ४४ ॥

१ 'समश्नन्वा' इति पा. २ 'कुर्वन्ति हि' इति पा.

य एव देहस्य समा चितृच्छं त एव दोषा विषमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥ ”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“पक्काशयकटीसक्थिभ्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्काधानं विशेषतः ॥ १ ॥

नाभिरामाशयः श्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।

इक् स्पर्शनं च पित्तस्य, नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य, सुतरामुरः ॥ ३ ॥

प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥

घ्रीवनक्षवधूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।

व्यानो हृदि स्थितः कृच्छ्रदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

इ ‘वृद्धेरपि र’ इति पाठः.

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिबन्धिमेढोरुगोचरः ।

शुक्रानिवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

पित्तं पञ्चात्मकम्

तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तज्जमगुणोदयात् ॥ १० ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिष्टं पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ॥ १२ ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रज्जकं रसरज्जनात् ।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

हृत्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं आजकं आजनाश्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधा

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्याङ्गवीर्याच्च तस्य एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधात्रां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लेदकः सोऽञ्जमद्धातक्लेदनात्

रमबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिःसंश्लेषाच्छ्लेपकः सन्धिषु स्थितः ।

हान्त प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति लज्जयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वन्ते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं, मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् ॥ २१ ॥

उष्णेन कोपं, तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्वधाद्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेषु च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः ।

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ २४ ॥

वर्षादिषु तु पित्तस्य, श्लेष्मणः शिशिरादिषु ।

वीर्यते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ २५ ॥

अध्यायः १२] सूत्रस्थानम् ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्याप्याश्च कुप्यति ।
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ॥ २६ ॥
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ।
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकापधिभिः कफः ॥ २७ ॥
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वाच्च प्रकुप्यति ।
इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ २८ ॥
चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ।
व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ॥ २९ ॥
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ।
नानारूपैरसङ्ख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ॥ ३० ॥
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्धेत्वाकृनिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३१ ॥
दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥ ३२ ॥
छायाऽमत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणाच्चातिवर्तते ॥ ३३ ॥
तथा स्वधातुर्वषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकारजातं त्रीन्दोषान्
तेषां कोपे तु कारणम् ॥ ३४ ॥
अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ॥ ३५ ॥
हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ।

अनियोगोऽनिमंमर्गः, सूक्ष्मभामुरभैरवम् ॥ ३६ ॥

अत्यासञ्जातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।

यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ॥ ३७ ॥

एवमत्युच्चपूत्यार्दानिन्द्रियार्थान् यथायथम् ।

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदाद्विधा मतः ॥ ३८ ॥

स हीनो हीनशीतादिगतिर्योगोऽतिलक्षणः ।

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ॥ ३९ ॥

कायवाक्चित्रभेदेन कर्मापि विभजेद्विधा ।

कायादिकर्मणो हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञकः ॥ ४० ॥

अनियोगोऽतिवृत्तिस्तु, वेगोर्दारणधारणम् ।

विषमाङ्गक्रियारम्भपतनस्खलनादिकम् ॥ ४१ ॥

भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।

कर्म प्राणानिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ॥ ४२ ॥

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह वाऽमुत्र वा कृतम् ।

निदानभेतद्वेषाणां, कुपितास्तेन नैकधा ॥ ४३ ॥

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ।

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि^३ तत् ॥ ४४ ॥

तदाश्रया मयव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ।

१ 'सुदारुणः' इति पाठः. २ 'कर्माणां' इति पाठः. ३ 'हि सा' इति पाठः. ४ 'मशव्य' इति पाठः.

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ॥ ४५ ॥
 अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ।
 तत्स्थानाः चर्च्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ॥ ४६ ॥
 अन्तर्भागं च शोफाशांगुल्मवीसर्पविद्रधि ।
 शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्त्रां च सन्धयः ॥ ४७ ॥
 तन्निबद्धाः सिरास्त्रायुकण्डराद्याश्च मध्यमः ।
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ॥ ४८ ॥
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ।
 स्त्रसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम् ॥ ४९ ॥
 मज्जाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्तहर्षणतर्षणम् ।
 कम्पपारुष्यसौपिर्यशोपस्पन्दनवेष्टनम् ॥ ५० ॥
 म्लग्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ।
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ॥ ५१ ॥

श्लेदः क्लेदः क्षुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ।
 कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डूशीतत्वगौरवम् ।
 बन्धोपलेपस्त्रैमित्यशोफापक्षयतिनिद्रताः ॥ ५३ ॥
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ।
 इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ॥ ५४ ॥
 दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।
 व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्तान् प्रतिक्षणम् ॥ ५५ ॥

अभ्यामात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
 रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ॥ ५६ ॥
 दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ।
 तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥ ५७ ॥
 यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
 महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः ॥ ५८ ॥
 विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसङ्ख्यात् ।
 गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ॥ ५९ ॥
 द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्याधयोऽन्त्याः पुनर्द्विधा ।
 पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या, जाताः पश्चादुपद्रवाः ॥ ६० ॥
 यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ।
 विपरीतात्मनोऽन्ये तु

विद्यादेवं मलानपि ॥ ६१ ॥

तांस्तुक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ।
 तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतन्मथा ॥ ६२ ॥
 पश्चाच्चिकित्सेत्तृणं वा बलवन्तमुपद्रवम् ।
 व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ॥ ६३ ॥
 विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ६४ ॥
 स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

१ 'सात्केवल दृष्टिः' इति पाठः. २ 'त्सेत्पूर्व' इति पाठः.

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ॥ ६५ ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ६६ ॥

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।

सत्त्वं सात्त्व्यं तथाऽऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥ ६७ ॥

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौपधनिरूपणे ।

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जानुचित् ॥ ६८ ॥

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ।

दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ॥ ६९ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्भुवः ।

अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ॥ ७० ॥

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ॥ ७१ ॥

शोधनं त्वनियोगेन विपरीतं विपर्यये ।

क्षिणुयाच्च मलानेव केवलं वैपुरस्यति ॥ ७२ ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ॥ ७३ ॥

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ।

पृथक् त्रीन् विद्धि

संसर्गस्त्रिधा, तत्र तु तावत् ॥ ७४ ॥

श्रीनेव समया वृक्षा, षडेकस्यातिशायने ।

त्रयोदश समस्तेषु

षड् व्येकातिशयेन तु ॥ ७५ ॥

एकं तुल्याधिकैः

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ।

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

पुनश्च षट् ।

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ॥ ७७ ॥

भेदा द्विपष्टिर्निर्दिष्टाः

त्रिपष्टः स्वास्थ्यकारणम् ।

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिर्स्तेयपां

दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।

स्वादम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥

१ ‘स्तभेतान् दो’ इति पाठः.

वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
 स्निग्धोष्णा बस्तयो बस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
 विशेषान्मेघपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
 स्वादुनिक्तकपायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
 सुगन्धिशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 कण्ठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
 कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
 अयध्नर्णसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।
 छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
 शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
 सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
 सांभोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
 भक्षं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुनिक्तकपायकम् ॥ १० ॥
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
 अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥
 विशेषाद्वमनं धूषः क्षौद्रं मेदोऽप्यौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूपा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।

संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।

मरुतो योगवाहित्वात्, कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥

अथ एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

प्रयोगः शमयेद्वाधिमेकं योऽन्यमुदीरयेत् ।

नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

व्यायामादृष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छास्त्रास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥

दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ।

वृक्षाऽभिप्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बेरम् भूयो हेतुप्रतीक्षणः ।

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तर्हीयामबलेषु तु ।

कुर्याच्चिकित्साम्

स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।

“साधारणं वा कुर्वीत क्रियामुभययोगिनीम् ।”

१ ‘धि योऽन्यमन्यमु’ इति पाठः.

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥

कुर्यान्न नेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ।

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानवेत् ॥ २२ ॥

जान्वा कोष्ठप्रपक्वांश्च यथामन्नं विनिर्हरेत् ।

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्रमाः ।

“विण्मूत्रनखदन्तत्वक्चक्षुषां पीतता भवेत् ।

रक्तत्वमथ कृष्णत्वं पृष्ठास्थिकटिसन्धिरुक् ॥

शिरोरुक् जायते तीव्रा, निद्रा विरसता मुखे ।

क्वचिच्च श्वयथुर्गात्रे ज्वरातीसारहर्षणम् ॥”

लिङ्गं मलानां सामानां, निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

अन्त्रे दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्वेभ्यो विपत्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥

आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।

सामा हृत्पुपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥

“वायुः सामो विबन्धामिसादस्तम्भान्त्रकूजनैः ।

वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयन् ॥

विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।

ब्रह्मार्थवृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये निशि ॥

निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।

विपरीतगुणैः शान्तिं निरर्थयति विशेषतः ॥
 दुर्गन्धि हरितं श्यावं पित्तमम्लं घनं गुरु ।
 अम्लीकाकण्ठहृद्वाहकरं गामं धिनिर्दिशेत् ॥
 आनाम्रपीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।
 पक्वं विगन्धि विज्ञेयं रुचिपक्तिबलप्रदम् ॥
 आविलस्तन्तुलः स्स्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
 मामो बलासो दुर्गन्धिः क्षुद्रुद्गारविघातकृत् ॥”
 फेनवान् पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च ।
 पक्वः स एव विज्ञेयश्छेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥
 सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत् ।
 लीनान् धानुष्वनुक्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरस्वतः ।
 पाचनं दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेच्छोधनैः काले यथात्मबलं यथाबलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं वज्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥
 घ्राणेन चोर्ध्वजन्तून् पक्वाधानाद्गुदेन च ।
 उक्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेद्दौषधौषान् विधृतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ ३२ ॥
 विबन्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे मामि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥

“प्रावृट्शरद्वसन्तेषु मासेष्वेतेषु शोधयेत् ।
साधारणेषु विधिना त्रिमासान्तरितान् मलान् ॥”
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादानांशु निहरेत् ।
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
सन्धां साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।
“त्रयः साधारणास्तेषामन्तरे प्रावृषादयः ।
प्रावृट् शुचिनर्भा तेषु शरदूर्जसर्हा स्मृतौ ॥
तपस्यो मधुमामश्च वसन्तः शोधनं प्रति ।
एतानृतून् एकलप्येवं दद्यात्संशोधनं भिषक् ॥”
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ३६ ॥
युक्त्यादनञ्जमन्नादां मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
प्रासे प्रासे मुहुः साञ्चं सामुद्रं निधि चौषधम् ॥ ३७ ॥
कफोद्रेके गदेऽनञ्जं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादां विगुणेऽपाने, समाने मध्यं दृष्यते ॥ ३८ ॥
व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य, सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रामप्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्चनि ॥ ३९ ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृदन्धासकासिषु ।
योजय सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥
कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ।
ऊर्ध्वजन्तुषिकारेषु स्वप्नकालं प्रशस्यते ॥ ४१ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्धिधैवोपक्रमो मतः ।

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ।

बृंहणं यदृहस्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥

देहस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ।

स्नेहनं रुक्षणं कर्म स्वेदनं सग्भनं च यत् ॥ ३ ॥

भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नातिवर्तेते ।

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥

यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

निरुद्धो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्फुतिः ॥ ५ ॥

न शोधयति यद्दोषान् समाक्षोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ।

बृंहणं शमनं त्वेच चायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

बृंहयेद्याधिभैषज्यमथस्त्रीशोककैर्शितान् ।

भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥

१ ‘माध्यमे’ पा. २ ‘ति यत्कुड्मन्’ पा. ३ ‘कर्षितान्’ पा.

गभिणीसृतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवन्तिभिः ॥ ९ ॥
 स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिवृत्तिहर्षणैः ।
 मेहामदोपातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ।
 स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तत्र मंशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान् मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।
 न वृंहयेल्लङ्घनीयान्
 वृंष्टांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥
 युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ।
 वृंहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तस्याध्यामयसङ्क्षयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
 क्षुत्तृप्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥
 व्याधिमादवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।
 अनपेक्षितमाग्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥

अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन्, वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।
 रूपं तैरेव ऋ ज्ञेयमर्तुहृत्तिलक्षिते ॥ १९ ॥
 अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।
 कासमग्न्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥
 सप्त मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।
 कुलथजूर्णश्यामाकयवमुद्रमधूतकम् ॥ २१ ॥
 मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।
 मधुना त्रिफलां लिह्याद्दुह्वचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥
 रमाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥
 विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥
 श्योषकद्वीवराशिमुविडङ्गानिविषास्थिराः ।
 हिङ्गुर्मावर्चलाजाजीयवानीघ्नान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥
 निशो बृहत्या हपुषा पाठा मूलं च केम्बुकात् ।
 एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥
 मक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
 अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥
 हृद्रोगकामलाश्वित्रासकासगलग्रहान् ।
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं मन्त्रस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 अनिकाश्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
 ज्वेहाभिनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥

बन्निहन्मूर्धजङ्घोरुत्रिकपाश्वरुजा उवरः ।

प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

काश्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

बृंहणं लङ्घनं वाऽलमतिभेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिमा स्थविमाऽत्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।

योजयेद्बृंहणं तत्र सर्वं पानाक्षभेषजम् ॥ ३३ ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुप्यति ॥ ३४ ॥

न हि मांससमं किञ्चिदन्यदेहबृहत्त्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥

दोषगत्याऽतिरिच्यन्ते ग्राहिभेदादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्विधाङ्गिष्ठा अपि गदा इव ॥ ३७ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसङ्ग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-

त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्या करञ्जः

कणलवणवचैलात्मर्षपाश्चर्दनानि ॥ १ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-

स्रुकशङ्खिनीनीलिनितिल्वकानि ।

शम्याककम्पिलकहेमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-

मधुकवचादशमूलदारुसन्नाः ।

यवमिशिकृतवेधनं कुलत्था

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥ ३ ॥

वेलापामार्गव्योषदावींसुराला

बीजं शैरीषं बार्हतं शैप्रवं च ।

मारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठ दशमूलं बलाद्वयम् ।

वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वाऽनन्ता निम्बवासाऽऽमगुप्ता

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरकादिर्मुष्ककाघोऽसनादिकः ।

सुरसादिः समुत्तादिर्वल्सकादिबलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्नी काकोर्या मेदे द्वे मुद्गमापपण्यौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकालीवृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपण्यः ।

कण्डूकरा जीवनहस्वसंज्ञे द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्त्रतृड्ज्वरान् ॥ ११ ॥

पञ्चकपुण्डौ वृद्धितुगर्भः

शृङ्गमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा हन्तीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृण्याः ॥ १२ ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कटफलं केतकान् फलम् ।

राजाङ्गं दाडिमं शाकं तृणमृत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अज्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाङ्गं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

१ 'देवाह्वय' इति पाठः. २ 'केतक फ' इति पाठः.

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं

मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

गुडूचीपत्रकारिष्टधानकारक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृणाल्मममिकृत् ॥ १६ ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता-

निम्बामृतामधुरमालुववृक्षपाठाः ।

भूनिम्बसैर्यकपटोलकरज्युग्म-

ससच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोण्टाः ॥ १७ ॥

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्ठं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १८ ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्याः

खदिरकदरभण्डीशिशिपामेषशृङ्गः ।

त्रिहिमैतलपलाशा जोङ्गकः शाकशाला

कमुकधवकलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।

पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥

वरुणसैर्यकयुग्मशतावरी-

दहनमोरटबिल्वविषाणिवाः ।

१ 'धान्यका' इति पा. २ 'च मेदोदोषविशोधनः' इति पा.

३ 'मनतप' इति पा. ४ 'धवकयुककलि' पा. ५ 'वरण' पा.

द्विहृतीद्विकरञ्जयाद्वयं

बहुलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥

वरुणादिः कफं मेदो मन्दाभित्वं नियच्छति ।

भ्राज्यवातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

ऊपकस्तुत्थकं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम् ।

सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

बेलन्तरारणिकवृकवृषाश्ममेद-

गोकण्टकेकटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लुकमोरट्कुरण्टकरम्भपार्याः ॥ २४ ॥

वगो वीरतराघोऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा जिङ्गिणीसरलकटफलयुक्ताः ।

कुन्तिसताम्बकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमोचाः २६

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वषर्यो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालकौ नागदन्ती विशल्या

भाङ्गी रास्त्रा वृश्चिकाली प्रकीर्या ।

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

१ 'अधोवातं' इति पाठः. २ 'मेदकफा' इति पाठः.

३ 'ण्टकोत्कट' इति पा. ४ 'दिङ्गिणी' इति पाठः.

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्गणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरम्युगफणिज्ज कालमाला विडङ्गं

खरबुसवृषकर्णिकट्फलं कासमर्दः ।

क्षवकमरसिभाङ्गीकामुकाः काकमाची

कुलहलविषमुष्टीभूस्तृणो भूतकेशी ॥ ३० ॥

सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदःकृमिनिपूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो ग्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककस्तुग्वराद्रीपिपलाशधवशिशिपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकमूर्वाभाङ्गीकटुका मरीचं घुणप्रिया च गण्डीरम् ।

एला पाठाऽजाजी कट्फलजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्नागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याह्नाकलशीकुटजोद्गवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःकफाण्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनवल्लयनन्ता ।

मानद्रुमो मोचरसः समङ्गा पुञ्जागशीतं मदनीयहेतुः ३७

१ 'रपाचनी' पाठः, २ 'सारदु' पाठः, ३ 'पुञ्जामशी' पाठः.

अम्बष्टा मधुकं नमस्करी नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
 रोध्रं धातकिबिल्वपेशिके कद्रुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥
 गणौ प्रियङ्गुवम्बष्टादी पक्कातीसारनाशनौ ।
 सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिका-

मल्लातपाठाग्निफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयद्वा मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

म्यग्रोधपिप्पलसदाफलोद्भयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षान्नवजुलपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

म्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः सङ्काही भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

पुलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं

स्पृक्षाचोरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।

शुक्तिर्व्याघ्रनखोऽमराह्वमगुरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपस्त्रपुराः पुञ्जागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

इयामादन्तीद्वयन्तीक्रमुककुटरणाशङ्किनीचर्मसाह्वा-
 स्पर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरजाः ।
 बस्ताम्नी व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
 इयामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥
 त्रयविंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।
 पुञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जज्ञादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य

कल्ककाथजेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्भहिर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छ्रान् ॥ ४७ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“गुरुशीतसरस्त्रिगन्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो, विपरीतं विरुक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिर्मजा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः मन्स्कारस्यानुवर्तनात् ॥ २ ॥

माधुर्यादविदाहित्वाजन्माद्येव च शीलनात् ।

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरग्ना यथोत्तरम् ॥ ३ ॥

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ।
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ४ ॥
 स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीभ्यायामासकचिन्तकाः ।
 वृद्धबालाबलकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ ५ ॥
 वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ।

श्लेष्माः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥ ६ ॥
 ऊरुस्तम्भातिसाराऽऽमगलरोगगरोद्गैः ।
 मूर्च्छाच्छर्द्यरुक्विश्लेष्मकृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ ७ ॥
 भपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ।
 तत्र धीस्मृतिमेधादिकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ ८ ॥
 ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ।
 तैलं लाघवदार्याथिक्कूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ९ ॥
 घातातपाध्वभारस्त्रीभ्यायामक्षीणधातुषु ।
 रुक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ॥ १० ॥
 शेषौ

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ।
 तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ ११ ॥
 तैलं प्रावृषि, वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।
 ऋतौ साधारणे खेहः शस्तोऽह्नि विमले रवौ ॥ १२ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

वर्मेऽपि च घृतं निशि ।

निश्चयेव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ॥ १३ ॥

निश्चयन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ।

युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन बस्तिभिः ॥ १४ ॥

मत्स्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ।

रसमेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ॥ १५ ॥

स्नेहस्थान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ।

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ १६ ॥

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ।

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ॥ १७ ॥

ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ।

कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥ १८ ॥

ह्यस्तने जीर्ण एवास्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ।

शमनः क्षुद्रतोऽनघ्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ १९ ॥

बृंहणो रसमद्याद्यैः समक्तोऽल्पः

हितः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विष्मद्यशीलिषु ॥ २० ॥

क्षीब्धेहनित्यमग्दाग्निमुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाल्पद्रोषेषु काले चोष्णे कृशे च ॥ २१ ॥

प्राग्बाध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।

१ 'च्छपेये' इति पाठः.

व्याधीअयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ॥ २२ ॥

वार्युष्णमच्छेऽनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ।

आस्योपलेपद्युच्चै च, तौवरारुक्करे न तु ॥ २३ ॥

“मूर्च्छा दाहोऽरतिस्तृष्णा जृम्भा मोहभ्रमक्लमाः ।

भवन्ति जीर्यति स्नेहे जीर्णः स्यात्तैः शमं गतैः ॥”

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ॥ २४ ॥

भोऽयोऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ।

ध्रुवोष्णमनभिष्यन्दि नानिस्त्रिगधमसङ्करम् ॥ २५ ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ २६ ॥

“व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपान् ।”

प्रवातयनयानाध्वभाष्यात्यासनसंस्थितीः ।

नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ २७ ॥

यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्याम्यपि त्यजेत् ।

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

व्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ २९ ॥

सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीयं भवेत्परम् ।

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्धः स्निग्धमसंहतम् ॥ ३० ॥

स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे, रुद्धे विपर्ययः ।

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ॥ ३१ ॥
 अमाश्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहारतः ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंश्रिताः ॥ ३२ ॥
 कण्डूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहंभमादिकान् ।
 क्षुत्तृणोल्लेखनस्वेदरूक्षपानाश्रमेषजम् ॥ ३३ ॥
 तक्रारिष्टस्त्रलोहालयवश्यामाककोद्रवम् ।
 पिप्पलीत्रिफलाक्षाद्रपथ्यागोमूत्रगुगुलु ॥ ३४ ॥
 यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ।
 विरूक्षणे लङ्घनवत्कृतातिकृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।
 स्निग्धरूयहं स्थितः कुर्याद्विरेकं, वमनं पुनः ॥ ३६ ॥
 एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ।
 मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ॥ ३७ ॥
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ।
 संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्नं जायते ॥ ३८ ॥
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ।
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ ३९ ॥
 योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ।
 प्राज्यमांसरसास्तेषु, पेया वा स्नेहभर्जिता ॥ ४० ॥
 निलचूर्णश्च सस्नेहफणितः, कृशरा तथा ।
 क्षीरपेया घृताढ्योष्णा, दध्नी वा सगुडः सरः ॥ ४१ ॥

१ 'हवल्क्षयान्' इति पा. २ 'पि च सस्नेहफणितं' इति पा.

पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ।
 सप्तते स्नेहनाः सद्यः, स्नेहाश्च लवणोद्वणाः ॥ ४२ ॥
 तज्ज्वलित्यन्तरिक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमापसुरादधि ॥ ४३ ॥
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ।
 त्रिकलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ ४४ ॥
 स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ।
 क्षीणानां त्वामर्यरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४५ ॥
 दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
 प्रत्यप्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 इन्द्रेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
 स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥”

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “स्वेदस्नापोपनाहोष्मद्रवमेदाश्चतुर्विधः ।
 तपोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥
 उपनाहो वचाकिण्वशताह्लादेवदारुभिः ।
 शान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥
 इन्द्रिकलवणैः स्नेहपुक्तकपयःशुतैः ।
 हृत्ले पवने, श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाष्ठैस्तु सौत्वणाख्यैः पुनःपुनः ।
 स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥
 अलाम्बे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।
 बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥
 ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।
 पत्रभङ्गेन धाम्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥
 भनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।
 शिम्बुवारणकैरण्डकरञ्जसुरमार्जकात् ॥ ७ ॥
 शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।
 पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥
 दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।
 ज्ञेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसार्धितैः ॥ ९ ॥
 कुम्भीगलन्तीनाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
 वाससाऽऽच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथामुखम् ॥ १० ॥
 तैरेव वा ऋवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।
 भवगाद्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ११ ॥
 निर्वातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।
 व्याधिष्व्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १२ ॥
 कफातो रुक्षणं रुक्षो, रुक्षः स्निग्धं कफानिले ।
 आमाशयगते वायौ कके पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥
 रुक्षपूर्वं तथा ज्ञेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

१ 'सात्वलाख्यैः' इति पाठः. २ 'निर्वाते' इति पाठः.

भल्पं बङ्गण्योः, खल्पं हृद्युक्कहृदये न वा ॥ १४ ॥

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छर्नमृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ १५ ॥

पित्तास्रकोपनृण्मूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।

सन्धिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥

स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च, तत्र स्तम्भनमौषधम् ।

विषक्षाराभ्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः, स्तम्भनमन्यथा ।

द्रवस्थिरसरस्त्रिग्वरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ॥ १८ ॥

स्वेदनं, स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ।

प्रायस्त्रिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

स्तम्भितः स्यादले लब्धे यथोक्तमयसङ्ख्यात् ।

१ स्तम्भस्वरूपायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ २० ॥

पादौष्ठत्वक्कैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाण्यरोणिः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदन्त्रिस्नेहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धगुदगलानिफोर्ध्वशोकभयार्दितान् ॥ २३ ॥

क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

१ 'योः स्वेदं' इति पाठः. २ 'शोफाढ्य' इति पाठः.

३ 'धरक्तक्षयान्वितान्' इति पाठः.

गर्भिणीं पुष्पितां सुतां, मृदु चात्ययिके गदे ॥ २४ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबन्धिषु ।
 स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ॥ २५ ॥
 अङ्गमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
 महत्त्वे मुष्कयोः स्त्रहयामायासे वातकण्ठके ॥ २६ ॥
 मूत्रकृच्छ्राबुद्धग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ।
 स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २७ ॥
 स्वेदो हितस्त्रनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ।
 निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ २८ ॥
 उपनाहाहवक्रोधा भूरिपानं क्षुधाऽऽतपः ॥ २९ ॥
 संहस्त्रिज्ञाः कोष्ठगा धातुगा वा
 स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।
 दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
 नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्दिश्यन्ते ॥ २९ ॥”

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं ध्याय्यास्यामः ।
 इति ह आहुराग्नेयादयो महर्षयः ॥
 “कफे विद्ध्याद्वमनं संयोगे वा कफोत्थणे ।
 शङ्खद्विरेचनं पित्ते

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्प्राजयक्षिणः ।
 कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्चीपदोन्मादकातिनः ॥ २ ॥
 श्वासहृत्तासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 अवाम्या गर्भिणी रुक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
 बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमथुष्टीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्त्रदत्तबस्तिहतस्वराः ।
 मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्बमोऽत्यभिरशंसः ॥ ५ ॥
 उदावर्तभ्रमाष्टीलापाश्वरुवातरोणिः ।
 ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
 धूमन्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः, सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
 विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिष्टीहहलीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ।
 योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वाताक्षमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।
 वाग्म्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेख्या नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाभ्यधोगपित्ताक्षतपाव्वतिसारिणः ।
 सशल्यास्थापितकूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि ।

श्वेदम्यमुत्क्रिष्टकफं मस्यमापतिलादिभिः ॥ १२ ॥
 निशां सुप्तं सुजीर्णाक्षं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।
 निरक्षमीपन्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥
 वृद्धवालाबलह्नीबभीरून् रोगानुरोधतः ।
 आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 “ब्रह्मदक्षाभिरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानला ।
 ऋषयः सौपधिग्रामा भूतसङ्गाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥
 रसायनमिवर्षाणाममराणामिवामृतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय ।
 तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय । तद्यथा ।
 ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा ॥”
 प्राशुखं पाययेत्

पीतो मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातहृल्लासप्रसेकश्चर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥
 भङ्गुलिभ्यामनायसो नालेन मृदुताऽथवा ।
 गलताल्वरुज्जन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।
 उमे पार्श्वे ललाटं च वमनश्चाश्च धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधारीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत्पुनःपुनः

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

(मनःप्रसादः स्वास्थ्यं चावस्थानं च स्वयं भवेत् ।

वैपरीत्यमयोगानां न चातिमहती इयथा ॥)

सम्यग्योगे

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरकवत् ॥ २५ ॥

वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो अमः ।

घोरा वाक्चामया मृत्युर्जीवशोणितमिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्याग्न्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् खातः सुस्वाग्बुना ।

मुञ्जानो रक्तशाक्यञ्च भजेत्येयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥

पैयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

१ दीकाकारैरव्याख्यातोऽप्ययं सङ्ग्रहग्रन्थानुसारी युक्तश्च.

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपक्षस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्रन्वार इष्टा वमने पट्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दधं, कफान्तं च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् सविक्कामपनीय वेगान्

मेयं विरेके, वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते ।

प्रभूतमाहृतः क्रूरः कृच्छ्राच्छयामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः, कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु, स्नेदयेदस्य पाणितोषेन चोदरम् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्मुक्त्वाऽन्नेषुः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अदृष्टोहकोष्ठस्तु पित्रेदूर्ध्वं दशाहृतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिकाः पीनसो वातविद्वहः ।

अयोगलक्षणम्

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

विदपित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्स्ववेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा अमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

भूमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणास्त्रानि भुञ्जानो भजेत्पकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥ •

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतमेपजम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

संशोधनास्रविज्ञावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

वात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

स्नुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥
 पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।
 अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥
 निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।
 दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥
 विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैर्मनुषपादयेत् ।
 दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥
 अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमापचम् ।
 वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥
 हरेद्वह्नुंश्चलान् दोषानल्पानल्पान् पुनःपुनः ।
 दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ॥ ५१ ॥
 क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वनमनिर्हताः ।
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।
 रुक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेक्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो बस्ति पुरा दद्यात्ततः क्षिग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ।
 प्रवृत्तं हि मलं क्षिग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ।
 कामलापाण्डुमेहार्ताश्चातिक्षिग्धान् विज्ञोधयेत् ॥ ५६ ॥
 सर्वान् खेदविरेकैश्च, रुक्षैस्तु खेदभाक्तान् ।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत, स्नेहमन्ते बलाय च ।

मलो हि देहादुत्कृष्टय हियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदैस्तयोत्क्रिष्टः शोध्यते शोधनैर्मलः ।

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारु शुष्कमिवाऽऽनामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९^१ ॥

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६०^२ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु सः ॥ १ ॥

निरुहोऽम्बासनं बस्तिरुत्तरः

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्कानिलमलग्रहान् ।

वर्ध्नाश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चालिकामयान् ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगधः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

श्वासकासप्रसेकाशोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः ।

घ्नूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

निरञ्जलीहविद्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।

अभिप्यन्दिभृशस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ।

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णजुं गुलिकामुखम् ।

ऊनेऽब्दे पञ्च, पूर्णेऽस्त्रिंशत्सप्तम्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त, तान्यष्टौ द्वादशे, षोडशे नव ।

द्वादशैव परं विंशाद्वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ।

व्यङ्गुलं परमं क्षिद्रं मूलेऽग्रे बहते तु यत् ॥ १३ ॥

१. 'कफोदरी' इति पाठः. २. 'न्दिभृश' इति पाठः.

मुद्रं माषं कलायं च क्लिप्तं कर्कन्धुकं क्रमात् ।
मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
वर्षाऽग्रे पिहितं, मूले यथास्वं अङ्गुलान्तरम् ।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

भोजाविमहिषादीनां वस्ति सुसृदितं दृढम् ।
कपायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धस्तिरं तनुम् ॥ १६ ॥
ग्रन्थितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यमेषजम् ।
वस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥
निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥
प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
आसप्ततेरिदं मानं, दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥
यथायथं निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने ।
आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धवत् पुनः ॥ २० ॥
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।
शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥
अभ्यक्तज्ञातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।
अभिग्धरुक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥
कृतचङ्क्रमणं मुक्तबिष्मूत्रं शयने सुखे ।
नात्युच्छिन्ने न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

१ 'भोजावि' इति पाठः. २ 'वत्सरात्परम्' पाठः.

सङ्कोच्य दक्षिणं सविथं प्रसार्य च ततोऽपरम् ।
 अथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धं स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥
 उच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।
 पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
 नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥
 दृष्टे सूक्ष्मान्देहस्य प्राणिना ताडयेत्स्निग्धौ ।
 तत्पार्थिव्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्थिवके ।
 आहम्याम्मुष्टिनाऽङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्थमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।
 योज्यः शीघ्रं निष्ठुत्तेऽभ्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृन् ॥ २९ ॥
 दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेत्पुनः ।
 निवृत्तिकालः परमस्यो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत, परतः फलवर्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा बस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चैजाड्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं, केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बगमारुतान् ।
 न्यायामलितान् दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

“आध्मानसङ्कोचपुरीषबन्धक्षीणेन्द्रियत्वारुचिभङ्गशूलाः ।
पाहुल्यशाखाश्रितवातभग्नबन्धाश्च साध्या ह्यनुवासनेन ॥”

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्त्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्तं बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषमेपजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्ति प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

क्वाथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च पष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता बस्तेः पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तं स्रजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य बस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापदु नाति च ।

१ ‘स्तद्वैद्यैः,’ ‘स्तद्विधैर्ब’ इति पाठौ. २ ‘वातेऽमु क’ इति पा.

लवणं तद्वदम्लं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

भावयेत् निरुहाणामेष संयोजने विधिः ।

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरुहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो सुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।

त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं बस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदधात्फलवर्ति वा स्वेदनोष्मासनादि च ।

स्वयमेव निबुध्ते तु द्वितीयो बस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरुद्धता ।

विरिक्तवच्च योगादीन्विधात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनुधन्वरसौदनम् ।

विकारा ये निरुद्धस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥

१ 'श्चोत्कटकः' 'श्चोत्कुटकः' 'श्चोत्कुटिकः' इति पाठाः.

२ 'निरुद्धता' इति पाठः. ३ 'योजयेत्' इति पाठः. ४ 'स्नानं'

इति पाठः. ५ 'निरुद्धस्य' इति पाठः.

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य याम्नि भुक्त्वतः शमम् ।
 भय वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्य स्युः खेहपीतवत् ।
 किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः खेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं ग्रीन् वा बलासे तु खेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते, नवैकादश वाऽनिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।
 वातप्रौषधनिष्काथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥
 बस्तिरेकोऽनिले श्लिग्धः स्वाद्ग्लोष्णो रसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणकाथपञ्चकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ साऽयक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।
 आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयस्ते सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेष्टुन्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥
 उत्कृष्टशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।

सम्यक्निरुद्धलिङ्गं तु नासम्भाष्य निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

प्राक्छेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् छेहोऽन्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्चवस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुद्धाः छेहाश्च छेहावाद्यन्तयोरुभौ ।

छेहवस्ति निरुद्धं वा नैकमेवाति शीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्क्लेशाग्निवधौ छेहान्निरुहान्मरुतो भयम् ।

तस्यान्निरुद्धः छेहः स्यान्निरुहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

छेहशोधनधुनयैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

हृत्स्वया छेहपामस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्पृतः छेहः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीध्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

घातभग्नावलालपाग्निनृपेश्वरसुखारमभिः ।

दोषघ्नो लिप्परीहारो बल्यः स्पृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

आतुराकुलमानेन तच्चेन्न द्वादशाकुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।
कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥
तस्य बस्तिर्गुदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।
अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽर्जुनसंवनि ।
आमेहनान्तं नेत्रं च निष्क्रम्य गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥
पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ।
वस्तीननेन विधिना दधार्त्रीश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।
स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्यालपावृतेः ॥ ७७ ॥
विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिध्यापयसृग्दरे ॥ ७८ ॥
नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।
अपत्यमार्गे योजयं स्याद् व्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥
मूत्रकृच्छ्रधिकारेषु, बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा, बालानां शुक्तिरेष तु ॥ ८० ॥
उत्तानायाः क्षयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सविथनी ।
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥
वर्त्तीक्षिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।

इवहमेव च विश्वस्य प्रणिदध्यात्पुनस्तुयहम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेकोऽवमिते ततः पक्षाग्निरुहणम् ।

सद्यो निरुद्धश्चान्वास्यः सत्सरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

शास्त्रागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विद्वेक्षेऽपि तादिर्मलोच्चयानां

विद्वेक्षेऽप्यमहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिबुद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरेकः ।

तथा निजागन्तुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन सिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

१ ‘विष्मूत्रपि’ पा. २ ‘मलाशयानां’ पा. ३ ‘त्सार्धमिति’ पा.

“ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषाश्रयमिष्यते ।
 नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥
 विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत् ।
 “मर्शध्मानावपीडाख्यैस्तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ।”
 विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥
 शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।
 “क्षेहेन तीक्ष्णैः सिद्धेन कल्ककाथादिभिश्च तत् ।”
 बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥
 नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।
 शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥
 यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।
 कल्ककाथादिभिश्चाद्यं मधुपद्मासवैरपि ॥ ५ ॥
 बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खण्डैरपि ।
 शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन वा ॥ ६ ॥
 मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ।
 कल्काधैरवपीडस्तु स तीक्ष्णैर्मूर्धरेचनः ॥ ७ ॥
 ध्मानं विरेचनश्रृणौ

युक्त्याप्तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाक्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥
 स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।
 प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

१ ‘क्षिरोगिषु,’ ‘क्षिरोगजित्’ इति पाठौ.

यावत्पतस्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ पद् क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्याना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

योजयेच्च तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्त्रेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नानुकामस्तुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगातंसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ।

अभ्यग्रात्ययिकाद्याधेः

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि, मध्याह्ने पित्ते, सायंनिशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यंदिने, ग्रीष्मे मायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र

सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राकृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाह्या पिबुनाऽथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्टीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत्परिहरन् क्षिरः ॥ २१ ॥

स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

नस्यान्ते वाक्वातं तिष्ठेदुत्तानः

धारयेत्ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कवोष्णाम्बुकवलान् कण्ठशुद्धये ।

सम्यक्स्निग्धे सुखोष्ण्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

रुक्षेऽक्षिप्तबध्ना शोषो नासास्ये मूर्धश्शून्यता ।

स्निग्धेऽति कण्ठगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्रस्वरविशुद्धयः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः, क्षामताऽतिविरेचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मणपीतेऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च, हीनमौत्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ।

शिरोभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्त्रावाञ्जनवर्धसाम् ॥ २८ ॥
 दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।
 पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः, कृमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥
 दृग्बलं पञ्चसु, ततो दन्तदाह्यं मरुच्छमः ।
 न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥
 न चोनाष्टादशे धूमः, कवलो नोनपञ्चमे ।
 न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥
 आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत् ।
 मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
 न चात्र यज्ञणा नापि व्यापञ्चो मर्शवज्रयम् ।
 तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥
 शिरसः श्लेष्मधामत्वात्क्षेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।
 आशुशिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥
 मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ।
 को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
 अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिनी ।
 अन्वाममात्राबन्धी च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ॥ ३६ ॥
 “पटोलमुद्गवार्ताकहस्वमूलकजाङ्गलैः ।
 रमेः शालियवानयाजस्यकर्मणि षड्विधे ॥
 उच्चैर्भाषणमायासमजीर्णासात्म्यभोजनम् ।
 दत्तनस्यो नरः क्रोधं यानादींश्च विवर्जयेत् ॥”

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
 दार्वीत्वक्पुष्पकप्लवागुरुवरीपुण्ड्राङ्गविल्वोत्पलम् ।
 धावन्यौ सुरभिं स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकां
 किञ्जल्कं कमलाद्वलां शतगुणे दिव्येऽभसि काथयेत् ॥
 तैलाद्रसं दशगुणं परिशोष्य तेन

तैलं पचेत् सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

घनोक्षतप्रसक्तत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्तपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥”

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदाऽऽत्मवान् ॥ १ ॥

शिग्रधो मध्यः स तीक्ष्णश्च, वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तबस्तियु ।

मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रज्वेहविषाक्षिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृणमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्त्रे पिबेन्मृदुम् ।

कालंप्त्रेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दिनान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेद्यु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

ऋजूपविष्टस्तब्धेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्रिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्रेशनाथं वक्रेण, विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैवोद्गमेद्धूमं

नासया दृग्बिघातकृत् ॥ ११ ॥

आग्नेपमोक्षैः पातड्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अहः पिबेत्सकृत् त्रिगन्धं, द्विर्मेघं, शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिस्तुर्वा

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुस्तुगुलु ।

मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशीरबालकम् ॥ १३ ॥
 वराङ्गकौन्तीमधुकवित्वमजैलवालुकम् ।
 श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥
 शल्लकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरुकस्तिलाः ।
 ज्वेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् ॥ १५ ॥
 शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥
 यटीमधु सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
 गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्वालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।
 गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ १८ ॥
 जले स्थितामहोरात्रमिपीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।
 पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥
 वर्तिरङ्गुष्ठैकस्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।
 छायाङ्गुष्ठां विगर्भा तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥
 धूमनेत्रापिप्तां पातुमभिषुष्टां प्रयोजयेत् ।
 शरावसम्पुदच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥ २१ ॥
 अष्टाङ्गुष्ठां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१.३ ॥
 कासः श्वासः पीवसो विस्वरत्नं
 पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषाः ॥ २२ ॥

१ 'रेव प' इति पाठः. २ 'ष्वत्स्थूला' इति पाठः.

कर्णास्याक्षिस्त्राचकण्ड्वर्तिजाकृवं

तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ २२ ॥”

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लोघवं शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्प्रीतस्य लक्षणम् ॥”

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“चतुष्पकारो गण्डूषः स्निग्धः क्षमनशोधनौ ।

रोपणश्च

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चक्षुःपटुः ॥ १ ॥

अन्त्यो व्रणघ्नः

स्निग्धोऽत्र स्वाद्वल्पपटुः साधितैः ।

स्नेहैः

संशमनस्तित्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्तित्तकट्वल्पपटुर्णः

रोपणं पुनः ।

कषायतित्तकैः

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मधं रसो मूत्रं घान्धाम्बु ॥ ४ ॥ यथावयम् ।

कल्कैर्युक्तं विषकं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥
गण्डूषधारणे

नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।
ऊषाशहान्विते पाके क्षते चागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥
विषे क्षाराम्बुगण्डूषे च सर्पिर्धार्य पयोऽथवा ।
वैशद्यं जनयत्याशु सम्प्रधाति मुखे व्रणान् ॥ ७ ॥
दाहमृणाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।
धाम्याग्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।
आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥
सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्रलाघवम् ।
निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥
गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।
कफपूर्णास्यता यावत्त्रवद्घ्राणाक्षताऽथवा ॥ ११ ॥
असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः, कवलोऽन्यथा ।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककण्ठामयवक्रशोषाः ।

हृत्तासतन्द्रारुचिपीनसाक्ष

साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

१ 'त्यासे स' इति पाठः. २ 'मुखव्रणान्' इति पाठः.
३ 'मुखेऽपूर्णे' इति हेमाद्रिः.

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ॥ १३ ॥

युऽथास्तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ।

“व्याधेरपचयः पुष्टिवैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

हीनाज्जाड्यं (नात् ध्मान) कफोक्लेशावरसज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्रमाः ॥”

मुसालेपस्त्रिधा दोषविपहा वर्णकृच्च

सः ॥ १४ ॥

उष्णो वातकफे शस्तः, शेषेष्वत्यर्थशीतलः ।

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागात्रिभागार्धाकुलोन्नतिः ॥ १५ ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य, शुष्को दूषयति च्छविम् ।

तमाद्र्गयित्वाऽपनयेत्तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥ १६ ॥

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याभ्यातपशुक्कुधः ।

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ॥ १७ ॥

अरोचके जागरिते

स तु हन्ति सुयोजितः ।

अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ॥ १८ ॥

कोलमजा वृषान्मूलं शावरं गौरसर्पपाः ।

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वात्विह्निस्तुषा यवाः ॥ १९ ॥

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः ।

कुमुदोपलकङ्कारदूर्वामधुकचन्दनम् ॥ २० ॥

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपञ्चकम् ।
 तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरु ॥ २१ ॥
 इत्यर्धाधोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ।
 मुखालेपनशीलानां दृढं भवन्ति दर्शनम् ॥ २२ ॥
 वदनं चापरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ।
 अभ्यङ्गसेकपिचवो बस्तिश्चेति चतुर्विधम् ॥ २३ ॥
 मूर्धतैलम्

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ।
 तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ॥ २४ ॥
 अरुणिकाशिरस्तोददाहपाकग्रणेषु तु ।
 परिषेकः

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ २५ ॥
 नेत्रस्तम्भे च

बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ।
 नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ २६ ॥
 विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
 शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनान्ते गन्धमाहिषम् ॥ २७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
 आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥ २८ ॥
 त्रैलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ।
 ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निवेचयेत् ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वं केशभुवो यावदङ्गुलम्

धारयेच्च तम् ।

आवक्रनासिकोत्क्रेदाहशाष्टौ षट् चलादिषु ॥ ३० ॥

मात्रासहस्राण्यरुजे त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ।

मुक्तलोहस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेर्वनम् ॥ ३१ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ३२ ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

केशमदनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति, जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ३४ ॥”

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथात आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

१ ‘सेचनम्’ इति पाठः. २ षमात्रेण स’ इति पाठः.

३ ‘कचशदन’, ‘कचशतन’ इति पाठाः.

रक्तोदकण्डूघर्षाधुदाहरागनिवर्हणम् ॥ १ ॥
 उष्णं वाते, कफे कोष्णं, तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
 निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
 शुक्तौ प्रलम्बयाऽन्येन पित्तवत्यां कनीनिके ।
 दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रमृज्य मृदुना चलेन, कफवातयोः ।
 अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागदहनाशयाक्षिसेचनम् ।
 अनिशीतं तु कुरुते निम्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥
 कषायवर्मेतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
 विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥
 गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि मेघजम् ।
 ऊर्ध्वगाहयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥
 अभाजनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
 पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैष्ठिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
 मन्दघर्षाधुरागेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
 आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥
 लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
 भञ्जनम्

लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टघ्नैः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तैर्द्रव्यैः

१ 'हरोग' इति पा. २ 'शिरात्रा' पा. ३ 'फातिकाङ्ग' पा.

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने तत्प्रसादनम् ॥ ११ ॥

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ।

दन्ताकुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ १२ ॥

प्रशस्त्रा, लेखने ताम्बूरी, रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च, कुवणोंत्या रूप्यजा च प्रसादने ॥ १३ ॥

“पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्रव्यकृतस्य च ।

हरेणुमात्रं द्विगुणं प्रमाणं कथयन्त्यपि ॥

रसक्रियायामप्येवं विडम्बफलमात्रकम् ।

शलाकां द्विगुणां तीक्ष्णे चूर्णे च त्रिगुणां मृदौ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

हरेणुमात्रा पिण्डस्य वेष्टुमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य, द्विगुणं तस्य मृदुनः

चूर्णितस्य च ॥ १५ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य, तिक्तस्तद्वितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगर्भस्तिभिः ॥ १६ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्बर्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातः सायं च तच्छाम्यै व्यभेऽर्केऽतोऽभयेत्सदा ॥ १७ ॥

वदन्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

१ ‘ता’ इति पा. २ ‘स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्ण’ इति पाठः.

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १८ ॥
 स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।
 शीतसात्व्या दृग्गामेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १९ ॥
 अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
 काममह्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
 उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २१ ॥
 न रात्रावपि शीतेऽस्ति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।
 दोषमस्त्रावयेत्क्षब्धं कण्डूजाढ्यादिकारि तत् ॥ २२ ॥
 नाज्येद्भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।
 क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्षशोकजागरे ॥ २३ ॥
 अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽभ्यर्कसन्तप्ते दिवासुप्ते पिपासिते ॥ २४ ॥
 अक्षितीक्ष्णमृदुस्तोकवह्णच्छघनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २५ ॥
 अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
 अक्षिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २६ ॥
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा, न चोन्मेपनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २७ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याभिदोषतुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २८ ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
 ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २९ ॥
 वर्त्मप्राप्तोऽजनाद्वोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।
 कण्डूजाढ्येऽजनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ॥ ३० ॥
 तीक्ष्णाज्जनाभितप्ते तु चूर्णं प्रत्यजनं हिमम् ॥ ३० ॥”

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ॥

“नयने ताग्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।

वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलस्तिराहर्षस्तिरोत्पाततमोर्जुनैः ।

स्यन्दमन्धान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाशुशूलसंरम्भदृषिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं वीत्तानशायिनः ।

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वहिः समाम् ॥ ४ ॥

अङ्गुलोष्ठां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तस्माद्बुधविलायितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्धवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।

१ ‘प्राप्ताज्जना’ इति पाठः. २ ‘र्यात्ततो’ इति पाठः. ३ ‘ना-
 तियोगे तु,’ ‘नातितप्ते’ इति पाठौ. ४ ‘दितम्’ इति पाठः.

भाष्यमाग्रात्

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रा विगुणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च, दश मन्थे, दशानिले ।

पित्ते पट्, स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

कृत्वाऽपाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ।

पिबेच्च धूमं, नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रतिदिनं चायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे ।

स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृसेरिति योजयेत् ॥ १० ॥

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

तृप्ते, विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥

स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।

तेर्पणानन्तरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥

पुटपाकं प्रयुजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।

स वाते स्नेहनः, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥

दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिषैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

सृगपक्षियकृन्मांसमुक्तयस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

१ 'मात्रा' इति पाठः, २ 'क्षेपु च य' 'क्षेपेषु' इति पाठौ.

स्रोतोऽजशङ्कुफेनाल्लेखनं मस्तुकक्षितैः ।

मृगपक्षियकृन्मज्जवसाञ्चहृदयामिधैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसमेपजकल्कयोः ॥ १७ ॥

उरुक्कवटाम्भोजपत्रैः खेहादिषु क्रमात् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं भक्षधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

पचेत्प्रदीप्तैरङ्ग्याभं पक्वं लिप्पीड्य तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवद्युभयात्

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

लेख्यस्नेहनाम्नेषु

कोष्ठा पूर्वा, हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युजीत द्विस्ततो हितभागभवेत् ॥ २१ ॥

मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेत्तिशाम् ॥ २१½ ॥

सर्वात्मना नेत्रवत्तय यत्नं

कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च

तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२½ ॥”

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्नाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अशौभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।

शोपाङ्गपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बवौष्टादिकानि च ।

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद्बुद्ध्या

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्षकाकादिसृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्वास्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विघातस्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनत्तानि च ॥ ६ ॥

तेरदैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

कीलकाद्विमुक्ताग्रौ सन्वशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्स्तिरास्त्रायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।

१ ‘शनिभानि’ पा. २ ‘मुचुण्डी’ ‘मुचुण्डी’ ‘मुचुण्डी’ पाठाः.

गम्भीरव्रणमांसानामर्भणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवत् श्लोकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापंहारिणी ॥ १० ॥

नाडीयन्त्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

ओतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं ओतो नुरोधतः ॥ १२ ॥

दशाङ्गुलाऽर्धनाडाऽन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सङ्ग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य, द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुषिरा नाडी श्लयनिर्घातिनी मता ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षड्ङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोदृक्चकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

शम्यारूपं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम् ।

१ 'तालु' इति पाठः. २ 'पकर्षणी' इति पाठः.

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 घ्राणार्बुदाशंयामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया ।
 प्रदेक्षिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयश्चवत् ॥ २० ॥
 अङ्गुलित्राणकं दान्तं वाक्षं वा चतुरङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्रविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥
 योनिव्रणेष्वर्धे मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।
 मुद्रावदं चतुर्भिस्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।
 यस्मै नाडीव्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥
 वस्त्रियञ्जाकृती मूले मुखेऽङ्गुलकलायसे ।
 अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥
 द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ।
 धूमवस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
 त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनदं चूषुकाकृति ॥ २६ ॥
 स्याद्वा दशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
 चतुर्द्व्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तवत् ॥ २७ ॥
 तद्वद्वटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।
 शलाकारूपानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥

१ 'तुर्भिन्नम्,' 'तुष्कोणम्' इति पाठौ. २ 'का वा दको'
 इति पाठः. ३ 'तु' इति पाठः.

यथायोगप्रमणानि

तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डूषदमुखे

स्त्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

शङ्खवः षट्

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

द्वा दशद्वादशाङ्गुलौ ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

आहार्ये बद्धिशाकृनी ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्त्रेण मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणं सर्पफणावद्वैक्रमग्रतः ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पाषावासञ्जदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले प्राणे, द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्राम्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवौष्ठानां क्षारेऽग्नौ १ पृथक् त्रयम् ।

१ 'कर्मणि' इति पाठः. २ 'द्वकम' इति पाठः.

युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामुञ्जवर्ध्मेनि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्त्रिस्तः क्षारौषधक्रमे ।

कैनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढूशुच्यअनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरजुवस्त्राश्ममुद्रराः ॥ ३९ ॥

वैध्राञ्जिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च, तत्क्रियाः ॥ ४० ॥

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० १/२ ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संयूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोष्णमननामनबालभङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ १/२ ॥

त्रिवर्तते साध्ववगाहते च

ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ १/२ ॥”

१ ‘कनिष्ठाम’ इति पा. २ ‘अणुय’ इति पा. ३ ‘वध्यत्र’
‘वर्धत्र’ पाठौ. ४ ‘लाभशाखा’ चन्द्रः. ५ ‘अधिकारि’ पा.

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।

शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥

सुरूपाणि सुधाराणि सुप्रहाणि च कारयेत् ।

अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥

समाहितमुखाग्राणि नीलाम्भोजच्छवीनि च ।

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥

स्वोन्मानार्धचतुर्धाशफलान्येकैकशोऽपि च ।

प्रायो द्वित्राणि, युज्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥

(मण्डलाग्रं वृद्धिपत्रमुत्पलाध्यर्धधारके ।

सर्पैषण्यौ वेतसाख्यं शरार्यास्यत्रिकूर्चके ॥ १ ॥

कुशाख्यं साटवदनमन्तर्वक्त्रार्धचन्द्रके (कम्) ।

व्रीहिमुखं कुठारी च शलाकाङ्गुलिशस्त्रके ॥ २ ॥

बद्धिशं करपत्राख्यं कर्तरी नखशस्त्रकम् ।

दन्तलेखनकं सूच्यः कूर्चो नाम खजाह्वयम् ॥ ३ ॥

भारा चतुर्विधाकारा तथा स्यात्कर्णवेधनी (नम्) ॥)

मण्डलाग्रं फेले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।

लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥

वृद्धिपत्रं धुराकारं छेदमेदनपाटने ।

१ ‘स्वमानार्ध’ इति पाठः. २ केपुचित्पुस्तकेषूपलब्धोय

() चिन्हान्तर्गतः पाठः. २ ‘फलं ते’ इति पाठः.

ऋज्वग्रमुद्धते शोके गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥

नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्ववक्त्रं यथाश्रयम् ।

उपलाध्यर्धधाराख्ये मेदने छेदने तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शोऽछेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेपणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुत्प्रेषणी ॥ ८ ॥

मेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वेतसं व्यधने

स्त्रान्ये *शरार्यास्यत्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

*कुशाटावदने स्त्रान्ये द्वाङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननं चैतत्

तथाऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।

घ्रीह्रिवक्त्रं प्रयोज्यं च तत्सिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदण्डया विभ्येदुपर्यस्त्रां स्थितां सिराम् ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विभ्येत्

कुर्यादङ्गुलिशास्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिका निर्गतमुखं फलं त्वर्धाङ्गुलायतम् ।

* अरुणदत्तस्तु 'शरार्यास्यत्रिकूर्चके' इत्यत्र 'कुशाटावदने'

इत्यत्र च क्रमेण 'शरार्यास्यं' इति 'कुशाटा' इति च पृथक्पद-

मेकैकं च शस्त्रं यन्मन्यते तदसत्, सङ्ग्रहसुष्ठतादिविरुद्धत्वात्,

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे गुण्डिकार्मादेर्बद्धिशं सुनताननम् ।

छेदेऽस्त्रां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम् ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशङ्खं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदग्रच्छानलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्त्रा त्र्यङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्धिस्थव्रणानां द्वाङ्गुलायता ।

व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वमाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

सा सार्धद्व्यङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशैतेषु कुट्टने ।

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

१ 'णार्पितमु' पाठः. २ 'प्रच्छिद्यते' पाठः. ३ 'प्रवृद्धा'
पाठः. ४ 'सर्वा वृत्ता' पाठः. ५ 'शासनकु' इति पाठः.

पाणिभ्यां मध्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ।
व्यधनं कर्णपालीनां यूथिकामुकुलाबनम् ॥ २४ ॥
आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।
चतुरस्ता, तथा विध्येच्छोफं पक्कामसंशये ॥ २५ ॥
कर्णपालीं च बहलाम्

बहलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागमुषिरा ज्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥
जलौकःक्षारदहनकाचोपलनस्तादयः ।
अलौहान्यनुशस्त्राणि, तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥
अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यागिकम् ।
उत्पाठ्यपाठ्यसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छानकुट्टनम् ॥ २८ ॥
छेद्यं मेघं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।
ऋण्डखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥
शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।
छेदमेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ।
विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठकेन च ॥ ३१ ॥
तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।
मूलेष्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥
स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।
क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥

विन्ध्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरौर्णास्थशस्त्रकः ।
 शलाकापिहितास्थश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥
 जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ।
 वृष्टान्मुमत्स्यसेर्काहिशवकोथमलोद्भवाः ॥ ३५ ॥
 रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ।
 इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥
 सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्त्रनुत्कार्यं तत्र

शुक्लाम्बुजाः पुनः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैवलइयावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ।
 कषायपृष्ठास्तन्वङ्गयः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥
 ता अप्यसम्भग्वमनात् प्रतप्तं च निपातनात् ।
 सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमक्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 अथेतरा निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि परिष्कृताः ।
 अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४० ॥
 लाग्नेद्येदृतमृत्स्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः ।
 पिबन्तीरुक्षतस्कन्धाः कृष्णदयेन्मृदुवाससा ॥ ४१ ॥
 समृक्ताहुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।
 आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

१ 'कादिशव' इति पाठः. २ 'सीदन्ती स' इति पाठः.
 ३ 'काञ्जिकेये कालशेये' इति पा. ४ 'गयेत्पलम्' इति पाठः.

(गुल्माशोविद्वधीन् कुष्ठवातरक्तगलामयान् ।
नेत्ररुग्विषवीसर्पान् शमयन्ति जलौकसः ॥)
दंशस्य तोदे कण्डूां वा मोक्षयेत्

वामयेच्च ताम् ।

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरूपिताम् ॥ ४३ ॥
रक्षन् रक्तमदान्मूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ।
पूर्ववत् पटुता दाढ्यं सम्यग्दान्ते जलौकसाम् ॥ ४४ ॥
कृमोऽतियोगान्मृत्युर्वा

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ।

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्प्लाम्बुगभिणि ॥ ४५ ॥
लालादिकोथनाशार्थं, सन्निपाः स्युस्तदन्वयात् ।
अशुद्धौ स्त्रावयेदंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ॥ ४६ ॥
शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ।
दुद्धरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ४७ ॥
अशुद्धं चलितं स्थानात्स्थितं रक्तं व्रणाशये ।
अयमस्त्रीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ४८ ॥
युष्माकालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात्

युष्माकान्तु कफवायुना ॥ ४९ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ।

१ श्लोकोऽयमुपलभ्यते क्वचित्. २ 'रुक्षि' इति पाठः.
३ 'अस्त्री' इति पाठः.

स्कन्धत्वात्

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निहरेत् ॥ ५० ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पटेन वा समम् ।

स्नायुसन्ध्यस्थिसर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥ ५१ ॥

अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥ ५२ ॥

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ।

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्भ्यापि सिराग्न्यधैः ॥ ५३ ॥

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढे जलौकसः ।

त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गम्

सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ५४ ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोलाबुभिः क्रमात् ।

स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥ ५५ ॥

सतोदकण्डूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५५½ ॥”

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः सिराग्न्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मधुरं लवणं किञ्चिद्वशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

१ ‘ग्रन्थितं’ इति पाठः.

लोहितं प्रभवः शुद्धं, वनोत्सैनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मकैः प्रायो दूष्यते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्वधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमददृढलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकट्वम्लोद्विरणभ्रमान् ।

शीतोष्णास्त्रिग्वधरूक्षाधैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यधयेत्तिसराम् ॥ ५ ॥

न तूनषोढशातीतसप्तत्यब्दस्तृतासृजाम् ।

अस्त्रिग्वधस्वेदितात्यर्थस्वेदितामिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

खेहभीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायजितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्गाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नानिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्रदात् ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्तिसराम् ॥ ९ ॥

अपार्ङ्ग्यामुपनास्यां वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

- १ 'प्रवदेच्छुद्धं' इति पाठः. २ 'न्ति रक्तजास्तान् विभाव-
येत्' इति पाठः. ३ 'न न्यून' पाठः. ४ 'नुच्छ्रिताम्' पाठः.
५ 'षु लालाट्या' इति पाठः. ६ ऋषा उपनास्या वा' पाठः.

नासारोगेषु नासाम्ने स्थिताम्

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

जन्तुध्वं प्रस्थितेषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

उरोपाङ्गललाटस्था उन्मादे

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रवौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो व्यङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढामये मेढे

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रबन्धोऽपच्यां व्यङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य संध्यतौ, तथा क्रीटुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्पे च व्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

१ 'स्यामुन्मादे' इति पाठः. २ 'सन्ध्यतौ' इति पाठः.

गृध्रस्यामिव विश्वाध्याम्

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् ।

अथ क्षिग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः क्षिग्धरसाक्षप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्त्रिष्ठो जानून्नासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्नयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिक्षिप्ये न्यस्यान्तर्वातमर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्नणे विधिः ॥ २२ ॥

ततो मध्यमयाऽङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत्

उन्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाद्वाऽङ्गुष्ठपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्यां लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे सुनिष्क्रम्यं सिरां, तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन् पीडयन् चैनं

विध्येद्रीहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोक्षमध्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥

१ 'प्य तस्या' इति पाठः. २ 'स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः' इति पाठः. ३ 'पीडयन् चैनं' इति पाठः.

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ।
 यन्मयेत्स्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिरान्वधे ॥ २६ ॥
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येद्वस्तसिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम् ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् ॥ २९ ॥
 ग्रह्ये मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
 गाढं कराभ्यामागुलं चरणे तस्य चोपरि ।
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥
 बद्धा विध्येत्सिराम्

इत्थमनुकेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्मुपायवित् ॥ ३२ ॥
 मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
 यवाधर्मस्त्रामुपरि सिरां विध्यैन् कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥
 सम्यग्विद्धा सवेद्वारां यन्ने मुक्ते तु न सवेत् ।

१ 'गर्भिणीम्' इति पाठः. २ 'तु भूस्थिते' इति पाठः.

३ 'विध्येत्' इति पाठः. ४ 'कुठारया' इति पाठः. ५ 'सम्य-
 ग्विद्धे सवेद्वारा' इति पाठः.

अल्पकालं बह्व्यस्यं, दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥
 सशब्दमतिविद्धा तु स्ववेदुःखेन धार्यते ।
 भीमूर्च्छायन्नशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातिवृत्तयः ॥ ३५ ॥
 क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्यासुतिहेतवः ।
 असम्यग्वास्ते स्ववति वेदुःखोपनिशानतैः ॥ ३६ ॥
 सागारधूमलवणतैर्लङ्घ्यात्सिरामुखम् ।
 सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥
 अग्रे स्ववति दुष्टास्त्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।
 सम्यक्स्त्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥
 यन्नं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यञ्जनैः पुनः ।
 स्वावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेषुख्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥
 वाताच्छ्यावारुणं रूक्षं वेगस्त्राव्यच्छफेनिलम् ।
 पित्तात् पीतासितं विस्त्रमस्कन्धौष्ण्यात्सर्वेन्द्रिकम् ॥ ४० ॥
 कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत्पिच्छिलं घनम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अंशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थास्त्रावयेत्परम् ।

१ 'चूर्णितैः' इति पाठः. २ 'चन्द्रकम्' इति पाठः.
 ३ 'वातिकं ओणिन शीघ्रं भूमिः पिबति चावृतम् । मक्षिकाणा-
 मकान्तं च रक्तं भवति पैतिकम् ॥ ४१ ॥ भूमिकं मक्षिकाक्रान्तं
 शुष्यत्यपि न चेणयत् (?) ।' एतत्पाठान्तरीभूतोऽयं वर्तते.
 ४ अशुद्धं इति पाठः.

अतिस्तुतौ हि मृत्युः स्याद्धारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राम्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।

स्तुते रक्ते शनैर्यज्ञमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलक्षोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।

अशुद्धं स्वावयेद्भूयः सायमङ्गयपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥

क्षोभोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।

किञ्चिद्धि शेषे द्रुष्टास्ते नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्तुतिमाचरेत् ।

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषम्

प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तास्त्रिक्रियाशुद्धिविशोषणः ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं सम्भनीमाचरेत्क्रियाम् ।

रोधप्रियङ्गुपत्तङ्गमापयष्ट्याङ्गैरिक्तैः ॥ ४८ ॥

मृत्कपालाञ्जनक्षौममषीक्षीरित्वगङ्गुरैः ।

विचूर्णयेद्गणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा सिरां विध्येद्बधात्तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्ननिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपञ्चा-
 स्तावद्विताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥
 नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
 रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-
 गमिर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ ५२ ॥
 प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
 निच्छन्तमव्याहतपक्ववेगम् ।
 सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
 विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥”

“रक्तजा व्यङ्गकुष्टाद्याः कण्ठास्याक्षिबिरोगदाः ।
 पलितालंबिकाबाधाः शाम्यन्त्येते सिराव्यधात् ॥
 निर्व्याधिनीलोत्पलपत्रनेत्रं सुव्यक्तमूलासितबद्धकेशम् ।
 चन्द्रोपमं पद्मसुगन्धि वक्रं भवेल्ललाटे तु सिराव्यधेन ॥”

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “वक्रजुंतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।
 ध्यामं शोफरुजावन्तं खवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥
 अभ्युन्नतं बुहुदवत्पिटिकोपपन्नं व्रणम् ।
 मृदुमांसं च जानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

विशेषास्त्वर्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

मांसस्थे शोषः शोफो विवर्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

पेय्यन्तरगते मांसप्राप्तवच्छ्रयथुं विना ॥ ४ ॥

आटोपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्हरं चैतत्

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

धमनीस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् स्याच्च हलासः साङ्गवेदनः ।

सङ्घर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः

तद्वच्च सन्धिगे ।

षेष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽश्वाकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्योपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यथास्वं च परिस्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

रुध्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १० ॥

दोषकोपाभिधाताविज्ञोभान्द्रयोऽपि बाधते ।

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागसदाहसंरम्भा र्थेन चाज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ॥ १२ ॥

मांसप्रणष्टं संशुष्या कर्षणाच्छ्रुतां गतम् ।

क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

तद्भवेत् च ॥ १३ ॥

पेदयस्थितसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

अस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थामभ्यङ्गनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथाऽस्थिवत् ।

नष्टे स्यायुसिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं स्रण्डवक्रमारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्तत्स्थल्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ १६ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ।

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुह् ॥ १७ ॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं ग्रणाकृत्या विभावयेत् ॥ १८ ॥

तेषामाहरणोपायां प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

सुस्नाहार्यं यत्किञ्चित्वा तत्तत्स्तिर्यग्गतं हरेत् ।

१ 'यत्र वाऽऽज्यं' इति अरुणः. २ 'आशुष्यति प्रलेपो वा'
इति पाठः. ३ 'कर्षणाच्छ्रु' इति पाठः. ४ 'अवाचीन' पाठः.

शल्यं न निर्वात्यमुरःकक्षावङ्गुणपार्श्वगम् ॥ २० ॥
 प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।
 नैवाहरेद्विशल्यान्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ २१ ॥
 अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैव

हृतरत्पुनः ।

दृश्यं सिंहाहिमकरवमिकर्कटकाननैः ॥ २२ ॥
 अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्गृहीतुं शक्यते यतः ।
 कङ्कभृङ्गाङ्गकुरुरशरारीवायसाननैः ॥ २३ ॥
 सन्दंशाभ्यां त्वगादिस्थम्

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ।

शुषिरस्थं तु नलकैः

क्षेपं क्षेपैर्यथायथम् ॥ २४ ॥

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।
 कृत्वा घृतेन संस्त्रेय बद्धाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥
 सिराज्जायुविलम्बं तु चालयित्वा शलाकया ।
 हृदये संस्थितं शल्यं प्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥
 ततः स्थानान्तरं प्रासमाहरेत्तथायथम् ।
 यथामार्गं दुराकर्षम्

अन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पत्र्यां पीडयित्वा विनिहरित् ।

१ 'शुषिर' इति पाठः. २ 'स्त्राववि' इति पाठः. ३ 'अस्थि-
 नष्टे,' 'अस्थिसं न परं,' 'अस्थिदृष्टे' 'अस्थिलम्बं नरं' पाठाः.

इत्यक्षक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

तथाऽप्यक्षक्ये वारङ्गं वक्त्रीकृत्य धनुर्ज्या ।

सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्या वाजिनः कक्षयाऽथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यम्

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

बद्धा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

अथधुम्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ।

मुद्राराहतया नाड्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

तेरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ।

पक्षाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिहरेत् ॥ ३४ ॥

दुष्ट्वातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥

विसेनात्ते ततः शल्ये बिसं सूत्रं समं हरेत् ।

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम् ॥ ३६ ॥

आनयेज्जातुषं कण्ठात्

जतुदिग्धौमजातुषम् ।

१ 'मयेद्यथा' इति पाठः. २ 'तेनैव वा नये' इति हेमाद्रिः.
'दिग्धम' इति पाठः.

केशोण्डुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
सहसा सूत्रबद्धेन वमतः

तेन चेतरेत् ।

भक्षक्यं सुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ॥ ३८ ॥

अप्पानस्कन्धघाताभ्यां प्रासशल्यं प्रवेशयेत् ।

सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ३९ ॥

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।

वामयेद्यामुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥ ४० ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वाऽऽचूषयेत् वा ॥ ४१ ॥

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्प्लवणाम्बुना ।

शुक्लेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ४२ ॥

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ।

ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ ४३ ॥

मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तवालोपलानि न ।

विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासजी ।

शल्ये मांसावर्गादे चेत्स देशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥

१ 'केशोण्डुकेन,' 'केशाण्डुकेन,' 'केशाण्डकेन' इति पाठाः.

२ 'वामयेद्याऽऽमुखं,' 'वामयेद्यामुखं,' 'वामयेद्या मुखं' इति पाठाः.

३ 'येत्तदा' इति पाठः. ४ 'शुक्लेन' इति पाठः, ५ 'लादि न'

इति पाठः. ६ 'दे च स' इति पाठः.

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणबृंहणैः ।
 तीक्ष्णोपनाहपानाञ्जघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेच्छूल्यं पाटनैषण्मेदनैः ।
 शल्यप्रदेशयन्नाणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ॥ ४७ ॥
 तैस्त्रैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ ४७ १/२ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकाच्छ्वयथुपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ।
 शोफोऽल्पोऽल्पोष्मरुक्षसामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिचाततः ।
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भकः ॥ ३ ॥
 संरम्भारुषिदाहोषातृङ्ग्वरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विष्यन्दयस्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वेऽर्धेपवेगता ग्लानिः पाण्डुता बलिसम्भवः ।
 नामोऽन्तेषूच्चतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥

१ ‘कर्शनवृ’ इति पाठः. २ ‘णपीडनैः’ इति पाठः. ३ ‘ततो
 हरेत्’ इति पाठः. ४ ‘कृचाम’ इति पाठः. ५ ‘रूपवेदना’
 इति पाठः. ६ ‘ग्लानि’ इति पाठः.

स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्त्राविवाम्भसः ।
 शूलं नर्तेऽनिलाद्वाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सञ्शोणितैः ।
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥
 वलीभिराश्रितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥
 पक्कलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
 त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं धनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।
 अल्पसर्वेऽबले बाले पाकाद्वाऽत्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
 दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 आमच्छेदे सिरास्त्रायुष्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्त्राव्वसृगामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।
 यश्छिन्नस्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥
 श्वपचाशिव विज्ञेयौ तावन्निश्चितकारिणो ।
 प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

१ 'श्याम' पाठः. २ 'पाके चाल्यर्थे' पाठः. ३ 'तृणो-
 लुप', 'तृणोच्चय', 'तृणोपल' पाठाः. ४ 'णश्चेष्टं' पाठः.

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।
 अथाहतोपकरणं वैद्यः प्राञ्जुखमातुरम् ॥ १६ ॥
 सम्मुखो यन्नयित्वाऽऽशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ।
 अनुलोमं सुनिक्षितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
 सकृदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्पि ।

पाटयेत् अङ्गुलं सम्यग्अङ्गुलद्वयङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥
 एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
 अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥
 यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।
 शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ॥ २१ ॥
 असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।
 तिर्यक्छिन्ध्यालुलाटभूदन्तचेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
 कुक्षिकक्षाक्षिकटौष्टकपोलगलवङ्गणे ।
 अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्त्रायुविपादनम् ॥ २३ ॥
 शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।
 आश्वास्य परितोऽङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥
 क्षालयित्वा कषायेण श्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

१ 'यतो यतो गति,' 'यतो दोषगति' इति पाठौ.

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिङ्गुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥
 धूपयेत्पटुपट्टग्रन्थानिम्बपत्रैर्घृतमुतैः ।
 तिलकल्काज्यमधुभिर्ब्रथास्वं भेषजेन च ॥ २६ ॥
 दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।
 घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥
 निधाय युक्तया बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
 पार्श्वे सम्येऽपसम्ये वा नाधस्ताच्चैव चोपरि ॥ २८ ॥
 शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
 धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्बलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥
 कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
 बलिं चोपहरेत्तेभ्यः

सदा मूर्ध्ना च धारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
 वचां छत्रामतिछत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥
 ततः 'ब्रह्मविनेहोक्तं' तस्याचारं समादिशेत् ।
 दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरागरूक्षशोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितक्षुते ।
 शुक्ले ग्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 (व्रणे श्रयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

१ 'हित' इति पाठः. २ 'सुवि' पाठः. ३ 'रं सम्यग्रक्षां'
 पाठः. ४ 'निवृत्तये' पाठः. ५ 'ब्रह्मविधानोक्तं' पाठः.
 ६ मुशुतानुसारी () चिह्नितोऽयं श्लोकः क्वचित्पठ्यते.

तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १)
 भोजनं च यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
 मसूरमुद्रतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥
 बालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।
 कारबेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥
 सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
 जीर्णशाल्योदनं क्षिग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुजानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।
 अक्षितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णाश्वनिलादीनां बिभ्रमो बलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवं धान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसमजाङ्गलम् ।
 क्षीरेक्षुबिकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यश्चान्यदपि बिभ्रमि बिदाहि गुरु शीतलम् ।
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥
 मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्रणम् ।
 बालोक्षीरैश्च बीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
 न तु देन्न च कण्डूयेच्छेष्टमानश्च पालयेत् ।
 क्षिग्धबृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

१ 'मुष्णं द्रवोत्तरम्' पा. २ 'अजीर्णं त्व' पा. ३ 'जास्त्रावदा'
 पाठः. ४ 'बालो' पाठः. ५ 'येच्छयानः परिपाल' पाठः.
 ६ 'सिद्धबृद्ध' इति पाठः.

आश्रयान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।
 तृतीयेऽङ्गि पुनः कुर्याद्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥
 प्रक्षारणादि, दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
 तीव्रव्यथो विप्रथितक्षिरात्संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥
 क्षिग्रधां रुक्षां श्लथां गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम् ।
 व्रणे न दद्यात्कल्कं वा

क्षेहात्क्लेदो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रोऽप्याहरणं शोणितागमः ।
 श्लथातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मान् वधवर्षणम् ॥ ४६ ॥
 सपूतिमांसं सौत्स्न्यं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
 व्रणं विशोध्यच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥
 व्यम्बलं तु पादितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
 भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥
 सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानमिघातजान् ।
 मेदोर्जाक्षिप्तितान् ग्रन्थीन् हस्ताः पालीश्च कर्णयोः ४९
 शिरोक्षिप्तनासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु ।
 ग्रीवाललाटमुष्कस्फिब्धोदूपायूदरादिषु ॥ ५० ॥
 गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ।
 न तु वङ्गणकक्षादावल्पमांसे चले व्रणान् ॥ ५१ ॥
 वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् क्षारविषाभिजान् ।

१ 'दुर्न्यस्तैर्व्र' इति पा. २ 'व्रणं शोधयते शीघ्रं' इति पा.
 ३ 'विशोधिभिः' इति पा. ४ 'मांसचलान् व्र' इति पाठः.

सौम्येक्षलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥
 प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेद्य स्वनिवेशने ।
 सन्ध्यस्थि च स्थिते रक्ते स्नात्वा सूत्रेण बल्कलैः ॥ ५३ ॥
 सौम्येक्ष दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।
 सौम्येक्षित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥
 अञ्जनक्षौमजमषीफलिनीशङ्खकीफलैः ।
 सरोध्रममधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्वन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥
 व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवौबलित्य तम् ।
 सञ्जातरुधिरं सौम्येत्सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥
 बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।
 भाविकाजिनकौशेयमुष्णं, क्षौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥
 शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासर्क्षाद्युवल्कजम् ।
 ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥
 भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।
 स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दक्ष पञ्च च ॥ ५९ ॥
 कोशस्वच्छिकमुत्तोलीचीनदामानुबेहितम् ।
 खट्वाविबन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गगोष्फणाः ॥ ६० ॥
 यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।
 (*विदध्यात्तेषु तेष्वेव कोशमङ्गुलिपर्वसु ।

१ 'साम्ना' इति पाठः. २ 'सान्तयि,' 'शान्तयि' इति पाठौ.
 ३ 'खावबल्क' इति पाठः. * () चिह्निताः श्लोकाः कचिदत्र
 पठ्यन्ते.

स्वस्तिकं कर्णकक्षादिस्तनेपूक्तं च सन्धिषु ॥
 मुक्तोर्ली मेढ्रीत्रादौ युञ्ज्याच्चीनमपाङ्गयोः ।
 सम्बाधेऽङ्गे तथा दाम, शाखास्वेवानुवेष्टितम् ॥
 खट्वां गण्डे हनौ शङ्के, विबन्धं पृष्ठकोदरे ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रे स्थगिकामघ्नवृद्धिषु ॥
 वितानं पृथुलाङ्गादौ तथा शिरसि चेरयेत् ।
 विलम्बिनि तयोत्सङ्गं, नासौष्ठविबुकादिषु ॥
 गोष्फणं सन्धिषु तथा, यमकं यमिके व्रणे ।
 वृत्तेऽङ्गे मण्डलाख्यं च, पञ्चाङ्गीं चोर्ध्वजत्रुषु ॥)
 यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥
 बङ्गीयाङ्गादमूर्हस्फिकक्षावङ्गणमूर्धसु ।
 शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥
 समं मेहनमुष्के च, नेत्रे सन्धिषु च श्रुथम् ।
 बङ्गीयाच्छिलयिलस्थाने वातश्लेष्मोन्नवे समम् ॥ ६३ ॥
 गाढमेव समस्थाने, भृशं गाढं तदाशये ।
 शीते वसन्तेऽपि च तौ मोक्षणीयौ ज्यहाज्यहात् ॥ ६४ ॥
 पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।
 समस्थाने श्रुथो, नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥
 सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे क्षरदि चेज्यते ।
 अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥
 दुष्टीमवेष्टिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहमेघजम् ।

१ 'तदाशये' इति पाठः. २ 'न्ते व तथा मो' इति पाठः.

कृच्छ्रेण शुद्धिं रुद्धिं वा याति रुद्धो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥
 बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।
 छिन्नस्त्रायुसिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥
 दन्तानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।
 उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुहः ॥ ६९ ॥
 समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।
 स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।
 भ्रजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
 धौतैरककेशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।
 कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाश्चोन्दुरुषिषे क्षारदग्धा विषान्विताः ।
 बन्धनीया न मांस्याके गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥
 क्षीर्यमाणाः सखदाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।
 अरक्षया व्रणे यस्मिन् भक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफास्त्रसंलवान् ।
 सुरसादिं प्रयुजीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरजार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेइया वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।
 न चैनं त्वरमाणोऽन्त्रः सदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥

१ 'पीडयेत्' पा. २ 'उद्धृतौष्ठः' पाठः, ३ 'भ्रजीर्णातक' पाठः.

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।
 रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हर्षं क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्बसम्भवात् ।
 भादरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥
 उत्पद्यमानासु च तासु तासु
 वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।
 तैश्चैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
 दालोचयन् बिस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥”

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराशिकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
 छेद्यमेधादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
 दुःखावधार्यशब्देषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।
 अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
 स पेयोऽर्शोभिसादाश्मगुल्मोद्वरगरादिषु ।
 योज्यः साक्षान्मवशिष्टबाह्यार्शःकुष्ठसुतिषु ॥ ३ ॥
 भगन्दरोर्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।
 न सूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चैलेऽबले ॥ ४ ॥
 ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।

तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
 भीरुगर्भिण्युतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ।
 अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिसर्मेसु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ।
 देशेऽल्पमांसे वृषणमेढ्रोत्तोनखान्तरे ॥ ७ ॥
 धर्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 भ्रूवर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाभितिल्वकान् ।
 सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातकीश्चतस्रश्च शूलं नालं यवस्य च ।
 निघाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततस्त्रिलानां कुतलैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गालवेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।
 यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेच्छौशां विघट्टयन् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥

१ 'शूलनालं' इति पाठः. २ 'कुन्तालै', 'कुतिलै' इति पाठौ.

शुक्लीः क्षीरपकं वाङ्मर्माभीश्वायसमाजने ।
 कृत्वाऽभिवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिमे ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
 श्लक्ष्णं शकृदक्षशिशिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ।
 परितः सुतरां चातो द्रव्या तमवधद्वयेत् ॥ १८ ॥
 सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बहुदैर्लहवदनः ।
 अवतार्य तदा शीतो यवराक्षावयोमये ॥ १९ ॥
 स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥
 तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषाधचाः ।
 स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
 तालपत्री विडं चेति, सप्तरात्रात्परं तु सः ।
 योज्यः

तीक्ष्णोऽनिश्लेष्ममेदोजेष्वबुंदादिषु ॥ २२ ॥
 मध्येष्वेष्वेव मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।
 बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

१ 'नाभीश्वा' इति पाठः. २ 'क्षाराच्छे' इति पाठः.
 ३ 'यदा तिष्ठे' इति पाठः. ४ 'शीते' इति पाठः. ५ 'विडङ्गं
 च सप्त' इति पाठः. ६ 'मध्येष्वेव च मध्यो', 'मध्येष्वेषु च
 मध्यो' इति पाठौ.

नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
 आचूषश्चिव संरम्भाद्वाग्रमापीडयश्चिव ॥ २५ ॥
 सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
 कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥
 क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्त्रावितेऽथवा ।
 क्षारं शलाकया दत्त्वा श्लोतेप्रावृतदेहया ॥ २७ ॥
 मात्राशतमुपेक्षेत

तत्राग्निःस्वानृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्मुञ्ज्य पिचुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पञ्चपत्रतनुः क्षारलेपो, प्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुच्चैर्म्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधैर्यः पञ्चाशत्

तद्वददर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं घृतमध्वक्कं तत्पयोमस्तुकाजिकैः ॥ ३१ ॥

-
- १ 'तप्रावित' इति पाठः. २ 'अस्याग्र' इति पाठः.
 ३ 'धार्य', 'धार्याः' इति पाठौ. ४ 'नाञ्च ५' इति पाठः.

निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
 अभिव्यन्दीर्णि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥
 यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।
 धान्याम्लबीजयष्ट्याह्नितिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
 तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।
 पक्वजम्ब्वसितं सन्नं सम्यग्दग्धम्
 विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्वाद्यैर्दुर्दग्धम्
 तं पुनर्दहेत् ।

अतिदग्धे क्षवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥
 गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।
 पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य श्वातनाद्भुवम् ॥ ३६ ॥
 नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।
 भवेच्च विषयाज्ञानम्

तद्वच्छ्रोत्रादिकेऽपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लैपो मधु घृतं तिलाः ।
 वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥
 अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
 यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

१ 'जम्बूनिभं स' इति पाठः. २ 'तत्पुन' इति पाठः.

३ श्वातनं 'ध्रुवम्', 'सदनाद्भु', 'सदनं ध्रु' इति पाठाः.

(विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युतुल्यः
क्षारो भवेदल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्पगनुप्रयुक्तो
रोगाग्निहन्यादचिरेण घोरान् ॥)

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्वधानामसम्भवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।
मषाङ्गलानि मूर्धार्तिमन्यकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।
अशोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुमेहजाम्बवौष्ठगुडादिभिः ।
श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्कावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्तैरेव

न दहेत्क्षारैर्वारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोतामं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

१ () सुश्रुतानुसारी श्लोकोऽयं क्वचित् पठ्यते. २ 'त्युक्त्वः
क्षारो भवत्यल्प' इति पाठः. ३ 'रवर्जितान्' इति पाठः.

चतुर्धा तत्तु तुच्छेन सह

तुच्छस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीघ्रोषं दुर्दग्धम्

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

सिरादिनाशस्तृष्णमूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।

तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ॥ ४९ ॥

स्थानेऽस्त्रे वेदनाऽत्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ५० ॥

सम्यग्दग्धे तैवक्षीरिप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिबत्त्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

(शैब्यक्षाराग्रयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम् ।

अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान् सम्यगवधारयेत् ॥)

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥”

समाप्तं चेदं प्रथमं सूत्रस्थानम् ।

१ ‘तुत्थेन’ इति पाठः. २ ‘तुत्थस्या’ इति पाठः. ३ ‘तु-
गाक्षीरि’ इति पाठः. ४ () निहितः श्लोकोयं केषुचित्पुस्तकेषु
पठ्यते. ५ ‘सूत्रिताः’ इति पाठः.

अष्टाङ्गहृदयम् ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिषारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥

तेजो यथाऽर्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्त्वभावता ।

नानायोन्याकृतीः सत्त्वो भस्तेऽतो हुतलोहवत् ॥ ४ ॥

अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये क्लीबः

शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥

१ ‘कर्मफलनोदि’ इति पाठः.

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बहुपत्यता ।
 वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥
 मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति ग्र्यहम् ।
 वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥
 पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविशेन सङ्गता ।
 शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
 वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।

रोग्यल्पायुरधम्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥
 वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाङ्गयम् ।
 बीजासमर्थं रेतोस्रम्

स्त्रलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं, श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
 पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां, क्षीणं मातृतपित्ततः ॥ ११ ॥
 कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविश्रमम् ।
 कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधम्

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातुकीपुष्पस्त्रिदोषादिमार्जुनसाधितम् ।
 पाययेत्सर्पिरथवा विपक्रमसनादिभिः ॥ १३ ॥
 पलाशभस्मादमभिदा ग्रन्थ्यामे

पूयरेतसि ।

परुषकवटादिभ्याम्

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

“स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥”

संशुद्धो विद्वद्भे सपिर्हिङ्गुसेव्यादि(भिः)साधितम् ।

पिबेत्

ग्रन्थ्यार्तवे पाठाभ्योषवृक्षकजं जलम् ॥ १५ ॥

पेयं कुणपपूयास्ते चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुह्यारोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १६ ॥

शुक्रं शुक्रं गुरु स्निग्धं मधुरं बहलं बहु ।

घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भाय

आर्तवं पुनः ॥ १७ ॥

लाक्षारसशशाङ्गाभं धौतं यच्च विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ॥ १८ ॥

स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।

नरं विशेषाक्षीराज्यैर्मधुरौषधैः संस्कृतैः ॥ १९ ॥

नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।

क्षौमप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराम् ॥ २० ॥

तत्साक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादतुमतीं स्त्रियम् ।

पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा, तथा ॥ २१ ॥

१ ‘शुद्धं शुक्रं गु’ इति पाठः, २ ‘वसाधितैः’ इति पाठः.

३ ‘क्षामां प्र’ इति पाठः.

ऋतावतीते 'योनिः, सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।
 मासेनौपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २२ ॥
 ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिर्मुखाद्भुदेत् ।
 ततः पुष्येक्षणादेव कल्याणभ्यायिनी श्यहम् ॥ २३ ॥
 मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २४ ॥
 पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥ २५ ॥
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ।
 ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्त्रोऽत्र निन्दिताः ॥ २६ ॥
 एकादशी च, युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २७ ॥
 नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २८ ॥
 सन्तो ब्राह्मरपत्यार्थं दम्पत्योः संक्रतिं रहः ।
 दुरपत्यं कुलाङ्गरो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ २९ ॥
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३० ॥
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाख्योदनाशितः ।

१ 'योनिः स्याच्छुक्रं' इति पाठः. २ 'नान्तः' इति पाठः.
 ३ 'मुखं नयेत्' इति पाठः. ४ 'कर्शनम्' इति पाठः. ५ 'स-
 क्तं' इति पाठः.

प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥ ३१ ॥
 आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
 तैलमाषोत्तराहारा तत्र मग्नं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 ॐ अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां
 दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।
 ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽग्निर्नौ ।
 भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३३ ॥
 साम्बयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।
 उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥
 तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
 लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ३५ ॥
 तृसिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्त्राननुबन्धनम् ।
 हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृह्मलानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।
 गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।
 पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाऽथवाऽऽयसम् ॥ ३८ ॥
 कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
 गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ३९ ॥

- १ 'अहि' इति पाठः. २ 'ता वाग्दधातु' इति पाठः.
 ३ 'गौ पुत्रं वीरं दधातु मे' इति चरकः. ४ 'संवसेतां' इति
 ५ 'माभितैः' इति पाठः. ६ 'योन्यां' इति पाठः.

पिबेत्पुन्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४० ॥
 पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्रामे दुहितृवाञ्छया ।
 पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 नासयाऽऽस्येन वा पीतं वटशुक्लाष्टकं तथा ।
 भोषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरूपयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भघृक् ।
 नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
 अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
 अकालजागरस्वप्नं कठिनोत्कटकासनम् ॥ ४४ ॥
 शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
 उपवासोऽध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४५ ॥
 रक्तं निर्वसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
 उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४६ ॥
 तथा रक्तक्षुतिं शुद्धिं वस्तिमामासत्रोऽष्टमात् ।
 एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्निषेत् वा ॥ ४७ ॥
 वातलेश्च भवेद्गर्भः कुक्षान्धजडवामनः ।
 पित्तलैः खलतिः पिङ्गः, श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४८ ॥
 व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरसीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।

१ 'वटशुक्ला', 'वटशुक्ला' इति पाठौ. २ 'वायं व्यायामं भा'
 इति पाठः. ३ 'त्वत्कुट', 'नोत्कुट' इति पाठौ. ४ 'सादिनी'
 इति पाठः. ५ 'विवसनं' इति पाठः. ६ 'एव गर्भः' इति पाठः.

द्वितीये मासि कललादनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ४९ ॥
पुंस्त्रीक्रीबाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य कक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा च्छर्दिरोषकः ॥ ५० ॥
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
भ्रम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ५१ ॥
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ।
देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥
श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५४ ॥
मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां, चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे ज्ञायुसिरारोमबलवर्णनस्त्वचाम् ॥ ५७ ॥
सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

१ 'कुक्षौ मू' इति पाठः. २ 'होऽन्ने' इति पाठः. ३ 'विधा-
रणम्' इति पाठः. ४ 'वैविज्ञानं सू' इति पाठः.

कण्डूं विदाहं^१ कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ॥ ५८ ॥
 नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ।
 सिद्धमल्पपटुस्त्रेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ५९ ॥
 चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूर्ध्वस्तनोदरम् ।
 श्रेष्ठया वैणहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६० ॥
 भध्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत्पुनः ॥ ६१ ॥
 दावीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
 ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्री मुहुः क्रमात् ॥ ६२ ॥
 तेन तौ म्लानमुर्वितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोनवस्थानाञ्चारी संशयिता भवेन् ॥ ६३ ॥
 क्षीरपेया च पेयाऽत्र सघृताऽन्वासनं घृतम् ।
 मधुरैः साधितं शुचै पुराणशकृतस्तथा ॥ ६४ ॥
 शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
 शताङ्गाकल्कितो बस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६५ ॥
 तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६६ ॥
 शतश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्त्रेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६७ ॥
 तत एव पिबुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
 वातपत्रभङ्गाग्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६८ ॥

१ 'तौ स्यातामत्र न' इति पाठः. २ 'हितम्' इति पाठः.

निःक्षेहाङ्गीं न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वेष्टिनी ॥ ६९ ॥
 पुष्पामदौर्हृदप्रभरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७० ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ७१ ॥
 ह्रीबं तत्सङ्करे, तत्र मध्यं कुक्षौः समुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोष्णमात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७२ ॥
 प्राक् चैव नवमान्मासात् सा सूतिगृहमाश्रयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७३ ॥
 तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
 अश्वःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिभ्यश्च क्लमः ॥ ७४ ॥
 अश्वोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृदस्तिवङ्गुणे ॥ ७५ ॥
 योनिमेदरुजातोदस्फुरणज्वणानि च ।
 आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकक्षुतिः ॥ ७६ ॥
 अथोपस्थितगर्भा तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्थपुष्पामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥ ७७ ॥
 पायवेत्सघृतां येषां
 तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आभुप्रसविधमुत्तानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ॥ ७८ ॥
 अथो नामेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
 गर्भः प्रयात्यबागेवं, तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ ७९ ॥
 आविश्य जठरं गर्भो बस्तेरुपरि तिष्ठति ।
 आभ्योऽभित्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८० ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसारयेत् ।
 मूदु पूर्वं प्रवाहेत् बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१ ॥
 हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥ ८२ ॥
 धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
 हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८३ ॥
 सुवर्चलां विशल्यां वा जराश्वपतनेऽपि च ।
 कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥ ८४ ॥
 कटीमाकोटयेत्पाण्यो स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं स्पृशेद्रेण्या मूर्ध्नि दद्यात्खुहीपयः ॥ ८५ ॥
 भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पस्वकुष्ठसर्षपैः ।
 पृथग्द्वार्यां समसौर्वां योनिलेपनधूपनम् ॥ ८६ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूषेण वा कुलस्थानां बाल्वजेनासवेन वा ॥ ८७ ॥
 शताङ्गासर्षपाजजीक्षिमुतीक्ष्णकचित्रकैः ।

१ 'साधयेत्' इति पाठः. २ 'योत्कृष्य' इति पाठः.

३ 'नित्व' इति हेमाद्रिः.

सहिष्णुकुष्ठमदनैर्मृत्रे क्षीरे च सार्धपम् ॥ ८८ ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाऽप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्पपकटिकतः ॥ ८९ ॥
 निरुहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ ९० ॥
 कुशला पाणिनाऽस्केन हरेत्कृसनस्नेन वा ।
 मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥
 मङ्गलाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
 धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
 अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥
 सूतिका क्षुद्रती तैलादृताद्वा महतीं पिबेत् ।
 पञ्चकोलकिर्नी मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ९४ ॥
 वातघ्नौषधतोयं वा, तथा वायुर्न कुप्यति ।
 विनुध्यति च दुष्टाक्षं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ९५ ॥
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्षं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥
 जीर्णे स्नाता पिबेत्पेयां पूर्वोक्तांषधसाधिताम् ।
 त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्राथेन साधिता ॥ ९७ ॥
 हिता यवागूः स्नेहाख्या सात्म्यतः पयसाऽथवा ।
 ससरात्रात्परं चैस्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥

१ 'यथा' इति पाठः. २ 'चास्याः', 'वाऽस्याः' इति पाठौ.

द्वादशाहेऽनर्तिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
यत्नेनोपचरेत्सूतां, दुःसाध्यो हि तदामयः ॥ ९९ ॥
गर्भवृद्धिप्रसवस्कन्देदास्रस्रुतिपीडनैः ।
एवं च मासादध्यधोऽमुक्ताहारादियज्ञा ॥ १०० ॥
गतसूताभिधाना स्यात्पुनरार्तवदर्शनात् ॥ १००^१/_२ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्यापदं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
“गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽथ वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवस्ककस्ककाज्यले पितान् ।
धारयेद्योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनककान् ॥ २ ॥
शतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।
ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
लिङ्गात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।
पिबेत्कान्ताळाशालूकबालोदुम्बरवरपयः ॥ ४ ॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेशुभिः ।
पयसा रक्तशाल्यस्रमद्यात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसेर्वा जाङ्गलैः

१ ‘नैव योज’ इति पाठः. २ ‘तोऽपि वा’ इति पाठः.

शुद्धिर्ज चासोक्तमाचरेत् ।

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशीरगुह्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबलाः ।

कथिताः सलिले पानं तृणधान्यानि भोजनम् ॥ ८ ॥

मुद्रादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणाय च ।

लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ।

बिल्वादिपञ्चककाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥

मांसतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

लघुरज्जेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेशशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

स्नेहाच्चवस्तयश्चोर्ध्वं बल्यदीपनजीवनाः ॥ १३ ॥

सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्त्रवात् ।

वृद्धिमग्रामुबन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।

१ 'वाऽस्तो' इति पाठः, २ 'न्यादिभ्यो' इति पाठः.

३ 'हि सः' इति पाठः.

शोकोपवासरुक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥
 वाते कुक्षे कृशः क्षुष्येद्गर्भो नागोदरं तु तम् ।
 उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥
 तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।
 घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च स्नादयेत् ॥ १७ ॥
 तैरेव च सुभिक्षायाः क्षोभणं यानवाहनैः ।
 लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥ १८ ॥
 रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
 बालबिल्वं तिलान्माषान्सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥
 समेद्यमांसं मधु वा कठ्यभ्यङ्गं च शीलयेत् ।
 हर्षयेत्सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ २० ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत, नैव वा ।
 उदावर्तं तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
 योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।
 गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ॥ २२ ॥
 मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं ध्मातं भृशम्यथम् ।
 गर्भास्पन्दो भ्रमतृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ २३ ॥
 भरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।
 तस्याः कोष्णाम्बुस्तिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥
 गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
 घृतेन कल्कीकृतया शास्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

१ 'तत्' इति पाठः. २ 'मुतृप्तायाः' इति पाठः.

मञ्जयोगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत्यतेत् ।
अथापृच्छेश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यशात्मलिपिच्छया ।
हस्तेन शक्यं तेनैव

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आञ्छनोत्पीडसम्पीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।
आनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥
हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुम्नः प्रपद्यते ।
पादंन योनिमेकेन भुम्नोऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥
वित्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।
मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ।
पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
कक्षोरस्तालुचिबुकप्रदेशेऽन्यतमे ततः ।
समालम्ब्य दृढं कर्षेत्कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥
अभिन्नक्षिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।
बाहुं छित्त्वाऽससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
विदार्य कोष्ठमग्राणि बहिर्वा सन्निरस्य च ।
कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥
यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।
तत्तच्छित्त्वाऽऽहरेत्सम्यग्रक्षेत्राणी च यत्नतः ॥ ३५ ॥

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
 तन्नानल्पमतिस्तस्यादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 छिन्धाद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
 सहात्मना, न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥
 योनिसंवरणग्रंथमकलश्चासपीडिताम् ।
 पूत्युद्गारां हिमाङ्गीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ।
 एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
 योनिर्मुदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रक्षाम्यति ॥ ४० ॥
 दीप्यकातिविषारास्त्राहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा(तां)पाययेत्ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घृतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं, सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
 साधं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 क्षिरीषककुम्भकायपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥

१ 'मष्कल', 'मकल', 'मकल' इति पाठाः. २ 'तेजनीः'
 इति पाठः.

स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चकतः ॥ ४७ ॥
निष्कायभागो भागश्च तैलस्य तु चतुर्दशः ।
द्विमेदादारुमज्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
कालानुसार्यांशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीचरारसैः ।
शताह्वाक्षपंपण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिहृत्क्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
अवरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघाताच्चवृद्धिजित् ।
धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
बस्तिद्वारे विपश्चायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोदरेच्छिशुम् ॥ ५३ ॥
मधुकं शाकबीजं च पयस्यां सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्तान्नवल्ली क्षतावरी ॥ ५४ ॥
वृक्षादनी पयस्यां च लुता सोत्पलसारिवा ।

१ 'सायंशै', 'सारीशै' इति पाठौ. २ 'स्थिक्वत' इति पाठः.

३ 'स्याश्मर.' इति पाठः. ४ 'ता चोत्पल' इति पाठः.

अनन्ता सारिवा रास्त्रा पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥

बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुक्लत्वचा घृतम् ।

पृष्णिपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिंता ।

ससैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥

क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे खवति योजयेत् ।

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ ५८ ॥

मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।

नवमे सारिधानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥

योजयेद्दशमं मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।

अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

अवस्थितं लोहितमङ्गनाया

वातेन गर्भं भ्रुवतेऽनभिज्ञाः ।

गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः

स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

गर्भं जडा भूतहतं वदन्ति

मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।

भोजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थै-

र्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥”

१ ‘अहमधु’ इति पाठः. २ ‘रिशृङ्ग’ इति पाठः. ३ ‘बला’
इति पाठः. ४ ‘ग्विजैः’ इति पाठः.

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“शिरोऽन्तराधिद्वौ बाहू सक्थ्नीति समासतः ।

षष्ठमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद्रुणाः ।

स्वानिलाद्गन्धभुवाम्

एकगुणवृत्त्यन्वयः परे ॥ २ ॥

तत्र स्वात् स्वानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।

वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वहेर्द्वैर्ग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥

आप्या जिह्वारसकृदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैतृकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

सात्त्व्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्रधर्मरुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानकुहम्भमत्सरम् ॥ ७ ॥

तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

इति भूतमयो देहः

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

१ ‘लाङ्ग्यमुन्मूषेक’पा. २ ‘वृद्ध्याऽन्वयः’पा. ३ ‘आत्मज्ञ वि’ पा.

पच्यमानात्प्रजाप्यन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव ।
 धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वस्वमूष्मणा ॥ ९ ॥
 श्लेष्मस्त्राद्यपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।
 ताः सप्त

सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥
 कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ।
 शर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्धेषु हृदयं क्लोम फुफ्फुसम् ।
 यकृत्प्लीहोन्दुकं वृक्कौ नाभिर्दिग्माश्रवस्तयः ॥ १२ ॥
 दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
 कण्ठोऽक्षं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ १३ ॥
 जालानि कण्ठराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
 षट् कूर्चाः सप्त सैविन्यो मेढूजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥
 शैलेण ताः परिहरेच्चतस्रो मांसरजवः ।
 चतुर्दशास्थिसङ्घाताः, सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥
 अस्यां शतानि वैष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।
 धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह, सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥
 दशोत्तरं

सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।

१ 'स्याद्यः क्र' इति पाठः. २ 'सैविन्यो' 'सेविन्यो' इति
 पाठौ. ३ 'श्लेणैताः' इति पाठः. ४ 'षष्ठीनि त्री' इति पाठः.

स्त्रीणां नवशती

पञ्च पुंसां पेशीशतानि तु ॥ १७ ॥

अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसर्माश्रिताः ।

दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥

रसात्मकं वहन्योजस्तश्चिद्वदं हि चेष्टितम् ।

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥

भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

तत्रैकैकं च शाखायां शर्त्तं, तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥

मिरां जालम्भरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां, तासां द्वे द्वे तु वङ्गणे ॥ २१ ॥

द्वे द्वे कटिकतरुणे शङ्खेणाष्टौ स्पृशेत् ताः ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत्तयोः ॥ २२ ॥

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ न शङ्खेण परास्पृशेत् ॥ २३ ॥

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शङ्खेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथाऽपालापयोरपि ।

ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मध्ये कृत्वाटिके ॥ २६ ॥

१ 'स्त्रायोर्नव' इति पाठः. २ 'कैकत्र शा' इति पाठः.

३ 'येत्तिराम्' इति पाठः. ४ 'पार्श्वगे' इति पाठः.

विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

हन्वोः षोडश, तासां द्वे सन्धिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।

द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्माणी ॥ २९ ॥

द्वे द्वे, अपाङ्गयोर्द्वे च तासां षडिति वर्जयेत् ।

नासानेत्राश्रिताः षष्टिललाटे, स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥

तन्मैकां, द्वे तथाऽऽवर्तौ, चतस्रश्च कचान्तगाः ।

सप्तैवं वर्जयेत्तासाम्

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दबोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिताः ।

द्वे शङ्खसन्धिगे तासाम्

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुल्लेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥

अवेध्यान्तत्र कार्त्तुर्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।

सङ्कीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिवु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥

तासां शतानां सप्तानां पादोऽर्धं बहते पृथक् ।

बाहपित्तकफैर्मुहं शुद्धं चैवं स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।
तत्र दयावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात्सिराः ॥ ३६ ॥
प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्त्रं वहन्ते
पित्तशोणितम् ।

स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः
कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यः क्षिग्धाः स्थिराः शीताः
संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।
गूढाः समस्थिताः क्षिग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥
धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुरस्ररा ।
ताभिः परिवृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥
ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पादवास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।
जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
प्राणधातुमलाग्भोजनवाहीनि

अहितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय, विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥
आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥
 अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
 विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥
 विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविसृतानि च ।
 द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥
 व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाध्मानवमिज्वराः ।
 प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
 स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
 रुद्धस्य शक्यं यत्नेन सद्यःक्षतविधानतः ॥ ४८ ॥
 अक्षस्य पक्त्रं पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
 दोषधातुमलादीनामूष्मेत्याग्नेयशासनम् ॥ ४९ ॥
 “वामपार्श्वीश्रितं नाभेः किञ्चित्सूर्यस्य मण्डलम् ।
 तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थबीपवत् ।”
 तदधिष्ठानमक्षस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
 सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराङ्गया ॥ ५० ॥
 आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
 स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ॥ ५१ ॥
 भुक्तमामाशये रुध्वा सा विपाक्य नयत्यधः ।
 बलवत्यबला त्वक्त्वमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥
 ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

वृषितेऽग्रावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥
 यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।
 तत्राग्निर्हेतुराहाराण्यपकाद्रसादयः ॥ ५४ ॥
 अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहतम् ।
 द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं कोष्ठेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥
 सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
 औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥
 आदौ षड्समप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
 फेनीभूतं कफं, चातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥
 पित्तमामाशयात्कुर्याच्चयवमानं, द्युतं पुनः ।
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतम् ॥ ५८ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
 पञ्चाहारगुणान्स्थान् स्थान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥
 यथास्वं ते च पुष्पन्ति पक्वा भूतगुणान् पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥
 किट्टं सारैश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।
 तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्यादनं शकृत् ॥ ६१ ॥
 सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्रूर्ध्वः प्रजायते ।

१ 'कोष्ठे' इति पा. २ 'फेनभूतं' इति पा. ३ 'पुष्पन्ति' पा.
 ४ 'रस्तवा पक्' पा. ५ 'मेदोऽस्ति मेदसः' पा. ६ 'प्रसादजः' पा.

कफः पित्तं मूलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
 खेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ।
 प्रसादकिटौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छेतः ॥ ६४ ॥
 परस्परोपसंस्तम्भाद्धातुखेहपरम्परा ।
 केचिदाहुरहोरात्रात्पृष्ठहादपरे, परे ॥ ६५ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाककर्मादिभिः ।
 सन्तता भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥
 वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
 प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि मेषजम् ॥ ६७ ॥
 ध्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
 युगपत्सर्वतोऽज्जलं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
 क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सजति यत्र सः ।
 तस्मिन्निष्कारं कुरुते स्वे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥
 दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।
 अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥
 अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्तूणामधिको मतः ।
 तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयबुद्धिक्षयात्मकाः ॥ ७१ ॥
 तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
 पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ द्वायुर्बलस्थितिः ॥ ७२ ॥

१ 'मलः' इत्यरुणः. २ 'म्भा धातु' इति पाठः. ३ 'मासा-
 त्प्रयाति' इति पाठः. ४ 'मादिति' इति पाठः. ५ 'सन्तत्या'
 इति पाठः. ६ 'प्रभाषात्तु' पाठः. ७ 'शुक्रं प्रकु' पाठः.

समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
 पित्ताभिमृच्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते ॥ ७३ ॥
 समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
 यः पचेत्सम्यगेवाहं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
 विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यग्वाऽपि चिरात्पचेत् ।
 तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
 मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपैयुक्तं चिरात्पचेत् ।
 कृत्वाऽऽस्यशोषाटोपाघ्नकृजनाध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥
 “शान्तेऽमौ म्रियते, युक्तं चिरं जीवत्यनामयः ।
 रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्माच्चिरुच्यते ॥”
 सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
 तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
 धनस्कृतसृत्तूथं च कालजं, युक्तिकृतं पुनः ।
 विहासहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
 देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाग्रलः स्वल्परोगदः ।
 भानूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥
 मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ।
 रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाक्षलिवर्धितम् ॥ ८० ॥
 पृथक् स्वप्नसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ।
 द्वावज्जली तु सन्न्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥ ८१ ॥

१ ‘समस्तु साः’ अरुणः. २ ‘म्यगेवाशु सम्यगेव चि’ इति
 पाठः. ३ ‘पभुक्तं’ इति पाठः.

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयतुंषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

विभुत्वादाशुकारित्वादलित्वादन्यकोपनात् ।

स्वातन्त्र्याद्दुर्गुरोगत्वाद्वोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायोऽत एव पचनाध्युषिता मनुष्या

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा-

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पवित्तबलजीवितनिद्राः

सम्पत्सक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा

गीतहाससृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुराम्लपटूष्णसात्म्यकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्या

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां स्वरधूसराणि

वृत्तान्यचारुणि स्मृतोपमानि ।

१ 'ल्पवित्त' इति पाठः. २ 'सक्तकृजी' इति पाठः

३ 'याना' इति पा. ४ 'वैषां' इति पाठः.

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते

शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

धन्या मत्सराध्माताः स्तेनाः प्रोद्धत्तपिण्डिकाः ।

शृगालोद्भृगुध्रासुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मा-

त्पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्गिवक्रः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ९० ॥

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः

सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो

भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥ ९१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो

नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पलिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिकशीतम् ॥ ९२ ॥

घर्मेद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-

भूर्युषारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ।

सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्पलाशान्

दिग्दाहोल्काविधुदर्कानलांश्च ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां
तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मधेन रवेश्च भासा
रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारैर्यक्षानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो
गूढस्निग्धश्छिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।

क्षुत्तृद्धुःक्षक्लेशघर्भैरतप्तो
बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यमन्धः ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशिरकाण्डशस्त्र-
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा
महाललाटो घननीलकेशः ॥ ९७ ॥ ३ ५

मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुदेहो
बह्मोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ।

धर्मात्मा वदति न निधुरं च जातु
प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ९८ ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्यर्यातो
जलदाम्भोधिमृद्वङ्गैर्सिंहघोषः ।

१ 'वैषा' इति पाठः. २ 'रक्षकानु' इति पाठः. ३ 'रुक्मर्मा'
इति पाठः. ४ 'यानो' इति पाठः. ५ 'जशङ्घो' इति पाठः.

स्मृतिमानभियोक्ताः गवान् विनीतो
 न च बालेभ्यश्चऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ १९ ॥
 तित्कं कपायं राण्डं कटुकोष्णरूक्ष-
 मल्पं शीतलं भुङ्क्ते बलवांस्तथाऽपि ।
 रक्तान्तर्भाष्यं पुश्चिग्धविशालदीर्घ-
 सुखं न्यक्तशुक्लसितपद्मलक्षः ॥ १०० ॥
 भक्ष्यं शीतलं व्याहारक्रोधपानाशनेहः
 प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।
 श्रान्तो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-
 नायों निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ १०१ ॥
 कलुर्विषश्चित्सुमगः सुलज्जो
 भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।
 स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमालां-
 स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥
 ब्रह्मरुद्रवरुणताक्षर्यहंसगजाधिपैः ।
 श्लेष्मन्निहृतरश्तुल्यास्तया सिंहाश्च गोवृषैः ॥ १०३ ॥
 प्रकृतीहृदयसर्वोत्था बृहद्वसर्वगुणोदये ।
 शौचातिशयक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत् ॥ १०४ ॥
 वयस्सुखोपशान्तिहालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।
 बुद्धिरात्मनस्तर्मेभ्यं तत्राबुद्धिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

२ 'विष्यः' इति पा. २ 'युयुक्तो दी' इति पा. ३ 'लक्ष्यः'

पा. ४ 'श्ली' पाठः. ५ 'सलज्जो' पा. ६ 'मौजसाम्' -

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं ॥
 न च यद्युक्तमुद्रिकैरष्टाभिर्निन्दितैर्नि ॥
 अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययै ॥
 सुखिग्धा शृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थि ॥ १४ ॥
 कलाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्कुमर्धेन्दुसन्निभम् ।
 कर्णौ मीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १५ ॥
 नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धघनपद्मणी ।
 उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनजुर्नासिका समा ॥ १६ ॥
 ओष्ठौ रक्तावनुवृत्तौ, महत्यौ मोक्षणे हनू ।
 महदास्यं, घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः सम ॥ १७ ॥
 जिह्वा रक्ताऽऽयता तन्वी, मांसलं चिबुकं महत् ।
 ग्रीवा हस्ता घना वृत्ता, स्कन्धानुन्नतपीवरौ ॥ १८ ॥
 उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि ससुन्नतम् ।
 तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताग्रमांसलम् ॥ १९ ॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 गूढवंशं बृहत्पृष्ठं, निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ २० ॥
 धीरः स्वरोऽनुनादी च, वर्णः स्निग्धः स्थिरग्रभः ।
 स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमधिकारि विपत्स्वपि ॥ २१ ॥
 उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
 आयामज्ञानविज्ञानैर्बर्धमानं शनैः शुभम् ॥ २२ ॥
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।

१ 'महत्पृष्ठं' इति पाठः. २ 'त्रं गर्भात्प्रवृत्ति नी' इति पाठः.

११६ ॥ अथैवायुः सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥

तैः पन्तान्यत्र्याण्यष्टौ यथोत्तरम् ।

नित्तं कः । क्षाराण्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥

मल्पं अस्परं गौरवसंयुतः ।

रक्तान्तशब्दान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥

सुखं च सुखं दुःखं च सेवते ।

अल्पवानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥

वासत्यग्रहचर्यकृतज्ञताः ।

सि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥ १२० ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“सप्तोत्तरं मर्मशतम्

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक्सप्तशोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोर्ध्वं सप्त च ।

मध्ये पादतलस्यादुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥

तलहृन्नाम रुजया तत्र विदस्य पञ्चता ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥

तस्योर्ध्वं अङ्गुले कूर्ध्वः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

गुल्फसन्धेरधः कूर्धशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
 जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्यकृत् ।
 जङ्घान्तरे त्विन्द्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥
 जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।
 जानुनरुयकुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोफकृत् ॥ ६ ॥
 उर्ध्वरूमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्तसङ्गयात् ।
 ऊरुमूले लोहिताक्षं हन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥
 मुष्कबङ्गणयोर्मध्ये विटपं पण्डताकरम् ।
 इति सक्रोस्तथा बाह्वोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
 कूर्परं जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्पुनः ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥
 स्थूलाग्रबद्धः सद्योन्नो विज्ञातवमनो गुदः ।
 मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिरल्पास्त्रमांसगः ॥ १० ॥
 एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।
 ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
 मूत्रस्त्राध्येकतो भिन्ने व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।
 देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ॥ १२ ॥
 नाभिः, सोऽपि हि सद्योन्नो

द्वारमामाशयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

१ 'म्भज्ञाण्यकृत्', 'म्भजाण्यकृत्' 'म्भस्त्राण्यकृत्' पाठाः
 २ 'ताख्यं' पा. ३ 'विटपं' इति चन्द्रः. ४ 'यः' चन्द्रः.

स्तनरोहितमूलाख्ये ब्रह्मले स्तनयोर्वदेत् ।
 ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥
 अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाख्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
 तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यातेन पूयताम् ।
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रति स्थिते ॥ १७ ॥
 वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्होनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
 पृष्ठवंशे शुभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्भावात् ।
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥ २० ॥
 आर्शयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिरौ ।
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
 तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्न्यधात् ॥ २२ ॥
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।
 स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाग्रये सिरे ॥ २३ ॥

१ 'रक्तस्य पू' इति पाठः. २ 'प्रतिष्ठितौ', 'कर्णप्रतिष्ठिते'
 इति वचिन् । ३ 'वंशस्युभ' इति पाठः. ४ 'शयाच्छा' पाठः.

बृहत्सौ, तत्र विन्दुस्य मरणं रक्तसङ्कयात् ।
 बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
 अंसयोः फलके बाहुस्वापशोषो तयोर्व्यधात् ।
 ग्रीवामुभयतः स्नाही ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे ॥ २५ ॥
 स्कन्धांसपीठेसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।
 कण्ठनाडीमुभयतः सिरा हनुसमाभिताः ॥ २६ ॥
 चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।
 स्वरप्रणोदवैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्वधे ॥ २७ ॥
 कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः सिराः ।
 पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो म्रन्त्यसून्मातृकाङ्गयाः ॥ २८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासन्धौ, तत्र चलं शिरः ।
 अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे भ्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥
 फणानुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।
 अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्रन्ध्रविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥
 नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गा भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।
 तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तवान्ध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥
 अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।
 केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुख्येपौ, स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥

१ 'शोफो' इति चन्द्रः. २ 'व्यधे' इति चन्द्रः. ३ ('ठव-
 न्धार्यावंसौ' इति चन्द्रः;) 'ठवद्धार्यावंसौ', 'ठसम्बद्धावंसौ' इति च
 पाठौ. ४ 'णाशो वै' इति पाठः. ५ 'कृत्यरसाज्ञानानि त' इति
 चन्द्रः. ६ 'सन्धी' इति पाठः.

भ्रुवोर्मध्ये, त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धते ।
 स्वयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति दूढते ॥ ३३ ॥
 जिह्वाक्षिणासिकाश्रोत्रस्त्वचतुष्टयसङ्गमे ।
 तालुन्यास्थानि चत्वारि स्रोतसां, तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
 विद्धः शृङ्गाटकास्थेषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ।
 कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्त्रिर्यगूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥
 अमोन्मादमनोनाशैस्तेषु बिद्धेषु नश्यति ।
 अन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं सिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥
 रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ।
 विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ३७ ॥
 मांसास्थिस्त्रायुधमनीसिरासन्धिसमागमः ।
 स्यान्मर्मेति च तेनात्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥
 बाहुल्येन तु निर्देशः चोर्वैवं मर्मकल्पना ।
 प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥
 मांसजानि दशेन्द्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः ।
 शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥
 अस्थन्यष्टौ

स्त्रावमर्माणि त्रयोविंशतिराणयः ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्कोपांसबस्तयः ॥ ४१ ॥
 गुदापस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

१ 'अन्तरे म' इति पाठः. २ 'स्त्रायुम' इति पाठः. ३ 'गु-
 दोऽय' इति चन्द्रः ।

मर्माणि धमनीस्थानि

सप्तत्रिंशत्सिराश्चयाः ॥ ४२ ॥
 बृहत्यौ मातृका नीले मन्थे कक्षाधरौ फणौ ।
 विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धी स्तनाधरे ॥ ४३ ॥
 अपालापौ स्थपन्युर्व्यश्नतस्त्रो लोहितानि च ।
 सन्धां विंशतिरावर्तौ मणिवन्धौ कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥
 सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाव्यौ जानुनी पतिः ।
 मांसमर्म गुदोऽन्येषां, स्नात्रि कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥
 विटपौ विधुराल्ये च, शृङ्गाटानि सिरासु तु ।
 अपस्तम्भावपाङ्गौ च, धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥
 विद्वेऽजस्रमसृक्स्त्रावो मांसधावनवत्तनुः ।
 पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥
 मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नः
 स्त्रावो रुक् चास्थिमर्मणि ।
 आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्त्रावजेऽभ्यर्धिकं रुजा ॥ ४८ ॥
 यामस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवाऽन्तकः ।
 रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥
 सिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्रं बह्वसृक्स्तवेत् ।
 तत्क्षयासृद्धमश्वासमोहहिध्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

१ 'स्तनान्तरे' इति पाठः. २ 'कृत्ती' इति कचिद्.
 ३ 'वाऽऽशु' इति पाठः. ४ 'स्नायुगेऽ' इति पाठः. ५ 'धिका
 रुजः' 'कं रुजः' इति पाठौ.

अथ. ४ -

चन्द्रः. ६ 'सन्धी' इति पाठः.

वस्तु शूकैरिचाकीर्णं रुढे च कुण्डिखञ्जता ।
 बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥
 नाभिश्चाङ्गाधिपापानहच्छृङ्गाटकवस्तयः ।
 अष्टौ च मातृकाः सद्यो निम्नन्त्येकादशविंशतिः ॥ ५२ ॥
 सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।
 त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पाश्वर्यसन्धयः ॥ ५३ ॥
 कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ।
 क्षिप्रापालापबृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥
 कालान्तरप्राणहरा मासमासाध्वंजीविताः ।
 उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि, तत्र हि ॥ ५५ ॥
 वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।
 शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्त्यसून् ॥ ५६ ॥
 फणावपाङ्गौ विधुरे नीले मन्थे कृकाटिके ।
 अंसांसफलकावर्तेष्विटपोर्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥
 सजानुलोहिर्ताक्षाणिकक्षाष्टूर्ध्वकूर्पराः ।
 वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
 हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।
 अष्टौ कूर्चक्षिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥
 तेषां षिटपकक्षाष्टगुर्व्यः कूर्चक्षिरांसि च ।

१ 'कोनवि' इति पाठः. २ 'परमं' इति चन्द्रः. ३ 'वि-
 धुरी' इति पाठः. ४ 'ताल्याणि' इति पाठः.

द्वादशाङ्गुलमानानि

अङ्गुले मणिवन्धने ॥ ६० ॥

गुल्फौ च स्तनमूले च

अङ्गुलं जानुकूर्परम् ।

अपानवसिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥

कूर्चश्चक्राटकमन्याश्च त्रिशदेकेन वर्जिताः ।

भारमपाणितलोन्मानाः

शेषाण्यर्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत्पदं च मर्माणि, तिलव्रीहिसमान्यपि ।

इष्टानि मर्माण्यन्वेषाम्

चतुर्धोक्ताः सिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृच्छ्रं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षतारक्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसङ्गये ॥ ६४ ॥

बृद्धश्च लो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।

तेजस्तदुद्धृतं धत्ते तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥

स्विन्नस्तस्मादुत्थतनुं हरत्येनं ततोऽन्तकः ।

वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्यभिहिते द्रुतम् ॥ ६६ ॥

छेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति सिरा ह्यतः ।

जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

क्षुब्धितोऽप्यतो जीवेदमर्माणि न मर्माणि ।

प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥

असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
तस्मात्क्षारविषाद्यादीन् यक्षान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥
ममाभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रयास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
(‘आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः सम्प्रयोजिताः ।
भवन्ति भिषजां मूलैः कृतज्ञ इव भूभुजि ॥
क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिवाधमे ।
अयशो देहसन्देहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥
तर्ह्यदानीं गतासूनां लक्षणं सम्प्रचक्षते ।
विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टा रिष्टसंज्ञया ॥)
अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥
केचित्तु तद्विधेस्त्वादुः स्थाव्यस्थायिविमेदतः ।

१ ‘ममाश्रितास्त’ इति पाठः. २ () केषुचित्पुस्तकेषु स-
मुपलब्धा इमे श्लोकाः. ३ ‘आयासादेह’ इति पाठः. ४ ‘तदि-
दानीं’ इति पाठः.

दोषाणामपि बाहुल्यादिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥

स दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।

रूपेन्द्रियस्वरञ्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥

अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।

विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥

जिह्वं विस्तृतसङ्क्षिप्तं सङ्क्षिप्तविनतभ्रुणी ।

उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥

कपोताभे अलताभे स्फुटे लुलितपद्मणी ।

नासिकाऽत्यर्थविद्युता संबृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥

उच्छ्वना स्फुटिता म्लाना

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।

ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यात्तां वा पक्कजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्तान्त्राः पुष्पितपङ्किताः ।

सहसैव पतेयुर्वा

जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।

शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥

हनुं वा पिण्डमात्यर्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।

यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यति लघूनि वा ॥ १२ ॥

१ 'तदोषाणां' इति पाठः.

विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।

उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्

सर्वे ते कालचोदिताः ।

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे बक्षिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितम् ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥

सोऽम्लामिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य गोमयचूर्णामं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥

सञ्जेहं, मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम् ॥

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥

मृत्युं स्वस्थस्य षड्मात्राभिरात्रादातुरस्य तु ।

जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥

खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

यस्य स्नातानुलिसस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥

भार्द्वेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

अकस्माद्युपद्रात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥

तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।

१ ('ण्मासं तस्य' इति चन्द्रः,) 'ण्मासास्त', 'ण्मासात्तस्य'
इति पाठाः. २ 'र्वा यस्य स्युः सी' इति पाठः.

यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
 ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आप्नुतानापुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु मृशमौष्ण्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्यूपमा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वाऽप्सु निमज्जति ।
 निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवस्थितम् ॥ ३० ॥
 तेजस्यतेजस्तद्रश्च शुक्लं कृष्णमसञ्च सत् ।
 अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलान्छनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृति तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम् ।
तद्गद्गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
सर्वशो वा न यो, यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
सहसा यो विमुह्येद्वा धिक्क्षुनं स जीवति ।
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
भातपादशतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
वर्णप्रभाश्च या या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥
भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥ ४४ ॥
 तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेच्छक्ष्यनिमित्तजा ।
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥
 स्वादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनीला सखेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वामेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥
 वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा, सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥
 रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥ ५० ॥
 तां शुभा, मलिना रूक्षाः सङ्क्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ।
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥
 आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।
 नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिद्व्ययन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायासमाश्रयाः ।
 निकपन्निव यः पादौ व्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

१ 'वायव्या' इति चन्द्रः. २ 'श्यावा' इति पाठः. ३ 'स्वा-
 सुखोदयाः' इति पाठः. ४ 'छायाप्रभाश्रयाः' इति सुयुक्तश्चर-
 कोक्तः पाठः.

हीयते बलनः शश्वद्योऽक्षमश्नन् हितं बहु । •
 योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बद्धाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ ५४ ॥
 यो वाऽल्पाशी कफेनातौ दीर्घं शसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।
 क्षिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्जयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥
 यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
 इत्थाप्यमानः संमुखो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुर्च्यायोऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी सम्मुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।
 उत्तरौष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति श्छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग्भेषजपानाक्षगुरुमिन्द्रिषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशागाः सर्वं पृथैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।
 (ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्थिति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ।)
 [पूर्वरूपाणि सर्वाणि उर्वरादिष्वतिमात्रया ।
 यं विज्ञाति विज्ञात्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥]

१ 'देर्यः सदैव' इति पाठः. २ 'हन्त्रद्वारांश्च' ('हन्त्रोत्का'
 चन्द्रः) पाठाः. ३ () चिन्हितः श्लोकः अरुणचन्द्रयोरसंमतः.
 ४ [] श्लोकोऽयं कचित्पठ्यते. ५ 'ज्वरोक्तान्यति' इति पाठः.

योऽऽणुज्योतिरनेकाग्रो हुश्रुद्धायो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं क्षियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासाश्च स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 पडेवानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवद्रुतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन् षड्हाल्लेशलुञ्जनावेदनाम् ।
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ॥ ६७ ॥
 प्रेण्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेक्षित्या नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विघ्रतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।
 सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा सहसा, सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 सप्रलापश्चमश्वासः क्षीणं शून्यं हतानात्मम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥

सशुष्कासः पूर्वोद्धे योऽपराद्धेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्ममम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
 वामसोऽरजनं पूति वेगवद्वाति मूरि च ॥ ७५ ॥
 घृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्चासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यद्दमा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सच्चन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 सात्त्वविदपूयरुकासश्वासवत्यनुषक्लिणी ।
 तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।
 अर्शासि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वार्त्तरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 सुल्यक्षैलघृतक्षीरदधिमजवसासवैः ।
 मस्तुलङ्गमषीपूयवेसवाराग्धुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छन्नवेदनः ।
 कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्परीषोऽथवाऽतिविद ॥ ८२ ॥

१ 'वाससो रजनं'—बस्तरागकृत इति चन्द्रः. २ 'जिह्वमे' इति पाठः. ३ 'तसम्' इति पाठः. ४ 'ष्कामिशो' इति पाठः.

दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुज्जवेत् ॥ ३ ॥

सं दोषाणां शमे शाम्येत्स्थायवश्यं तु मृत्यवे ।

रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥

अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।

विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥

जिह्वं विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तबिन्दुभ्रूणी ।

उद्गान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥

कपोताभे भ्रूताभे स्तुते लुलितपद्मणी ।

नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥

उच्छ्रिता स्फुटिता म्लाना

यस्यौष्ठो चात्यधोऽधरः ।

ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्कजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।

सहस्रैव पतेयुर्वा

जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता मकण्टका ।

शिरः शिरोधरा बोटुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥

हनू वा पिण्डमात्यस्थं शक्रुवन्ति न यस्य च ।

यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यति लघूनि वा ॥ १२ ॥

१ 'तदोषाणा' इति पाठः.

विषदोषाद्विना यस्य स्वेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।

उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृता ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्

सर्वं ते कालचोदिताः ।

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे बक्षिशीपे वा षण्मासाञ्च स जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितम् ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकृपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥

सोऽभ्लाभिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥

सखेहं, मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम् ॥

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥

मृत्युं स्वस्थस्य षड्मात्राश्चिरात्रादानुरस्य तु ।

जिह्वा इयावा मुस्तं पूनि सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥

खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

यस्य आतानुलिप्तस्य पूर्वं क्षुण्यस्युरो भृशम् ॥ २० ॥

आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

अकस्माद्युपद्रात्रे वर्णो प्राकृतवैकृता ॥ २१ ॥

तथैवोपचयग्लानिरीक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।

१ ('ण्मासं तस्य' इति चन्द्रः,) 'ण्मासास्त', 'ण्मासात्तस्य'
इति पाठाः. २ 'र्वा यस्य स्युः सी' इति पाठः.

यस्य स्फुटयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वा ध्वनिर्भवेत् ।
 ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः प्रीतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आमुतानामुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रवणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽनिर्वरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सनतोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु भृशमोष्णं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जानशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्यूमा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठगृतं शुक्रं वाऽप्सु निमज्जति ।
 निष्ठगतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥
 घर्नाभृतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमृतमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत्स्थितम् ॥ ३० ॥
 नेत्रमध्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
 अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलान्छनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रदक्षामि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृतिं तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 मसर्षणा समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धनीम् ।

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयैर्धनिर्धोषवीणापणववेणुजान् ।
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दान्मतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम् ।
 तद्गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो, यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
 भन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
 हीनो दानः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
 सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति ।
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिमयुक्तया च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
 आतपादर्शतोयादीं या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
 वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥ ४४ ॥
 तं समासायुधं विद्यान्न चेलुक्ष्यनिमित्तजा ।
 प्रनिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥
 स्त्रादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनीला सखेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदर्प्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥
 वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा, सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥
 रक्ता पीता सिवा श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥ ५० ॥
 तां शुभा, मलिना रूक्षाः सङ्कृताश्चोशुभोदयाः ।
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥
 आसन्नं लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।
 नाच्छाद्यो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायासर्माश्रयाः ।
 निकषन्निव यः पादौ स्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

१ 'वायव्या' इति चन्द्रः. २ 'श्यामा' इति पाठः. ३ 'श्वा-
 सुलोदयाः' इति पाठः. ४ 'छायाप्रभाश्रयाः' इति सुयुक्तश्चर-
 कोक्तः पाठः.

हीयते बलनः शश्वद्योऽक्षमभनू हितं बहु ।
 योऽल्पाशी बहुविष्मृत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ ५४ ॥
 यो वाऽल्पाशी कफेनातौ दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्जयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥
 यो ललाटारत्नतस्वदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
 उत्थाप्यमानः संमुख्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्वपिनि यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुब्धायोऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी सम्मुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।
 उत्तरौष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग्मेघजपानाच्चगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशागाः सर्वे एवमेते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।
 (ग्रीवालललाटहृदयं यस्य स्थित्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ।)
 [पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरादिष्वतिमात्रया ।
 यं विधेयं विज्ञान्येन मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥]

१ 'देयः सदैव' इति पाठः. २ 'हन्तृदारांश्च' ('हन्तोत्स' चन्द्रः) पाठाः. ३ () चिन्हितः श्लोकः अरुणचन्द्रयोरसंमतः. ४ [] श्लेकोऽयं कचित्पठ्यते. ५ 'ज्वरोत्तान्यति' इति पाठः.

योऽऽणुज्योनिरनेकाग्रो दुष्कृत्वा यो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं धियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य दयाधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासाश्च स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 पडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मांसैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवद्गतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन् पटहात्केशलुञ्जानवेदनाम् ।
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ॥ ६७ ॥
 प्रेप्याः प्रनीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेच्चित्ता नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्रमापूर्यतेऽधूणां स्त्रियतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 येः पुरा रमते भावैररनिस्तैर्न जीवति ।
 महम्मा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा महसा, सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥

सशुष्ककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्नेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
 वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चानि भूरि च ॥ ७५ ॥
 वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिर्नृष्णानीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 छर्दिर्वगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 मान्मविदपूयरुकासश्वासवत्यनुषक्त्रिणी ।
 नृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तल्लप्रभाननम् ।
 अशामि पाणिपद्माभिगुदमुष्कात्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अनीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 मुल्यस्त्रैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ।
 मस्तुलुक्कमपीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 आतिरक्तामितस्त्रिग्वपूयस्त्रघ्ननवेदनः ।
 कर्जुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविद ॥ ८२ ॥

१ 'वाससो रञ्जन'—वन्मरागकृत इति चन्द्रः. २ 'जिह्वमये'
 इति पाठः. ३ 'तसम्' इति पाठ. ४ 'क्वामिशो' इति पाठः.

तन्नुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ।
 शीर्णपायुवर्णिं मुक्तनालं पर्वास्थिभूलिनम् ॥ ८३ ॥
 खस्तपायुं बलक्षीणमभमेवोपवेशयन् ।
 सत्पश्चात्सज्जरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥
 अश्मरीं शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।
 मेहस्तृद्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥
 पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्नानांसगुदमूर्धगाः ।
 पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वं च मांससंक्रोथदाहतृष्णामदज्वरैः ।
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्वासभ्रमकृमैः ॥ ८७ ॥
 गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
 सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिष्माऽऽध्मानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥
 कासपीनसहृत्तासश्वासातीसारशोफवान् ।
 विष्मूत्रसङ्घहृत्तासशोफहिष्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपहृत्तनुत्वचम् ॥ ९० ॥
 विरेचनहृतानाहमानहृन्तं पुनः पुनः ।
 पाण्डुरोगः श्वयधुमान् पीताक्षिनस्त्वदर्शनम् ॥ ९१ ॥
 तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाध्मानातिसारवान् ।

१ 'मुक्ततालं' ('मुक्ततालं' इति चन्द्रः), इति पाठः.
 २ 'श्वेत्' इति चन्द्रः. ३ 'मूर्धजाः' इति चन्द्रः. ४ 'स्थाश्च म'
 इति पाठः. ५ 'क्रोच दा' इति क्वचित्. ६ 'नहता' इति क्वचित्.

अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
 नारीं शोफो मुखाद्वन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
 राजीक्षितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्चातिसारिणम् ॥ ९३ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्त्रस्ते च पिण्डके ।
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 धाननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शृण्वतः ।
 श्रूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ९६ ॥
 विसर्पः कासवैचर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।
 भ्रमास्यशोफहृत्छासदेहसादातिसारवान् ॥ ९७ ॥
 कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तेन्रं हतस्वरम् ।
 मन्दार्भि जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ९८ ॥
 वायुः सुसत्त्वचं भुञ्जं कम्पशोफरुजातुरम् ।
 वाताखं मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥ ९९ ॥
 शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोथवत् ।
 शिरोरोगारुचिश्वासमोहविद्भेदतृद्भ्रमैः ॥ १०० ॥
 ग्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
 वातव्याधिरपस्मारी कुष्टी रक्त्युदरी क्षयी ॥ १०१ ॥
 गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् चिकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ।

१ 'शृण्वति' इति पाठः. २ 'श्रूयन्ते' इति पाठः. ३ 'शो-
 धह' इति पाठः. ४ 'भञ्जं' इति पाठः.

बलमांसक्षयस्त्रीभो रोगवृद्धिरोचकः ॥ १०२ ॥
 यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
 वाताष्टीलाऽतिसंबृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ १०३ ॥
 तृष्णया नु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्वताम् ॥ १०४ ॥
 क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 नाभीगुदाम्तरं गत्वा बह्वृणौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥
 गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
 मलान् बस्तिशिरो नाभिं विबध्वा जनयन् रुजम् ॥ १०६ ॥
 कुर्वन् बह्वृणयोः शूलं तृष्णां भिक्षपुरीषताम् ।
 श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवह्वृणम् ॥ १०७ ॥
 वितत्य पेशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
 स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १०८ ॥
 सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
 विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥
 गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रक्षयवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥
 प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
 उत्पद्याशु विनश्यन्ति न विरास्य विनश्यति ॥ १११ ॥
 मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।
 अन्तर्बक्त्राः किणाभाश्च विस्फोट्य देहनाशनाः ॥ ११२ ॥

१ 'स्यायस' इति पाठः. २ 'पार्श्वका' इति पाठः.

कामलाऽक्षणोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांमता ।
सन्नासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥
अकस्मादनुधावच्च विष्टुष्टं त्वक्समाश्रयम्-
[चन्दनोशीरमदिराकुणपध्वाङ्गुगन्धयः ।
शैवालकुङ्कुटशिलाकुङ्कुमालमयीप्रभाः ॥
अन्तर्दाहा निरुष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ।]
यो वातजो न शूलमय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥
कफजो न च पूषाय भर्मजश्च रुजे न यः ।
अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥
रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान्वर्जयेद्भ्रणान् ।
विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥
घट्टयन् जानुना जानु पादाबुध्यन् पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ ११७ ॥
दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी उवरी च यः ।
मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्मातुरो न स जीवति ।
मृत्यवे सहसाऽऽर्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ १२० ॥
मुखे, दन्तनखे पुष्पं, जठरे विविधाः सिराः ।

१ [] इति सार्धः श्लोकः केषुचित्पुस्तकेषु सङ्ग्रहे चोपल-
भ्यते. २ 'खान्तमाल', 'खाकुन्दशालिमयप्रभाः' इति पाठौ.

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्गणम् ॥ १२१ ॥
 शर्म चानधिर्गच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
 विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावधारितम् ॥ १२४ ॥
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 भक्ष्माद्वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
 निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२६ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममन्त्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
 संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयेच्चै च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छेप्तं चिकित्सितम् ॥ १२९ ॥
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरपात्यते ।
 मन्त्रिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।

१ 'वाऽन' इति कचिद्. २ 'संवर्तयितु' इति पाठः.

३ 'येत्रैव पृ' इति पाठः.

रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदेव भवेद्विषक् ॥ १३१ ॥
मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद्दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“पाक्षण्डाश्रमवर्णानां संवर्णाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥
दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।
शस्त्रिणं दण्डिनं बण्डं मुण्डश्मश्रुजटाधरम् ॥ २ ॥
अमङ्गलाङ्ग्यं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
अनेकं व्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
तैलपङ्काङ्कितं जीर्णविवर्णाद्रैकवाससम् ।
सरोद्भमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
नानुगच्छेन्नृपवृत्तमाङ्गयन्तं च वूरतः ।
अशक्तचिन्तावचने नग्ने छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
शुक्लान्ते पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते^१ तथा ॥ ६ ॥
बन्धे दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुमूर्धताम् ।

१ ‘सपक्षाः क’ इति पाठः. २ ‘खण्डं’ इति पाठः. ३ ‘लो-
हादि’ इति पाठः. ४ ‘तेऽभवा’ इति पाठः.

विकारमामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।
 स्पृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥
 गुह्यपृष्ठस्तनूग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
 कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
 रज्जुपान्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविद्युतम् ॥ १० ॥
 तत्पूर्वदर्शने कृता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
 तथाऽर्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पर्ववासरे ॥ ११ ॥
 षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
 भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्राऽप्यनैर्ऋते ॥ १२ ॥
 यस्मिंश्च कृते भ्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्विषक् ॥ १३ ॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
 छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वच्चांसि वा ॥ १४ ॥
 रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
 स्पृशो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टमाकुष्टं स्खलनं क्षुतम् ।
 वस्त्रातपन्नपादन्नव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥

१ 'साक्षिके' इति पाठः. २ 'विश्रुतम्' इति पाठः.

चेत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
 हृतानिष्टप्रवादाश्च दृषणं भस्मपांसुभिः ॥ १८ ॥
 पथश्छेदोऽहिमाज्जरगोधासरठवानरैः ।
 दीप्तां प्रति दिशं वाचः क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 कृष्णधान्यगुडोदश्विलुवणासवचर्मणाम् ।
 सर्षपाणां वसातैलमृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
 क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
 छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 न्युत्थानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
 पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो, नैवं श्वजम्बुकाः ।
 अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः

शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥

चापभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः ।
 अशुभं सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥
 प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
 न दर्शने न विरुते, वानरक्षीवतोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं, शुभमन्यतः ।
 अभिपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥
 दध्यक्षतादि निर्गच्छद्द्रव्यमाणं च मङ्गलम् ।

वैद्यो मरिच्यन्तां वैश्वं प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥
 वृत्ताद्यसाधु हृष्टैवं त्यजेदार्तमतोऽन्यथा ।
 कल्याणशुद्धसन्तानो यस्ततस्तमुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिणाम् ।
 यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
 पूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
 रत्नेभ्यर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
 नरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोवाल्चामराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
 शङ्खसाधुद्विजोष्णीपतोरणस्वस्तिकस्य च ।
 भूमेः समुद्रतायाश्च बह्वेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
 मनोज्ञस्याक्षपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया बह्ववायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥
 जीवजीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां बद्धस्यैकपक्षोस्तथा ॥ ३५ ॥
 रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ।
 गन्धः सुसुरभिर्घर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ॥ ३६ ॥
 गोपतेरनुकूलस्य स्वनस्तद्वद्भवामपि ।
 मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ॥ ३७ ॥
 छत्रध्वजपताकानामुद्धोषणमभिष्टुतिः ।
 भेरीमृदङ्गसङ्गानां सन्दाः पुण्याहर्निःस्वनाः ॥ ३८ ॥

१ 'नुलोमस्य' इति पाठः.

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।

पश्चि वेश्मप्रवेशो च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ३९ ॥

इत्युक्तं दूतशकुनं

स्वमानूष्वं प्रचक्षते ।

स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ॥ ४० ॥

स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ।

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् द्वियते स्त्रिया ॥ ४१ ॥

सोऽन्नपित्तेन

महिषश्चवराहोष्ट्रगर्दभैः ।

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्षमणा ॥ ४२ ॥

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ।

यस्य तस्याशु गुल्मेन

यस्य वह्निमनर्चिषम् ॥ ४३ ॥

जुह्वतो घृतसिकस्य नमस्योरसि जायते ।

पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन

चण्डालैः सह यः पिबेत् ॥ ४४ ॥

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ।

उन्मादेन जले मजेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ॥ ४५ ॥

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ।

यानं स्तरोद्भुमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः ॥ ४६ ॥

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ।

अपूपशङ्कुलीर्जरश्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ॥ ४७ ॥

न जीवति

अक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ॥ ४८ ॥

भूर्ध्रिं वंशलतादीनां संभवो वयसां तथा ।

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ॥ ४९ ॥

तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ।

सङ्गो वेत्रलतावंशनृणकण्टकसङ्कटे ॥ ५० ॥

श्वभ्रमशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ।

मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ॥ ५१ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्त्रगवस्त्रधारणम् ।

वयोङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ॥ ५२ ॥

पङ्कासस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ।

हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्वन्धपराजयौ ॥ ५३ ॥

उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।

हृषो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ५४ ॥

प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ।

पतनं वा विनाशो वा, भेदनं पर्वतस्य च ॥ ५५ ॥

कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ।

चितान्धकारसम्बाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ॥ ५६ ॥

पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ।

काषायिणामसौम्यानां नम्रानां दण्डधारिणाम् ॥ ५७ ॥

रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ।
 कृष्णा पापाननाहारा दीर्घकेशनखस्तनी ॥ ५८ ॥
 विरागमाह्वयवसना स्वप्ने कालनिशा मता ।
 मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ॥ ५९ ॥
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ६० ॥
 इष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ।
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ॥ ६१ ॥
 तेष्वार्या निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ।
 विस्मृतो दीर्घहर्षोऽति

पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥

इष्टः करोति तुच्छं च

गोसर्गे तदहर्महत ।

निद्रया वाऽनुपहतः प्रतीपैर्बन्धनैस्तथा ॥ ६३ ॥

याति पापेऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ।

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ ६४ ॥

पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ।

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ६५ ॥

-
- १ 'पा निराचारा' इति पाठः. २ 'गत्वा' इति पाठः.
 ३ 'थास्व प्र' इति पाठः. ४ 'स्वो वा', 'स्वोऽपि' इति पाठौ.
 ५ 'वा' इति पाठः. ६ 'चानु' इति पाठः. ७ 'पोऽप्यफल'
 इति पाठः.

साधून् यशस्विनो बह्विमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ।
 केन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्रवस्त्रान्सुतेजसः ॥ ६६ ॥
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोक्षितम् ।
 यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ॥ ६७ ॥
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ।
 शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ॥ ६८ ॥
 आरोहेद्गोऽश्वयानं च, तरेच्चदहदोदधीन् ।
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं शृतम् ॥ ६९ ॥
 संस्वाधाग्निःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विपतां चावमर्दनम् ॥ ७० ॥
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽभुते ।
 मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः ॥ ७१ ॥
 अहधानोऽमुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ।
 सखलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ ७२ ॥
 चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ।
 इत्यत्र जन्ममरणं ततः सन्ध्यागुदाहृतम् ॥ ७३ ॥
 शरीरस्य ततः स्थानं शरीरमिदमुच्यते ॥ ७३½ ॥”

-
- १ ‘कन्यां’ इति सङ्ग्रहे पाठः. २ ‘तनुः’ इति पाठः.
 ३ ‘क्षितः’ सङ्ग्रहे इति पाठः. ४ ‘भृतिम्’ इति सङ्ग्रहे पाठः.
 ५ ‘सङ्कटान्निः’ इति पाठः.

अष्टाङ्गहृदयम् ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।

यक्ष्मातक्लृगदाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥ १ ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाभ्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ४ ॥

तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं निङ्गमाकृतिः ॥ ५ ॥

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
 औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ६ ॥
 विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ७ ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ ८ ॥
 सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
 सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ९ ॥
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽज्ञांशकल्पना ।
 स्वातन्त्र्यपारतड्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १० ॥
 हेत्वादिकारुह्यावयवैर्बलावलविशेषणम् ।
 नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ ११ ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थः

तं व्यासेनोपदेक्ष्यति ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १२ ॥
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
 अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥ १३ ॥
 तिकोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ।
 धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥ १४ ॥
 क्रियातियोगभीशोकचिन्तान्यायाममैथुनैः ।

१ 'सेनोपदेक्ष्यते' इति हेमाद्रिः, तोदरश्च. २ 'हितस्त्रिवि'
 इति चन्द्रः.

ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥ १५ ॥

पित्तं कद्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ।

शरन्मध्याह्नरात्र्यर्धविदाहसमयेषु च ॥ १६ ॥

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभित्यन्दिशीतलैः ।

ओस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिवृंहणैः ॥ १७ ॥

प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

द्वन्द्वं तु सङ्करात् ॥ १८ ॥

मिश्रीभावास्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।

सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥ १९ ॥

व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ।

पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥ २० ॥

दोषत्रयकरैस्तैस्तथाऽन्नपरिवर्तनात् ।

ऋतोर्दुष्टात्पुरोवाताद्ब्रह्मवैशाद्विषाद्भूरात् ॥ २१ ॥

दुष्टास्नात् पर्वताश्लेषाद्ब्रह्मैर्जन्मक्षपीडनात् ।

मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् ॥ २२ ॥

स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ २३ ॥

रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ २३ १/२ ॥

१ 'धनिदाघस' इति पाठः. २ 'अतिस्वप्न' इति कचित्.

३ 'वर्ततः', 'रिचृत्तितः' इति पाठौ कचित्.

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“उवरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः ।

क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारतः ।

विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोगिषु वर्तते ॥ २ ॥

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथक्भिन्नैः समागतैः ।

आगन्तुश्च

मलाक्षत्र स्त्रैः स्वेदुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।

ओतांसि पक्विस्थानाश्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥

सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।

कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्बर्तेयन्ति ते ॥ ५ ॥

ओतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा साक्षाकुलक्षिता ।

भङ्गमर्दोऽविपाकोऽरूपप्राणता बहुलिङ्गता ॥ ७ ॥

रोमहर्षो विनमनं पिण्डकोद्वेष्टनं क्रमः ।

हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपटूषणे ॥ ८ ॥

१ ‘त्युस्तेजो’ इति चन्द्रः, २ ‘त्रमाशुष्कं ज्व’ इति पाठः

३ ‘लाक्षता’ इति पाठः.

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड् भृशम् ।
शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च

तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।
आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
वैषम्यं तत्रतन्नाङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ।
पादयोः सुप्तता स्तम्भः पिण्डकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः ।
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राज्ञनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ।
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ।
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनस्त्रमूत्रपुरीषता ।
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविषाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
कण्ठौष्ठशोषस्तृद शुष्कौ च्छर्दिकासौ विषादिता ।
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वैपथुः क्षवयोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
श्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ।

१ 'कुमः' इति पाठः. २ 'मिथन्त' इति सङ्ग्रहे. ३ 'पु
श्वययुः' इति पाठः.

युगपद्व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥
 नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।
 विदस्त्रंसः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ १९ ॥
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 स्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
 हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वेत्यं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोददः कफोद्भवे ॥ २२ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ।
 यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजः

अपि च ॥ २३ ॥

शिरोतिमूर्च्छावमिदाहमोह-
 कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
 उन्मिद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा
 जृम्भातिवाक्स्वं च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्
 पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
 शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
 श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहान्यवस्था

तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रालिसत्तिकास्यता च

ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।

तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

सौश्रुणी कलुषे रक्ते भुमे लुलितपक्ष्मणी ।

अक्षिणी पिण्डिकापाश्वर्मूर्धपर्वस्थिरुग्म्रमः ॥ २९ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुंरुः खस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥

रक्तपित्तकफघ्नीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥

हृद्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥ ३२ ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रसृतं कण्ठकृजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

“वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् ।

१ ‘ष्णा कासः श्ले’ इति पाठः. २ (‘महान् स्वे’ इति चन्द्रः.)

‘मुहुः स्वे’ इति पाठः. ३ ‘सन्वृते क’ इति पाठः. ४ ‘रुक्

श्रमः’ इति पाठः. ५ ‘गुरुन्’ इति चन्द्रः. ६ ‘हृतौ’ इति चन्द्रः.

व्यवायित्वाच्च सूक्ष्मत्वाद्दहिर्मागं प्रवर्तते ॥
 तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।”
 दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
 असाध्यः

सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
 त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥
 तद्वद्दातकर्फां शीतं, दाहादिदुःस्तरस्तथोः ।
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥
 शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।
 दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टीववमिह्रमाः ॥ ३७ ॥
 आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।
 चतुर्धा

अत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अथ

तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं, सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥
 ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
 अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्वासरोदने ॥ ४० ॥

१ ‘अन्यश्च’ इति चन्द्रः, सङ्ग्रहश्च. २ ‘न्द्राष्टेव’, (‘न्द्रास्ते-
 दव’ सं.मू.) इति पाठः.

ओषधीगन्धजे मूर्च्छां शिरोरुग्मथुः क्षवः ।
विषान्मूर्च्छांतिसारास्यश्वावतादाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥
क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च

प्रलापो भयशोकजे ।

कामैकमोऽरुचिर्दाहो 'हीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।
क्रोपः 'कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापाभिचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तार्बसह्यतमौ मतौ ।
तन्नाभिचारिकैर्मर्भैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृद्भ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥
इति ज्वरीऽष्टधा दृष्टः

समासाद्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।
पूर्वं शरीरे शरीरे तापो, मनसि मानसे ॥ ४७ ॥
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

१ 'रुक्मथुः', 'रुग्मथुः' इति च कचित्. २ 'हृद्गदाः'
इति तोदरः. ३ 'मान्मोहोऽ' इति पाठः. ४ 'भीनिद्रा' इति
देमाद्रिः. ५ 'कोपे तु पि' इति चन्द्रः, तो. ६ 'वसाध्यत' पाठः.

दाहः पित्तयुते, मिश्रं मिश्रे

अन्तःसंश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तः क्षोभो मलग्रहः ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्राकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमसि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

बलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।

न प्रवृत्तिर्न विद् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुल्लेखः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

जीर्णताऽऽमविपर्यासात्ससरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥

प्रायशः सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थवेगे ॥ ५७ ॥

धानुमूत्रशकृद्वाहिजोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यदृष्यादिवर्धिताः ॥ ५८ ॥
 बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः १
 सन्ततं निम्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥
 मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षेपयेत्ततः ।
 सर्वाकारं रसादीनां शुक्लाऽशुक्लाऽपि वा क्रमात् ॥ ६० ॥
 वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश वासरान् ।
 प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
 इत्यभिवेशस्य मतं, हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।
 द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
 शुक्लशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥
 कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
 अल्पोऽपि दोषो दृष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
 सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
 दोषः प्रवर्तते तेषां स्व काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
 निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
 क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
 लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादभाति सः ।
 आसन्नविवृतास्यत्वात्क्षोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

- १ 'मलान् ज्व' इति तोडरः. २ 'क्षयस्ततः' इति पाठः.
 ३ 'दां विमोक्षाय वधाय वा ।' इति तोडरः. ४ 'शुभोज्वरः'
 इति हेमाद्रिः. ५ 'स्वकाले' इति पाठः.

आशु सर्वस्य वपुषो व्यासिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः सततस्तेन, विपरीतो विपर्ययान् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सकृदन्येद्युराश्रितः ।

तस्मिन्मांसवहा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

प्राग्ही पित्तानिलामूर्ध्निखिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्यानिलकफात्सं चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमजास्थ्यन्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं क्षिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा, ब्रह्मं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामग्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषदूष्यत्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

१ 'अस्मिन्मांसं' इति हेमाद्रिः. २ 'त्सं चैका' इति पाठः.

३ 'भ्यां प्रथमं शि' इति पाठः. ४ 'चतुर्थिक' इति पाठः.

५ 'ध्यहात् ब्रह्मं' इति हेमाद्रिः.

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कृजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगात्तः सक्रोध इव वीक्षते ।

सदोषशब्दं च शकृद्भवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽञ्जलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः ।

कोद्वोद्दालकैश्चास्त्रैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥

कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्यामुतस्तनुम् ॥ २ ॥

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गादूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्रीहतो यकृतश्च तत् ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥

१ 'विकृति' इति तोडरः.

छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।
 लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
 नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
 स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मण्डूयोनिगुदेरधः ॥ ७ ॥
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ।
 ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
 बह्वौषधं च, पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।
 अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
 कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।
 किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ १० ॥
 अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
 अरुणौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
 अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमैरगम् ।
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्विजितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।

१ 'मनम्', ('मकम्' इति चन्द्रतोडरी,) इति पाठौ.

संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

तत्र दोषानुगमनं सिरास्त इव लक्षयेत् ।

उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे

बलिर्नश्चोत्तरोत्तरम् ।

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठूररोचकः ॥ १८ ॥

छूकपूर्णाभकण्ठत्वम्

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥

शिरःक्षोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥

प्रवर्तते स वज्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥

यद्वृजाघाद्वैषम्यं कासानां जायते ततः ।

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कण्ठवक्रताम् ॥ २२ ॥

हृत्पाश्र्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥

सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।

१ 'सः स एवा' सं. मू. २ 'नश्च यथोत्त' इति पाठः. ३ 'वायुः'

इति पाठः. ४ 'शुष्ककासं' इति हेमाद्रिः, चन्द्रश्च.

पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तामृगमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ।
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादुरोऽल्परुद्धार्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षां घनस्निग्धश्चेतश्छेप्यप्रवर्तनम् ।
 युद्धार्धैः साहसैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तनानुगतो बली ।
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
 पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
 ष्ठीवेत्कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 पर्वभेदज्वरश्चासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
 क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
 क्षीणस्य सासृङ्मात्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्षिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः ।
 पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥

१ 'को मदः' इति चन्द्रः. २ 'कण्ठास्यलेपः' इति तोडरः
 ३ 'श्यावं' इति पाठः. ४ 'पक्तिर्बल' इति पाठः.

लुप्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाक्षित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
 याप्यो वा बलिनां, तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३६ ॥
 सिध्येतामपि सौनाध्यात्

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।

मिश्रा याप्या द्रव्यात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “कासवृक्षा भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
 आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाग्बुना ।
 क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।

१ ‘लुप्येत’ इति पाठः. २ ‘दशन’ इति पाठः. ३ ‘साम-
 ध्यात्’ सं.मू.

प्राणोदकाश्चवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥

उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥

आनाहः शङ्कुभेदश्च

तत्रायासातिभोजनैः ।

प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।

परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥

कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।

करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥

प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठयूतान्ते क्षणं सुखी ।

कृच्छ्राच्छयानः श्वासिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।

विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च निवर्धते ।

स याप्यस्तमकः, साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ।

छिन्नाच्छ्रसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥

सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ।

अधोदग्विडुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥

शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

महता महता दीनो नादेन श्वसिति कथन् ॥ १३ ॥

उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।

प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥

वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।

शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोतिरूक् ॥ १५ ॥

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वाञ्च च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।

मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

पृते सिञ्चोयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुमम् ।

[अथ हिध्मानिदानम् ।]

श्वसैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥

हिध्माः

भक्तोन्नवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।

गम्भीरा च

मरुत्तन्न त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रूक्षतीक्ष्णस्वरासाल्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ।

करोति हिध्मा मरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं साल्म्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।

आयासात्पवनैः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत् ॥ २१ ॥

१ 'महतो' हेमाद्रितोडरी. २ 'श्रया ॥ हिध्मा' इति पाठः.

३ 'नः क्रुद्धः क्षु' चन्द्रः तो. "क्षुद्रवातो यदा कोष्ठात्" च पा.

जश्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ।
 वृद्धिमायास्यतो याति मुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥
 चिरेण यमलवैगैराहारे या प्रवर्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातिरूष्यतः ।
 प्रलापच्छर्दनीसारनेत्रविभ्रुतिजृम्भिणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविभ्रुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
 रुन्धनी मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्काशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ।
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा

तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे, वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्याधिभिः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

१ 'तो ग्रीवामा' इति पाठः. २ 'प्लुतजृ' इति पाठः. ३ 'ध्व-
 स्तत्र' इति तोडरः, 'स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः' इति चरकपाठः.
 ४ "साश्रुवि" इति चंद्रस्तोडरश्च.

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।

हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥३१॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

[अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।]

“अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।

यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥

देहावधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रसादिशोषणाच्छोषो रोगरार्द्रं तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्क्षयः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।

सर्पबन्धुर्धर्मधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्रयायो भृशं क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

१ ‘द्र रोगराजनात्’ इति तोडरः.

जत्रुमूलप्रविस्त्रतामल्पवेगां मृदुं च सा ।
 वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥
 चिरेण यमलवैगैराहारे या प्रवर्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः ।
 प्रलापच्छर्दनीसारनेत्रविडुतिजृम्भणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविडुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
 रुन्धती मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्काशयाद्रा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ।
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा

तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे, वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

१ 'रो ग्रीवामा' इति पाठः. २ 'भुतवृ' इति पाठः. ३ 'ध्व-
 स्तभ्र' इति तोडरः, 'स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः' इति चरकपाठः.
 ४ "साश्रुवि" इति चंद्रस्तोडरश्च.

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।

हिन्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥३१॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

[अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।]

“अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।

यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥

देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रक्षादिशोषणाच्छोषो रोगराटं तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःक्षेहसङ्क्षयः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्धा तथैवातिविवृत्य वा ।

संपन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

१ ‘इ रोगराजनान्’ इति तोडरः.

स्थाव्यमत्राक्षपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
 मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽक्षपानयोः ॥ ८ ॥
 हृत्लासश्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्षणोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
 बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बभत्स्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च, स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
 पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।
 पीनसन्धासकासांसमूर्धस्वरुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं, विद्वंशसंशोषावधः, छर्दिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्यक्स्थे पार्श्वरुदोषे, सन्धिगे भवन्ति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्षिमणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोद्धंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनं छिद्यववह्निसादास्यपूतिताः ।
 तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठोद्धंसः स्वरभ्रंशः

‘पेत्तात्पादौसपाणिषु ।

- १ ‘विद्वंससं’ इति पाठः. २ ‘दिस्तु को’ इति पाठः.
 ३ ‘दास्यपा’ इति पाठः.

दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥

कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।

प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपः कफोल्बणैः ।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातून्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।

कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥

पच्यते कोष्ठ एवाग्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।

प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।

वर्जयेत्

साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

“क्षीणमांसबलं जह्यात्पूर्वेलिङ्गैरुपद्रुतम् ।

प्रत्याख्याय नरं चाशु द्रव्यवन्तमुपाचरेत् ॥”

[अथ स्वरभेदनिदानम् ।]

दोषैर्व्यसैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।

स्वरभेदो भवेत्

१ ‘स्वरभेदो’ इति तोडरः. २ ‘उपष्टब्धः’ इति सं.मू.
तोडरः, ‘अवष्टब्धः’ इति च पाठः. ३ ‘देवं’ इति चन्द्रः, सं.
मू. ४ ‘दसः’ इति पाठः. ५ ‘रसभेदो’ इति पाठः.

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥

शूकपूर्णाभकण्टवं क्षिग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

लिम्पन्निव कफात्कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।

स्वरो विबद्धः

सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः

क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥

धूमायनीव चात्यर्थम्

मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।

कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्च

अत्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

[अथारोचकनिदानम् ।]

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।

सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥

कपायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥

[अथ छर्दिनिदानम् ।]

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरथैश्च पञ्चमी ।

उदानो विकृतो दोषान् सर्वावप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥

तामूक्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥

ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कपायं फेनिलं वसेत् ।
 शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥ ३२ ॥
 कासास्यशोषहन्मूर्धस्वरपीडाकुमान्वितः ।
 पिच्छारक्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
 सास्रगम्लं कटूष्णं च तृष्मूर्च्छातापदाहवत् ।
 कफात् क्षिग्धं घनं क्षीतं श्लेष्मत्तन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
 मधुरं कवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
 मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृत्तासकासवान् ॥ ३५ ॥
 सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै रितोक्ता या च तां त्यजेत् ।
 पूयमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
 तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।
 वातादीनेव विमृशेकृमिपृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥
 शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
 कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च

[अथ हृद्रोगनिदानम् ।]

स्मृताः पञ्च तु हृद्रदाः ॥ ३८ ॥
 तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।
 वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
 भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
 अकस्मादीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
 वेपथुर्वैष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

१ 'सवत्' सं.मू. तोडरः, सङ्गदृश्च. २ 'शून्यताद्रवम्' तोडरः.

पित्तातृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः कृमः ॥ ४१ ॥
 छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।
 श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
 कासाग्निसादनिष्टीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।
 सर्वलिङ्गैश्चिभिर्दायैः

कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥

तमःप्रवेशो हृल्लासः शोथः कण्डूः कफस्तुतिः ।
 हृदयं प्रतप्तं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।
 [अथ तृष्णानिदानम् ।]

वातापित्तात्कफातृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
 पृष्ठी स्यादुपसर्गाच्च

वातपित्ते नु कारणम् ।

सर्वासु

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृद्दाहमोहकृत् ।
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
 संशोष्य तृष्णा जायन्ते

तासां सामान्यलक्षणम् ।

मुखशोषो जलातृप्तिरङ्गद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥

१ 'स्य तमकः' इति पाठः. २ 'भारि कंसाश्म' इति पाठः.
 ३ 'लिङ्गं त्रिभि' हेमाद्रिः, तोडरः सं. मू.

कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं कृमः ।
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृङ्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥
 मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ।
 गन्धाज्ञानास्यवैरेस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानादृद्धिश्च

पित्तान्मूच्छांस्यतिक्रता ।

रक्तेक्षणत्वं प्रतप्तं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुग्णदि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
 स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
 शुक्लैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्रता ।
 आध्मानं शिरसो जाल्यं सौमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥
 भालस्यमविपाकश्च

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।

भामोद्भवा च, भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णहृन्तस्य सहसा शीताग्भो भजतस्तृषम् ।
 ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
 या च पानातिपानोत्था, तीक्ष्णोष्णेः स्नेहजा च या ।
 स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥
 तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयारिमका ।

१ 'रस्य शु' इति तोडरः. २ 'क्षयः' इति तोडरः.
 ३ 'क्षणाभिक्षे' इति हेमाद्रिः.

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ ५७ ॥

या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ १/२ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मदात्म्यादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवस्थाशुकरं लघु ।

विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।

दशभिर्दश सङ्क्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥

आद्ये मदे

द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम् ।

एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥

१ ‘ममोह’ इति चन्द्रः, सं.मू. २ ‘काशि’ इति कचिच्.

३ ‘त्यभिमु’, ‘त्यभिमन्यते’, (‘धिमुह्यते’ सं.मू.), ‘त्यवबुध्यते’

‘त्यवमन्यते’ इति पाठः, ४ ‘न किं किं वाऽऽच’ इति पाठः.

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु भेदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥
धर्माधर्मं सुखं दुःस्वमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ ८ ॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्सारापतानकाः ॥ ९ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमक्षं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाक्षनाः ॥ ११ ॥
क्षिग्धाः सत्त्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति च ॥ १३ ॥
वातापित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्मयाः ।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विदमेदः प्रतप्तं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥
शिरःपार्श्वस्थिरैकम्पो मर्मभेदक्षिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥

१ 'नापि च' इति चन्द्रतोडरी. २ 'दये व्य' चन्द्रः, सं. मू.
३ 'रुक् स्तम्भो म' इति तोडरः.

स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
 प्रलापश्छर्दिल्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदशनम् ॥ १७ ॥
 विशेषाज्जागरन्वासकम्पमूर्धरजोऽनिलात् ।
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्ताद्वाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणा छर्दिहृत्तासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम्

मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥

सहसाऽनुचितं वाऽन्यत्तस्य ध्वंसकविक्षेपौ ।
 भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्टीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।
 शब्दासहत्वं तन्द्रा च

विक्षेपेऽङ्गशिरोतिरुक् ॥ २२ ॥

हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः ।
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।
 रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिल्लोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छायसक्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥

१ 'ष्मणश्छ' इति पाठः. २ 'चान्य' इति पाठः. ३ 'विदक्ष'
 इति पाठः. ४ 'ण्ठरोधः' इति पाठः.

[अथ मदनिदानम् ।]

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः कफाद्यानपरोऽलसः ।

सर्वात्मा सञ्चिपातेन

रक्तास्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिङ्गं च

मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।

विषे^३ कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥

लक्ष्येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

[अथ मूर्च्छायनिदानम् ।]

अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन्प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥

शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।

काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेषतमः ।

बिबुध्येत च सस्वेदो दाहवृद्धतापपीडितः ॥ ३२ ॥

भिन्नविष्णीरुपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

१ 'वातकृते' इति पाठः. २ 'स्वल्पास' इति पाठः. ३ 'वि-
षात्कम्पो' इति पाठः. ४ 'कश्च सः' इति चन्द्रः. ५ 'रुण-
च्छाये' इति पाठः.

कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥

तमश्चिराच्च बुध्येत सहलासः प्रसेकवान् ।

गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैराद्र्धमावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

[अथ सङ्ख्यासनिदानम् ।]

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति, सङ्ख्यासो नाषधैर्विना ॥ ३६ ॥

वारदेहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

सङ्ख्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥

कुर्वन्ति, तेन पुरुषः कौष्टीभूतो मृतोपमः ।

न्नियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।

सङ्ख्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।

युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मध्येन ॥ ४० ॥

बलकालदेशसारम्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।

प्रविभज्य तदनु रूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥”

१ ‘ना वैभत्स्यते’ इति तोडरः. २ ‘काष्ठभू’ चंद्रस्तोडरश्च.

३ ‘अभिन्वासे च म’ इति पाठः.

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।*

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ।

अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्वैधा समासतः ।

शुष्कत्वाविविभेदाच्च

गुदः स्थूलान्नसंश्रयः ॥ ३ ॥

अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिंस्त्रिस्तोऽध्यर्धाङ्गुलाः स्थिताः ।

वत्यः, प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥

बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।

यवाध्यर्धः प्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजोपतप्तता ।

अर्शसां, बीजतसिस्तु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥

दैवाच्च, ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य तान्यतः ।

असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥

सहजानि विशेषेण रुक्षदुर्दर्शनानि च ।

अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

१ ‘ऽर्शोनि’ सं.मू. २ ‘तस्यां’ इति पाठः. ३ ‘ध्यर्धप्र’

इति चन्द्रः. ४ ‘नान्यत’ इति पाठः.

पोढाऽन्यथेन पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामाद्राणि त्वक्षपित्ततः ॥ ९ ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।

अग्नौ, मलेऽतिनिचिते, पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥

यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।

बस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वातलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥

भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ।

वातमूत्रशकृद्देगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥

उवरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।

कर्शनाद्विषमाम्ब्यश्च चेष्टाम्ब्यो, योषितां पुनः ॥ ११ ॥

आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानं कुपितो मलम् ॥ १४ ॥

पायोर्वलीषु तं धत्ते तास्वभिष्यणमूर्तिषु ।

जायन्तेऽर्शांसि

तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥

विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डकोद्वेष्टनं अमः ।

सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्देदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥

मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।

सरक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्राग्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥

अन्नकृजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूगिता ।

प्रभूतं मूत्रमल्पा विद, अश्रद्धा धूमक्रीडकः ॥ १८ ॥
 शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
 तैन्द्रेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
 आशङ्का ग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 एतान्येवं विवर्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
 क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान् ।
 मृदात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
 भसारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 कृच्छैरुपद्रवैर्मस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडितैः ।
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 कुमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ।
 क्लेदयवाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः धीवन्नरोचकी ।
 सर्वपवांस्त्रिहृत्त्राभिपायुवङ्गणशूलवान् ॥ २६ ॥
 गुदेन स्रवता पिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
 विबद्धमुक्तं शुष्काद्रं पक्कामं चान्तराऽन्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।

१ 'भूतमूत्रताडल्पा' इति पाठः. २ 'विदश्रद्ध' इति पाठ-
 श्रित्यः. ३ 'तथेन्द्रि' इति पाठः. 'व ४ च व' इति चन्द्रः

अष्टाङ्गहृदये

[अशोनिदानम्

शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥

स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।

क्षीणा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥

वाककन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥

शिरःपार्श्वांसकट्यस्त्वङ्गुणाभ्यधिकव्यथाः ।

क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहरोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।

तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥

रूपेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।

कृष्णत्वङ्मनस्त्रिणमूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥

गुल्मप्लीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥

तन्वस्त्रस्ताविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ।

शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥

दाहपाकज्वरस्वेदनृणमूर्च्छारुचिमोहदाः ।

सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥

यवमध्या हरिपीतहारिद्रत्वङ्मनस्त्रादयः ।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ॥ ३७ ॥

उच्छूनोपचिताः खिग्धाः

स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः

कण्डूऽद्याः स्पर्शनप्रियः ॥ ३८ ॥

करिरपनसास्थ्याभास्तथा गोमन्तसन्निभाः ।

वङ्गणानाहिनः पायुर्वास्तनाभिविकर्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ।

मेहकृच्छ्रशिरोजाढ्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिशमप्रायविकारदाः ।

वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्त्रिगधत्वगादयः ।

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात्

निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

रक्तोत्थणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽस्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

मुद्गकोद्रवजूर्णाङ्गकरिरचणकादिभिः ।

रुक्षैः सङ्गाहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥

अधोवहानि खोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।

पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।

१ 'हृत्' पाठः. २ 'स्वस्थाने' तो, सं.मू. ३ 'तीव्ररु' पाठः.

आध्मानमुद्रावेष्टो हल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
 बस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्चयथुसम्भवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्धरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोद्रादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते मृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ।
 स्थितानि तान्यसाध्यानि, याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं

नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥
 वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा क्षिग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

अध्यायः ८] निदानस्थानम् ।

२८३

अशंसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽनीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“दोषैर्व्यस्तैः समग्नैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।

अतीसारः

स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।

मद्यरूक्षातिमात्राच्चैरशोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।

विस्रंसयत्यधोऽवधातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

भ्यापयानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय

लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।

आध्मानमविपाकश्च

तत्र वातेन विड्जलम् ॥ ५ ॥

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेक्ष्यते ।

रूक्षं सफेनमच्छं च प्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

१ ‘णीरोगनि’ सं.म. २ ‘विज्जलं’ इतीन्दुः.

तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।

शुष्कास्थो अष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिर्द्वेनन् ॥ ७ ॥

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।

सरक्तमतिदुर्गन्धं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥

संशूलं पायुसन्तापपाकवान्

श्लेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलं तन्तुमच्छेदं क्षिग्धमामं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।

निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥

सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः ।

कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।

वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥

वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः

तद्वच्च शोकतः ।

अतीमार समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥

सासृष्टिरस्रः

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।

शकृदुर्गन्धमाटोपविष्टमभार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥

१ 'विनष्टवाक्' इति क्वचित्. २ 'शूलः पा' इति पाठः.

३ 'स्तिगुरुदरः' इति पाठः.

विपरीतो निरामस्तु

कफात्पक्कोऽपि मज्जति ।

अतीसारेषु यो नातिथलवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥

तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थं सेवितैः ।

सामं शकृच्चिरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥

सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

सामं साक्षमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥

अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।

चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्जयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

स चतुर्धा, पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥

प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृद क्लमो भ्रमः ।

भानद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽग्निकृजनम् ॥ २० ॥

सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।

मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

तत्राऽनिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पाश्वोरुवङ्गणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥

रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।

जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्तेऽस्वास्थ्यं समभुते ॥ २३ ॥

वातद्वद्गोगुल्मार्शः प्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।

चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥

पुनःपुनः सृजेद्गर्भः पायुरुक्श्वासकासवान् ।

पित्तेन नीलं पीताभं, पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥

पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ।

श्लेष्मणा पच्यते दुःस्वप्नं छादिररोचकः ॥ २६ ॥

आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृष्टासपीनसाः ।

हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥

उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं क्षीप्त्वहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

सर्वजे सर्वसङ्करः ।

विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाशास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥

तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।

अशांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथाऽतो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“वस्तिवस्तिशिरोमेढूकटीवृषणपायवः ।

एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदाः श्वविवराश्रयाः ॥ १ ॥

अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।

पाश्वर्भ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥

यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाध्रयान् ॥ ३ ॥
 बस्तिवङ्गणमेढ्रार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
 मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरुह ॥ ४ ॥

रक्तं वा

कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
 सपित्तं सविबन्धं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोधयेत् ।
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
 संजायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।
 श्लेष्माभया च सर्वा स्यात्

अथाऽस्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

बस्त्याभ्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुह ।
 मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुह नाभिसंवनीबस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तत्रपायात्सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् ।
 तत्सङ्कोभात् क्षते साक्षं, भायासाक्षातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥
 तत्र बातामृशात्यर्तो दन्तान् खादति वेपते ।

मृदाति मेहनं, नाभिं पीडयत्यनिशं कणन् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शक्नुमुहुर्महति बिन्दुशः ।
 श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
 भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
 अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ॥ १४ ॥
 एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
 आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानाद्युत्तममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
 शोषयत्युपसङ्गुह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।
 बस्तिरुष्णमूत्रवमुष्कश्चयधुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विर्लीयते ।
 पीडिते त्वक्काशोऽस्मिन्

अश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना, सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
 निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १९ ॥
 मूत्रसंधारिणः कुर्याद्गुह्या बलेमुत्सं मरुत् ।
 मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं, कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
 प्रच्याव्य बस्तिमुद्धृतं गर्भाभं स्थूलविधुतम् ।

करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥

बिन्दुशश्च प्रवर्तेत, मूत्रं बस्तौ तु पीडिते ।

धारया, द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥

दुस्तरो, दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

शकृन्मांसस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥

अष्टीलाभ घन ग्रन्थि करोत्यचलमुन्नतम् ।

वाताष्टीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलमङ्गकृत् ॥ २४ ॥

विगुणः कुण्डलीभूतो बस्तौ तीव्रग्यथोऽनिलः ।

आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टगौरवः ॥ २५ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत्सृजन् ।

वातकुण्डलिकेत्येषा

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥

न निरेति विषद्वं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

विधारणात्प्रतिहनं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥

नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।

कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसङ्ग्रहम् ॥ २८ ॥

तन्मूत्रजठरम्

छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।

आक्षिप्तमल्पं मूत्रं तु बन्धौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥

स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सृजं वाऽथवाऽसृजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुक्षोभसः ॥ ३० ॥

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 भक्ष्मरीतुल्यरुक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
 स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
 रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा ।
 मूत्रं विदतुल्यगन्धं स्याद्विद्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्युपस्थार्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रादुष्णघातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदानलक्षणैरुर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथाऽतः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश, पित्ततः ।

षट्, चत्वारोऽनिकात्,

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्तकम् ।

स्वाद्वस्त्रलवणस्निग्धगुहपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥

नवधाम्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।

गृकस्थानासनरतिः शयनं विधिवार्जितम् ॥ ३ ॥

वस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः ।

दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।

धातून् वस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्गवाः ।

समासमक्रियतया महात्ययतयाऽपि च ॥ ६ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥

मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

सान्द्रीभवेत्पयुषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥

मंहष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

श्रीतमेही सुबहुगो मधुरं भृशक्षीतलम् ॥ १२ ॥

शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

लालातन्नुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

नीलमेहेन नीलाभं

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासज्जिभं दहत् ।

विषं मज्जिष्ठमेहेन मज्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

वित्तमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

मलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमम्

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽभिहितं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात्क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।
 कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 भविष्यकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफज्जन्मनाम् ॥ २२ ॥
 बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृष्णाम्लको मूर्च्छा बिह्वेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सखिदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सन्धिर्मर्मेसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥
 भन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शरावमानसंस्थाना पिटिका स्याच्छराविका ॥ २७ ॥
 अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
 श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥
 मन्धा सिराजालवती क्षिग्धन्तावा महाशया ।
 रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥
 अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
 महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।

रक्तकृष्णातिमृदस्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिकापरिवरिता ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारीकन्दवद्धत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्वधिर्षक्ष्यतेऽन्यत्र

तत्राद्यं पिटिकान्नयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ।

यो मूत्रयेज्ज तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ॥ ३७ ॥

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे

शय्यासनस्त्रप्तसुखाभिषङ्गः ।

हृत्तेज्रजिह्वाश्रवणोपदेहो

घनाङ्गता केशनशतिवृद्धिः ॥ ३८ ॥

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो

माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं
 मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
 मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।
 सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात्
 क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ४० ॥
 सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
 क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः
 साध्यास्तु, मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥ ४१ ॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विद्रधिबृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ विद्रधिनिदानम् ।]

“भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
 जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

१ यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं तथापि निदानलक्षणानन्तरमत्र निदानलिङ्गयोश्चिकित्साङ्गत्वप्रतिपादनाय त्वनयोः पूर्वमभिधानम् । अथवा, अवश्यं च वक्तव्यानां कामचारमभिधानम् । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् इति मधुकोशभाष्ये ।

दुष्टत्वक्कांसमेदोस्त्रिस्तावासृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षणेन च ॥ ३ ॥

बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।

आन्तरो दारुणतरो गरभीरो गुल्मवद्भनः ॥ ४ ॥

वल्मीकवत्समुच्छ्रयी शीघ्रधात्यग्निशस्त्रवत् ।

नाभिबस्तिपृक्कृत्तीहृक्कोमहत्कुक्षिवङ्गणे ॥ ५ ॥

स्याद्वृक्कयोरपाने च

वातात्तत्राऽतितीव्ररूक् ।

इथावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥

व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात्तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च

पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्केशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥

चिरोत्थानविदाहश्च

सङ्कीर्णः सन्निपाततः ।

सामर्थ्याच्चाऽत्र विभजेद्वाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

कृष्णस्फोटावृतः इथावस्तीघ्रदाहरुजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

दाह्याद्यैरभिधातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्वधिं भूर्युपद्रवम् ।
तेषूपद्रवमेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानमेदतः ॥ १२ ॥
नाभ्यां हिध्मा भवेद्वन्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
श्वासो यकृति रोधस्तु ह्रीहृद्युच्छ्वासस्य तृद पुनः ॥ १३ ॥
गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात्सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
प्रमोहमृतमकः कासो हृदये घटनं व्यथा ॥ १४ ॥
कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
मक्त्रोर्ग्रहो वङ्गणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।
भामपक्विदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥
नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
उभाभ्यां नाभिजो

विद्याहोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥

यथास्वं व्रणवत्

तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।

पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
पक्वश्चान्तः स्रवन्वक्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।
एवमेव स्रनसिरा विवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छ्रयथुर्वनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्याविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥

नाडीनां सूक्ष्मवक्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ।

[अथ वृद्धिवर्धनिदानम् ।]

कुट्टो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥

मुष्को वङ्गणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।

प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

दोषान्नमेदोमूत्रात्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्रास्त्रजावप्यनिलाद्धेतुमेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताहाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

कफाच्छीतो गुरुः क्षिग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

कृष्णस्फोटवृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मुदुस्तालफलोपमः ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥

अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुद्धमृदुः ।

मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च बलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ २८ ॥

क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रास्त्रावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशाद्धो नयेत् ।

कुर्याद्बङ्गणसन्धिस्थो ग्रन्थ्यागं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-

माध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति

प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ ३० ॥

अन्नवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

[अथ गुल्मरोगनिदानम् ।]

रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।

भार्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।

कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥

यः पिबत्यनु चास्त्रानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।

सेवते देहसङ्क्षोभि च्छर्दि वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥

अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन् विमुञ्चति ।

चेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निपेवते ॥ ३५ ॥

शुद्धो वाऽऽशुविदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महाक्षोतोऽनुशायिनः ।

उर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।

कर्शनात्कफविद्वपितैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ।

स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥

१ 'पृथक्क्रुद्धा' इति पाठः कनिष्ठ.

पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः ।
 गुल्म इत्युच्यते बक्षिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥
 वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहाभ्रकूजनम् ।
 व्यधः सूच्येव विदसङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥
 स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्यं विषमवह्निता ।
 रुक्षकृष्णावगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥
 अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
 पिपीलिकाव्यास इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥
 पित्तादाहोऽग्निको मूर्च्छाविद्विभेदस्वेदतृद्वज्वराः ।
 हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
 दूयते, दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
 कफात्सैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
 पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्रत्वगादिताः ।
 गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥
 स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।

प्रायः

त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोच्चतः ।
 सोऽसाध्यो

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥
 ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
 सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥

निरुणद्धातेवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
 हृष्टासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
 रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
 योन्याश्च स्नावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥
 न चास्या वर्धते कुक्षिगुल्म एव तु वर्धते ।
 स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
 पाकं चिरेण भजते नैव वा, विद्रधिः पुनः ।
 पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
 अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 गुल्मेऽन्तराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
 अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनम् ।
 अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
 वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकम् ।
 साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
 ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।

घनोऽष्टीलौपमो ग्रन्थिरष्टीलध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥

आनाहलिङ्गस्तिर्यक्तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ।

पकाशयाहुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।

तूनी, प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-

तृप्त्यक्षमत्वाच्चिकूजनानि ।

आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-

मासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६२ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽत उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ, सुतरामुदराणि तु ।

अजीर्णाग्निमलिनैश्चाग्नेर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।

प्राणाऽप्यानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः ॥ २ ॥

आध्माप्य कुक्षिसुदरम्

अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समसैश्च स्त्रीहृद्दक्षगोदकैः ॥ ३ ॥

तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृष्णाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रतरूपाः पुरुषाः

भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जीर्णाजीर्णं न जानानि सौहित्यं सहते न च ।

क्षीयते बलतः शशच्छसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥

वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुग्बस्तिसन्धो ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजीजन्म वलीनाशो जठरे

जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ।

सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

नवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमग्नं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्गणवेदनः ।

सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विद्वन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।

तत्र वातोदरे शोकः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वमेदनम् ।

शुष्ककासोऽङ्गमदोऽधोगुरुता मलसङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

इयावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिहासवत् ।

सतोदमेदमुदरं ननुकृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥
 आध्मातद्वतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
 वायुश्चात्र सरुक्षब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥
 पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादाबुदरं हरित् ॥ १६ ॥
 पीतताम्रसिरानङ्गं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
 धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुर्गारवम् ।
 निद्रोक्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्रत्वगादिता ॥ १८ ॥
 उदरं निमित्तं श्लक्ष्णं शुक्रराजीततं महत् ।
 चिराभिवृद्धिं कठिनं शीतस्पर्शं गृह स्थिरम् ॥ १९ ॥
 त्रिदोषकोपनैर्मैस्तः कीदृक्षैश्च रजोमलैः ।
 गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
 कुर्युखिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।
 अत्याशितस्य सङ्कोभाद्यानयानादिचेष्टितः ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकर्मध्ववमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ।
 सोऽष्टीलेवातिकठिनः प्राक्ततः कर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥

क्रमेण वर्धमानश्च कुक्ष्यादुदरमावहेत् ।
 श्वासकासपिपासास्यैर्वरस्याध्मानरुज्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
 भ्रूणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्तरुगानाहैर्मोहतृद्वहनज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥
 प्लीहवदक्षिणात्पार्श्वान् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ।
 पक्ष्मवालैः सहाज्जेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वाओपलेपिभिः ।
 वर्धःपित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं, तेन स्युर्दाहज्वरतृदक्षवाः ।
 कासश्चासोरुसदनं शिरोहन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलेसङ्गोऽरुचिच्छर्दिरुदरं मूढमावतम् ।
 स्थिरं नीलारुणसिराराजिवद्धेमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।
 अस्थ्यादिशल्यैः साभैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वाघ्नं तच्छिद्रंश्च स्ववन्बहिः ।
 आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं स विडूषः ॥ ३३ ॥
 तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
 शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
 वर्धते तदथो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥

उद्विक्तदोषरूपं च व्यासं च श्वासतृद्वज्रमैः ॥ ३५ ॥

छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ।

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाग्बुपायिनः ॥ ३६ ॥

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराभितौ ।

ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥

कासश्चासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।

तोयपूर्णदतिस्पृशशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥

दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥

पाकाद्गवा द्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।

स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥

तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।

गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥

मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।

तदनूदकजन्मास्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥

सिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥

कृच्छ्रं यथोत्तरम्

पक्षात्परं प्रागोऽपरे हतः ।

सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छृतमं मतम् ।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ पाण्डुरोगनिदानम् ।]

“पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।

तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥

धमनीर्दश सम्प्राप्य व्यामुवत्सकलां तनुम् ।

श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।

पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥

यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः

तेन गौरवम् ।

धातूनां स्याच्च त्रैयित्थ्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥

ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेन्द्रियः ।

मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥

शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः धीवनोऽल्पवाक् ।

अन्नद्विद शिबिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥

सन्नसैविथर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी अमी अमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रुक्षता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः श्रमः

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
 कृष्णरुक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफाऽऽनाहाऽऽस्यवैरस्यविदशोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।
 पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 तृदस्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
 वर्चोभेदोऽम्लको दाहः

कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासश्छर्दिश्च

निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 मृत्कषायाऽनिलं पित्तमृषरा मधुरा कफम् ।
 दूषयित्वा, रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्भुद्धा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं, ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामकाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृज्यांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्गुलवक्रशकृत्तया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोफाख्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ।
 हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 बातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
 तन्द्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 भलसं चेति शंसन्ति

तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।

[अथ शोफनिदानम् ।]

शोफप्रधानाः कथिताः, स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
 सर्वं

हेतुविशेषैस्तु रूपभेदाज्जवात्मकम् ॥ २२ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां, दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।

अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लक्षिग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
 मृद्ग्राभ्यमांसवल्लुरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
 पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि वा ।
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
 विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं शोफमधोवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
 सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥
 तत्पूर्व्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ।
 वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥
 सङ्कोचस्पन्दहर्षार्तितोदमेदप्रसुप्तिमान् ।
 क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
 क्षिग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रौघ्रावल्पो दिवा महान् ।
 त्वक् च सर्वपलिसेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥
 पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताश्रोमकृत् ।
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥
 सतृद्धदाहज्वरस्वेदद्रवक्लेदमदभ्रमः ।
 शीतामिलाषी विद्मेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।

स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्षभि-

- सादकृत् ॥ ३५ ॥

आक्रान्तो नोक्षमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।

स्रवेन्नासृक्चिरापिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥

स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात्

यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः ।

सङ्कराद्धेतुलिङ्गानाम्

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोदध्यनिलैर्भस्मात्कपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयधुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखापाताद्विषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥

विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रययोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।

नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

[अथ विसर्पनिदानम् ।]

स्याद्विसर्पोऽभिघातःन्तैर्दोषैर्दृग्यैश्च शोफवत् ।

त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥

यथोत्तरं च दुःसाध्याः

तत्र दोषा यथायथम् ।

प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥

वेहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तःस्थिता बहिः ।

बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः

विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥

मर्मोपेतापात्सम्भोहाद्यनानां विघट्टनात् ।

मृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ ४६ ॥

आशु चाग्निबलभ्रंशात्

अतो बाह्यं विपर्ययात् ।

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमन्वितः ॥ ४७ ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदमेदाऽऽयामार्तिहर्षवान् ।

पित्ताद्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।

स्वदोषलिङ्गं श्रीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥

ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।

वातपित्ताज्वरच्छर्दिमृच्छां नीसारतृदभ्रमैः ॥ ५० ॥

अस्थिमेदाग्निसहनतमकारोचकैर्युतः ।

करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते ॥ ५२ ॥

१. 'पषातात्सं' इति पाठः. २. 'मेदो वा' इति पाठः.

अभिदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ।
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
 हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥
 क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽभ्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रावमांसगम् ।
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।
 श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिश्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गमङ्गाग्निसदनैर्युताम् ।
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजः ।
 भङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णजेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिटकैरवकीर्णोऽति पीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेचकामोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्राड्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ।
 शवगन्धिश्च वीसर्प कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वघातवतिसर्पणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात्कुद्बः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः ।
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ॥ ६७ ॥
 शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ॥ ६७ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ कुष्ठरोगनिदानम् ।]

“मिथ्याऽऽहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
 साधुनिन्दाबधान्यस्त्रहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥
 पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैश्चेरिता मलाः ।
 सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकास्त्रागमिषम् ॥ २ ॥
 दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।
 त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः, कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुण्णाति तद्वपुः ।
 प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तः सर्वान् सङ्कहेयं चावहेत् ॥ ४ ॥
 सस्वेदक्रेदसङ्कोथान् कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
 लोमत्वक्स्त्रायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
 भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।
 कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः पृथङ्निर्गमैः समागतैः ॥ ६ ॥
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।
 वातेन कुष्ठं कापालं, पित्तादौदुम्बरं, कफात् ॥ ७ ॥
 मण्डलाख्यं विचर्ची च, ऋक्षाख्यं वातपित्तजम्, ।
 चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्मोद्भवाः, श्लेष्मपित्ताद्बहुशतारुषी ।
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥
 सर्वैः स्यात्काकणं, पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।
 पुण्डरीकक्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥
 भतिश्लक्ष्णस्वरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
 दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥
 प्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढानामपि रुक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
 रोमहर्षोऽसृजः काण्ड्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।
 कृष्णारुणकपालाभं रुक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
 विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।

तोदाढ्यमलकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

पक्वोदुम्बरतान्नत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।

बहुलं बहुलक्लेदरक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥

आशूस्थानावदरणकृमिं विद्यादुदुम्बरम् ।

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥

अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकण्डून्नुतिक्रिमि ।

श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

सकण्डूपिटिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ।

परुषं तनु रक्तान्तमन्तःश्यावं समुञ्जतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरुक्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।

ऋक्षजिह्वाकृति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

हस्तिचर्मस्तरस्पर्शं चर्म

एकाख्यं महाश्रयम् ।

अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभम्

किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रूक्षं किण्वरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम् ।

सिध्मं रूक्षं बहिः, स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरेत् ॥ २१ ॥

श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेततान्नं दौर्गन्धिकपुष्पवत् ।

प्रायेण चोर्ध्वकाये त्यात्

गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥

१ 'बहुल' इति पाठः. २ 'दं रक्तं' इति पाठः. ३ 'पिट-
कैः' इति पाठः.

रक्तेरलसकम्

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।

तीव्रात्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

दीर्घप्रतानादूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।

उत्सन्नमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।

शतारुः क्लेदजन्त्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहहजान्वितम् ।

सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥

घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु बिभेदि च ।

पुण्डरीकम्

तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥

विस्फोटम्

पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदहजाधिकाः ।

सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः प्रायः स्फिक्पाणिकृपरे ॥ २८ ॥

सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ।

रक्तं दलक्ष्मर्दलम्

काकणं तीव्रशहरुक् ॥ २९ ॥

पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तीफलोपमम् ।

कुष्ठलिङ्गैर्युतं सवैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेष्टिङ्गकर्मभिः ।

१ 'क्लेदजं त्वाढ्यं' इति पदद्वयं कचिदृश्यते.

कुष्ठेषु दोषोल्बणताम्

सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्च यच्चाऽस्थि मज्जशुक्रसमाश्रयम् ।

याप्यं मेदोगतम्

कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वास्त्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

अकृच्छ्रं कफवाताख्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥

स्नेदस्वापश्चयथवः शोणिते, पिशिते पुनः ।

पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम्, ३४

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च, मेदसि ।

नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः, ॥ ३५ ॥

[अथ श्वित्ररोगनिदानम् ।]

क्षते च कृमयः, शुके स्वदारापत्यबाधनम् ।

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातृद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वातादूक्षारुणं, पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि, कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।

वर्णैर्नैवेद्यगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

अशुक्लोऽर्माऽर्बुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं, वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥

सर्वे सञ्चारिणो, नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

[अथ कृमिरोगनिदानम् ।]

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

बहिर्मलकफासृग्विद्वज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।

नामतो विंशतिविधाः

बाह्यास्तत्राऽसृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥

द्विधा ते, कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः, श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥

मधुराञ्जगुडक्षीरदधिसक्तुनचोदनैः ।

शकृज्जा बहुविद्धान्यपर्णशाकोलुकादिभिः ॥ ४६ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।

पृथुवैधनिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥

रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।

श्वेतास्तावभासाश्च, नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥

अन्नादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुंहाः ।

कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥

हृल्लासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 मूर्च्छार्च्छादिज्वरानाहकाश्चक्षुष्यथुपीनसान् ॥ ५० ॥
 रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च मौक्ष्यात्केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीरा उदुम्बराः ।
 पद ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रारममातरः ॥ ५२ ॥
 पक्काशये पुरीपोन्था जायन्तेऽधोविमपिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
 तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा विद्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सल्लनाख्या लेलिहा, जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विद्भेदशूलविष्टम्भकाश्चैव पारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गमाम् ॥ ५६ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥

तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।
तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
समासाद्यासतो दोषमेदीये नाम धाम च ।
प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्च

इव वैकृतम् ॥ ४ ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
घरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णैः प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ ६ ॥
तत्र पक्काशये क्रुद्धः शूलानाहान्नकूजनम् ।
मलरोधाश्मवर्ध्मांशैश्चिकिपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
करोत्यधरकायेषु तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ।
आमाशये तृद्धमथुश्चासकासविसृष्टिकाः ॥ ८ ॥
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं

त्वचि स्फुटनरुक्षणे ॥ ९ ॥

रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।
अरुण्यक्तस्य विष्टम्भमरुक्षिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥
मौसमेदोगतो ग्रन्थीस्तोदबहुलान् कर्कशान् भ्रमम् ।

१ 'रोगं' इत्यपपाठः. २ 'कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रन्थीन्मांस-
समाभितः । वायुर्मेदोयुतः कुर्यात्' इति सुश्रुते. ३ 'दाषान्'
इति अरुणः.

गुर्धङ्गं चातिरुक्स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्थिमन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।
 मज्जस्थाऽस्थिषु सौविध्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ।
 तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः

सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥

तत्स्थः

स्त्रावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुञ्जताः ।
 वानपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।
 सर्वोक्तसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः कुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्वज्रत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य, हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।
 आग्निपेत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितहृत्तनः ।
 कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः ॥ १९ ॥
 स एव चावतानारुह्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अभुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

१ 'कूजेत्स' इति पाठः.

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।

अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीयंदा ।

व्याप्नोति सकल देहं, जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥

अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगः स्तम्भं च नेत्रयोः ।

करोति जुम्भां दशनं दशनानां कफोद्धमम् ॥ २३ ॥

पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।

अन्तरायाम इत्येष

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥

देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयते शिरः ।

उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥

दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगान्नना ।

बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।

व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥

तृण्यतः पाण्डुगान्नस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयि वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुघ्नसः स, तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

१ 'हनुस्तम्भः' इति पाठः.

वागवाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स, तेनान्नपानवाक्येष्वनीक्षता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उश्वासवक्रक्षवथुस्वरकामुं कर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्षणात् ।
 वायुर्विवृद्धस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्रीकरोति वक्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम्, ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्ध्ना, वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः क्षुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहः स्वापः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥
 रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।
 गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्निवन्धान् विमोक्षयन् ।
 कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।

१ 'इक्षातः सुप्तस्य' इति अरुणदत्तः.

कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥
 आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 अंसमूलस्थितो वायुः सिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।
 बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायुः कठ्यां स्थितः सकृन्धः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
 तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः, पङ्क्तुः सकृन्धोर्द्वयोरपि, ॥ ४५ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जश्चिन्तय च याति यः ।
 कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥
 शीत्लेष्णाद्रवसंशुष्कगुरुन्निर्गन्धनिर्वेवितः ।
 जीर्णाजीर्णं तथाऽऽयाससङ्कोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
 सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 सकथ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
 तदा स्कन्नाति, तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दसौमित्यतन्द्राच्छर्धरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥
 संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 यातन्नोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।

ज्ञेयः क्रोटुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोटुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥

पार्णि प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतादिता ।

सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खड्गी तीव्ररुजान्विता ।

हृष्येते चरणां यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः, ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥

विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६½ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“विदाह्यश्च विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशु देशे नृणामसृजि तूषिते ॥ २ ॥

वातलः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आख्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।

तद्वाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्रुथाङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगारवसुसताः ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं कुट्टं कृत्स्नं देहं विधावति ।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तान तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।

कण्डूादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा

गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्बक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ।

करोति खड्गं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुसयः ॥ १३ ॥

रुक् शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥
 पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ।
 स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णः शोफपाको भृशोष्मता ॥ १५ ॥
 कफे स्तमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च स्ना

द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च सङ्करे ॥ १६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत्त्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्योन्यमाचार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥
 वायौ पञ्चतमके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
 पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान्बहून् ॥ २० ॥
 उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्येर्विकृतो गदान् ॥ २१ ॥
 कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्षरोचकपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥
 व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमंघट्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।
 सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥

कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गान् गदान् ।
समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यंश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
अपानो रूक्षगुर्वक्षवेगघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोपाशौगुदभ्रंशादिकान्बहून् ॥ २८ ॥
सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रासैमित्यगौरवैः ।
स्त्रिगधत्वारोचकालस्यशैत्यशोफामिहानिभिः ॥ २९ ॥
कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
वायोरावरणं चातो बहुमेदं प्रवक्ष्यते ।
लिङ्गं पित्तवृते दाहस्तृष्णा शूलं अमस्तमः ॥ ३१ ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।
मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥

आढ्यवात इति ज्ञेयः, स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥

सूच्येव तुष्टतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूलयते ।

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

शूलं च, पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मान वस्तौ मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रन्तति ।

व्रजत्याशु जरां खंहो, भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥

शकृत्पीडितमग्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ।

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्कणपृष्ठरुह ॥ ४१ ॥

विलोमो माहृतोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।

अमो मूर्च्छां रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥

विदग्धेऽन्नं च वमनम्

उदानेऽपि अमादयः ।

दाहोऽन्तरुर्जा अंशश्च

दाहो ग्राने च सर्वगः ॥ ४३ ॥

कृमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।

समान ऊष्मोपहतिरनिस्वेदोऽरतिः समृद्ध ॥ ४४ ॥

दाहश्च स्यात्, अपाने तु मले हारिद्रवर्णता ।
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥
श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
ष्टीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससङ्ग्रहः ॥ ४६ ॥
उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च

व्याने पर्वास्थिवाग्रग्रहः ॥ ४७ ॥
गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलनं च गतौ भृशम् ।
समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्विता ॥ ४८ ॥
अपाने सकफ मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनम् ।
इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥
प्राणाद्यस्तथाऽन्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ ५१ ॥
उदानेनाऽऽवृते प्राणे वर्णोजोबलसङ्क्षयः ।
दिशाऽनया च विमजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
स्थानान्यवेद्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।
प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितंश्च तैः ।
मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसङ्ख्यताम् ।
 तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
 शनैःशनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
 विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
 स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।
 आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥
 प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ।
 विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥”

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
 संहितायां तृतीयं निदानस्थानं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदं निदानस्थानम् ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“आमाशयस्थो हृत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥
भ्राष्ट्रपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृप्तिरुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥
तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।
सहस्रासप्रसेकाद्द्वेषकासविषूचिके ॥ ४ ॥
सद्योमुक्तस्व सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तं, कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥
श्वासातिसारसम्भोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।
पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिर्जैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥
उष्णाग्निभासा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥
 तर्पणेन रसनेक्षोर्मथैः कल्पोदितानि वा ।
 वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥
 कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।
 दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥
 आमेन भस्मनेवाग्नौ छत्नेऽन्नं न विपच्यते ।
 तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफ विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्घं चाऽग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीत दोषसङ्घातवर्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेव कुणत्वेऽपि युक्त्यान्नकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणी ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपपटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम् ।
 ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्यूष्मणा चित्ता ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकऽधिकम् ।
 खानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥

अजीर्णं हृत् शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 सोदर्दपीनसन्वासे जङ्घापवांस्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्तयेत् ।
 स्वेदमूत्रगकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशस्त्रानुपालयेत् ।
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यत्रागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरेषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 नेप्यते

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ।
 तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ॥ २३ ॥
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।
 युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
 तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिन्द्रिरिव पावकः ॥ २५ ॥
 षडहं वा सृदुधं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
 प्राग्ग्लजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
 ससैन्धवां तथास्त्वार्थी तां पिबेत्सहदाडिमाम् ।
 सृष्टविद्धं बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ॥ २७ ॥
 वक्षिपार्श्वशिरःशूली न्याग्नीयोक्षुरसाधिताम् ।

पृक्षिपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥
 सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनम् ।
 हस्तेन पञ्चमूलेन हिङ्गारुक्थासकासवान् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलेन महता कफातां यवसाधिताम् ।
 विषद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।
 चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥
 कोष्ठे विबद्धे सरुजि

पिबेत्तु परिकर्तनि ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥
 अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।
 सिताबदरमृद्धीकासारिवामुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥
 तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नी क्षौद्रसंयुताम् ।
 कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥
 मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृदच्छर्दिदाहपीडिते ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति

तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैरग्निर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं

ततो जीर्णे च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुद्धानशीयाद्दृष्टतद्बुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्यूषं रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥

ततः पक्केषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो^२ यथा ॥ ३९ ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तम्भात्कषायो विषमज्वरम् ।

कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

सप्ताह्वादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।

दोषेऽथवाऽतिनिश्चिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं^३ योजयेत्तदा ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ ४५ ॥

पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।

पिबेत्तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।

ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ।

पटोलनिम्बत्रिफलामृद्रीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततित्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।

धात्रीमुस्तामृताक्षोद्रमर्धलोकसमापनाः ॥ ५० ॥

पञ्चने सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।

दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलं गुडूची विश्वभेषजम् ।

कनीयः पञ्चमूलं च

पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षाद्रं मुस्ता पर्पटकं तथा ।

सधन्वयासभूनिम्ब

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगाङ्गेयीशृङ्गवेरदुरालभाः ।

रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्तं दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकहीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।

मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरुषकम् ॥ ५६ ॥

फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ।

युक्तो मधुसितालार्जैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं मदात्यं कर्दि मूच्छां द्वाहं श्मं श्मम् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत्कटुकां पिप्प्रा कपरेऽभिनवे शुचौ ।
 निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 वातलेप्यज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्याकुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकदत्तुणपर्पटम् ।
 सकदफलवचाभाङ्गादंवाह्म मधुहङ्गुमत् ॥ ६२ ॥
 कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासास्त्रियच्छति ॥ ६३ ॥
 आरसेवधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाधनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागरं पोष्करं मूलं गुडूची कण्टकारिका ।
 सकासश्वासपाश्चात्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पं मृद्वीका त्रायमाणा परुषकम् ।
 सोशीरातक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्विमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्वानपोहति ।
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वदन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥

बद्धविद् कटुकाद्राक्षात्रायन्तीन्निफलागुडान् ।
 जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवाञ्च तु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्धयति पक्वं पांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्पन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिकृतान् लघून् ।
 रुक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च उवरे हिताः ।
 श्लेष्मोत्तरे वीतनुषास्तथा वाट्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥
 भोदनसैः शृतो द्विभिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
 दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकायसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च उवरापहाः ।
 कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।
 अत्यन्तलघुभिर्मासैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥
 ग्याघ्रीपरूषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधाम्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।
 भनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि वृञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अशुक्रान्यनलसम्पन्नानि

अनुपानेऽपि योजयेत् ।

तानि कथितशीतं च वारि मधं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेच्छुषु ।

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यथोचितेऽथवा काले देशसात्मानुरोधतः ।
 प्रागल्भवह्निर्भुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्षेषु दोषेष्वमृतं, तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ।
 देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥
 रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।
 घमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनः ॥ ८४ ॥
 यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।
 तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वैश्मनः ॥ ८५ ॥
 वातपित्तजितामग्न्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
 सुतरां तज्ज्ञतो दद्याद्यथास्त्रौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥
 विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।
 ज्वेहाद्वातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥
 पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।
 त्रिफलापिचुमन्दत्वक्काधुकं बृहतीद्वयम् ।
 समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥

पिप्पलीन्द्रयवधावनितिक्ता-

सारिवामलकतामलकीभिः ।

बिल्वमुस्तहिमपालनिसेव्यै-

द्रोक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥

घृतमाशु निहन्ति साधितं

ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।

अरुचिं शृगतापमंसयो-

र्वमथु पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९० ॥

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे

योजयेन्नित्यतया वियोजितम् ।

तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके

यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९१ ॥

विडङ्गसौवर्चलचण्ड्यपाठा-

व्योषाग्निसिन्धूद्भवयावशूकैः ।

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य

प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।

मृदीकाया बलायाश्च खेदाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदु मांसरमौदनम् ।

बलं हलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥

कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्हादिजा रसाः ।

प्रायेण तस्माच्च हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥

शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।
 न शाम्यत्येवमपि चेज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥
 शोधनार्हस्य, वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।
 आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलम्, ॥ ९७ ॥
 पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।
 मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥
 ससितामधुभिर्दद्याद्योषाद्यं वा विरेचनम् ।
 आरग्वधं वा पयसा मृद्धीकानां रसेन वा ॥ ९९ ॥
 त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ।
 विरिक्तानां च संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥
 च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
 पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ १०१ ॥
 अतिप्रवर्तमान वा पाचयन्सङ्ग्रहं नयेत् ।
 आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥
 पाययेदोषहरणं मोहाशामज्वरे तु यः ।
 प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ॥ १०३ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।
 कामं तु पयसा तस्य निरूहेर्वा हरेन्मलान् ॥ १०४ ॥
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहवृद्धतः ।
 क्षीरं पित्तानिलातस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥
 तद्वपुर्लङ्घनोत्तप्तं घृष्टं वनमिवाग्निना ।
 दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु निवप्यति ॥ १०६ ॥

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्वारोष्णमेव वा ।
 विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥
 पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्वीकाशर्कराघृतम् ।
 शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥
 तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥
 कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुष्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ।
 धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्धसः ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ।
 सिद्धं शुण्ठीबलाभ्याघ्नोगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासजित् ।
 वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 शिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।
 निरुहस्तु बलं वह्निं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्काशयं गते ।
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥
 संसनं त्रीनपि मलान् वस्तिः पक्काशयाश्रयान् ।
 प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिप्रहे ॥ ११६ ॥
 दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचपुरज्जलैः ॥ ११७ ॥

स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ।
 पयस्यधौदके कायं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥
 कल्पितैर्मुत्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।
 बस्ति मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥
 चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
 क्वाथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्लाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥
 मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।
 जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
 ऋद्धिं रास्नां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
 ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्त्यो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥
 शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्य विरेचनम् ॥ १२४ ॥
 वैहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ।
 भूमगण्डूषकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 प्रतिशयायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ।
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ॥ १२६ ॥
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।
 यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
 कुर्यादक्षनभूमांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥ १२८ ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सूत्रोक्तैश्च गणैस्त्रैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्पशैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रं च तैरेव नाऽतिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।
 तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्तघृणादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ।
 बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्तेऽङ्गं दाहरुक्कोहाश्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 वीर्योष्णरुष्णसंस्पशैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डैलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पृथ्वीकाशिमुसुरसाहिंस्त्राध्यामकसर्पपैः ।
 दशमूलामृतेरण्डद्वयपत्तूरोहिषैः ॥ १३७ ॥
 तमालपत्रभूनिम्बशल्लकीभान्यदीप्यकैः ।
 मिश्रिमाषकुलत्थामिप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कषितैः कक्षिकैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥

तेनाभ्यङ्ग्यात्सुखोष्णेन

तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यङ्गनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूगनगरुजान्यांश्च वक्ष्यते विषमज्वरे ।

अभ्यनग्निघृतान्स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूवेदमशयनं कुथाकम्बलरल्लुकान् ।

निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सभ्यूषणं तक्रं कुलत्थग्रीहिकोद्वान् ।

संशीलयेद्द्वपथुमान् यच्चाऽन्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिनाः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत्पुनः ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्या वा तुल्यकक्षाञ्जयेन्मलान् ।

सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्ननावनैः कवलग्रहैः ।

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शान्त्यति ॥ १४९ ॥

शास्त्रानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्वाहोः क्रमात्सिराम् ।
 अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥
 ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।
 पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ।
 योजयेन्निफलां पथ्यां गुडूर्चीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥
 तैलेर्विधानैः सगुर्धर्मस्त्रातकमथाऽपि वा ।
 लङ्गनं बृंहणं चाऽपि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।
 जीर्णं तद्वद्भिषयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।
 त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।
 सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥
 मांसं मध्योष्णवीर्यं च सहास्त्रेण प्रकामतः ।
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादयवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।
 नीलिनीमज्रगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।
 मनोह्वा संन्धवं कृष्णा तैलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥
 योज्यं

१ 'गुरः पञ्च' इति पाठः.

हिङ्गुसमा ग्याघ्रीवसा नस्यं ससैन्धवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ॥ १६० ॥

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विट्वा विहालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥

धूपनस्याञ्जनप्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।

दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागन्त्वनुबन्धजाः ।

यथास्वं च मिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ।

सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥

कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

इष्टैरर्थैर्मनोजैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥

भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरी ।

शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।

तस्माद्दोषानुसारेण तेज्वाहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।
 ज्वरकालं स्मृतं चास्य हारिभिर्विषयैहरेत ॥ १७१ ॥
 करुणाद्रं मनः शुद्ध सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्वजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वमात्म्यविदाह्यन्न यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ।
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ॥ १७३ ॥
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः
 साधुगुरुद्विजदैवतपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च
 ब्रन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपाह्वम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।
 शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मागान्तरं च यत् ॥ २ ॥
 अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

“ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुमलौ बलम् ।
 देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
 लङ्घनं बृंहणं चादौ शोभनं शमनं तथा ।”
 सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
 शमनं बृंहणैश्चान्यलङ्घ्यबृंह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनो रसो तिक्तकषायकौ ।
 उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥
 अधोरो रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।
 ऊर्ध्वरो तर्पणं योज्यं, प्राक्च पेया त्वधोगते ॥ ६ ॥
 अक्षतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रंगकृत् ।
 धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥
 त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
 साधयेद्विधिवलेहं लिङ्गात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥
 त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥
 त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ।
 वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥
 ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
 क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा
 शुद्धस्थानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥
 यथास्वं मन्यपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखर्जूरमृद्वीकापरूपकसिताम्भसा ।

मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमामलकाम्लो वा मन्दाह्वयम्लाभिलाषिणाम् ।

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शाबरं रोध्रं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।

हीबेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥

अर्धाधैर्विहिता पेया वक्ष्यन्ते पादर्यागिकाः ।

भूनिम्बसेव्यजलदा मसूराः पृश्निपर्ण्यपि ॥ १६ ॥

विदारिगन्धा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।

जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥

पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।

शीताः सशर्कराक्षाद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥

ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ।

शूकशिम्बीभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥

अक्षस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।

पूर्वोक्तमग्नु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥ २० ॥

लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाग्नौ वा ।

शशः सवास्तुकः शक्नो बिबन्धे तैत्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥

उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।

प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वक्ष्यप्रोधस्य च कुक्कुटः ॥ २२ ॥

वर्तिकषिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ।

वासारसेन फलिनी मृद्वोधाञ्जनमाक्षिकम् ॥ २३ ॥

पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽऽटरुषकात् ।

शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ॥ २४ ॥

वृषः सद्यो जयत्यन्नं स ह्यस्य परमौषधम् ।

पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ॥ २५ ॥

रौध्रो वृषस्तन्दुलीयः कृष्णामृन्मदयन्तिका ।

शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥ २६ ॥

रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ।

पलाशवलककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ॥ २७ ॥

पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ।

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ॥ २८ ॥

भर्तिनिःसृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।

जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ॥ २९ ॥

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्रकणायवैः ।

बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ ३० ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यं मृद्वृष्टलोष्टजः ।

सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ ३१ ॥

आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ।

स्थितं तद्भुसमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ॥ ३२ ॥

मधुमृद्वीकजाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ।

ये च पित्तज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ॥ ३३ ॥

१ 'सृतं' इति पाठः. २ 'मद्विकजा' इति पाठः.

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३४ ॥

युक्त्याच्छागं शृतं तद्गृह्यं पञ्चगुणेऽम्भसि ।

पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥

जीवकषभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।

पृथक्पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥

गोकण्टकाऽभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।

हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥

विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।

वटप्ररोहैः शुक्लैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चाऽत्र योजयेत् ।

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥

कषाययोगैरेभिर्वा विपकं पाययेद्धृतम् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ॥ ४० ॥

पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥

पालाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।

सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।

लिङ्गान्माक्षिकसर्पिभ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक्पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।
 गुदागमे विशेषेण शोणिते बन्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाऽऽहुतान् ॥ ४६ ॥
 क्षीरादीन्ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।
 रसो दाडिमपुष्पाणामान्नोत्थः शाट्वलस्य वा ॥ ४७ ॥
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ ४८ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाऽतः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “केवलानिलजं कासं ज्वेहरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
 लेहैर्धूमस्तथाभ्यङ्गैः स्वंदसेकावगाहनैः ।
 बस्तिभिर्बद्धविद्धातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
 घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्क्षेहविरचनैः ।
 गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्रहिदीपनः ।

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वान्यकैः ॥ ४ ॥
 द्विशणैः सर्पिषः प्रस्थ पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।
 दशमूलस्य निर्युहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥
 सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
 द्रोणेऽपां साधयेद्वाक्षादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥
 पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।
 तुलाध्वं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥
 समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
 प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥ ८ ॥
 पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गणवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥
 विदार्यादिगणकाथककृकसिद्धं च कासजित् ।
 अशोकबीजक्षबकजन्तुप्लाञ्जनपञ्चकैः ॥ १० ॥
 सविडैश्च घृतं सिद्धं तद्धूर्णं वा घृतशुतम् ।
 लिङ्घ्यात्पयश्चानुपिबेदाजं कासाभिपीडितः ॥ ११ ॥
 विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भार्ङ्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
 सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।
 दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥
 लिङ्घ्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ।
 दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्ङ्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यबलेहयेत् ।
तद्वत्सकृष्णां शुण्ठीं च सभाङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥
पिवेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥
पिबेद्ददरमज्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
कासी सपीनसो धूमं संहिकं विधिना पिबेत् ।
हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥
ग्राम्यान्पूदकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।
रसैर्मापात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ १९ ॥
यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्त्राऽजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ २० ॥
सिद्धौ स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीम् ॥ २१ ॥
दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
पिबेत्पेयां समतिलां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
मात्स्यकौकुटवाराहैर्मासैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।
वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
जेहास्तैलादयो भक्ष्याः, क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।
पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥

तथा मदनकाशमयमधुककथितजलैः ।
 फलयथ्याह्वककैर्वा विदारीक्षुरसाश्रुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युष्म्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तित्तकैः ॥ २७ ॥
 द्रुतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुक्षं तित्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 लेहः पैत्ते मिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ।
 सकफे मातृदमरिचः, सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 सृद्धीकार्धशतं त्रिशत्पिप्पलीः शर्करा पलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोवां क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥ ३० ॥
 त्वग्नेलाव्योषसृद्धीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 लाजमुस्ताशठीरास्त्राधात्रीफलबिभीतकैः ॥ ३१ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
 मुद्रादियूषैः शाकैश्च तित्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तित्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥
 काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषणागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनाऽन्विताम् ।
 शठीहीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
 पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।
 शर्करां जीवकं मुद्गमाषपण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
 कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
 लिङ्गाद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।
 कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात्प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
 स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गा चास्य योजयेत् ।
 यवमुद्गकुलत्थाञ्जरुणरुक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥
 कासमर्दकवार्ताकष्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
 धान्वबैल्वरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 शशमूलांस्तु घर्मांस्तु मध्वं मध्वंस्तु वा पिबेत् ।
 मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिबेद्धारि सहस्रौद्रं कालेप्त्वन्नस्य वा त्रिषु ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं बिभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुङ्कुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोज्ज्वलः ।
 विशाला पिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्वयाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ।
 मधुना मरिचं लिङ्गान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 लाजा सितोपला सर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुक्ता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडायोषात्पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षाक्षार्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिबेज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकन्निवृद्धिशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।
 तैलमृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्यसलिलाद्भुतम् ।
 दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्कराङ्गशठीबिल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ।
 पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिहृतम् ।
 घृतं रसे विडङ्गानां व्योषगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवक्षिवाटिकासरलकासमर्दासृता-
 पदोलवृहतीफणिजकरसैः पयःसंयुतैः ।

पृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते

न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥ ५८ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठिदाडिमैः ॥ ५९ ॥

सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।

वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ ६० ॥

मृद्वीकाचव्यवर्षाभृदुरालम्भाम्लवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६१ ॥

कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

पचेद्वाग्रीतुलां क्षुण्णां बहेऽपामाढकस्थिते ॥ ६२ ॥

क्षिपेत् पूते तु सङ्गूर्य व्योषरास्त्रामृताग्निकान् ।

शृङ्गीभाङ्गीवनप्रन्थिघन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६३ ॥

सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।

मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिभ्रयेत् ॥ ६४ ॥

दर्वालेपिनि शीते च पृथक् द्विकुडवं क्षिपेत् ।

पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६५ ॥

लेहोऽयं गुल्महृद्दोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहले कफे ॥ ६६ ॥

मनःशिलालमधुकर्मासीमुस्तेङ्गुदीत्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६७ ॥

निष्ठयृतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।

घातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६८ ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ।
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ६९ ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७० ॥
 घातश्लेष्मात्मके शुष्के क्षिग्धं चाद्रं विरूक्षणम् ।
 कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७१ ॥
 उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यान्क्षीरेणव सशर्करान् ॥ ७२ ॥
 पार्श्वबस्त्यादिरुक्चाल्पपित्ताभिस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविद्रकः समुस्तातिविषापाठां सक्त्सकाम् ॥ ७३ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
 त्वक्क्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७४ ॥
 हृक्ष्वारिकौविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षनी पिबेत् ॥ ७५ ॥
 यक्षानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
 उदरदाहे सिताक्षौद्रसक्तन्वा पयसा पिबेत् ॥ ७६ ॥
 कासबांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७७ ॥
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपकं घृतान्वितम् ।

१ 'वस्तिसरकु' इति पाठः. २ 'सितम्' इति पाठः.
 ३ 'विसग्र' इति पाठः.

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 कासी पर्वास्थिशूली च लिङ्गात्सघृतमाक्षिकान् ।
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ७९ ॥
 त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
 द्राक्षामधूकखर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८० ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
 कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ ८१ ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशह्रीहाशोफाढ्यमारुतान् ।
 रक्तनिष्ठीवहृत्पाश्चरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८२ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८३ ॥
 मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८४ ॥
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मन्दक्षिद्रोऽग्निवीतिमान् ॥ ८५ ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात्क्षीणः क्षतः कृशः ।
 कठ्यात्पिशितनिर्युहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।
 मध्वोद्योदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ॥ ८८ ॥

तालमस्तकजम्बूवक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।
 साश्वकर्णैः शृतारक्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ८९ ॥
 शाक्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९० ॥
 तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।
 हृत्पार्श्वान्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९१ ॥
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताबिरोधि यत् ।
 यष्ट्याङ्गनागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतम् ॥ ९२ ॥
 पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।
 जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ॥ ९३ ॥
 बला भार्ङ्गी स्वर्गुसर्दिः शठी तामलकी कणा ।
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ॥ ९४ ॥
 द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरजिग्धवृंहणम् ।
 तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९५ ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलारजः ॥ ९६ ॥
 पलार्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकैसरम् ।
 विनीय चूर्णितं तस्माद्विह्वान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९७ ॥
 अमृतप्राशमित्येतच्चराणाममृतं घृतम् ।

१ 'क्षीरे समे' इति पाठः. २ 'गुप्तार्धशठी', 'स्वगुप्ता-
 ष्ढाश' इति पाठौ.

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९८ ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ ९९ ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्त्रपित्तनुत् ।
 पुत्रदं च्छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०० ॥
 श्वदंष्ट्रोक्षीरमजिष्ठाबलाकाशमर्यकदृष्टम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकां स्थिरा ॥ १०१ ॥
 पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुसाजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०२ ॥
 शतावरीर्द्धिमृद्बीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्दोगशूलनुत् ॥ १०३ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ १०४ ॥
 मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे प्रचेदृतम् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०५ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां त्रिमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्वितम् ॥ १०६ ॥
 भान्नीफलविदारीक्षुजीवनीयरसा दृतात् ।
 शम्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०७ ॥
 सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।
 बक्ष्मापस्मादपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०८ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वाताधिके पिबेत् ॥ १०९ ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्दन्ति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूत्रमाणं निरुणद्धि च ॥ ११० ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ १११ ॥

सर्पिर्गुहान्समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११२ ॥

वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११३ ॥

खण्डाच्छतं कणाशुण्ड्योर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्धमरिचं पृथग्धूपलांशकम् ॥ ११४ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।

स्वजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११५ ॥

कासहिध्माज्वरश्चासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११६ ॥

अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ॥ ११७ ॥

पलं क्षीरयुतं मांसं क्षीरवृत्तिरनन्नुभुजः ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११८ ॥

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्वा विश्वौषधस्य च ।

पादशेषं जलप्राप्ते पचेन्नागबलानुलम् ॥ ११९ ॥

तेन कायेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 पलार्धिकंश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२० ॥
 प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२१ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२२ ॥
 जयेत्तृद्विभ्रमदाहंश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥ १२३ ॥
 उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२४ ॥
 यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ।
 दशमूलं स्वयङ्मुसां शङ्खपुष्पीं शर्ठीं बलाम् ॥ १२५ ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥ १२६ ॥
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२७ ॥
 पचेद्बुद्धतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १२८ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः स्वादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १२९ ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यशौहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३० ॥

अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।
 दशमूलं बलां मूत्रां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३१ ॥
 पाठाश्वगन्धापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
 बालबिल्वं त्रिवृहन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३२ ॥
 पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरीः ॥ १३३ ॥
 पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।
 सौभाञ्जनकनिम्बत्वनिक्षुरं च पलांशकम् ॥ १३४ ॥
 पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३५ ॥
 पूते क्षिपेत्सपथ्ये च तत्र जीर्णगुडात्तुलाम् ।
 तैलाज्यधाम्नीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३६ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावश्मौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ।
 शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३७ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३८ ॥
 रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निःपरीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १३९ ॥
 पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चःशल्पले ।
 कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकम् ॥ १४० ॥
 एकैकां मरिचाऽजाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४१ ॥

कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ १४२ ॥
 एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे चाऽजाजिदीप्यकात् ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम् ॥ १४३ ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं कपित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४४ ॥
 खण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
 विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४५ ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
 दाल्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४६ ॥
 द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविता ।
 वार्तिं कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४७ ॥
 मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरनगरैः ।
 तद्वदंवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४८ ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
 ससपिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४९ ॥
 क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्रेष्व वर्धनम् ।
 बहुदोषाय सन्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
 शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कपायेण विदारीस्त्ररसेन च ॥ १५१ ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशोधनम् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५२ ॥
 घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५३ ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेदे पायौ सश्रोणिबङ्गणे ॥ १५४ ॥
 घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ॥ १५५ ॥
 क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
 औण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चयावयन्ति ते ॥ १५६ ॥
 कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।
 चविकात्रिफलाभार्ङ्गिदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५७ ॥
 कुल्लथपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
 शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५८ ॥
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १५९ ॥
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ॥ १६० ॥
 पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्याः स्वरसेन च ।
 अक्षमार्त्रघृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६१ ॥
 पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।
 वृषव्याघ्रीगुडचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ॥ १६२ ॥

रसकल्केर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ।
 द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६३ ॥
 पिबेदुपरि भुक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ।
 पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६४ ॥
 एतान्यग्निविवृज्यर्थं सर्पांषि क्षयकासिनाम् ।
 स्युर्दोषबद्धकण्ठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६५ ॥
 प्रस्थोन्मिते यवकाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥ १६६ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसाञ्जनात् ।
 दत्तार्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६७ ॥
 श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
 श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६८ ॥
 एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
 लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १६९ ॥
 लिङ्गात् व्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
 पक्वं त्रिफला व्योषं विडङ्गं देवदारु च ॥ १७० ॥
 बला राज्ञा च तथूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
 स्वादेन्मधुघृताभ्यां च लिङ्गात्कासहरं परम् ॥ १७१ ॥
 तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 पथ्याशुण्ठीघनगुदैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७२ ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।

पत्रकलकं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७३ ॥
 पेया वोत्कारिका छर्दितृदकासाऽऽमातिसारनुत् ।
 कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूपः सुसंस्कृतः ॥ १७४ ॥
 सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ।
 वातघ्नौषधनिःक्राथे क्षीरं यूषान् रसानपि ॥ १७५ ॥
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ।
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ १७६ ॥
 क्षयकासेऽपि ते योज्या, वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ।
 बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ॥ १७७ ॥
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बह्व्यं सर्वं प्रशस्यते ।
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७८ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतः श्रासहिध्माचिकिरितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेणादयो महर्षयः ।
 “श्रासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥
 तुल्यमेव

तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचोत् ।
 स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥
 सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।
 स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥

स्विन्नं च भोजयेदन्नं निग्धमानूपजै रसैः ।
 दध्युत्तरेण वा दद्यात्ततोऽस्यै वमनं मृदु ॥ ४ ॥
 विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
 पिप्पलीसैन्धवक्ष्णाद्रयुक्तं वाताबिरोधि यत् ॥ ५ ॥
 निर्हते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
 स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥
 ध्मानोदावर्ततमके मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
 हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥
 ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।
 उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्ग्रहजलम् ॥ ९ ॥
 यथाऽनिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।
 भशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥
 हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ।
 सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तां घृताक्षां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
 मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वाऽगुरु ॥ १२ ॥
 चन्दनं वा तथा शृङ्गं वालान्वा स्त्रावजान्वाधाम् ।
 ऋक्षगोधाकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गसुराणि वा ॥ १३ ॥
 गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा शालनिर्यासमेव वा ।
 शङ्खकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ॥ १४ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।

स्वेदयेत्ससिताक्षीरैः सुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेषजैः ।

उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।

स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अनुस्मिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

कषार्यलेपस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्थदशमूलानां काये स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ २० ॥

यूषाश्च

शिग्रुवार्ताककासप्रवृषमूलकैः ।

पल्लवैर्निम्बकुलकवृहतीमातुलुङ्गजैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।

“सामृतामिकुलत्थैश्च यूषः स्यात्कथितैर्जले ।

तद्गद्गाक्षौवृहत्यातिबलमुद्गैः सचित्रकैः ॥”

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्धनैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ।

दशमूलशठीरास्त्राभार्ङ्गीबिल्ववर्द्धिपुष्करैः ॥ २३ ॥

कुलीरशृङ्गीचपलातामलवयमृतौषधैः ।
 पिबेत्कषायं जीर्णैःस्निग्धैः तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥
 शालिषट्ठिकगोधूमयवमुद्रकुलत्थभुक् ।
 कासहृद्ब्रह्मपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥
 सक्तून् वाऽर्काङ्कुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ।
 यवानां दशमूलादिनिःकाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥
 भस्त्रे च योजयेत् क्षारं हिङ्गुवाज्यबिडदाडिमान् ।
 सपौष्करशठीन्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिध्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
 कल्कितैलपिते रूढे निःक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥
 तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।
 पाठां मधुरसां दारु सरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत्प्रसृतिसंमितम् ।
 भाङ्गीशुण्ठ्यौ सुखारम्भोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ३१
 स्वकाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।
 स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥
 हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
 उत्कारिका तुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या
 पवने त्वनुबन्धिते ।

आविच्छशामिषकणाधृतशाल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥
 (सुवर्चलारसन्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ।
 अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तानुबन्धिनि ॥ ३५ ॥
 चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छैगं सगुडनागरम् ।)
 पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्रसान् ।
 हिष्माभिप्यन्दकासघ्नान् लिङ्गान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३६ ॥
 गोगजाश्ववराहोद्वस्त्ररमेषाजविहरसम् ।
 समध्वैकैकशो लिङ्गाद्बहुश्लेष्माऽथवा पिबेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मयीम् ।
 तथैव वाजिगन्धाया लिङ्गात् आसी कफोल्बणः ॥ ३८ ॥
 शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।
 गैरिकाञ्जनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३९ ॥
 रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ।
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गोषणपिप्पलीः ॥ ४० ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
 गुडतैलनिशाद्राक्षारान्मोषणानि वा ॥ ४१ ॥
 पिबेद्रसान्मुमद्याम्लैर्लेहौषधरजांसि वा ।
 जीवन्तीमुन्तसुरसत्वगोलाद्वयपौष्करम् ॥ ४२ ॥
 चण्डातामलकीलोहभार्ङ्गनागरवातकम् ।

१ एतत्स्थले कचिपदुरिततसार्धश्लोकः श्लोकार्धमेनद्वा क-
 चित्पठ्यते—“सुवर्चलादिसिद्धं वा तयोः शाल्योदनादनु ॥”

२ ‘पयः’ इति पाठः. ३ ‘कासी’ इति पाठः.

कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४३ ॥
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥
शठी तामलकी भाङ्गी चण्डावालकपौष्करम् ।
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४५ ॥
तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयंत वा ।
लघुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ॥ ४६ ॥
चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४७ ॥
कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिबुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तुदशमूलरसे पचेत् ॥ ४८ ॥
तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिङ्गास्समधुसाधितम् ।
तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४९ ॥
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।
पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥ ५० ॥
वचा पत्रं च तालीसं कर्षाशैर्विपाचयेत् ।
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५१ ॥
शाखानिलाशोम्रहणीहिष्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।
अर्धांशेन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५२ ॥
धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हंपुषादि वा ।

१ घृतमिदं अरुणदत्तेन 'हृषुषादिकमुदरोक्तम्' इत्यनवधानतयोक्तम्, तत्तु गुल्मचिकित्सायां वक्ष्यते तदेव ग्राह्यम्,

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५३ ॥
 हर्षेर्घ्योच्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।
 यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५४ ॥
 सर्वेषां बृंहणे हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५५ ॥
 शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।
 कासश्वासक्षयच्छर्दिहिमाश्चान्योन्यमेषजैः ॥ ५६ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “बलिनो बहुदोषस्य क्षिग्धस्त्रिद्वयस्य शोधनम् ।
 ऊर्ध्वाधो यदिमणः कुर्यात्सस्त्रेहं यच्च कर्शनम् ॥ १ ॥
 पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
 सर्पिण्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमेत्

विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्यामातृपट्टमान् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।
 शुद्धकोष्ठस्य युजीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

हृद्यानि चाऽन्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रं समोषितम् ॥ ५ ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।
 काकोलूककटुकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छन्नोपसंहितम् ।
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥
 मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 वेशवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 मृष्टाः सर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
 रसिका मृदवः स्निग्धा मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
 हिता मौलककौलथास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाढिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ।
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टान्छवारुणीः ॥ १२ ॥
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनाश्वं शुचिं यत्नवान् ।
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥
 बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोकुशुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 कल्कीकृत्य घृतं पक्कं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दशमूलशृताक्षीरात्सर्पिर्यदुदियाञ्चवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
 शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्षिमणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥
 पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।
 प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः क्षोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
 गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
 श्वासकासाग्निमदनश्चयथूर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ २३ ॥
 राज्ञाबलागोकुशुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥
 अश्वगन्धाशृताक्षीराद् घृतं च ससितापयः ।
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पाश्वशूलजित् ॥ २७ ॥
 एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीढ्योषचित्रकान् ।
 सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥
 भल्लातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।
 सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
 पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ।
 तवक्षीर्याः क्षिपेद्विंशत्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
 घृतान्निजातान्निपलं ततो लीढं खजाहतम् ।
 पयोऽनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयन्नणम् ॥ ३१ ॥
 मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्नि चाचिरात् ।
 मेहगुल्मक्षयध्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ।
 त्वगोलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
 चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा चाऽवलेहिताः ।
 स्वर्याः कासक्षयश्वासपाश्वरूक्षफनाशनाः ॥ ३४ ॥
 विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।
 तत्राऽपि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥

१ 'दौत्तर' इति पाठः. २ 'च बले हिताः' इति कन्नित्.

कासमर्दकवातोकीमार्कवस्वरसैर्धृतम् ।
 साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलेः ॥ ३७ ॥
 हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।
 सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडोदनम् ॥ ३८ ॥
 अभ्नीयापायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।
 पित्तोद्गवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥
 क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
 अभ्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥
 बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।
 सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥
 लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताद्भुतम् ।
 पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रुक्षभोजनः ॥ ४३ ॥
 कदफलामलकव्योषं लिङ्गातैलमधुषुतम् ।
 व्योषक्षाराभिचविकाभार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥
 यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ।
 भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥
 शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्बदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

अध्यायः ५] चिकित्सास्थानम् ।

३८३

विचित्रमन्त्रमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।.

बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकरा भृशम् ॥ ४९ ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुकृष्णाकृमिजिद्राक्षसैन्धवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभार्ङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्तघृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

कफाद्वसेभिम्बजलैर्दीप्यकारगवधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलावङ्गनागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।

भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥

प्रसेकारुचिहृत्पाश्वकासश्वासगलामयान् ।

यवान्नीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा कोलं च कर्षाशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।

धान्यसौवर्चलाज्जाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।

चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं, हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोअहणीगदान् ।
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।
 तद्गुच्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वमेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलग्नूँश्चणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्पति ।
 कफप्रसेकं तं विद्वान्निम्बगोधोष्णीरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥
 स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।
 लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।
 भौदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥
 तत्रेष्टाः सचतुःस्नेहाः
 दोषसंसर्ग इष्यते ।

प्रलेपो नतयष्ट्याह्मशताह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥
 बलारास्त्रातिलैस्तद्रत्नसमर्पिर्मधुकोरपलः ।
 पुनर्नवाकृष्णगन्धाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ।
 प्रदेहः सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
 दूर्वामधुकमज्जिष्ठाकेसरैर्वा घृतघृतैः ।
 वटादिसिद्धतैलेन शतघातेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।
 प्रायेणोपहतामित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
 पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
 सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्बलम् ।
 मांसमेवाशतो युक्त्या मार्द्विकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥
 अविधारितवेगस्य यदमा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरां समण्डां मार्द्विकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
 स्त्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥
 स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
 वृद्धीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धतयेत्परम् ।

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
 विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥
 माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
 गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
 स्नायादतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
 गन्धमाल्यादिकं^१ भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 बस्तयः क्षीरसर्पीषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ ८३ ॥
 दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
 लङ्घनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रतप्तं बहु ।
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥
 क्षीरैर्वा सह स ह्यूध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।

१ ‘कैर्भूषा’ इति पाठः.

शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥
 परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
 उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥ ४ ॥
 शाकानि लेहभोज्यानि रागखाण्डवपानकाः ।
 भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि खानघर्षणम् ॥ ५ ॥
 गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पाश्चपानजाः ।
 भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥
 हन्ति मारुतजां छर्दि सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥
 व्योपत्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमाम्बुना ।
 सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥
 व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाग्लो वैष्किरो रसः ।
 खिरधं च भोजनं शुण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥
 कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।
 पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥
 सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं, वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।
 ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।
 मुद्गाज्जलजैरद्याब्जजनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥
 मृद्गृष्टलोटप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
 मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गृह्यन्मुपयोऽपि वा ।

जम्बवाभ्रपल्लवोशीरवटशुक्रावरोहजः ॥ १४ ॥
 काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।
 छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥
 धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ।
 कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविदकणाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 लिङ्गाक्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।
 कफजायां वमोन्निम्बकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥
 युक्तेन कोष्णतोयेन, दुर्बलं चोपवासयेत् ।
 भारग्वधादिनिर्युहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मन्थान्यवैर्वा बहुशश्छर्दिमौषधभाविनैः ।
 कफघ्नमध्वं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥
 लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
 स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वर्मि जयेत् ॥ २० ॥
 खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।
 अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥
 कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्विजैः ।
 यथास्त्रं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

छर्दिप्रसङ्गेन हि मातरिश्वा

धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोऽस्मिन् वमनातियोग-

प्रोक्तं विधिं स्तम्भनवृंहणीयम् ॥ २३ ॥

१ 'शृङ्गाव' इति पाठः. २ 'श्छर्दमौ' इति अरुणः.

सर्पिर्गुंडा मांसरसा घृतानि
कल्याणकऋषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहा-

श्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

[अथ हृद्रोगनिदानम् ।]

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहातिंजिच्च तत् ॥ २५ ॥

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ।

बिल्वं राज्ञां यवाम्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान्पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ।

तैलं तच्चावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्गुल्मजिद् घृतम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराङ्गशठीशुण्ठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहराः क्राथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सपूतिदारुबीजाङ्गविजयाशठिपौष्करैः ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडबीजाङ्गपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं शृतं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु स्वादेद्रुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥
 क्षिग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।
 लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥
 वारुणीदधिमण्डं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि ।
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥
 क्रियैषा सद्रवायामग्रमोहे तु हिता रसाः ।
 स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्कौञ्चशिखिवर्तकदक्षजाः ॥ ३६ ॥
 बलातैलं सहद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।
 यष्ट्याङ्गशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 रास्त्राजीवकजीवन्तीबलाग्याघ्रीपुनर्नवैः ।
 भार्ङ्गीस्थिरावचाग्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
 दधिपादं तथाग्लैश्च लाभतः स निषेवितः ।
 तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥
 दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
 क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ॥ ४० ॥
 एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विधम् ।
 शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥
 कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियाम् ।
 पित्ते द्राक्षेष्टुनिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ ४२ ॥

१ 'रूक्षजा' पा. २ घृतं चेदं अरुणदत्तेन 'सुकुमारकं प्रमेहोक्तं' इति आन्त्योक्तं, तत्तु विद्रव्यादिचिकित्सिते सुकुमार-
 रसायननाम्ना वक्ष्यते.

युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ४३ ॥
 कट्टीमधुककलकं च पिबेत्ससितमम्भसा ।
 श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकमधुकनिम्बप्रन्थिकसेरुकाः ।
 सशुण्ठीशैबलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद् घृतम् ॥ ४६ ॥
 शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।
 बस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥
 कफोद्भवे वमेन्स्त्रिष्वः पिचुमन्दवचाम्बुना ।
 कुलस्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥
 पिबेच्चूर्णं वचाहिकुलवणद्वयनागरात् ।
 सैलायैवानककणायवक्षारात् सुखाम्बुना ॥ ४९ ॥
 फलधान्याम्लकालत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ।
 पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीशटीरास्त्रावचाकणाः ॥ ५० ॥
 काथं तथाऽभयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्वुकट्फलात् ।
 काथे रौहीतकाश्चत्थस्त्रदिरोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥
 सपलाशवटे व्योषत्रिवृक्षूर्णान्विते कृतः ।
 सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥
 तथामलकलेहं वा प्राश्यं वाऽगस्तिनिर्मितम् ।
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥
 शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिल्वणद्वयतिल्वकैः ।
 सदेवदार्ढतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
 तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ॥ ५७ ॥
 कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ।

[अथ तृष्णारोगनिदानम् ।]

तृष्णामु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।
 दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्रुणम् ॥ ५९ ॥
 निर्वापितं तसलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।
 वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥
 यथागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्वैश्च चिरन्तनैः ।
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
 हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा ससितामधु ।

रसेश्चानम्ललवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गण्डूपाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिङ्गदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
 मृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
 रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ।
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायां ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 मधुरैराषधैस्तद्वत् क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ।
 बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
 मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम् ।
 ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ॥ ७० ॥
 कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
 बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्भजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
 मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥
 यवाञ्च तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।
 सवैरामाश्च तद्वज्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
 त्र्यूषणारुक्करवचाफलाम्बोष्णाम्बुमस्तुभिः ।

अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित् ॥ ७४ ॥
 तृषि श्रमान्मांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।
 आतपात्ससितं मन्थं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥
 सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्जिकैः ।
 शीतस्नानात्तु मद्याम्बु पिबेत्तृष्णमान् गुडाम्बु वा ॥ ७६ ॥
 मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ।
 स्नेहात्तीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहादुष्णाम्बु जीर्णात्तु जीर्णान्मण्डं पिपासितः ।
 पिबेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्धि गुडोदकम् ॥ ७८ ॥
 गुर्वाद्यग्नेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ।
 क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥
 कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।
 क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
 पाने प्रशस्तं सर्वो च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥
 तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं ततः ॥ ८२ ॥
 साल्म्यान्नपानमैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्रिकि-
 त्सितुम् ॥ ८३ ॥

सप्तमोऽध्यायः । .

अथाऽतो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुर्गत्रेयादयो महर्षयः ।

“यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हीनमिध्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥

समपीतेन तेनैव स मधेनोपशाम्यति ।

मद्यस्य विषसादृश्यात्

विषं तूत्कर्षवृत्तिमिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मधेनाक्षरसङ्केदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

यान्कुर्यान्मदतृष्णमोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥

जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकाङ्क्षालाघवे सति ।

यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।

मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥
 ससाहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्मयौषधम् ।
 जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितम् ॥ १० ॥
 परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
 यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्मयौषधः ॥ ११ ॥
 तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।
 बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाढिमदीपकैः ॥ १२ ॥
 यवानीहपुषाजाजीव्योपत्रिलवणाद्रङ्कैः ।
 शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
 उष्णखिरधाम्ललवणा मेध्यमांसरसा हिताः ।
 आम्राघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागखाण्डवाः ॥ १४ ॥
 गोधूममाषविकृतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ।
 आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगार्भिणी ॥ १५ ॥
 सुरभिर्लवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।
 खरसो दाढिमात् क्राथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शुण्ठी धान्यास्तथा मस्तुसूक्ताम्भोल्याम्लकाजिकम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥
 घनश्वागुरुजो धूपः पङ्कशागुरुकुङ्कुमः ।
 कुबोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥
 हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।
 पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

१ 'विकृती० प्रियाः ।' इति कर्चत्.

रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ।
 सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मधं समाक्षिकम् ।
 शालिषष्टिकमश्रीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।
 कफपित्तं समुच्छिष्टमुल्लिखेत्तृडिदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीतं मधं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ २३ ॥
 तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषदोषान्नपाचनः ।
 कासे सरक्तनिष्टीवे पार्श्वस्तनहजासु वा ॥ २४ ॥
 मृण्णायां सविदाहायां सोष्केशे हृदयोरसि ।
 गुहृक्षीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गबेरं युजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।
 मृष्यते चाऽतिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।
 जीर्णेऽद्यान्मधुराग्लेन छागमांसरसेन च ॥ २७ ॥
 मृष्यत्यपशः पिबेन्मधं मदं रक्षन् बहूदकम् ।
 मुस्तदाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥
 पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।
 मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
 यः शुष्कगलतास्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य चेष्टते ।

पाययेत्कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

त्वचं प्रासश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।

दाहं प्रकुर्वते घोरं तत्राऽतिशिशिरो विधिः ॥ ३२ ॥

अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेत्सिराम् ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेच्छृण्मोल्बणं, पिबेत् ॥ ३३ ॥

शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमोदकम् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३४ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ ३५ ॥

यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलथेनाल्पसर्पिषा ॥ ३६ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलव्योषदाडिमैः ॥ ३७ ॥

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरिताद्रंकपेशिकम् ।

बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३८ ॥

करीरकरमर्दादिरोचिष्णु बहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ३९ ॥

यथाग्निं भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

सितासौवर्धलाजाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४० ॥

त्वगेलामरिचार्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४१ ॥
 रुक्षोष्णोद्वर्तनोद्धर्षस्नानभोजनलङ्घनः ।
 सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४२ ॥
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशम्यति ।
 यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४३ ॥
 सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।
 त्वरुनागपुष्पमगधामरिचाज्जिघान्यकैः ॥ ४४ ॥
 परुषकमधूकैलाससुराह्वैश्च सितान्वितैः ।
 सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४५ ॥
 मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।
 नाचिक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४६ ॥
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।
 संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४७ ॥
 न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौबल्यलाघवे ।
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४८ ॥
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।
 मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ४९ ॥
 भोजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।
 पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५० ॥
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।
 न विदक्ष्यध्वंसकोत्थैः स्पृशेतोपद्रवैर्यथा ॥ ५१ ॥

तयोस्तु स्याद्दृढं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमक्षपानं च वातजित् ॥ ५२ ॥
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
 अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५३ ॥
 आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधालैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५४ ॥
 अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ ५५ ॥
 या सर्वौषधिसम्पूर्णान्मध्यमानात्सुरासुरैः ।
 महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५६ ॥
 मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।
 मदशक्तिमनुज्झन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५७ ॥
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।
 कुलाङ्गनाऽपि यां पीत्वा नयत्युदतमानसा ॥ ५८ ॥
 अनङ्गालिङ्गितरङ्गः काऽपि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ ५९ ॥
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम् ।
 यथाकामं भटावासिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६० ॥
 तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसून् ।
 यां शीलवित्त्वाऽपि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६१ ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६२ ॥

गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विद्या ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ ६३ ॥
 अप्रसन्नाऽपि या प्रीत्या प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ ६४ ॥
 अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्रास्त्रवस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६५ ॥
 प्रियाऽतिप्रियतां याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।
 या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६६ ॥
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
 पानप्रवृत्तां सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥
 सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोद्भवाः ।
 विधियुक्तादृते मद्यात्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६८ ॥
 भस्ति देहस्य साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते ।
 अन्यत्र मद्याग्निगदाद्विविधौषधसम्भृतात् ॥ ६९ ॥
 आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितम् ।
 मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७० ॥
 सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ।
 मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्क्रियान् गुणः ॥ ७१ ॥
 निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
 पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकरथनाम् ॥ ७२ ॥
 अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकध्रमविनोदकम् ।

न चाऽतः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ ७३ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७४ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-

माहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥ ७५ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये

भृत्यमित्ररमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घै-

रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७६ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि

गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः

क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥ ७७ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सज्जलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसन्पादिनीभि-

श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७८ ॥

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दधनीभिरसंस्थितं

तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ७९ ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८० ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः

शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदधद्वशानुगं

स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८१ ॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं

मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं

कान्तमनङ्गमिवोद्बहदङ्गम् ॥ ८२ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा

हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुसृष्टे

तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८३ ॥

धृतिमान् स्मृतिमाश्रित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८४ ॥

जितविकसितासितसरो-

जनयनसङ्क्रान्तिवार्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरम-

हतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८५ ॥

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
 गत्वाहारभुवं पुरः सुभिपजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
 मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
 द्विचिर्वा निशि वाल्पमेव वनितासञ्चालनार्थं पिबेत् ॥
 रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडना-
 स्फुलकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
 यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती
 किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतन्त्रताम् ॥ ८७ ॥
 वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
 भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
 क्षयमेत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८८ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
 असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ८९ ॥
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।
 अन्यथा हि विपस्तु स्यात्पश्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९० ॥
 उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
 निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९१ ॥
 तस्माद्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९२ ॥
 विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।

यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९३ ॥
 यावद्दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।
 तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९४ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानवासभूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भाविताश्चाक्षैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९५ ॥
 शीतोपचारैर्विबिधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भाविताश्चाक्षैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ ९६ ॥
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
 श्लेष्मिको जाङ्गलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९७ ॥
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।
 पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥ ९८ ॥
 प्राक् पिबेच्छ्लेष्मिको मद्यं, भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।
 वातिकस्तु पिबेन्मध्ये, समदोषो यथेच्छया ॥ ९९ ॥
 मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०० ॥
 शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ।
 सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०१ ॥
 सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाहिमाः ।
 षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०२ ॥
 कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाग्निः ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्नं वा रसायनविधानतः ॥ १०३ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।
 प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०४ ॥
 पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।
 मृणालविसकृष्णा वा लिङ्गात्क्षौद्रेण सामयाः ॥ १०५ ॥
 दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।
 पिबेन्मरिचक्रोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०६ ॥
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतम् ।
 कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०७ ॥
 पञ्च कर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।
 सत्त्वस्यालम्बनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०८ ॥
 मदेष्ट्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्णं सङ्ख्यासविहितं, विषण्णं विषजेषु च ॥ १०९ ॥
 आशु प्रयोज्यं सङ्ख्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।
 भूमप्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखान्तरे ॥ ११० ॥
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ।
 कट्फलगालनं वक्त्रे कपिकञ्चुवधर्षणम् ॥ १११ ॥
 उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लघुनस्वरसं पिबेत् ।
 खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११२ ॥
 लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यास्त्रोतोऽग्निशुद्धये ।
 विस्त्रापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११३ ॥
 पटुभिर्गीतवादिब्रह्मन्दैर्ब्यायामशीलनैः ।

अध्यायः ७] चिकित्सास्थानम् ।

४०७

अंसनोह्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११४ ॥

उपाधरेत्तं प्रततमनुबन्धमयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११५ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“काले साधारणे व्यञ्जे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

बिष्टुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥

शुचि कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यज्जणवाससा ॥ ३ ॥

सक्मोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाम्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाऽभ्यक्तं निदध्यादृजु यज्जकम् ।

शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यञ्जे प्रविष्टं दुर्नामं श्लोतगुण्ठितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषग् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवार्द्रमितरत्क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्छित्त्वा वीतयज्जमयातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।
 निर्वीर्यमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।
 प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥
 बद्धर्शसः

सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।
 रुचिरश्चेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥
 बस्तिशूले त्वधो नामेल्लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिशिलोहामराङ्गयैः ॥ ११ ॥
 शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिवेकावगाहयोः ।
 वरणालम्बुधैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 सुषवीसुरभीभ्यां च क्वाथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
 सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युक्तीतान्नं शकृन्नेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।
 अथाऽप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 संसाम्भकण्डूखशोफानभ्यज्य गुदकीलकान् ।
 बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिबिडालोद्भवाहवसयाऽथवा ।
 स्वेदयेदनु पिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 सैक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 रास्त्राया हपुषाया वा पिण्डेर्वा काल्प्यगन्धिर्धकैः ॥ १७ ॥

१ 'मथवा शीतं तैलं' इति पाठः. २ 'सक्तुना पि' इति पाठः.

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकञ्चुकम् ।
 मार्जारचर्म सर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथाऽश्वगन्धा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
 लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिर्गुदजशातनी ।
 सजालमूलजीमूतलेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥
 गुञ्जासूरणकूष्माण्डबीजैर्वर्तिस्तथागुणा ।
 स्नुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्किनैः ॥ २१ ॥
 कृकवाकुशकृत्कृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।
 स्नुक्षीरपिष्टैः सङ्ग्रन्थाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुक्करतुथकैः ।
 शिग्रुमूलकजैर्बीजैः पत्रैरश्वत्थनिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन बिल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।
 कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 भार्कं पयः सुहीकाण्डं कटुकालावुपलुवाः ॥ २५ ॥
 करञ्जो बस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।
 आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥
 एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।
 धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रसूयन्ति गुदाङ्कुराः ॥ २७ ॥
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
 अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनःपुनः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥
 रक्ते दुष्टे, भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
 पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।
 कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥
 अश्वन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।
 गुदश्चयथुशूलार्तो मन्दाग्निर्गौल्लिमिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 हिङ्गवादीननुतक्रां वा स्वादेद्गुडहरीतकीम् ।
 तक्त्रेण वा पिबेत्पथ्यावेल्लाम्बिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥
 कलिङ्गमगध्राज्योतिःसूरणान् वांशवर्धितान् ।
 कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गवल्ग्वेतसम् ॥ ३४ ॥
 युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
 आरुक्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्वा हृषुषाहिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
 मासं तक्रानुपानानि स्वादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
 पिबेद्दहरहस्तक्रं निरञ्जो वा प्रकामतः ।
 अत्यर्थमन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचायेत् ॥ ३७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।
 बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

१ 'पिबेत्' इति पाठः. २ 'अत्यर्थं मन्द' इति पाठः.

सायं वा ह्यजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिर्काम् ।

ग्रीष्मे तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवन्निविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

निषिक्तं तद्विदहति भृमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

व्रतश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ।

मथितं भाजने क्षुद्रबृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशां पर्युषितं पेयमिच्छन्निर्गुदजक्षयम् ।

धान्योपकुञ्चिकाज्जीह्वापुषापिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रन्थिकशठीयवान्यग्निप्रियवानकैः ।

चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटु कामतः ।

दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्चयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमग्नौहरं पिबेत् ।

भाङ्गार्थास्फोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

पित्तैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।

तुम्बर्वजाजीधनिकाबिल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥

फलाम्लान्यमकखेहान् पेयायूषरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारि सर्पिंश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

क्रमोऽयं भिक्षशकृतां, वक्ष्यते गाढवर्धसाम् ।

खेहाढ्यैः सक्तुभियुक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥

लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥

करजपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥

गोमूत्राभ्युषितामघात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

पथ्याशतद्वयान्मूत्रद्रोणेनाऽऽमूत्रसङ्ख्यात् ॥ ५५ ॥

पक्वान् खादेत्समधुनी द्वे द्वे, हन्ति कफोज्जवान् ।

दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रन्थ्यबुंदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ।

अजशृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्ताकभुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्कुराः ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडाम्बिताम् ।

अथवा सत्रिवृदन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

१. 'द्वयं मूत्र' इति पाठः.

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यान्ति सङ्क्षयम् ।
दाडिमस्वरसाजाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥
पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम् ।
सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
पिबेत्सुरां वा हपुषापाठासौवर्चलान्विताम् ।
दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपञ्चं तिलान् ॥ ६२ ॥
पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहदुताशयोः ।
दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
पुंकेनाऽपि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।
सलिलस्य वहे पक्त्वा प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
प्रस्थं धान्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्धतः ।
विशालां रोध्रमरिचकृष्णाचेलैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडात्तुले ।
दशवा प्रस्थं च धातक्याः स्थापयेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥
पक्षात्स शीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं, निहन्ति च ।
गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
श्वयथुप्लीहहृद्रोगगुल्मयक्ष्मबभिकृमीन् ।
जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलवराभिकान् ॥ ६८ ॥
पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्बुडतुलां परम् ।
पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
पचेदुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।

दन्तीपाठाभिविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिम्पेत्कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद् घृतम् ।
 चव्यचित्रकसिद्धं वा थवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धहृत् ।
 पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥
 वत्सकादिप्रतीवापमशोभं दीपनं परम् ।
 पञ्चकोलाभयाक्षारयवानीबिडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सविल्वैर्दधिमद्धृतम् ।
 साधयेत्, तज्जयत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिश्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाश्वदह्वापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सविल्वैर्दधि चाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 हन्त्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।
 शिखितित्तिरिलावानां रसान्मलान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद्विद्वातसङ्ग्रहे ।
 वान्तुकाभिन्निवृहन्तीपाठाम्लीकादिपलवान् ॥ ८० ॥

अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघु मेदि च ।
 सहिष्णु यमके भृष्टं सिद्धं दधिसरैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाढिमाम्बुना ।
 आर्दिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्चसः ।
 कल्पयेद्द्रक्शाल्यक्ष्वयञ्जनान् शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छागलोद्गाणां विशेषात्कथ्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥
 अरिष्टं, मस्तु पानीयं पानीयं वाऽल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विद्धातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्धते ।
 उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कट्यूरुष्टदौर्बल्यमानाहं वक्ष्णाश्रयम् ।
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तन्वानुवासनात् ।
 निरूहं वा प्रयुजीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं, ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्विमम् ।
 शकृच्छयावं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कट्यूरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विद श्रुथा ॥ ९६ ॥
 श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा संपिच्छः स्तिमितो गुदः ।
 हेतुः स्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्त्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्त्रे शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथाबलम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं क्लृप्तेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥
 दोषाणां पाचनार्थं च वह्निसन्धुक्षणाय च ।
 सङ्गहाय च रक्तस्य परं तिकैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य वा ।
 स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाम्बुजानवसिष्ठु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
 स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

१ 'संपिच्छा' इति पाठः.

सकफेऽस्ते पिबेत्पाक्यं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।
 किराततक्तकं शुण्ठीं धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दार्वीत्वङ्गिन्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।
 कुटजत्वक्फलं ताक्ष्यं माक्षिकं घृणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥
 पिबेत्सण्डूलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याम्भसि पचेद्दार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसायां त्वचि काथे दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।
 समङ्गाफलिनीमोचरसान्मुष्ट्यंशकान्समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान्पूते तता दर्वीप्रलेपनम् ।
 पक्त्वावलेहं लीढा च तं यथाम्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 येयां मण्डं पयद्विषागं गव्यं वा छागदुग्धमुक् ।
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्ध्वमधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र ताक्ष्यंशैलं कटुत्रयम् ।
 रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 बिल्वकर्कटिका मुखं समङ्गां धातकीफलम् ।
 पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः ।
 तत्पकं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥
 सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्चासकासाश्लियच्छति ।

रोधं तिलान्मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥

पाययित्वाऽजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।

यष्ट्याह्वपञ्चकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥

ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

रोध्रकद्वङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

हिमकेसरयष्ट्याह्वसेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

यवानीन्द्रयवाः पाठा बिल्वं शुण्ठी रसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥

चूर्णञ्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चाऽतिशोणिते ।

दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥

अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।

सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्रसेन वा ॥ ११७ ॥

शर्कराम्भोजकिञ्जल्कसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

छागानि नवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥

रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तरुणी सुरा ।

तरुणश्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

पेयायूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।

स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिःसृते ।

अर्शांसि, तस्मादधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥

इष्ट्वाऽल्पपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।

श्रीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रशान्तये ॥ १२३ ॥

यदा चैवं शमो न स्यात् स्निग्धोष्णस्तर्पयेत्ततः ।

रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोधृतैः ।

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥

म्यग्रोद्बोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतक्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृतं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥

म्रियङ्गुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सधृतक्षाद्रशर्करः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तचावज्वरापहः ।

यष्ट्याङ्गुपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुकांत्पलरोध्राम्बुसमङ्गा बिल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्पित्वङ्गागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः साधितं तस्मिदोषजित् ।

अशोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

ग्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्तार्तमभ्यङ्ग्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्बर्तिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्तां तत्कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्याच्छ्यामात्रिवृद्धन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
 विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
 तद्वन्मागधिकाराठगृहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥
 एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्धमेत् ।
 तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु ब्रूहि स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥
 ऋजूकुर्याद्गुदसिरा विण्मूत्रमस्तोऽस्य सः ।
 भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥
 अनुवात्यश्च रौक्ष्याद्धि सङ्गो मारुतवर्चसोः ।
 त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादन्त्यरूपकरचित्रकम् ॥ १४० ॥
 जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।
 शरावसन्धौ मृलिसे क्षारः कल्याणकाङ्कयः ॥ १४१ ॥
 स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।
 उदावर्तविबन्धाशौगुल्मपाण्डूदरकृमीन् ॥ १४२ ॥
 मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।
 मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।
 सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

द्रोणेऽपां पृतिवल्कद्वितुलमथ पचे-
 त्पादशेषे च तस्मिन्
 देयाऽक्षीतिगुहस्य प्रतनुकरजसो
 व्योषतोऽष्टौ पलानि ।
 षुतन्मासेन जातं जनयति परमा-
 मृष्मणः पक्षिणां किं
 शुक्लं कृत्वाऽनुलोभ्यं प्रजयति गुदज-
 स्त्रीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥
 पचेत्तुलां पृतिकरजवल्काद्
 द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ।
 द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे
 पूते शतं तत्र गुहस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥
 पलिकं च सुचूर्णितं त्रिजात-
 त्रिकटुप्रन्थिकदाढिमाहमसेदम् ।
 पुरपुष्करमूलधान्यचम्प्यं
 हपुषामार्द्रकमग्लवेतसं च ॥ १४६ ॥
 शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेत-
 मार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।
 युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षोः
 सर्पिःपात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुकं क्रकचमिवेदं दुर्नाम्नां वह्निदीपनं परितम् ।
 पाण्डुगरोदरगुल्मलीहानाद्वाश्मकृच्छ्रम् ॥ १४८ ॥
 द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने
 युजीत द्विपलैर्मदामधुफलास्त्रूर्धवात्रीफलैः ।
 पाठमात्रिदुराकभाम्लविदुलब्धोषत्वगोलोष्ठकैः
 स्पृक्काकोललवङ्गवेल्हचपलामूलाभिकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥
 गुडपलशतयोजितं निवाते
 निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ।
 निशमयति गुदाङ्कुरान् सगुल्मा-
 ननलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥
 एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-
 पाठाद्वयार्कघुणवल्हभकटफलानाम् ।
 दग्धे श्रुतेऽनु कलशेन जलेन पके
 पादस्थिते गुडतुलां पलपञ्चकं च ॥ १५१ ॥
 दध्यात्प्रत्येकं व्योषचव्याभयानां
 वङ्गेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
 दूर्वाभालिम्पन् हन्ति लीढो गुडोऽयं ॥ १५२ ॥
 गुल्मप्लीहार्शःकुष्ठमेर्हार्जिसादान् ।
 तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धं
 साध्यं यावत्पादजलस्थमपीदम् साम् ।

१ 'लोष्ठकैः' इति पाठः. २ 'श्रुतेऽनु' इति पाठः.

अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुदस्य पलानि "

काथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-

कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।

जयति गुदजकुष्ठप्लीहगुल्मोदराणि

प्रबल्यति हुताश शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

गुदघ्नोषवरावेष्टितिलारुष्करचित्रकैः ॥

अशांसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

मृह्णिसं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ।

अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविधर्षितभागसमाहतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णाकृताः षोडश सूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद्गौ मरिचस्य चैको

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णाकरजवेलाभिभिः सितातुल्यैः ।

वद्वामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥ १५९ ॥

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावह्वयपामार्गतण्डुलैः ।

भूमिन्मसैश्चवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवां-

श्चिरिबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिब सप्तदिनं मथितालुचितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भल्लातकमग्न्यमुक्तं

भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेय-

मर्शःसु बल्यं च मल्लापहं च ॥ १६२ ॥

भिरवा विबन्धाननुलोमनाय

यन्मारुतस्याऽग्निबलाय यच्च ।

तद्व्रणपानौषधमर्शसेन

सेव्यं, विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः

प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।

सन्नेऽनले सन्ति, न सन्ति दीप्ते

रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“अतीसारो हि भूमिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हृत्वाग्निं, वातजेऽप्यस्मात्प्राक् तस्मिन्लङ्घनं हितम् ॥ १ ॥
 शूलानाहप्रसेकात् वामयेदतिसारिणम् ।
 दोषाः सन्निविता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥
 भतिसाराय कल्प्यन्ते, तेषूपेक्षैव भेषजम् ।
 भृशोत्क्षेपप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु, ॥ ३ ॥
 प्रयोज्यं न तु सङ्गाहि पूर्वमामातिसारिणि ।
 अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥
 प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे सम्प्रवर्तिनी ।
 विभेद्यकचितांस्तोषे मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥
 भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।
 अथवा बिल्वधनिकामुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥
 बिडपाठावचापथ्याकृमिजिह्वागराणि वा ।
 शुण्ठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥
 शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।
 वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
 हीबेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।
 युक्तेऽङ्गकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥
 तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।
 तक्त्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
 सुरबा मधुना चाऽथ यथासात्म्यमुपाचरेत् ।
 भोज्याग्नि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालबिल्वशटीधान्यहिङ्गुवृक्षाम्लदाहिमैः ।
 पलाशहपुषाजाजीयवानीबिडसैन्धवैः ॥ १२ ॥
 कषुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।
 क्षालिपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
 दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्बणे ।
 अभयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥
 विबद्धं दोषबहुलं दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णाबिडङ्गत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
 पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।
 भामे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेद्यते ॥ १६ ॥
 सफेनपिच्छं सहजं सविबन्धं पुनः पुनः ।
 अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विद्धा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥
 दधितैलघृतक्षीरैः स शुण्ठीं सगुडं पिबेत् ।
 स्निग्धानि गुडतैलेन भक्षयेद्गदराणि वा ॥ १८ ॥
 गाढविट्पिहितैः शार्कैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।
 क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥
 शाल्योदनं तिलैर्मर्षैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।
 शुण्ठ्या मूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥
 सुषायवानीकर्कारक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।
 उपोदकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥
 सुवर्धलायाश्चुङ्गोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्कुकुटैः ॥ २२ ॥
 बिल्वमुस्ताक्षिमैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।
 पक्कातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥
 कपित्थकच्छुराफलीयूथिकावटशैलुजैः ।
 दाढिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥
 कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः सरोऽम्लः सञ्जेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिकाजाजीतित्तिडीकशठीबिडम् ।
 दाढिमं धातकीपाठात्रिफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥
 यावश्शूकं कपित्थाञ्जजम्बूमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः षड्गुणबिल्वैस्तैर्दध्नि मुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥
 ज्ञेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो बिम्बिशिनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालबिल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 मुद्गमापतिलानां च धान्ययूपं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐकध्वं यमके भृष्टं दधिदाढिमसारिकम् ।
 वर्षःक्षये शुष्कमुखं शाल्यघ्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्लं यमके भृष्टं यूपं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्बोधावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥

माषान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्वाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाक्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्धःक्षयकृतैराशु विकारैः परिमुच्यते ।
 बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वमेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।
 वल्कलं शाबरं पुष्पं धातक्या बदरीफलम् ॥ ३६ ॥
 पिबेद्दधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाशुतम् ।
 विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥
 सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।
 पयस्युल्काध्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।
 पिप्पल्याः पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजन्म वा ॥ ४० ॥
 चिरकालानुपक्ताऽपि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।
 निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
 रुक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् घृतम् ।
 स्तिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥
 सिन्धूत्थपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्तिनाशनम् ।

बहभिः शुण्ठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थमसिसेन्धवात् ४३
तैलप्रस्थं पचेद्दद्यात् निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजितामग्र्यं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥

घातवन्तरोपमदाद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मन्दानलस्याऽपि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वाग्वाशये सतले हि ^१विम्बिषी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युनेषु

दोषान्तरेष्वीरण एकर्वारे ।

को निष्टनन् प्राणिति कोष्ठशूली

नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥

गुदरुग्मंशयोर्युक्त्यात्सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलाम्लचाङ्गेर्योर्दक्षि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चाग्नैः संयोज्य सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योषणविट्ताजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत्स्नेहवस्ति वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताङ्गाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

प्रवाहणे गुदग्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुराग्नैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।

कुर्याच्च 'गोफणाबन्धं मध्यछिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥
 पञ्चमूलस्य महतः क्वाथं क्षीरे विपाचयेत् ।
 उन्दुरं चाग्निरहितं तेन वातघ्नकृत्कवत् ॥ ५३ ॥
 तैलं पचेद्बुधभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।
 पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥
 तृष्णान् पिबेत् षडङ्गाम्बु सभूनिम्बं ससारिवम् ।
 पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥
 बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिसिः ।
 पाययेदमुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥ ५६ ॥
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सधुणप्रियम् ।
 पाठावत्सकबीजस्वर्गावीर्गन्धिकशुण्ठि वा ॥ ५७ ॥
 क्वाथं वाऽतिविषाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।
 अथवाऽतिविषामूर्वानिशेन्द्रयवताक्षर्यजम् ॥ ५८ ॥
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुलेन्द्रयवकदफलम् ।
 पलं वत्सकबीजस्य अपमिता रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाक्षी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जाठरामयम् ।
 मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
 सक्षौद्रं शारमलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सैरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥
 कटुक्लटेरीं हीबेरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।

१ 'गोःफणाब' इति पाठः. २ 'तृद्धान्' इति पाठः.

३ 'सुरसाञ्जनम्' इति पाठः.

अध्यायः ९] चिकित्सास्थानम् ।

४३१

निलान् मोचरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।
अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्राम्ण्डुलाम्बुना ॥ ६३ ॥
निशेन्द्रयवरोध्रलाकाथः पक्कातिसारनुत् ।
रोध्राम्बुष्टाप्रियङ्गुवादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥
कदम्बवल्क्यष्ट्याह्वफलिनीदाडिमाङ्कुरैः ।
पेयाविलेपीखलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥
तद्वद्दधित्यविल्वाम्रजम्बुमध्येः प्रकल्पयेत् !
अजापयः प्रयोक्तव्यं निरासे, तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥
दोषाधिक्यान्न जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।
म्यत्यासेन शकृद्रक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ॥ ६७ ॥
पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।
ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥
प्रवाहिते तेन मले प्रशाभ्यत्युदरामयः ।
पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥
संसर्गां क्रियमाणार्थां शूलं यद्यनुवर्तते ।
सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावह्वयनुवासयेत् ॥ ७० ॥
शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।
तैलपादं पथोयुक्तं पक्कमन्वासनं धृतम् ॥ ७१ ॥
अज्ञान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।
परिवेष्ट्य कुशैराद्वैराद्रवृन्तानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥
कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाम्बुना ।

मृच्छोवे तानि सङ्गृह्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥ ७३ ॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतलवताऽनु च ।

ज्ञातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्म-

समीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं

विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७५ ॥

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ।

वत्सकादिसमायुक्तं साम्बद्यादि समाक्षिकम् ॥ ७६ ॥

निरुद्धिरामं दीप्ताग्नेरपि सास्त्रं विरोत्थितम् ।

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ७७ ॥

त्वक्पिण्डादीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ।

मृत्तिसादग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ॥ ७८ ॥

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्निभस्त्रप्ररोहैश्च कल्पयेत् ॥ ७९ ॥

कद्वङ्गुत्वरघृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ।

सक्षाद्वा हन्त्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ॥ ८० ॥

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलाम्बेव यः पुनः ।

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृहज्वरम् ॥ ८१ ॥

दारुणं गुदपाकं च, तत्र छागं पयो हितम् ।

पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन वा ॥ ८२ ॥

अध्यायः ९] चिकित्सास्थानम् ।

४३३

सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटाविजैः ।
सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ॥ ८३ ॥
तद्वद्रसाद्योऽनम्लाः साज्याः पानाश्चयोर्हिताः ।
काश्मर्यफलयूषश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥ ८४ ॥
पयस्यधोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृथ्निपर्णीरसान्विता ॥ ८५ ॥
प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिङ्गान्मधुसितायुतम् ।
बलिन्यन्नेऽन्नमेवाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ॥ ८६ ॥
क्षीरानुपानं क्षीराशी ज्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ।
कपिअलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ८७ ॥
पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ।
रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ॥ ८८ ॥
काक्षानागरवैदेहीकटुकादार्विवल्कलैः ।
सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ॥ ८९ ॥
भृतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।
कृष्णमृच्छङ्गयष्ट्याह्वक्षौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ॥ ९० ॥
जयत्यघ्नं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बुमधुबुता ।
कल्कसिलानां कृष्णानां शर्करापाञ्चभागिकः ॥ ९१ ॥
भाजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ।
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ॥ ९२ ॥
दाहवृण्णाग्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ॥ ९३ ॥
 भ्रूपाऽरूपं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।
 यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ॥ ९४ ॥
 पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ।
 पल्वान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयोः ॥ ९५ ॥
 पचेद्यवांश्च स काथो घृतक्षीरसमन्वितः ।
 पिच्छाक्षुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ॥ ९६ ॥
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ।
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चाऽनुवासनम् ॥ ९७ ॥
 रक्तं विदसहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥
 शर्करार्धांशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निः ॥ ९९ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चथशुक्लानापोथ्य वासयेत् ।
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १०० ॥
 तदधश्शर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् ।
 अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥ १०१ ॥
 श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
 कर्तव्यमनुबन्धेऽस्य पिबेत्पक्त्वाऽग्निदीपनम् ॥ १०२ ॥
 बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वमेघजम् ।
 वचाविडङ्गभृतीकधानकामरदारु वा ॥ १०३ ॥

अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकान् ।
 पाठान्नित्सकग्रन्थित्ताशुण्ठीवचाभयाः ॥ १०४ ॥
 कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मतीसारभेषजम् ।
 सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गप्रतिविषाभयाः ॥ १०५ ॥
 पिबेच्छ्लेष्मातिसारार्तशूर्णिताः कोष्णवारिणा ।
 मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ॥ १०६ ॥
 कटफलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।
 कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ॥ १०७ ॥
 भुक्त्वा वा बालबिल्वानि व्यपोहस्युदरामयम् ।
 पाठामोचरसाम्भोजधातकीबिल्वनागरम् ॥ १०८ ॥
 सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुदतक्रेण नाशयेत् ।
 यवानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ १०९ ॥
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ।
 वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ ११० ॥
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
 चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ॥ १११ ॥
 कासश्वासाग्निसादार्शःपीनसारोचकाञ्जयेत् ।
 कर्षोन्मिता तवक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ॥ ११२ ॥
 यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थिद्वयोपं पलांशकम् ।
 पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चकतः कृतः ॥ ११३ ॥
 गुणैः कपित्थाष्टकचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ।

१ 'साम्भोद' इति पाठः. २ 'चातुर्जा' इति पाठः.

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ॥ ११४ ॥
 सखिडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ।
 चाङ्गेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ॥ ११५ ॥
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमग्नं लाक्षादिषट्पलम् ।
 पुराणं वा घृतं दद्याद्येवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ११६ ॥
 वातश्लेष्मविबन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ।
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
 वचाबिल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ।
 बिल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ॥ ११८ ॥
 बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ।
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ॥ ११९ ॥
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ।
 स बली सहसा हन्यात्तस्यासं त्वरया जयेत् ॥ १२० ॥
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्याऽनन्तरं कफम् ।
 जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ॥ १२१ ॥
 भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।
 कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२२ ॥
 यत्सोष्णाराद्दिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरमयः ॥ १२३ ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथाऽतो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलध्वज पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारि तक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कषायोष्णविकाशित्वादूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वस्त्रसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

चतुर्णां प्रत्यमम्लानां श्यूषणाच्च पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥

तक्षूणं शाकसुपाक्षरागादिष्ववचारयेत् ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाश्चांमयशूलनुत् ॥ ७ ॥

नागरातिविषामुस्तं पाक्थमामहरं पिबेत् ।

उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाऽथवाऽभयाम् ॥ ८ ॥

ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥

१ ‘ग्राहि लाघवात्’ इति कन्नित्.

बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरुद्धरे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्धलाभयम् ।
 छर्दिहृद्दोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्धलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।
 पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
 पित्रेदग्निबिबृद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गु गुलिका बीजपूररसे कृता ।
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।
 कृष्णा तन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 गुडेन वटकान्कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मधयूपरसारिष्टमस्तुपेयापयोऽनुपः ।
 वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपाशहृद्गुजाम् ॥ १८ ॥
 उवरश्चयथुपाण्डुत्वगुल्मपानाल्यथार्शसाम् ।
 प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विद्महे ।
 छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥

पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन स्तितयाऽपि वा ।
 परं हि वह्निसम्पर्कालघिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित्सन्धुक्षिते न्वग्नां सक्तविष्णून्ममारुतम् ।
 ग्रहं ग्रहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
 सक्षारेणाऽनिले शान्ते स्तम्भदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरुक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चाऽनुवासयेत् ।
 दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाऽप्यनुवासितम् ।
 लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाभ्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्त्राक्षारद्वयाजाजीविङ्गशठिभिर्धृतम् ॥ २७ ॥
 शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाद्रकस्य वा ।
 शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रोकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
 काञ्जिकेन च तत्पक्रमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥
 शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
 सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्भृतम् ॥ ३० ॥

१ 'स्त्रा क्षीरद्व' इति कञ्चित्. २ 'शुक्लेन' इति पाठः.
 ३ 'पूरकरसे' इति पाठः.

तैलमभ्यङ्गनाथं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।
 एतेषामौषधानां वा पिबेच्छूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥
 वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
 अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥
 हृत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।
 अक्षैः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः क्षेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥
 पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।
 कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥
 दार्वित्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।
 सौराष्ट्रयतिविषाव्योषत्वगोलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥
 चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।
 भूनिम्बकटुकामुस्ताः यूषणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥
 द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
 कामलाञ्जरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।
 नागरातिविषामुस्तापाठाविल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥
 कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।
 क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥
 प्रवाहिकाशोगुदरुग्रकोत्थानेषु चेष्यते ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वा कुटञ्जटम् ॥ ४१ ॥
 बह्मग्रन्थासारिवाऽस्फोताससपर्णाटरूषकान् ।
 पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
 किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।
 पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 कट्फललवणभारैः क्रमादग्निं त्रिवर्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पद्मकोलामयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्धतः ।
 वित्रकस्य ततोऽर्धं च तथा भल्लातकाढकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपलं चैतजलद्रोणत्रये पचेत् ।
 द्रोणशेषं क्षुतं शीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते ।
 कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष बृंहणः पित्तरक्तनुत् ।
 शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥
 मधूकपुष्पस्त्ररसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
 क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः ।
 तद्वद्द्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥
 हिङ्गुतिक्तावचामाद्रीपाटेन्द्रयवगोक्षुरम् ।
 पञ्चकोलं च कर्षाशं पलाशं पटुपञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोऽथ काथयेदध्नां मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥
 अन्तर्धूसं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताप्लुतम् ।
 पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णं स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥
 वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥
 मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।
 चतुःपलं सुधाकाण्डाग्निपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
 वार्ताककुडवं चार्कावष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।
 दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्रुदिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
 भुक्तमध्वं पचन्त्याशु कासश्वासाशंसां हिताः ।
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गशरीराज्जाकटुत्रयहरीतकीः ।
 स्वार्जिकायावश्चूकाख्यौ क्षारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाने तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
 धाम्बन्तरं षट्पलं च भल्लातकघृताभयम् ।
 बिडकाचोषलवणस्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकृत्वः सुतस्याऽस्य क्षारस्याऽर्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
 भाढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याञ्चतद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षनिक्रमम् ।
 योऽयं कृशस्य, व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 स्नेहमेव परं विद्याद्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायाञ्चं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्धः पक्कमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
 मुग्धेद्यद्वौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्ने सन्धुक्षको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 गैश्चान्मन्तेऽनले सर्पिस्त्रैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपाततः ।
 उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्ध्याऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अन्धोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् घृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशाश्वरान् ।
 प्रसहानां रसैः साम्लभोजयेत्पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकायहिताशनैः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेस्र वर्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥
 नाऽभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नाऽतिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनोऽवृतः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्धयत्याग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥
 पक्त्वाश्वमाशु धातुंश्च सर्वानोजश्च सङ्क्षिपन् ।
 मारयेत्साशनास्त्रस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
 तृदकासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽस्यग्निसम्भवाः ।

१ 'न भोजनेन' इत्यरुणः, २ 'नान्वितः' इति पाठः.

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
 अक्षपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
 मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
 कृशारां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥
 अभीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।
 मत्स्यान्विशेषतः शृङ्गान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥
 आविकं सुमृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।
 पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृपितः पिबेत् ॥ ८७ ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपरिप्लुतम् ।
 आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांसौलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥
 श्यामान्निवृद्धिपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥
 यत्किञ्चिद्गुरु मेघं च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥
 आहारमग्निः पचति, दोषानाहारवर्जितः, ।
 धातून् क्षीणेषु दोषेषु, जीवितं धातुसङ्क्षये ॥ ९१ ॥
 एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं
 संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।
 इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टा-
 श्ररन्ति यत्साऽग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयज्ञै-

स्तस्मिन्नष्टे याति. ना नाशमेव ।

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घे-

युक्ते तु आग्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ १३ ॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधो नाभेः समीरजे ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेदङ्ग पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

दशमूलबलैरण्डयवाभीरुपुनर्नवैः ।

कुलथकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिर्धराहर्क्षवसाः कथितकलिकतैः ।

सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याण्येतानि पानाद्ये तथा पिण्डोपनाहने ।

सहतैलफलैर्युञ्ज्यात् साम्लानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥

सौवर्धलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।

पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पिबेद्वरीं गोक्षुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।

तृणाख्यं पञ्चमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

वृषकं त्रपुसैर्वाह लद्वावीजानि कुङ्कुमम् ।

द्राक्षाम्भोभिः पिबेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥
 एवाम्बुजयष्ट्याह्लादावीर्वा तण्डुलाम्बुना ।
 तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥
 कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
 यवानां विकृतीः क्षारं कालशेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥
 पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।
 सारसास्थिश्चदंष्ट्रेलाभ्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
 स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।
 शितिदारकबीजं वा तत्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
 धवसप्ताह्मकुटजं गुडूचीचतुरङ्गुलम् ।
 कटुकैलाकरजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।
 सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्तुतम् ॥ १३ ॥
 पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभैद्रतिलादपि ।
 क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 पिबेद्बुधोपदंशान्वा लिङ्गादेतान् पृथक् पृथक् ।
 सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
 अश्मन्यथ चिरोस्थाने वातबस्त्यादिकेषु च ।
 अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

१ 'पिबेत् स' इति पाठः. २ 'शृतम्' इति पाठः.
 'भद्रातिला', 'भद्रातिला' इति पाठौ.

तरुणो भेषजैः साध्यः, प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।
 कपोतवंकातिबलाभलूकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डत्रिकण्टकम् ।
 यवाः कुलत्थाः कोलानि चरुणः कतकार्कफलम् ॥ १९ ॥
 ऊषकादिप्रतीचापमेषां काथे शृतं घृतम् ।
 भिनत्ति वातसम्भूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥
 गन्धर्वहस्तवृहतीव्याघ्रीगोक्षुरकेश्वरात् ।
 मूलकल्कं पिबेद्दन्ना मधुरेणाऽश्मभेदनम् ॥ २१ ॥
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।
 दर्भो बिदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टका ॥ २२ ॥
 भलूकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।
 पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद्घृतम् ॥ २३ ॥
 पिष्टेन त्रिपुसादीनां बीजेनैन्दीवरेण वा ।
 मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥
 वरुणादिसमीरत्रा गणावेला हरेणुका ।
 गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुराह्वयः ॥ २५ ॥
 तैः कल्कितैः कृतावापमूषकादिगणेन च ।
 भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥
 क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

१ 'त्रिकण्टकम्' इति पाठः.

पिचुकाङ्गोल्लकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
 पीतमुष्णाश्लु सगुहं शर्करापातनं परम् ।
 क्रोञ्चोद्वरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥
 भजमोदा कदम्बस्य मूलं बिल्वस्य चौषधम् ।
 पीतानि शर्करा भिद्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥
 नृत्यकुण्डलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
 अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥
 काथश्च शिग्रुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥
 क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।
 कपोतवङ्कामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
 तत्सिद्धं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
 हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
 क्षीराश्लुक् बर्हिषित्खामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।
 मूत्राघातेषु विभजेदतः शोषेण्यपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
 तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥
 देवदारुं घनं मूर्वा यैष्टीमधु हरीतकीम् ।

१ 'शृङ्गकण्टकबीजानां चूर्णं'मिति सङ्ग्रहे पाठः. सुश्रुतस्तु—
 'त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् । अविक्षीरेण स-
 प्ताहमश्मरीभेदनं पर'मिति पठति । २ 'यष्टी मधु' इति क्वचित्.

मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।

सुखाम्भसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरककाये यवागूं वा सफाणिताम् ।

काये वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्वीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजेत् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन, सङ्क्षोभात्तथाऽस्य च्यवतेऽश्मरी ।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकाथं तैल्वकं सर्पिर्बन्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् बस्तीन्

शुक्राश्मर्या च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गं बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।

पुमान् सुतृप्तो वृष्याणां मांसानां कुकुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छय शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः, क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥

निश्चितस्याऽपि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

अथाऽऽतुरमुपस्त्रिगं शुद्धमीषच्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यक्तस्त्रिगवपुषममुक्तं कृतमालम् ।

भाजानुफलकस्थस्थ नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्भले ।
 ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
 सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
 नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
 मृदित्वा मुष्टिर्नाऽक्रामेत् यावदश्मर्यभोगता ।
 तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
 अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिधायाऽनुसेवनीम् ।
 आसाद्य वलयं ताभ्यामश्मरीं गुदमेढूयोः ॥ ५० ॥
 कृत्वान्तरे तथा बस्तिं निर्वलीकमनायतम् ।
 उत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद्गन्धिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 शल्यं स्यात्सेवनीं मुक्त्वा यवमात्रेण पाटयेत् ।
 अश्मभानेन, न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥
 समग्रं सर्पवक्त्रेण, क्लीणां बस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्सङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकक्षरणाक्षरस्याऽप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 बस्तिमेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥
 तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण बस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।

मेहान्तः क्षीरिवृक्षाम्बु

मूत्रसंशुद्धये ततः ॥ ५६ ॥

कुर्याद्गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तघ्नः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सघृतां कोष्ठां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ५७ ॥

अथहं दशाहं पयसा गुडाक्ष्येनाऽल्पमोदनम् ।

भुञ्जीतोर्ध्वं फलाम्लैश्च रसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण घ्नं प्रक्षाल्य, लेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमज्जिघ्रायष्ट्याह्नयनौषधैः ॥ ५९ ॥

व्रणाम्यङ्गे पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।

दशाहं स्वेदयेच्चनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदमरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं बस्तिभिः

न चारोहेद्वर्षं रुढव्रणोऽपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षक्षीरथान्, नाप्सु प्लवेत सः ॥ ६२ ॥

मूत्रशुक्रवहौ बस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाऽष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽतः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादथो महर्षयः ।

“मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ।

जिग्धस्य सर्वपारिष्टकुसुम्भाक्षकरञ्जकैः ॥ १ ॥
 तैलैश्चिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।
 ज्वहेन मुस्तदेवाह्वनागरप्रतिवापयत् ॥ २ ॥
 सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।
 म्यग्रोधादेस्तु पित्तातं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥
 मूत्रग्रहहृजागुलमक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।
 ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।
 धात्रीरसप्लुतां प्राक्ने हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥
 दार्वीसुराह्निफला मुस्ता वा कथिता जले ।
 चित्रकत्रिफलादार्वाकलिङ्गान् वा समाक्षिकान् ।
 मधुयुक्तं गुडहृद्या वा रससामलकस्य वा ॥ ६ ॥
 रोध्राभयातोयदकटफलानां
 पाठाविडङ्गार्जुनधाम्यकानाम् ।
 गायत्रिदार्वाकृमिहृद्धानां
 कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

१ अत्र 'निकुम्भाक्षकरञ्जकैः' इति पाठः पठ्यतेऽखिलपुस्त-
 केषु, परं त्वत्र यत्स्पर्शोऽपि स्फोटानुत्पादकः अत एवोपविषसदृक्
 यस्यान्तःशीलनं च जेपालबीजगुणं, यश्चोदरे तीक्ष्णविरेकार्थ-
 मुपयुज्यते, तस्य निकुम्भस्य स्नेहनं न केवलं विचारासहं
 किंत्वनिष्टकृदिति सुश्रुतसंमतमेव कुसुम्भतैलं प्रमेहे स्नेहनं
 युक्तमिति तदत्र गृह्यते.

उशीरसेध्राजुनचन्दनानां

पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ।

रोध्राम्बुकालीयकधातकीनां

पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्वमेभिः पानाञ्च यवगोधूमभावनाम् ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

अपूपसक्तुवाद्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वैणुजन्मनाम् ॥ १० ॥

तृणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः सपष्टिकः ।

श्रीकुङ्कुटोऽम्लः खलकस्तिलसर्षपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिन्दुकं जम्बुस्तकृता रागस्त्राण्डवाः ।

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।

मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्वसोद्भवः ॥ १३ ॥

तथाऽसनादिसाराम्बु दर्भाम्भो माक्षिकोदकम् ।

वासितेषु वराकाथे शर्वरीं शोषितेष्वहः ॥ १४ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तून् सक्षौद्रान् सीधुना पिबेत् ।

शालसप्ताङ्गकम्पिल्लवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १५ ॥

रौहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात्सुचूर्णितम् ।

कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्वाश्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

त्रिकण्टकनिशारोध्रसोमवल्कवच्चाजुनेः ।

पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥
 पटोलमुस्तमजिष्ठामाद्रीभल्लातकैः पचेत् ।
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं, मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥
 दशमूलं शठीं दन्तीं सुराह्णं द्विपुनर्नवम् ।
 मूलं स्त्रुगर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुत्करम् ॥ १९ ॥
 करञ्जवरुणाम्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
 श्रीश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचग्न्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्धिदङ्गकम्पिलभार्ङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।
 प्रस्थं घृताजयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिका विषम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शः शोफशोषगरोदरम् ।
 श्वासं कासं वमिं वृद्धिं श्लीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपसारं धान्वन्तरमिदं घृतम् ।
 रोध्रमूर्वाशठीवेल्लभार्ङ्गीनतनस्रप्लवान् ॥ २४ ॥
 कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियङ्ग्वतिविषाग्निकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां ग्रन्थिं चग्न्यं फलत्रयम् ।
 कर्षाशमम्बुकलशे पादशेषे स्नुते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षोपक्षमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शः श्वित्रकुष्ठारुचिकृमीन् ॥ २७ ॥

पाण्डुत्वं ग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥
 द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे घते गुढात् ।
 क्षौद्राढकार्धं पलिकं वत्सकादि च कलिकृतम् ॥ २९ ॥
 तरक्षौद्रपिप्पलीचूर्णप्रदिग्धे घृतभाजने ।
 स्थितं दृढे जतुमुते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥
 खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।
 तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसङ्ख्यात् ॥ ३१ ॥
 अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।
 रुक्षमुद्वर्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥
 यक्षाऽन्यच्छ्लेष्ममेदोऽं बहिरन्तश्च तद्धितम् ।
 सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥
 साराम्बुनैव भुञ्जानः शालिं जाङ्गलजै रसैः ।
 सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
 गण्डमालाबुंदग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ।
 कृमिश्चीपदशोकांश्च परं चैतद्वसायनम् ॥ ३५ ॥
 अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्तनः ।
 योजनानां शतं यायात् खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥
 गोशकृन्मूत्रवृत्तिर्वा गोभिरेव सह व्रजेत् ।
 बृंहयेदौषधाहारैरमेदोमूत्रलैः कुशम् ॥ ३७ ॥
 शराबिकाषाः पिटिकाः शोफध्रस्नुपाचरेत् ।

अपक्वा व्रणवत्पक्वाः

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥

क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ।

तीक्ष्णं च शोधनं, प्रामो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तैलमेलादिना कुर्याद्रूपेण व्रणरोपणम् ।

उद्धर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥

परिवेकोऽसनाद्येन पानाच्चे वत्सकादिना ।

पाठाचित्रकशार्ङ्गष्टासारिवाकण्टकारिकाः ॥ ४१ ॥

ससाहं कौटजं मूलं सोमवल्कं नृपद्रुमम् ।

सङ्ख्यूर्य मधुना लिङ्घ्यात्तद्रक्षूर्णं नवायसम् ॥ ४२ ॥

मधुमेहिस्त्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।

शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ विद्रधिरोगचिकित्सितम् ।]

“विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।

प्रततं च हरेद्रक्तं, पक्वे तु व्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥

पञ्चमूलजलैर्घृतं घातिकं लवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेद्रूपम् ॥ २ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।
 विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥
 क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पेद्यष्ट्यमृतातिलैः ।
 पैत्तं घृतेन सिद्धेन मज्जिष्ठोशीरपक्वकैः ॥ ४ ॥
 पयस्याद्विनिशाभ्रेष्टायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
 भ्यग्रोधादिप्रवालत्त्वफलैर्वा

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

भारग्वधाम्बुना धौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।
 लिम्पेत्कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामाप्तिस्त्वकैः ॥ ६ ॥
 ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।
 रक्तागन्तूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७ ॥
 वरुणादिगणकाथमपकेऽभ्यन्तरेस्थिते ।
 ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्ने विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥
 घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।
 निरूहं खेहवस्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥
 पानभोजनलेपेषु मधुशिग्रुः प्रयोजितः ।
 दत्तावापो यथादोषमपकं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥
 त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।
 त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
 मसूराग्निस्तुषादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।
 विद्रधीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

१ 'न्तरे स्थिते' इत्यरुगः.

तृणमूर्च्छाच्छर्दिहृद्गोपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसाक्षीरतो घृतात् ।

कर्षाऽशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥

मुस्तातामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलम् ।

पचेदेकत्र संयोज्य तद्धृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

द्राक्षामधूकं खर्जूरं विदारी सशतावरी ।

परुषकाणि त्रिफला तत्काथे पाचयेद्धृतम् ॥ १६ ॥

क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् सिरया वा यथान्तिकम्, ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥

शःत्वोपनाहयेत्

शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

पक्कः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।

अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्कस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

पक्कः क्षोतांसि संपूर्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।

स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताग्निनः ॥ २१ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्षेन्निषगुपद्रवान् ।

असम्यग्बहति क्लेदे वरुणादिसुखाग्भसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिग्रुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।
 यवकोलकुलत्थोत्थयूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वं दशाहाभ्रायन्तीसर्पिषा तैल्वकेन वा ।
 शोधयेद्वलतः शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥
 सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।
 सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥
 कषायैर्यौगिकैर्युज्यात् स्वैः स्वैस्तादृच्छिलाजतु ।
 पाकं च वारयेद्यत्नात्, सिद्धिः पके हि दैविकी ॥ २६ ॥
 अपि चाऽऽशु विदाहिषाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तनजे व्रणवत्सर्वं नस्त्वेनमुपनाहयेत् ।
 पाटयेत्पालयन् स्तम्भबाहिनीः कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥
 सर्वास्त्रामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ।
 [अथ वृद्धिरोगचिकित्सितम् ।]
 शोधयेन्निवृत्तास्त्रिगुणं वृद्धौ ज्वेहैश्वलात्मके ॥ २९ ॥
 कौशाभ्रतिप्तिकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।
 ततोऽनिलम्लनिर्युहकल्कज्वेहैर्निरुहयेत् ॥ ३० ॥
 रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु ।
 स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः, पके भिस्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥
 पित्तरकोद्भवे वृद्धावामपके यथायथम् ।
 शोफव्रणक्रियां कुर्यात्, प्रतप्तं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥

गोमूत्रेण पिबेत्कृत्कं श्लेष्मिके पीतदारुजम् ।
 विम्लापनादते चाऽत्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥
 पक्वे च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।
 सुमनोऽरुष्कराङ्गोलससर्पणेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ।
 मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।
 दारयेद्वृद्धिपत्रेण सम्यब्बोदसि सूदृते ॥ ३६ ॥
 व्रणं माक्षिकाकासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीन्धेदभ्यञ्जनं चाऽस्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभल्लातकैः कृतम् ।
 तैलञ्चाव्रणसन्धानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥
 मूत्रजं स्वेदितं त्रिग्वैर्बलपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधस्तात्सेवन्या स्त्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणं च स्थगिकाबद्धं रोपयेत्

अन्नहेतुके ।

फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥
 पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।
 दशमूलपयस्याश्च गन्धैरण्डशतावरीः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भशरकाशेषुमूलपोटगलान्विताः ।
 बहेऽपामहभागस्थे तत्र त्रिशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।

आवपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

यष्टीमधुकमृद्वीकायवानीनागराणि च ।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्नम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

वृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

सर्वकालोपयोगेन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मार्शोयोनिमेद्रानिलार्तिषु ।

शोफोदरखुडप्लीहविड्ढिबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

यायाद्वर्ध्म न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।

वस्त्रिकर्म पुरः कृत्वा वङ्गणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

अधेन्दुवक्रया ।

भङ्गुष्ठस्योपरि स्नात्वा पीतं तन्तुसमं च यत् ॥ ४९ ॥

उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्त्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वाऽनामिकाकुले ॥ ५० ॥

गुहमेऽन्यैर्वातकफजे प्लीहि चायं विधिः स्मृतः ।

कलिष्टिकानामिकयोर्विश्वाद्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥

पानाभ्यान्वासनाभ्यङ्गैः क्षिग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।

आनाहवेदनास्तम्भविबन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्त्वा विबन्धं क्षिग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

क्षेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्काशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।

बृंहणान्यन्नपानानि क्षिग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनःपुनः क्षेहपानं

निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं, तद्धि मारुतम् ।

स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषविडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजजिधान्याम्लवेतः क्षारविप्रकैः ॥ ९ ॥
 शठीवचाजगन्धैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
 शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हपुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।
 साज्जाजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाढिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहन्ति तत् ।
 वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यशोम्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥
 पौष्करैरण्डरास्त्राश्वगन्धभाङ्गर्थभृताशठीः ।
 पचेद्गन्धपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
 यवैः कोलैः कुलस्यैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।
 काथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्वरसैर्दाढिमात्रातमातुलङ्गोद्भवैर्युतम् ।
 तथा तुषाम्बुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भार्ङ्गीतुम्बुरुषहप्रन्थाग्रन्थिरास्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अजाजीहिह्रुहपुषाकारवीवृषकोषकैः ।
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्पलीबेल्लदारिभैः ॥ १८ ॥
 श्वदंष्ट्राग्रपुसैर्वास्वीजहिंस्त्राश्ममेदकैः ।
 मिश्रिद्विक्षारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्व्यपोहति ।
 रोगानाशुतरं पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥
 अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।
 श्यूषणत्रिफलाधान्यचविकावेष्टुषित्रकैः ॥ २१ ॥
 कल्कीकृतैर्धृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।
 तुलां लशुनकन्दानां पृथक्पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥
 पञ्चमूलं महश्चाम्बुभारार्धं तद्विपाचयेत् ।
 पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥
 धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।
 श्यूषणत्रिफलाहिक्कुयवानीचहयदीप्यकान् ॥ २४ ॥
 साम्लवेतससिन्धूथदेवदारुन्पचेद्भृतात् ।
 तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥
 षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।
 प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥
 घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा ।
 वातगुल्मे कफो वृद्धो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥
 हल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेतु तम् ।
 शूलानाहविवन्धेषु ज्ञात्वा सक्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥
 निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।
 कोलदाडिमघर्मांश्चुतक्रमद्याग्लकाञ्जिकैः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पित्तेप्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृदसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफचातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धा-

दाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाभि-

क्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यं सहतित्तिडीकं

सवेतसाम्लं त्रिनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पाश्ववस्तित्रिकयोनिपायु-

शूलानि वाय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृद्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाह्रीहदुर्नामहिध्मा-

वध्माध्मानश्वासकासाभिसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानीदीप्यक-

कणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमानहरीतकि-

चूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति जठराग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्राबिडशुण्ठ्यजाजिविजयावाक्याभिधानामयै-

श्वर्णः कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगांघानिव ॥ ३६ ॥

सिन्धूर्यपथ्याकणदीप्यकानां

चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा

नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥ ३७ ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवह्नि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोन्नवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्मात्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलङ्गरसो हिङ्गु दाढिमं बिडसैन्धवम् ।

सुरामण्डेन पातय्य वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ घौतात्कृष्णतिलापलम् ।

खादश्वेकत्र सङ्खूर्यं कोष्णक्षीरानुपो जयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्माशौयोनिशूलशकृद्बहान् ।

पिबेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मी प्रसङ्गया ॥ ४२ ॥
 श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।
 विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
 कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सन्नेहैरानुलोमिकैः ।
 तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥
 साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लग्नस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरक्षोषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं क्षोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसङ्गागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
 गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीकाथः परं हितः ।
 झूलानाहविवन्धेषु सहिष्णुबिडसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
 जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥
 वाङ्म्याहैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।
 पीतं लिङ्गस्थं तोयेन कोष्ठपृष्ठ्यसञ्चलजित् ॥ ५० ॥
 शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ।
 वातगुल्मी पिबेद्वाङ्म्यमुदावर्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 स्निग्धं पेप्पलिकैर्यूपैर्मूलकानां रसेन वा ।
 बद्धविण्मारुतोऽभीयात्क्षीरेणोष्णेन वाक्वकम् ॥ ५२ ॥

कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्पुनश्चोत्तराम् ।
नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिलकैः सह ॥ ५३ ॥
समलाय घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ।
नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।
रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ।
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्यामयज्वरान् ॥ ५७ ॥
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हन्त्येतन्नीलिनीघृतम् ।
कुक्कुटाश्च मथूराश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।
मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥
समण्डावाहणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके खंसनं हितम् ॥ ६० ॥
द्राक्षाऽभयागुडरसं कम्पिलं वा मधुद्रुतम् ।
कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥

परं संशमनं सर्पिस्तप्तं वासाघृतं शृतम् ।
तृणाख्यपञ्चककाये जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥

मृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।
 तत्राऽपि खंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्यधिके मिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ।
 पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षां पयसां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलजलैः ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वहेश्च मार्दवे ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं, पित्तगुल्मे विदोषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदहन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यग्लतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिष्कानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
 समाश्रयं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य वा ।

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिचक्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं ^१सिता ॥ ७४ ॥
 भोज्यं, पानेऽम्बु बलया बृहत्याद्यैश्च साधितम्, ।
 श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटुसंसर्गा वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ।
 हिङ्गुवादिभिश्च द्विगुणक्षारहिङ्गुवस्त्वित्तैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि वोक्षदं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।
 भानाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिनाम् ।
 सव्योषक्षारलवणं सहिङ्गुबिडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलशृतं घृतम् ।
 भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥
 अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ।
 तुल्यं घृतं तुल्यपयो त्रिपचेदक्षसम्मितैः ॥ ८० ॥
 विडङ्गहिङ्गुसिन्धूत्थयावशूकशठीबिडैः ।
 सद्दीपिरास्त्रायष्ट्याह्वषडग्रन्थाकणनागरैः ॥ ८१ ॥
 पृतनल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 फ़ीहपाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।
 सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुक्षिते ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्तां घटिकां न्यस्येद्गृहीतेऽपनयेच्च तन्मू ।
 घृष्टान्तरं ततः कृत्वा 'छित्त्वा गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादशैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
 प्रसृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वन्नहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलंरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य वा ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥
 एवं च विसृतं स्थानात्कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सञ्चेद्द्वैर्बस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलिकैः ॥ ८८ ॥
 पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।
 एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥
 सिद्धोऽयं मिश्रकः स्रग्धो गुल्मिणां स्रंसनं हितम् ।
 वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥
 पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।
 तथैव सुकुमाराख्यं घृष्टान्धौदरिकानि वा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्वसे स्तुते ॥ ९२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेद्दन्तीसमं गुडम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥

१ 'छित्त्वाद्गु' पा. २ 'विमार्गः'—चर्मकारशस्त्रविशेषः, 'कल-
 बूद' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धश्च. ३ 'दशमूलकैः' इत्यरुणः.

कणाकषौ तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधु तैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ९५ ॥
 गुल्महृद्गोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
 कुष्ठोक्लंशारुचिप्लीहप्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥
 भ्रन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ॥ ९७ ॥
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामात्रिवृदन्तीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान्कल्पसिद्धयुक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥
 कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ १०० ॥
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा विश्रमय्याऽथ वा ज्यहम् ।
 शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥
 अशौंश्मरीप्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।
 देवदारुत्रिवृदन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ १०२ ॥
 स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिकाः ।
 कुष्ठसर्पसुगन्धां च आक्षांशं पटुपञ्चकम् ॥ १०३ ॥
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादभिघृताद्भुतम् ।

घटस्यान्तः पचेत्पक्वमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥
 क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।
 गुल्मोदावर्तवध्मांशोजठरग्रहणीकृमीन् ॥ १०५ ॥
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।
 क्षारागदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥
 श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।
 छित्त्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥
 मन्देऽम्नावरुचौ सात्त्यैर्मधैः सस्नेहमश्रताम् ।
 योजयेदासवारिष्टास्त्रिगदान् मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जाङ्गलं पलम् ।
 चिरिबित्त्वाम्नितर्कारीयवानीवरणाङ्कुराः ॥ १०९ ॥
 शिश्रोस्तृणमूलानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 बीजपूरकहिङ्गवल्ग्वेतसक्षारदाढिमम् ॥ ११० ॥
 व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
 धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीषिडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैन्धवैः ॥ ११२ ॥
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलश्च विमिश्रितः ।
 वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 बस्तिक्षारासवारिष्टैर्गौब्धिमैः पथ्यभोजनैः ।

१ 'क्षारोऽगदो' इति पाठः. २ 'शिश्रोस्तृणवित्त्वानि' इति
 पाठः. ३ 'ष्टगुल्मिकाप' इति पाठः.

अध्यायः १४] चिकित्सास्थानम् ।

४७५

श्लैष्मिको बद्धमूलस्वाद्यदि गुल्मो न शाश्वति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।

अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥

नाभिबस्त्यन्नहृदयं रोमरार्जीं च वर्जयन् ।

नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्व्रण इव क्रिया ॥ ११७ ॥

आमान्वये तु पेयाद्यैः सन्धुक्ष्याग्निं विलङ्घिते ।

स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मेऽस्त्रसम्भवे ।

स्त्रिग्वस्त्रिजशरीरायै दद्यात्स्त्रेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे, नष्टे पुष्णे च योषितः, ॥ १२० ॥

भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्ग्रन्थिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।

वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्त्वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥

किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्धये ।
 रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥
 लघुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।
 वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 भवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रमेदनम् ।
 यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।
 रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥
 कार्या, वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः, ।
 भानाहादाबुदावर्तबलासङ्ग्यौ यथायथम् ॥ १२९ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽत उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 सम्भवत्युदरं, तस्माच्चित्त्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।
 मासं द्वौ वाथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
 पिबेद्, गोक्षीरमुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ।
 दाहानाहातितृष्णमूच्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
 रुक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
 ज्वेहनीयानि सर्पीषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुद्याढकसाधितम् ।
 नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ॥ ५ ॥
 मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकास्पले ।
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥
 यवकोलकुलस्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसा ।
 सुरासौवीरकाम्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥
 एभिः क्षिग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।
 ज्वले दोषाशये दद्यात्कल्पदिष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 पटोलमूलं त्रिफलां निशां बेहं च कार्ष्णिकम् ।
 कम्पिल्लीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
 पिबेत्सञ्चूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।
 विरिक्तो जाङ्गलैरघाततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
 शृतं पिबेद्बोधयुतं पीतमेवं पुनःपुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥
 गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिलवकस्य त्वचं वचाम् ।
 पिबेत्कर्कण्डुमृद्वीकाकोलाभोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥
 यवानी हपुषा धान्यं शतपुष्पोपकुञ्जिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥

चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
 आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाग्भोभिरक्षसैः ।
 परिकर्ते सवृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
 त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीहि सर्वोदरेषु च ।
 श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदाने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारो लवणपञ्चकम् ।
चित्रकं च पिबेच्छुणं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥
पूर्ववच्च पिबेद्गुग्गुं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तरा ।
कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।
हरीतकीसूक्ष्मरजःप्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥
अम्रौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।
निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
हरीतकीनां काथेन दध्ना चामलेन संयुतम् ।
उदरं गरमघ्नीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
हन्त्येतत्कुष्ठमुन्मादमपसारं च पानतः ।
क्षुक्क्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतशीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥
यजातमाज्यं क्षुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।
क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
क्षुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।
एषां चाऽनु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
पिबेद्गुग्गु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥
पिबेद्भूक्षरूपहं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ।

पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥
 घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ।
 तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 हृतदोषः क्रमादक्षन् लघुशाल्योदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥
 हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीनां वा क्षुक्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं वर्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदाहभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वमेवजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्गं चित्रको दन्ती चण्डं व्योषं च तैः पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मासं क्षुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उत्कारिकां वा क्षुक्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं च समीरणः ।
 यदि कुर्यात् ततस्तैलं विश्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 पक्वं व टिण्डुकबलापलाशतिलनालजैः ।
 क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारीजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

कफे चातेन पित्ते वा ताभ्यां वाऽप्यावृर्नेऽनिले ।
 बलिनः स्वौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारूपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिमुकैः ।
 साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 वृश्चिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं ग्लानमुदरं स्वेदितं सात्वणादिभिः ।
 वाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥
 सुविरिक्तस्य यस्य स्वादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य बस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुशक्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
 प्रागुल्लेशाश्विवर्तितं बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ५५ ॥
 यूषै रसैर्वा मन्दाम्ललवणैरेधितानलम् ।
 सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाऽधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।
 तिलोरुबूकतैलेन वातघ्नाम्लशृतेन च ॥ ५७ ॥
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
 रुक्षं बद्धशकृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
 अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
 श्यामाग्निभण्डीन्निफलाविषकेन विरेचयेत् ।
 सितामधुघृताढयेन निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥
 जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।
 क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥
 सातलान्नायमाणान्यां शृतेनाऽऽरवधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
 पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।
 भुञ्जीत, जठरं चाऽस्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥
 पुनः क्षीरं पुनर्बलिं पुनरेव विरेचनम् ।
 क्रमेण भुवमातिष्ठन् यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥
 वत्सकादिविषकेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।
 त्विन्नं स्त्रवक्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥
 संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ।

अध्यायः १५] चिकित्सास्थानम् ।

४८३

मूत्रम्यूषणतैलाढयो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
मुष्ककादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तरुलुतः ।
भोजनं व्योषदुग्धेन कौलस्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
स्त्रैमित्यारुचिहृल्लासैर्मन्देऽभौ मद्यपाय च ।
दद्यादरिष्टान् सारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम् ।
भल्लातकं शिग्रुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
शुण्ठीं मार्द्वीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
अन्तर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।
मदिशदधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
उदरं गुल्ममष्टीलां तून्धौ शोफं विषूचिकाम् ।
ह्रीहृद्गोशुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्बीजैश्च मूलकात् ।
कलिकैरुदरस्वेदमभीक्ष्णं चाऽत्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।
क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छा तज्ज्ञातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।
 मूलं काकादनीगुञ्जाकरवीरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।
 यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
 बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हतदोषं तु शीताम्बुस्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥
 पेयां वा त्रिवृतः शाकं मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।
 कालशाकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥
 एवं विनिर्हन्ते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्कारभं पयः ॥ ८४ ॥
 ग्रीहोदरे यथादोषं क्षिग्धस्य स्वेदितस्य च ।
 सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥
 लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
 समुद्रशुक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अम्लस्रुतं विडकणाचूर्णाढ्यं नक्तभालजम् ।
 सोभाञ्जनस्य वा क्वाथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्गवादिचूर्णक्षाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।

१ 'तज्ज्ञातीन्' इति पाठः. २ 'शृतं' इति पाठः.

पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणामयम् ॥ ८८ ॥
 बिडार्धांशयुतं चूर्णमिदमुष्णाग्बुना पिबेत् ।
 बिडङ्गं चित्रकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ॥ ८९ ॥
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ।
 तैलोन्मिश्रैर्बंदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ।
 मुशलेन पीडितोऽनु याति प्लीहा पयोभुजो नाशम् ॥ ९० ॥
 रोहीतकलताः क्लृप्ताः खण्डशः साभया जले ।
 मूत्रे वाऽऽसुनुयात्तत्तु ससरात्रस्थितं पिबेत् ॥ ९१ ॥
 कामलाप्लीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ९२ ॥
 कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ।
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ॥ ९३ ॥
 हरीतकीत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥ ९४ ॥
 कदल्यास्तिलनालानां क्षारेणेष्वुरकस्य च ।
 तैलं पक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजम् ॥ ९५ ॥
 अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ।
 अप्रासपिच्छासलिले प्लीह्नि वातकफोद्वज्जणे ॥ ९६ ॥
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीषि क्षीरबस्तयः ।
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥ ९७ ॥
 यकृति प्लीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ।

स्विप्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ९८ ॥
 सतैललवणं दद्याच्चिरुहं सानुवासनम् ।
 परिचंसीनि चाक्षानि तीक्ष्णं चासौ विरेचनम् ॥ ९९ ॥
 उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ।
 छिद्रोदरसृते स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ १०० ॥
 जातं जातं जलं चाव्यमेवं तथापयेन्निषक् ।
 अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ॥ १०१ ॥
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ १०२ ॥
 क्षारं छागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ।
 घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांशं चूर्णितं क्षिपेत् ॥ १०३ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ।
 निकुम्भकुम्भनिफलास्वर्णक्षीरीविषाणिकाः ॥ १०४ ॥
 स्वर्जिकाक्षारषड्ग्रन्थासातलायवशूकजम् ।
 कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाष्ठुताः ॥ १०५ ॥
 पिप्पेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ।
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ॥ १०६ ॥
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्तबन्धुनृपार्थितः ।
 विगन्धस्विन्नतनोर्नामेरधो बद्धः प्रताम्रयोः ॥ १०७ ॥
 पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात्, ।
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्याङ्गानि तेन च ॥ १०८ ॥
 निरीक्ष्याऽपनयेद्वाकमललेपोपकादिकम् ।

छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोऽध्यात्रं परिर्ज्वम् ॥ १०९ ॥

मर्कोटैर्दशयेच्छिद्रं, तेषु लम्बेषु चाहरेत् ।

कायं मूर्ध्नाऽनु, चास्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ॥ ११० ॥

भक्तानि मधुसर्पिर्म्यामथ सीव्येद्वहिर्वणम् ।

ततः कृष्णमृदाऽऽलिप्य बध्नीयाद्यष्टिमिश्रया ॥ १११ ॥

निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ।

सज्जले जठरे तैलैरभ्यक्तस्याऽनिलापरैः ॥ ११२ ॥

स्निग्धस्योष्णाम्बुनाऽऽकक्षमुदरे परिवेष्टिते ।

बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदङ्गुलिमात्रकम् ॥ ११३ ॥

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेदर्धमम्भसः ।

अथाऽस्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ॥ ११४ ॥

व्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ।

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ॥ ११५ ॥

तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ।

^१निवेष्टयेद्वाढतरं जठरं^२ वाससा श्लथम् ॥ ११६ ॥

निःश्लुते लक्षितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।

स्यात्क्षीरवृत्तिः घण्टासांस्त्रीन्पेयां पयसा पिबेत् ॥ ११७ ॥

श्रींश्चाऽन्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ।

भैरवशोऽस्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ॥ ११८ ॥

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरम् ।

१ 'निवेष्टयेद्वा' इति पाठः. २ 'च श्लथश्लथम्' इति पाठः.

३ 'अल्पशः स्नेह' इति पाठः. ४ 'विजयेत्तलो' इति पाठः.

वर्ज्येषु यन्नितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ॥ ११९ ॥

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ।

अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥ १२० ॥

वह्निर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ।

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १२१ ॥

सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुजेहकटूनि च ।

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ॥ १२२ ॥

यवागृ पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।

पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥ १२३ ॥

स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ १२४ ॥

गुडं तैलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः ।

आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ॥ १२५ ॥

नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ।

सकणालवणं वाते, पित्ते सोषणशर्करम्, ॥ १२६ ॥

यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे, ।

शूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ॥ १२७ ॥

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

झीङ्गि, बद्धे तु हपुषायवानीर्पट्टजाजिभिः ॥ १२८ ॥

१ 'पट्टजादिभिः' इति काचित्कः पाठः.

अध्यायः १६] चिकित्सास्थानम् ।

४८९

सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ।

गौरवारोचकानाहमन्दवह्नयतिसारिणाम् ॥ १२९ ॥

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १३० ॥

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ।

भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“पाण्ड्वामयी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाङ्क्षयम् ।

पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।

स्तिब्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

चेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तरिसङ्घं वा फलत्रयम् ।
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छयामाभद्रदारुमंहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 क्षीरेण क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥
 शुद्धश्लोमयतो लिङ्गात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
 विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारु कलिङ्गकाः ॥ १० ॥
 कर्षांशा द्विपिचुर्मर्वा कर्षार्धांशा घृणप्रिया ।
 पीत्वा तद्धूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिङ्गात्ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं उवरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुह्यमानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुह्यक्षीत्रिफलाकट्ठीभूनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्ताक्षकामलाः ॥ १३ ॥

१ यत्तु 'दन्तीफलरसे' इति मुद्रितपुस्तकेष्वत्र पठ्यते तत्प्रा-
 मादिकम्, यतः दन्त्याः फलरसे (फलं-४ तोलकाः) काश्मर्या-
 दीनां पानं अतितीक्ष्णाऽऽशुकारिणिकाषिगुणवस्त्वान्न पाण्डुरोगे
 युक्तम् अतः हस्तलिखितपुस्तकावलम्ब्यश्चरकसम्मतश्च 'दन्ती-
 फलरसे' इति पाठः समीचीनः, 'फलरसे' इत्यनेन दन्तीश-
 काडुकरसो ग्राह्यः.

व्योषाभिर्वेल्लत्रिफलामुसैस्तुल्यमथोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णाग्भोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥

कामलापाण्डुद्वोगकुष्ठाशोमेहनाशनम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥

पिप्पलीद्विगुणान्दद्यादुटिकां पाण्डुरोगिणे ।

ताप्यं दाढ्यास्त्वचं चग्मं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥

व्योषादिनवकं चैतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ।

मण्डूरं चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग्वपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।

प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।

कुष्ठान्यजरकं शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥

भर्शासि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥

विश्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।

शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाहन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥

भाषितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजम्बुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥

त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटालयाः पलोन्मिताः ।
 सिदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ।
 दाडिमाश्वपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान् भक्षयित्वानु पिबेन्निरञ्चो भुक्त एव वा ।
 पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हन्मूत्रपूनीशुक्रामिदोषशोषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्तासृक्क्षोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीं त्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।
 धात्रीफलरसद्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुतात् लिङ्घ्यात्पाणितलं ततः ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥
 कनीयःपञ्चमूलास्त्रु शस्यते पानभोजने ।
 पाण्डूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।
 विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 स्नेहप्रागं पवनजे, तिक्तशीतं तु पैत्तिके, ।
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णं, विमिश्रं रान्निपातिके, ॥ ३४ ॥
 मृदं निर्धातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।

१ 'अम' पाठः, २ 'निर्यातये', 'निर्यापयेत्का' इति पाठौ.

बलाधानानि सर्पिषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥
 ब्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाट्टिपुनर्नवम् ।
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥
 वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥
 तद्वत्केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाङ्गुलैः ।
 मृद्वेष्टणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
 वेल्गाम्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्ध्वयाऽथवा ।
 मृद्वभेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च शेषजम् ॥ ३९ ॥
 कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।
 पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताहुल्मकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥
 सश्रूष्णं बिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम् ।
 पिबेच्चकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
 कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।
 त्रिफलाया गुडच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥
 प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ।
 शिलागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान्सृजेन्मलम् ।

कफरूढपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रुक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामचैलनिग्रहैः ।
 कफसम्भूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।
 क्रमेणाल्पेऽनुपज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥
 रसैस्तं रुक्षकद्रुम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
 शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥
 भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।
 सबीजपूरकरसं लिङ्गाद्घोषं तथाशयम् ॥ ५० ॥
 स्त्रं पित्तमेति तेनाऽस्य शकृदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥
 निवृत्तोपद्रवस्याऽस्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चापि हिरण्यजम् ।
 गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥
 महिषीहविषा क्षिग्धः पिबेद्वात्रीरसेन तु ।
 त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ।
 थापनान्क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

१ 'बलनिग्र' इति पाठः. २ 'वाध' इति पाठः.

मार्द्वीकारिष्टयोर्गांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
कासिकं वाऽभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलम् ॥ ५६ ॥
पथसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।
पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥”

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
सामे विशोषितो भुक्त्वा लघु कोष्णाग्भसा पिबेत् ॥ १ ॥
नागरातिविषादारुबिडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।
अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
नवायसं वा दोषाढ्यः शुष्मै मूत्रहरीतकीः ।
वराकथेन कटुकाकुम्भायकयूषणानि वा ॥ ३ ॥
अथवा गुग्गुलुं तद्वज्रतु वा शैलसम्भवम् ।
मन्दाम्निः क्षीलयेदामगुहमिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥
तक्रं सौवर्चलव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयाम् ।
तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥
भार्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्धविवर्धितम् ।
परं पञ्चपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥
गुल्मोदरार्शः श्वयथुप्रमेहान्
श्वासप्रतिश्यालसकाषिपाकान् ।

सकामलाशोफमनोधिकारान्

कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्क-

स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुश्ववथूदराग्निसादै-

रभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुद्धीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामग्लवेतसम् ॥ ११ ॥

बालबिल्वं च कर्पाशं साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफाशोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नाश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वद्गुणैः

युक्त्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिकं कल्याणमभयाघृतम् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्धं च हिमे क्षौद्रात्तं निहन्त्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्म-

काश्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोष-

श्वासारुचिप्लीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाल्यञ्च दशमूलाम्बुसाधितम् ।

अल्पमल्पपटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्वैः कौलस्थैः सकणै रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठिजीवन्तीकारवीपौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

षिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बंदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्गोगुल्मार्शोऽल्पाग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठस्थौणेयरेणुकागुरुपञ्चकैः ।

श्रीवेष्टकनखस्पृष्टादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलाशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यक्षने तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।
 विशालात्रिफलारोध्रनलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥
 हिंसाकोशातक्रीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।
 स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥
 वृक्षाद्धिहस्तिकर्णेश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।
 अथाऽनिलोत्थे श्वयथौ मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
 तैलमैरण्डजं वातविड्विबन्धे तदेव तु ।
 प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गान्समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गो पुनः ।
 मातुलुङ्गाग्निमन्थेन शुण्ठीहिंसागराह्वयैः ॥ २९ ॥
 पैसे तित्तं पिबेत्सर्पिन्यग्रोधाद्येन वा शृतम् ।
 क्षीरं, तृद्धदाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥
 पटोलमूलत्रायन्तीयष्ट्याह्वकटुकाभयाः ।
 दारु दार्वी हिमं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥
 तैः क्वाथः सघृतः पीतो हन्यन्तस्तापतृद्धभ्रमान् ।
 ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥
 आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।
 स्रोतोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।
 कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसीः ॥ ३४ ॥
 प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा मूत्रकक्षिताः ।

स्नानं मूत्राग्भसी सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥

कुलथनागराभ्यां वा चण्डागुरु विलेपने ।

कालाजमृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्याह्याः ॥ ३६ ॥

एकैषिका च लेपः स्याच्छूयथावेकगात्रगो ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ॥ ३७ ॥

अजाजिपाटाघनपञ्चकोल-

व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं

निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ३८ ॥

अमृताद्वितयं शिवाटिका

सुरकाष्टं सपुरं सगोजलम् ।

अथथूदरकुष्ठपाण्डुता-

कृमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं,

क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।

स्रुतिहिमघृतलेपसेकरै-

र्विषजनिते विषजिच्च शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥

(ग्राम्यानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नम्

गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमग्लम् ।

(१) श्लोकोऽयं कचिन्मुद्रितपुस्तकेषु पठ्यते.

धानावल्लूरमशमनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥”)

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरूक्षणम् ।

रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रयवं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मुस्तनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वमेषजम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दावीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।

सन्निम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥

आस्त्रादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वङ्मांसज्जायुसङ्कुटो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
 घृतं तिक्तं महातिक्तं कृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निहतेऽस्त्रे विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वङ्मांससन्धिगे ।
 बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥
 शताङ्गामुक्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ।
 सुराङ्गा कृष्णगन्धा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधपादादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्खः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापत्रकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 धवससाङ्गखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
 समुस्सारगवधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ॥ १६ ॥
 इन्द्राणीशाककाकाङ्गाशिरीषकुसुमानि च ।
 सेकमृणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरेवौषधैः कुर्याद्धार्या लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥

अशीतोष्णा हिता रुक्षा, रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये, मन्दवीर्यास्त एव च, ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधौतघृतेनार्भिं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।
 सेचयेद्घृतमण्डेन शीतेन मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥
 शीताम्भसाम्भोजजलैः क्षीरेणेश्वरसेन वा ।
 पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥
 ग्रन्थ्याख्ये रक्तपित्तं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।
 कफानिलं कर्मणं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥
 ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
 नक्तमालत्वा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 दन्तीचित्रकमूलत्वक् सौधार्कपयसी गुडः ।
 भस्मातकास्थिकासीसं लेपो भिन्धाच्छिलामपि ॥ २६ ॥
 बहिर्मागंश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्धाच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
 गोधूमाक्षैर्यवाक्षैश्च ससीधुमधुशार्करैः ॥ २८ ॥
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।

त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंबुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 मुस्तमल्लातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्ममेदनैः ।
 तप्तयोद्देमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
 अधास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नाऽपि वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोक्षयेद्बहुशश्चाऽस्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।
 पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥
 प्रक्लिप्ते दाहपाकाभ्यां बाह्यान्तर्वर्णवत्क्रिया ।
 दार्वाविट्कृकम्पिलैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
 दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥
 विसर्पो नष्टसंसृष्टः सोऽन्त्रपित्तेन जायते ।
 रक्तमेवाभयश्चास्य बहुशोऽजं हरेदतः ॥ ३७ ॥
 न घृतं बहु दोषाय देयं यत्न विरेचनम् ।
 तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥”

पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ।
 तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥
 सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।
 कफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥
 कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।
 सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिबेत् ॥ १२ ॥
 स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभल्लातकैः शृतम् ।
 आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥
 पिबन्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।
 एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥
 क्षिग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।
 ललाटहस्तपादेषु सिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
 प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।
 स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥
 मुक्तारक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।
 प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासामृतानिम्बवरापटोल-

व्याघ्रीकरज्जोदककल्कपकम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्त्र-

कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारि-

कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।

सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः

पिचुभागेनैववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

कूरे कोष्ठे ज्वेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चिन्नीहमध्मादमगुल्मान्

हन्त्याकृच्छ्रांस्तन्महावज्रकास्थम् ॥ २० ॥

वन्त्याकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिकृत् ॥ २१ ॥

भावर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।

तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णं

भुञ्जीत कोद्रवसुसंस्कृतकाञ्जिकेन ।

कुष्ठं किलासमपर्चीं च विजेतुमिच्छन्

इच्छन्प्रजां च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च ॥ २३ ॥

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठप्री समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्बारुक्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेक्षुराजिमत् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे नस्त्वम्ललवणोषणम् ।

दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः

पृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः ।

स्युष्णायमाणा कटुरोहिणी च

भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विपकं

जले पिबेद्दोषविशोधनाय ।

जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां

पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोष-

मशांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

षट्परात्रियोगेन निहन्ति चैतद्

हृद्यस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां

पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुह्यं च द्वादश मासमेष

जितात्मनां हन्त्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं श्वित्रं श्वासकासोदराशौ-

मेहप्लीहग्रन्थ्यरुजन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षो-

र्भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः किलेभम् ॥ ३२ ॥

भूमिम्बनिम्बत्रिफलापञ्चकातिविषाकणाः ।

मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिकेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्यादन्तीत्रिवृद्धाह्वीश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुसीमां परमं स्यात्तदौषधम् ।

वराविडङ्गकृष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

काकोदुम्बरिकावेलनिम्बाढद्वयोपकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूहः पानात्सर्वास्वगामयान् ॥ ३६ ॥

कुटजाम्बिनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥

दार्वाखदिरनिम्बानां त्वक्काथः कुष्ठसूदनः ।

निशोत्तमानिम्बपटोलमूल-

तिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं

सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं

भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत्खदिरनिम्बगुह्वरा-

देवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

पाठादार्वावह्निघुणेष्टाकटुकाभि-

र्मूत्रं युक्तं शक्यवैश्रोणजलं च ।

कुष्ठी पीत्वा मासमरुक् स्याद्बुदकीली

मेही शोफी पाण्डुरजीर्णी कृमिर्माश्च ॥ ४० ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्गं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीससपर्णाटरूषम् ।

रक्ता निम्बं सुरतरुकृतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं

पीत्वा मासं जयति हितभुग्व्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

निशाकणानागरवेल्लतौवरं

सवह्निताप्यं क्रमशो विवर्धितम् ।

गवाम्बुपीतं वटकीकृतं तथा

निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२ ॥

त्रिकटूत्तमातिलारूष्कराज्य-

माक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्

कुष्ठजिह्व वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

चन्द्रशकलाभिरजनी-

विडङ्गतुवरास्थ्यरूष्करत्रिफलाभिः ।

वटका गुडांशकूसाः

समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यन्ताः ॥ ४४ ॥

विडङ्गभल्लातकबाकुचीनां

सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या

गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥ ४५ ॥

शशाङ्कलेखा सविडङ्गमूला

सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

साथोमला सामलका सतैला

कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥ ४६ ॥

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।

गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

विडङ्गाद्रिजतुक्षोद्रसर्पिष्मत्स्वादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्नं खादेन्मितहिताशनः ॥ ४८ ॥

सितातैलकृमिघ्नानि धान्ययोमलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयन्त्यतिगुरुण्यपि ॥ ४९ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारु पञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशाला चित्रको मूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागेनैवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोगं चित्रं ग्रहणीप्रदोषमशंसि ।

वर्ध्मभगन्दरपिडकाकण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५२ ॥

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

मल्लातकं बाकुचिकां वह्निमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

इति दोषे विजितेऽन्तः

त्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।

तीक्ष्णालेपोत्क्रिष्टं

कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हिितः स्वेदः ।
 स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥
 येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
 तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्यम् ॥ ५६ ॥
 लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रोऽगदैश्चानु ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डूलानि कुष्ठानि ।
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥
 मुस्तात्रिफलामदनं करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।
 सप्ताङ्गकुष्ठफलिनीदाढ्यः सिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ५९ ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्धर्पः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६० ॥
 करवीरनिम्बकुटजाच्छम्याकाञ्चित्रकाञ्च मूलानाम् ।
 मूत्रे दर्वीलेपी काथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जात्फलं त्वचो दाढ्याः ।
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥
 क्षौरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
 पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥
 व्योषसर्षपनिशागृहधूमै-
 र्यावश्चकपटुचित्रकुष्ठैः ।

कोलमात्रगुटिकार्धविषांशाः

श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं

कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रुः ।

ससर्षपं तुम्बरुधान्यवन्यं

चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।

तेनास्य कण्डूपिटिकाः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ६६ ॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिलककुष्ठरोध्राः ।

गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दद्रुः सकण्डूः किटिभानि यामा

विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

हनुमान्दे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागधेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

१ 'ण्डावचूर्' इति पाठः.

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं

कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥ ७० ॥

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभित्तैः कुष्ठं घृतं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने तात्रे ॥ ७३ ॥

तेनालितं सिध्मं सप्ताहाद्धर्मसेविनोपैति ।

मासाम्भवं किलासं ज्ञानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

वायसजङ्गामूलं वमनीपत्राणि मूलकाढीजम् ।

तत्रेण भौमवारे स्त्रैपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

जीवन्ती मज्जिष्ठा दार्वा कम्पिलकं पयस्तुथम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देवः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्यक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

मूर्कं सप्ताह्मावक्शिरीषाश्वमारा-

दर्कान्मालत्वास्त्रिकारकस्योत्तमिम्बत् ।

बीजं कारजं सार्षपं प्राप्नुनाटं
 श्रेष्ठा जन्तुघ्नं श्यूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥
 तैलं तैलं साधितं तैः समूत्रै-
 स्स्वग्दोषाणां दुष्टनाडीघणानाम् ।

अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां
 नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥
 एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्ङ्गी-
 कम्पिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्ड्यरुक्करसुराहसुवर्णदुग्धा-
 श्रीवेष्टगुगुलुशिलापटुतालविधैः ॥ ८१ ॥

तुल्यस्रुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
 अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौप्रस्थिमालाघ्नम् ॥ ८२ ॥

कुष्ठाश्वमारभृङ्गार्कमूत्रस्रुक्षीरसैन्धवैः ।
 तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्क्ष्यजैः ।
 कण्ठं विचर्चिकां चैऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

लाक्षा ज्योषं प्राप्नुनाटं च बीजं
 सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।

तक्रोन्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो
 दद्रूपृक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ॥ ८५ ॥

चित्रकसोभाजनकौ शुद्धच्यपामार्गदेवदारुणि ।

१ 'तिलतैलं' इति पाठः. २ 'वाशु क' इति पाठः.

स्त्रिद्विधो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

काक्षारसाञ्जनैलाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

जलवाप्यलोहकेसरपद्मप्लवचन्दनमृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पल्युतैश्च ॥ ८९ ॥

कुष्ठे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

स्त्रिद्विधपनिम्बकुटजाः

१ श्रेष्ठा कृमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः ।

अन्तर्बहिः प्रयुक्ताः

कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाद्र्यम् ॥ ९२ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।

संशोभिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते क्षमने ।

जेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।

दोषे क्षतिमात्रहृते वायुर्हन्त्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया-

न्मासान्मासाच्छोधनान्बन्धस्तान् ।

शुद्धिर्मांसे स्याच्चिरात्राच्चिरात्रात्

षष्ठे षष्ठे मास्यसृङ्कोक्षणं च ॥ ९६ ॥

यो दुर्बान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्

कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देहं यात्यसाध्यस्वमेवं

तस्मात्कृत्वाच्चिह्रेदस्य दोषान् ॥ ९७ ॥

व्रतदमयमसेवास्यागशीलाभियोगो

द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ९८ ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ श्वित्ररोगचिकित्सितम् ।]

“कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यस्वम् ।

श्वित्रम्, अतस्तच्छान्त्यै यतेत भवने यथा वीक्षे ॥ १ ॥

१ ‘सूक्ष्मोक्षणानि’ इति कचित्. २ ‘वीक्षे वथा भवने’
इति पदव्यत्यासः कचित्.

संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।
 श्वित्रे क्षंसनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥
 तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्बथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।
 सेवेत विरिक्ततनुक्यहं पिपासुः पिबेत्प्रेयाम् ॥ ३ ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्धात् ।
 स्फोटेषु निष्पुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥
 मलयमसनं प्रियङ्गुं क्षतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथ्य ।
 पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥
 फल्गवक्षवृक्षवल्कलनिर्यूहेणेन्दुराजिकाकल्कम् ।
 पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तन्नेन भोजनं
 निर्लेखनम् ॥ ६ ॥

१ गम्यं मूत्रं श्वित्रकव्योषयुक्तं
 सर्पिःकुम्भे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
 पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्
 कार्यं चासौ कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

मार्कण्डमथवा खादेद्दृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
 बीजकभृतं च दुग्धं तदनुपिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥
 पूतीकार्कव्याधिघातसुहीनां
 मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।
 भ्रम्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रू-
 पामाकोठान् दुष्टनाडीघर्णाश्च ॥ ९ ॥

१ 'दृष्टं वि' इति पाठः. २ 'कोष्ठान् दुष्ट' इति पाठः.

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोऽमवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गा-

नद्धि च्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।

एवं वारांश्चीस्तैस्ततः श्लक्ष्णपिष्टैः

क्षुब्धाः क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मयी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीवेरं वा तदाप्नुतम् ॥ १२ ॥

कुडवो बल्गुजबीजाद्वरितालचतुर्थभागसम्मिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

क्षारे सुदग्धे गजलिण्डजे च

गजस्य मूत्रेण परित्युते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं

दशवा पचेद्बीजमवल्लुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्छिक्कणतां गर्तन

तेन प्रलिम्पन्बहुशः प्रष्टुम् ।

कुष्ठं मषं वा तिलकालकं वा

यद्वा घ्रणे स्यादधिर्मांसजातम् ॥ १५ ॥

मल्लातकद्वीपिसुभार्कमूलं
 गुञ्जाफलव्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
 तुस्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
 क्षारद्वयं लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥ १६ ॥
 स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं
 शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
 कुष्ठे किल्लासे तिलकालकेषु
 मेषेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुक्ला शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
 भिन्नं कस्यचिदेव प्रशास्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

[अथ कृमिरोगचिकित्सितम् ।]

खिग्धस्त्रिघ्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
 उत्कृशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १९ ॥
 सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वाधवारिणि ।
 तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥
 सतैलस्वर्जिकाक्षारं युज्याद्वस्ति, ततोऽह्नि ।
 तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनम् ॥ २१ ॥
 त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालोडितं ततः ।
 ऊर्ध्वाधः शोषिते कुर्यात्पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।
 काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धनेष्वनु ।
 उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥
 विडङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
 पित्रेत्सस्त्रार्जिकाक्षारां यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥
 रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेम्बुकात् ।
 पलाशबीजपत्तूरपूतीकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिङ्गारक्षौद्रयुतान् पृथक् ।
 शतकृत्वोऽथविट्चूर्णं विडङ्गकाथभावितम् ॥ २७ ॥
 कृमिमान्मधुना लिङ्गाज्जावितं वा वरारसैः ।
 शिरोगतैषु कृमिषु चूर्णं प्रधमनं च तत् ॥ २८ ॥
 आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्त्वा पूपलिकां खादेद्भान्याम्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥
 सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।
 नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेऽप्ययं विधिः ॥ ३० ॥
 विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
 विडङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्धाशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दिनमारुहकरं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ।
 सुराहसरलस्नेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 प्ररीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।
 शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

१ 'पूतिका' इति पाठः. २ 'आखुपर्णी' इति मलः.

अध्यायः २१] चिकित्सास्थानम् ।

५२१

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्स्तात् ।

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽग्लान्मधुरान् रसांश्च

कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३५ ॥”

एकविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेवादयो महर्षयः ।

“केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ।

वायुं, सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।

यूषैर्गन्धोदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कृशरैः साम्लक्ष्णैः सानुवासनैः ।

वातग्नैर्धूपैश्चाग्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वम्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः सङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।

स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गं तु बक्तं स्रग्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानमयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

शुष्काद्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

राक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हर्षतोदरगायामशोफस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
 स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चाऽस्याभिवर्धयेत् ।
 असकृत् पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।
 यद्येतेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।
 घृतं तिलवकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
 पयसैरण्डतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।
 क्षिग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥
 क्षोतो रुद्धाऽनिलं रुन्ध्यास्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 वीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
 संशुद्धस्योरिथिते चाऽग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥
 आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।
 सुक्षाम्बुना र्षद्वरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 सन्धुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।
 मत्स्यान्नामिप्रदेशस्थे सिद्धान् बिल्वशलादुभिः ॥ १५ ॥

१ स योगस्तु 'दार्वीकलिङ्गकण्डुकातिविषाग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्म-
 रजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयन्ति' इत्यादि सङ्गृह्योक्तोऽवग-
 न्तव्यः (धरणं=पलस्य दशमो भागः), 'वृद्धरण'मित्यवग-

वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते चाऽवपीडकः ।
कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥
इत्स्थे पथः स्थिरासिद्धम्

शिरोवस्तिः शिरोगते ।

क्षौहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥
स्वेदाभ्यङ्गानि शैस्तानि हृद्यं चाङ्गं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥
ग्रहर्षोऽङ्गं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
विरिक्तं प्रतिशुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥
सिताकाशमर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पथः ।
स्नावसन्धिसिराप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥
तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
आमारधूमलवणतैलैर्लेपः क्षुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
क्षुप्तेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।
अथाऽपतानकेनार्तमस्त्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥
अस्तब्धमेढ्रमस्वेदं बहिरायामवर्जितम् ।
अस्त्रदाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

१ 'वातानि,' 'वा तानि' इति पाठौ.

तत्र प्रागेव सुस्निग्धस्त्रिज्वाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्धये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकाथदधिक्षीररसैः शृतम् ।
 नाऽतिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥
 कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।
 निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाग्नैः पयसाऽपि च ॥ २८ ॥
 स्वादुस्कन्धप्रतीवापं महाखेहं क्षिपाचयेत् ।
 सेकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥
 संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।
 वेगान्तरेषु मूर्धाममसकृच्छास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥
 अवपीडैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।
 श्वसनामु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विन्दति ॥
 सौर्वर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिश्रलेऽधिके ॥ ३१ ॥

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः

प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।

सैरण्डसिंहीत्रिवृतं घटेऽपां

पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३२ ॥

दध्नः पात्रे यावश्शूकात्रिबिल्वैः

सर्पिःप्रस्थं हन्ति तस्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्

योनिव्यापद्गुल्मवध्मोदरं च ॥ ३३ ॥

विधित्तिवकवज्जो बो शम्याकाशोकयोरपि ।
चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥
संसृष्टदोषे संसृष्टं

चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुम्बुरुण्यभयाहिक्कुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
यवकाथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतन्नके ।
हिक्कु सौवर्चलं शुण्ठीं दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥
पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ।
आयामयोरर्दितवद्वाद्याभ्यन्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥
तैलद्रोण्यां च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।
विवर्णदन्तवदनः स्वस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥
प्रस्विद्यंश्च धनुष्कम्भी दशरात्रं न जीवति ।
वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देशु विनतो जडः ॥ ३९ ॥
स्वप्नः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोऽथवा ।
हनुत्संसे हनू क्षिग्धस्त्रिघ्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥
उन्नामयेच्च कुशलश्लिबुकं विवृते मुखे ।
नामयेत्संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥
जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।
अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥
सशोके वमनं दाहरागयुक्ते सिराव्यधः ।
स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते निरेचनम् ॥ ४३ ॥

अववाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।
 ऊरुस्तम्भे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥
 श्लेष्माममेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ।
 कुर्याद्रक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥
 शाकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलेः शृतैः ।
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैर्मध्वम्भोऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥
 वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैन्धवैः ।
 आमवाते सुखाम्भोभिः पेयः षट्धरणोऽथवा ॥ ४७ ॥
 लिङ्गास्क्षौद्रेण वा श्लेष्माचव्यतिक्ताकणाघनान् ।
 कल्कं समधु वा चक्षुष्यध्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४८ ॥
 मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ।
 व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गगुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥
 खादन् सर्वान् जयेद्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।
 शाम्यत्येवं कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रमत्तनः ॥ ५० ॥
 क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुवर्तनानि च ।
 कुर्याद्विद्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥
 मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः ससुराह्वयैः ।
 सक्षौद्रसर्षपापकलोष्टवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।
 स्थलान्युल्लङ्घयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥
 स्थिरतोयं सरः स्नेहं प्रतिस्त्रोतो नर्दां तरेत् ।
 श्लेष्ममेदःक्षये चाऽत्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

स्थानदृष्यादि चालोष्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ।

सहचरं सुरदारु सनागरं .

कथितमग्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेद्

द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ५५ ॥

रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥

निम्बासृतावृषपटोलनिविम्बकानां

आगान् पृथग्दश प्लान् विपचेद्दटेऽपाम् ।

अष्टाङ्गशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिबुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विक्षारनागरनिशामिशिचन्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाभि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्टयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।

तत्सेवितं प्रधमति प्रबलं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥

नाडीघणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्मरुचिश्चसनपीनसकासशोक्-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विषाचयेत् ।

तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमस्यकूर्मचुलुकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक्च

क्वाथ्यं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पानाद्

वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणीतुलाकाये तैलप्रस्थं पयःसमम् ।

द्विमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठरास्नाकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कविकतैर्विपचेत्सर्षमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥

समूलशास्त्रस्य सहाचरस्य

तुलां समेतां दशमूलतश्च ।

पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च

पादावशेषं विपचेद्ब्रह्मेऽपाम् ॥ ६६ ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैला-

स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुनिलाजैः ।

लोहितानलदलोहसुराङ्कः

कोपनामितितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं

सिद्धं कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।

कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्

गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥

अथवा नतषड्गन्थास्थिराकुष्ठसुराङ्गयान् ।

सैलानलदशैलेयशताङ्गारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥

सिद्धेऽस्मिन् शकेराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।

भेदस्य सम्मतं तैलं तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७१ ॥

वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवध्मादिकान् जयेत् ।

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्त्राष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥

जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ।

दधिमस्तिष्कुनिर्यासमुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥

पचेत्साजपयोर्धातैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।

शठीसरलदार्वैलामज्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥

पद्मकातिबलामुक्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।

बद्ध्याङ्गसुरसम्याघ्नखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥

पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।
 स्पृष्टाकुङ्कुमशैलेयजातिकाकदफलाम्बुभिः ॥ ७६ ॥
 त्वक्कुन्दरुक्कपूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।
 लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥
 स्थौण्यतगरध्यामध्वचामदनकप्लवैः ।
 सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चाऽन्नावतारिते ॥ ७८ ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं त्रिभिना तत्प्रयोजितम् ।
 कासश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ७९ ॥
 ग्रीहशोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिबिनाशनम् ॥ ८० ॥
 पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
 स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
 दुष्टान्वातानाञ्च शान्तिं नयेयु-
 र्वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥
 स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ।
 पित्तं वा दर्शयेद्रूपं बस्तिभिस्तं विलिर्जयेत् ॥ ८२ ॥”

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “वातशोणितिनो रक्तं जिग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रूपागतोददाहेषु जलौकोभिर्विनिर्हरित् ।
 शृङ्गानुभैश्चिमिषिमाकण्डूखट्वयनान्वितम् ॥ २ ॥
 प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजत् ।
 अङ्गम्लानौ तु न स्याभ्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥
 गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पञ्चायुसिरामयान् ।
 ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥
 विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
 वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद्भृतम् ॥ ५ ॥
 श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 ब्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।
 बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिह्नं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्कापटोलत्रिफलामृताः ।
 पिबेद्भृतं वा क्षीरं वा स्वादुतिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥
 क्षीरेणैरण्डतैलं च प्रयोगेण पिबेच्चरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

कषायमभयानां वा पाययेदृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥
 निहरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
 नहि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 विशेषात्पायुपाश्वोरुपर्वोत्थिजठरार्तिषु ।
 मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पित्रेत्काथं कफोद्बन्धे ॥ १४ ॥
 सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूचीं वा यथा तथा ।
 यथाऽर्हन्नेहपीतं च वामितं मृदु रुक्षयेत् ॥ १५ ॥
 त्रिफलान्योषपत्रैलास्वक्षीरीचित्रकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशां वृषकं स्वचम् ॥ १६ ॥
 ऋद्धिं लाङ्गलिकं चयं समभागानि पेययेत् ।
 कल्कैर्लिङ्गायसीं पात्रीं मध्याह्ने भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
 वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥
 कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।
 पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥
 खुदं सुरूमप्यङ्गे ब्रह्मचारी नियच्छति ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥
 आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

१ कोकिलाक्षः—तालिमखानेति ३ सिद्धं बीजम्. २ 'पिबन्
 जयेत्' इति पाठः.

प्रभृते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥
 समधूच्छिष्टमजिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
 पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तवृज्जापहम् ॥ २२ ॥
 दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥
 ज्येष्ठीर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 सप्तभाक्षेपकशूलार्तं कोष्णेदाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥
 तद्वद्भ्याविकच्छागैः क्षीरैश्चैलविमिश्रितैः ।
 निःकाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥
 द्वाक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्वल्काजिकम् ।
 सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराभ्यश्च शस्यते ॥ २६ ॥
 प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।
 स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा भ्रमन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमजिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥
 ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।
 लेपो रुदाह्वीसर्परागशोफनिबर्हणः ॥ २९ ॥
 वातघ्नैः साधितः खिग्धः कृशरो मुद्रपायसः ।
 तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥
 औदकप्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तम्भतोदरगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।

लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरण्डस्य फलानि वा ।

कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताङ्गां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

मुखक्षारसितापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।

सिद्धं समधुसूक्तं वा ^३सेकेऽभ्यङ्गे

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताङ्गा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्रातरके

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्वीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

मुहूर्तलिसमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

वातश्लेष्मोत्तरे कौष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्णद्विविद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

१ 'मूत्रक्षारसुरापकं' इति पाठः. २ 'शुक्तं वा' इति पाठः. ३ 'सेकाभ्यङ्गाः' इति पाठः.

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः प्लोषोषरुग्नागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।

तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।

लोहहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पार्द्धिपञ्चकैः ।

जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपौण्डरीकमजिष्ठासारिवैन्द्रीवितुषकैः ।

चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥

रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिबृद्धयानिले शस्तं नादौ स्नेहनबृंहणम् ॥ ४७ ॥

कृत्वा तत्राख्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।

भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।

यथासक्तं च भेषजं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

१ 'स्वेदापद' इति पाठः. २ हंसपदी-लाजरी. ३ 'स्तमा-
दौ स्नेह' इत्यरुणः.

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।

रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

शोषाक्षेपणसङ्कोचस्तम्भस्वपनकम्पनम् ।

हनुसंसोऽर्दितं स्वाश्रयं पाङ्गुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥

सन्धिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।

पृते स्थानस्य गाम्भीर्यास्तिसध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥

तस्माज्जयेच्चवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीविनीयं च पाययेत् ।

धन्वमांसं यवाः शालिर्धिरिकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥

सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाश्रितम् ।

कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥

यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

पञ्चमूलकषायेण बारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

कफावृते यवाज्जानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वसनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिर्का क्रियाम् ।

स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं ज्वेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

प्रमेहमेदोवातघ्नमाख्यवाते भिषगिजतम् ।

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे

पूर्वांक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

भस्मावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

पूरण्डतैलं वर्षःस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

कफवाताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ।

भनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यविरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रदास्यते ।

शिलाङ्गस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताक्षितः ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

१ 'कार्यं विरेचनम्' इति पाठः. २ 'भार्गवस्त' इत्यरुणः,
(भार्गवः=ज्यवनप्राशाबलेहः). ३ 'सिताक्षितः' इति पाठः.

समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तस्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृतान् वातान् विमार्गगान् ।
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥
 रसायनविधानेन लघुनो हन्ति शीलितः ।
 पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥
 रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च मेषजम् ।
 रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥
 यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चिकित्सितम् ।
 आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥
 चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
 मेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥”

समाप्तमिदं चिकित्सितं स्थानम् ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनकरूपं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“वमने मदने श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।
नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥
फलानि तानि पाण्डूनि नचाऽतिहरितान्यपि ।
आद्यायाऽह्नि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥
प्रमृज्य कुशमुत्तोर्यां क्षिप्वा बद्धा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानु मुत्तोर्लीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
मृदुभूतानि मध्येष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।
दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
अथाऽऽदाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्षरीं मधुषट्ठ्या वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्बुदारस्य विम्ब्या वा नीपस्य त्रिदुलस्य वा ॥ ७ ॥
 शणपुष्प्याः सदापुष्प्याः प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ।
 ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥
 सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
 श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।
 फलपिप्पलिचूर्णं वा क्वाथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
 पिबेज्वरारुचिर्हीवग्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।
 हृद्वाहेऽधोऽपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥
 क्षैरेयीं वा

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छृतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥
 फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
 सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ क्षुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥
 स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भक्ष्यातकविधिशृतम् ।
 आदर्वोलेपनात्सिद्धं लीढा प्रच्छर्दयेत्सुप्तम् ॥ १५ ॥
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

वत्सकादिप्रतीचापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥

निम्बार्कान्यतरकायसमायुक्तो नियच्छति ।

बद्धमूलानपि व्याधीन् सर्वान्सन्तपणोद्भवान् ॥ १७ ॥

राठपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरुषितम् ।

बमेष्मण्डरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

जीमूताद्याश्च फलघत्

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोनिणाम् ।

पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥ २० ॥

लोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।

शृते पयसि दध्यग्लं जातं हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥

भासुत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।

कफादरोचके कासे पाण्डुस्वे राजवक्त्रमणि ॥ २२ ॥

इयं च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां चेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।

द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य काये तिक्रोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥

भारग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।

विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

जीमूतकस्कं चूर्णं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

१ 'तचूर्णं कस्कं वा' इति पदव्यत्यासः कचित्.

ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वराते कफकर्षिते ।
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वैभ्यां च पाययेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं विपकं वा पिबेत्समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाऽऽजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभाषितैः ।
 कफोज्ज्वरे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमभुते ॥ ३३ ॥
 तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 छर्दयेन्माल्यमाग्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥
 कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥
 धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।
 जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥

१ 'कफकर्षिते' इति पाठः, २ 'वम्यं(वमनार्थ)च' इत्यरुणः.

काकोली आवणी मेदा महामेदा मधूलिका ।
 तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥
 कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताद्रुताः ।
 ते सुखाम्भोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥
 धान्यतुम्बरयूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ।
 विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।
 तच्छूतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥
 ध्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।
 कुष्ठपाण्ड्यामयष्ट्रीहृष्टोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥
 पृथक् फलादिषट्कस्य काथे मांसमनूपजम् ।
 कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं ध्वेडरसेऽथवा ।
 ध्वेडकाथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥
 कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्वपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।
 पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 ससाहं वाऽर्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।
 फलजीमूतकेऽवाकुजीवन्तीजीवकोदकैः ॥ ४६ ॥
 बमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
 बीजेनानेन मत्तिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे शिशौ बृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।

मूर्च्छासम्भोहहृत्कण्ठकर्षणक्षपणप्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरे कोष्ठे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।

वातामये पिवेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्नादुस्कन्धवरारसैः ।

कफामये पीलुरसमूत्रमधाम्लकाजिकैः ॥ ८ ॥

पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण सगन्धितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
 भजगन्धा तवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
 चूर्णितं मधुसर्पिर्म्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।
 सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥
 लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाम् ।
 एकीकृत्य च तस्त्रिभुजं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥
 त्वगोलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
 वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।
 सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
 गुल्मं प्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदाम्बुहून् ॥ १६ ॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधाम्यचित्रकम् ।
 मरिचेन्द्रववाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
 दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।
 पक्त्वा मृदुभिना स्वादेत्ततो मात्रामयन्नः ॥ १९ ॥

१ 'क्षुगण्डिकाः' इति पाठः. २ 'पचेत्स्त्रि' इति पाठः.

कुष्ठार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥
 गुदः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिघ्नमलकंश्चिवृत् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
 मूत्रकृष्णज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
 तापे पाण्ड्यामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वमेषजम् ॥ २३ ॥
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम्, ।
 त्रिवृदुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्लासातलं जलदात्यये, ।
 त्रिवृतां चित्रकं पाठाममार्जीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमस्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत्, ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्, ॥ २६ ॥
 त्रिवृन्नायन्तिहपुषासत्तलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च सञ्चूर्य गोमूत्रे भावयेज्ज्यहम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।
 श्यामान्निवृदुरालम्भाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनीकटुकामुस्ताश्रेष्ठायुः सुचूर्णितम् ।
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 ससरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्तपीडिते ।
 चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्वादशवार्षिके ॥ ३४ ॥
 चतुरङ्गुलमज्जो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
 दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।
 दन्तीकषाये तन्मज्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥
 तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।
 त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽऽभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
 विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।
 रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ।
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्जयम् ॥ ४१ ॥
 आश्वेव कण्टविभ्रंशाच्चैव तां कल्पयेदतः ।
 मृदौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥
 कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
 पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥
 सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाधिता ।
 द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
 बिट्वादीनां बृहत्पौर्वा क्राथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
 पिबेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रिवृतादीन् वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
 ससाहं क्षुब्धपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥
 तद्व्योषोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुडाम्बुना ।
 नातिशुष्कं फलं आद्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
 ससलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णचिकापिणी ।
 श्लेष्मामयोदरगरश्चयश्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ।
 हृद्रोगे चातकफजे तद्वद्वल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

१ 'कोष्ठविभ्रंशा' इति कनिष्ठ.

दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीव्रवन्तिजम् ।
 आवाघ्नइयावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विक्राशि च ॥ ५१ ॥
 गुरु प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।
 तत्क्षौद्रपिप्पलीलितं स्वेद्यं मृद्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
 शोण्यं मन्दातपेऽभ्यर्क्षौ हतो ह्यस्य विक्राविताम् ।
 तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥
 अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।
 गोमृगाजरमैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥
 सिद्धं तत्काथकलकाभ्यां दशमूलरसेन च ।
 विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्भृतम् ॥ ५५ ॥
 तैलं तु गुल्ममेदाशौविबन्धकफमारुतान् ।
 महाखेहः शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्याधयः ॥ ५६ ॥
 विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृदादयः ।
 हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्याविंशतिः स्यात्पलं पलम् ।
 दन्तीवित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥
 प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।
 उष्णाम्भोऽनु पिबेत्स्वादेतान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥
 एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।
 विशेषाद्दहणीपाण्डुकण्डूकोठाशंसां हिताः ६० ॥
 भक्ष्यस्याऽपि महार्थत्वं प्रभूतस्याऽल्पकर्मताम् ।

कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुलङ्गैः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनासि ॥ ६२ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

“वमनं सृदुकोष्ठेन क्षुद्रताऽल्पकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।

वामयेत्तं पुनः क्षिग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजस्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितीक्ष्णोष्णलवणमद्वयमतिभूरि वा ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापि चेत् ।

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावधारयेत् ॥ ४ ॥

अन्यत्र सात्म्याद्बुद्ध्याद्वा श्लेष्मजश्चिरपायतः ।

अक्षिग्धस्त्रिघ्नदेहस्य पुराणं रुक्षमौषधम् ॥ ५ ॥

दोषानुल्लेख्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ।

१ ‘अक्षिग्धास्त्रिघ्न’ इति कचित्.

चित्रं शं श्वयथुं हिध्मां तमसो दर्शनं तृषम् ॥ ६ ॥

पिण्डकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वाः सादं विवर्णताम् ।

स्निग्धस्निग्धस्य वाऽत्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ॥ ७ ॥

शीतैर्वा स्तब्धमामे वा तमुत्क्लेद्याहरन्मलान् ।

तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ॥ ८ ॥

तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं संस्तरसङ्करैः ।

निरुद्धं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ ९ ॥

फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ।

स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥ १० ॥

बहुदोषस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ।

सोदावर्तस्य चोत्क्लेद्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ॥ ११ ॥

भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ।

श्वासं विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ १२ ॥

अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरुद्धानुवासनम् ।

उदावर्तहरं सर्वं कर्माऽऽध्मातस्य शस्यते ॥ १३ ॥

१ 'विभ्रश' इति पाठः २ 'मुत्क्लेद्य हरेन्म' इति पाठः.

३ संस्तरसङ्करा तु कृष्णस्वदपिण्डस्वेदनाभ्यां व्यवहियेते; चर-
कस्तु-‘तत्र वस्त्रान्तरिर्नरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं
सङ्करस्वेदः, शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारायसकृशरोत्का-
रिकादीनां वा प्रस्तरे..... स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्थोपरि
स्वेदनं प्रस्तरस्वेदः; ‘प्रस्तरसङ्करैः’ इत्यपि पाठः.

पञ्चमूलयवक्षारवचामूतिकसैन्धवैः ।

यवागूः सुकृता शूलविबन्धानाहवाशनी ॥ १४ ॥

पिप्पलीदाडिमक्षारहिङ्गुशुण्ठ्यम्लवेतसान् ।

ससैन्धवान्पिबेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ १५ ॥

प्रवाहिकापरित्वावे वेदनापरिकर्तने ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ॥ १६ ॥

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ।

हिष्मापार्श्वरुजाकासदैन्यलालाक्षिविश्रमैः ॥ १७ ॥

जिह्वां खादति निःसंशो दन्तान्कटकटाययन् ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ॥ १८ ॥

मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ।

पाचनीयैस्तत्रास्य दोषशेषं विपाचयेत् ॥ १९ ॥

कायाऽग्निं च बलं चास्य क्रमेणाऽभिप्रवर्धयेत् ।

पवनेनाऽतिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥ २० ॥

तस्मै सिग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ॥ २१ ॥

रुदोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ।

स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः ॥ २२ ॥

तत्र वातहरं सर्वं कोहस्वेदादि क्षय्यते ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य सृदुकोष्ठस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

हत्वाऽऽशु विद्विषित्तकफान्भातूनास्त्रावयेद्भवान् ।

तन्नातियोगे मधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ २४ ॥

योज्योऽतिवमने रेको, विरेके वमनं मृदु ।

परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥ २५ ॥

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।

छाजधूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ २६ ॥

वमनस्याऽतियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।

पिबेत्फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २७ ॥

सोद्वारायां भृशं छर्षा मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ।

समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।

स्निग्धाम्ललवणा हृष्या यूषमांसरसा हिताः ॥ २९ ॥

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलितां प्रवेशयेत् ॥ ३० ॥

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।

यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालविम् ॥ ३१ ॥

अतियोगाच्च औषज्यं जीवं हरति शोणितम् ।

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ॥ ३२ ॥

शुने काकाय वा दद्यात्सेनाञ्जमसृजा सह ।

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

शुक्रं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥ ३४ ॥

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ।

रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥ ३५ ॥

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।

पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तज्ज्ञाशु गच्छति ॥ ३६ ॥

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ।

श्यामाकाशमर्यमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥ ३७ ॥

घृतमण्डाजनयुतं बस्ति वा योजयेद्धिमम् ।

पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ३८ ॥

गुदं भृष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्सामवेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३९ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतो दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्पं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरान्नेयादयो महर्षयः ।

“बलां गुह्वर्चीं त्रिफलां सरास्त्रां

द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-

च्छागात्पचेदप्सु चतुर्थदोषम् ॥ १ ॥

१ ‘यच्छति’ इति पाठः, २ ‘दोषहरणसाकल्य’मिति कञ्चिन्न पठ्यते.

पूतो यवानीफलविल्वकुष्ठ-
 वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
 र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी
 स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
 वस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः
 सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
 सच्छागमांसस्य सपूर्वकल्कः ।
 त्रिस्त्रेहयुक्तः प्रवरो निरूहः
 सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 बलापटोलीलघुपञ्चमूल-
 त्रायन्तिकैरण्डयवात्सुसिद्धात् ।
 प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ ५ ॥
 प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
 सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
 चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥
 पुरण्डमूलात्रिपलं पलाशा-
 तया पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।

रास्त्रार्वाचच्छिन्नरुहाश्वगन्धा-
 पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
 फलानि चाऽष्टौ सलिलाढकाभ्यां
 विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
 वचाशताह्लाहपुषाप्रियङ्गु-
 यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दध्यात्सुपिष्टं सहतादर्यशैल-
 मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकसैलयुतः समूत्रो
 वस्तिर्जयेछेत्वनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
 हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थां-
 स्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ १० ॥
 यष्ट्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च
 शृतं पयोऽप्यं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराक्षौद्रशृतं सुशीतं
 पित्तामयान्हन्ति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥
 रास्त्रां वृषं लोहितिकामनन्तां
 बलां कनीयस्तृणपञ्चमूह्यौ ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्द्धि-

यष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥

निःकाश्य तोयेन रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदूर्द्धिषरीविदारी-

वीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु-

प्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।

लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभि-

र्नागाह्ममुज्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥

पिटैर्वृतक्षौद्रयुतैर्निरुहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन्

क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥

दाहातिसारप्रदराक्षपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान्विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्

सर्वामयान् पित्तकृताग्निहृन्ति ॥ १६ ॥

कोशातकारग्वधदेवदारु-

मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।

पक्त्वा कुलस्थान्मुहूर्तिं च तोये

रसस्य तस्य प्रसृता दद्यात्स्युः ॥ १७ ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-

रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।

क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य

क्षारस्य तैलस्य च सार्धपस्य ॥ १८ ॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिताय

मन्दाग्रये चाशनविद्विषे च ।

वक्ष्ये मृदून्खेहकृतो निरुहान्

सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः ॥ १९ ॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरुहान् खेहनान्सृदून् ।

कर्मणा विप्लुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कायौ मधुतैलघृताभ्रयः ।

स्त्रजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।

बिस्वादिमूलकाथाद् द्वौ कौलस्याद् द्वौ स

वातजित् ॥ २२ ॥

पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याश्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥

सप्तशतिकोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाजिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विदसज्जानाहमेदनः ।

पयस्वेष्टुस्थिरारस्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥

१ 'ससर्पिषश्च' इति पाठः.

एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वंकृत ।
 सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुर्तले समे कर्षः सैन्धवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥
 एरण्डमूलकाथेन निरूढो माधुनैलिकः ।
 रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्माश्च वृद्धिनुत् ॥ २८ ॥
 सयष्टिमधुकक्षैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
 पायुजङ्घोरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।
 प्रसृतांघ्रैर्घृतक्षौद्रवसातेलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 यापनं सैन्धवार्धाक्षहपुषार्धपलान्वितम् ।
 एरण्डमूलनिःकायो मधुतैलः ससैन्धवः ॥ ३१ ॥
 ऐष युक्तरथो बस्तिः सबचापिप्पलीफलः ।
 स कायो मधु षडग्रन्था शताह्वा हिङ्गु सैन्धवः ॥ ३२ ॥
 सुरदा च रास्त्राबस्तिदोषहरः परः ।
 पञ्चमूलस्य निःकायस्तैलं मागधिका मधु ॥ ३३ ॥
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ।

१ 'एकैकप्र' इति पाठः. २ एतदस्तेरर्वाक् पश्चाद्वा बहिर्ग-
 मनादि कर्म न वर्ज्यत्वादेतन्नामोक्तं तस्य; स च सुश्रुते-
 'रथे-
 ष्वपि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते । यस्मान्न प्रतिषिद्धोऽ-
 यमतो युक्तरथः स्मृतः' इत्युक्तः. ३ 'पचा रास्त्रा' इति पाठः.

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ॥ ३४ ॥
 गोमूत्रेण च विष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ।
 सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण कवणेन च ॥ ३५ ॥
 युक्तो बस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविषूचिषु ।
 शुक्रानिलविबन्धेषु बस्त्याटोपे च पूजितः ॥ ३६ ॥
 मुस्तापाठामृतैरण्डबलाराखापुनर्नवान् ।
 मज्जिहारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥ ३७ ॥
 कनीयः पञ्चमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ।
 जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परित्युतम् ॥ ३८ ॥
 क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ।
 सपादजाङ्गकरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥ ३९ ॥
 विष्टैर्यष्टिमिसिद्धयामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।
 बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ॥ ४० ॥
 बातासृक्कोहमेहाग्नीगुल्मविण्मूत्रसङ्ग्रहम् ।
 विषमज्वरवीसर्पवर्माऽऽध्मानप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥
 वङ्गुणोरुकट्टीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ।
 हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ॥ ४२ ॥
 चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ।
 मृगाणां लघुबभ्रूणां दशमूलत्रय चाम्भसा ॥ ४३ ॥
 हृषुषामिसिगाङ्गेयीकटुकैर्वातहरः परम् ।
 निरुहोऽत्यर्थवृष्यश्च महाक्षेहसमन्वितः ॥ ४४ ॥
 मयूरं पक्षपित्ताग्रपादविद्वत्पुण्डवर्जितम् ।

लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ॥ ४५ ॥
 पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ।
 तद्विदारीकणायष्टिशताङ्गाफलकल्कवत् ॥ ४६ ॥
 बस्तिरीषत्पट्टयुतः परमं बलशुक्रकृत् ।
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ॥ ४७ ॥
 विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ।
 जलधारिषु तद्वच्च मस्येषु क्षीरवर्जिता ॥ ४८ ॥
 गोधानकुलमार्जारशल्यकोन्दुरजं पलम् ।
 पृथग्दशपलं क्षीरे पञ्चमूलं च साधयेत् ॥ ४९ ॥
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ।
 ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसायनम् ॥ ५० ॥
 व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रियबलौजसाम् ।
 विबद्धशुक्रविण्मूत्रस्तुडवातविकारिणाम् ॥ ५१ ॥
 गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ।
 पुनर्नवत्वं कुरुते बाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्छेक्षुरैः ।
 केहांश्चायग्रणान् सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥ ५३ ॥
 दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते केहबल्लयः ।
 दधामूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ॥ ५४ ॥
 गुह्येणैरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासां पलाशकम् ॥ ५५ ॥
 यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रस्तोन्मितान् ।
 बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ ५६ ॥
 पचे तैलाढकंपेष्ट्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमित्येतत्सर्वं वातविकारनुत् ॥ ५७ ॥
 अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ।
 शताह्वाचिरिबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ ५८ ॥
 सैन्धवेनाभिवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ।
 जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ॥ ५९ ॥
 शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ।
 खगुसां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ॥ ६० ॥
 पिष्ट्वा तैलघृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ।
 बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राभिवर्धनम् ॥ ६१ ॥
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ।
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ॥ ६२ ॥
 ह्रीबेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ।
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ॥ ६३ ॥
 विडङ्गातिविषं श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ।
 बिल्वजामोदचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥ ६४ ॥
 साध्यमैरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ।

१ जीवनीयैः—पुण्यैः ।

वध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्रीहमेहाख्यमारुतान् ॥ ६५ ॥
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ।
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ॥ ६६ ॥
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ।
 फलैरष्टगुणे चाम्ल सिद्धमन्वासनं कफे ॥ ६७ ॥
 मृदुबस्तौ जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
 तीक्ष्णैर्विकर्षिते खिग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ ६८ ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वम्लिखणक्षारसर्षपैः ।
 प्रासकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ॥ ६९ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ।
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगाद्विवर्तयति ॥ ७० ॥
 उष्णार्तानां शीतान् शीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान्बस्तीन्सन्तर्क्य शुक्षीत ॥ ७१ ॥
 बस्तीश्च बृंहणीयान् दद्याद्याग्निषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्विनो विशोभ्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ७२ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुब्ददेहानाम् ।
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धान्युषो ये च ॥ ७३ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो बस्तिव्यापत्तिर्द्धि व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“अस्त्रिंशस्त्रिंशदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीताऽल्पस्त्रेहर्लवणैश्चमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः सङ्क्षोभ्य सं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोत्ययोगं, तेन स्याद्वातमूत्रकाष्ठद्वहः ॥ २ ॥
 नाभिवस्तिरुजावाहो हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ।
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्बह्विमादवम् ॥ ३ ॥
 काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्याश्चोकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 विह्वमूलत्रिवृद्वाहयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांस्तत्र वस्तिः स प्राक्पेथ्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाण्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषावृत्तो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ।
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवक्त्रगणवेदनाम् ।
 रुग्नि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च भावति ॥ ८ ॥
 स्वम्यक्तस्त्रिंशगात्रस्य तत्र वार्तिं प्रयोजयेत् ।
 निह्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 सरलामरदारुभ्यां सावितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥

अस्त्रिगधलवणोष्णो वा बस्तिरस्योऽह्यमेषजः ।
 मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाहृष्टासत्तृददाहादीन्प्रवर्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वात्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥
 व्यजेदाकुमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।
 पृष्ठपार्श्वोदरं मृष्टात्करैरुणैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
 केशेषूतिक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्यालदंद्भिभिः ।
 शङ्खोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
 पाणिपद्मैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
 अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।
 कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥
 औष्ण्यासैक्षण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोऽस्थानुलोमयेत् ।
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरुहो दाशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।
 पूतीकरअश्वकूपत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूथबिरेकौषधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरःस्थिते ॥ २० ॥

१ 'मृज्यात्वा' इति पाठः. २ 'सिन्धूत्थो वि' इति पाठः.

शिरःस्थे नावनं धूमं प्रच्छाद्यं सर्वपैः शिरः ।
 बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहनं लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकाचारिणा पिबेत् ।
 तद्धि पित्तशकृद्वापान्हुत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धञ्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युज्याद्वाऽतिविरक्तस्य क्षीणविह्वस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूवेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।
 सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं, स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥
 शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिमुक्ते गुरुर्वर्धःसञ्जयेऽल्पबलस्तथा ॥ २९ ॥
 दत्तैस्त्रैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तम्भोरुसदनाध्मानञ्चरशूलान्नमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुषेष्टनैर्विद्याद्रायुना स्नेहमावृतम् ।
 स्त्रिधाग्ललवणोष्णंस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलस्थयवसाधितैः ।
 निरुहैर्निहरेत्सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।
 तृहदाहरागसम्मोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
 विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ।
 तन्द्राक्षीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
 सम्भूच्छांलानिभिर्विद्याच्छेषमणा स्नेहमावृतम् ।
 कषायतिक्तकटुकैः सुरागोमूत्रसाधितैः ॥ ३५ ॥
 फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।
 छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राक्लमर्दनैः ॥ ३६ ॥
 भामलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।
 कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
 मृदुर्विरेकः सर्वं च तन्नामविहितं हितम् ।
 विण्मूत्रानिलसक्लार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
 स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।
 श्यामाषिल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।
 अमुक्ते शूनपायौ वा पेया मात्राशितस्य वा ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः खेहो वेगाद्वावत्यनावृतः ।
 ऊर्ध्वकायं ततः कण्ठद्वर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
 मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्वो यवकोलकुलस्थवान् ।
 तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
 छर्दिग्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निबर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत्स्त्रेहं गुदं स ह्युपलिम्पति ।
 ततः कुर्यात्स तृणमोहकण्डूशोफान् क्रियाऽत्र च ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपञ्चरसे शृतम् ।
 अनुष्ण्वास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः क्षूलतोर्दकरी भवेत् ।
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ।
 स्यात्कटीगुदजङ्घोरुबस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सबलस्यः ।
 पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वैश्च जनयेद्बली ।
 बस्तिः स्यात्तत्र विरुवादिफैलश्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

१ 'तोदपरो भ' इति पाठः. २ 'फलैः श्या' इति पाठः.

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्वादपचारतः ।
 दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां क्षिग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो मेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “धन्वे साधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
 श्मशानचैत्यायतनश्च भ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ।
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते मेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
 जन्तवज्जघं दवादग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥
 भूतैश्छायातपाग्न्वाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

१ ‘धन्वसाधारणे’ इति पाठः.

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुह्यतक्षोद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो बाष्कयणं ग्राह्य विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।
 वयोबलवतां धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।
 सद्यःसमुद्भूतात्क्षुण्णाद्यः सवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
 स्वरसः स समुद्दिष्टः

कल्कः पिष्टो द्रवाभुतः ।

चूर्णोऽभुतः

शृतः काथः

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

सद्योऽभिपूतपुनरतु फाण्टः

तन्मानकल्पने ।

युजाभ्याभ्याविवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
 आलोच्य देहाकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

१ बाष्कयणं नाम तरुणवत्सा या गौस्तस्या इत्यर्थः ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेय्यस्य कर्षमालोऽयं तद्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

शीतं पले पलैः षडभिः

चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥

क्षेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कक्षेहद्रवं योज्यम्

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥

क्षेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥

पृथक् क्षेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।

नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न क्षेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥

वर्णादिसम्पद्य यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ।

घृतस्य केनोपशमः, तैलस्य तु तदुद्भवः, ॥ १८ ॥

लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्सु मज्जनं शरणं न च, ।

पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः स्वरचिक्कणः ॥ १९ ॥

मन्दः कल्कसमे किंटे चिक्कणो मदनोपमे ।

किञ्चित्सीदति कृष्णे च द्रव्यमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥

दग्धोत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।

मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च चिक्कणः ॥ २१ ॥

१ वर्तमानकाले यत्तन्मानस्यापि द्वित्रिचतुरंशकल्पना देश-
कालप्रकृत्यादिना कार्या । २ 'किञ्चिच्चिक्क' इति पाठः.

शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम् ।
 द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयास्तुगुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेद्दार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।
 येषणालोढणे वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
 कक्षकीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ घटकः कोलं बदरं द्रव्णश्च तौ ।
 भक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 कर्षो बिडालपदकं तिन्दुकं पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिज्ञेऽर्थे शुक्तिरष्टमिका पिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुञ्जो बिल्वं च मुष्टिराघ्नं चतुर्थिका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुम्भो घटोऽर्भणम् ।
 तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलान्यां प्रायो व्यासा वसुन्धरा ।
 सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाभेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“जातमात्रं विशोध्योल्बाद्वालं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मल्लमुष्णारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे” ।

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवामुहि” ।

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु” ॥ ४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

बद्धोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसेजयेत् ॥ ५ ॥

नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।

क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

१ ‘सजीवश्च’ इति पाठः, २ ‘सेचयेत्’ पाठः.

कोष्णेन तत्सरजततपनीयनिमज्जनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालूक्ष्म्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्य चास्य प्रयोजयेत् ।

हरेणुमात्रं मेघायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥

येन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्कुपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिङ्गान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

गर्भाग्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मान्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।

स्तन्यधाम्याबुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः ममे ।

नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
 स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रस्यः ।
 क्षीरं क्षीरिण्यौषधयः शोकादीनां विपर्ययः ॥ १८ ॥
 विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।
 प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥
 स्तन्याभावे पयश्छागं गङ्गं वा तद्गुणं पिबेत् ।
 हस्त्वं पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥
 पट्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः ।
 जागृत्युर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
 कारयेत्सुतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
 बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।
 नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
 प्रागुदक्क्षिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥
 शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।
 शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नधूपितानि च ॥ २५ ॥
 काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।
 जीवस्त्वङ्गादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥
 धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मयैन्द्रीजीवकादिकाः ।
 हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

१ 'क्षीरिण्य औषध्यः' इति पाठः. २ 'निर्वलीनि' इति पाठः.

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरिं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।
 पञ्चमे मासि पुण्येऽह्नि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।
 षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
 कर्णौ हिमागमे विध्येद्वाग्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ।
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालिमन्येन पाणिना ।
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गुण्डाभ्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ।
 धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥ ३२ ॥
 विध्येद्द्वैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाववात् ।
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः, सिरास्तत्र हि संभ्रिताः ॥ ३३ ॥
 कालिका मर्मरी रक्ताः

तथ्यधाद्रागरुज्वराः ।

सशोफदाहसंरम्भमग्न्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।
 स्थाने व्यधाद्य रुधिरं न रुप्रागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
 आमृतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्द्वारया ॥ ३६ ॥
 विध्येत्पालीं हितभुजः सञ्चार्याथ गन्धवीयसी ।
 वर्तिक्यहात्ततो रुद्धं वर्धयेत् क्षनैःक्षणैः ॥ ३७ ॥

१ 'आमे तैलेन' इति पाठः.

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत् स्तनात् ।
 पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमक्षं च लघु बृंहणम् ॥ ३८ ॥
 प्रियालमजामधुकमधुलाजासितोपलैः ।
 अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालवित्त्वैलाक्षर्करालाजसकुभिः ।
 सङ्गाही धातकीपुष्पक्षर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकाद्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 त्रासयेच्चाविधेयं तं, ग्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
 वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेच्छुद्धिताम् तम् ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।
 सकणैः साधितं पीतं बाब्बोधास्मृतिवृद्धृतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षोज्ञं भूतोन्मादनिर्बह्णम् ।
 वचेन्दुलेखामण्डूकीशङ्खपुष्पीशतावरीः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमाष्टताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः ग्रस्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुषं बाब्बोधास्मृतिबुद्धिकृतम् ।
 अजाक्षीरामयान्योषपाठोग्राक्षिप्रुसैन्धवैः ॥ ४६ ॥
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाब्बोधास्मृतिवृद्धिकृतम् ।
 वचामृताक्षठीपय्याशङ्किनीवेल्लनागरैः ॥ ४७ ॥
 अपामार्मेजं च कृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।

हेम श्वेतवशा कुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४८ ॥

हेम मत्स्याक्षकः शङ्खः कैटव्यः कनकं वशा ।

चत्वार एते पादोक्ताः प्राइया मधुवृतश्रुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीढा यपुर्मेधावलवर्णकराः शुभाः ।

वचावज्ज्वाहसिन्धुस्थपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥

शुक्लाते वाग्धविलीढैः सङ्कुष्ठकजबीरकैः ॥ ५० ½ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो बालाशयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“त्रिविधः कथितो बालः क्षीराशोमयवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां, दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः, ॥ १ ॥

यदग्निरेकतां याति न च दोषैरभिष्टितम् ।

तद्विशुद्धं पयः

वातादुष्टं तु श्रवतेऽम्भसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रुक्षं चर्चोमूत्रविबन्धकम् ।

पित्तादुष्टाग्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकम् ॥ ३ ॥

कफारसलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गाभिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

यथाखलिङ्गांस्तथाधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनादुद्धवैद्यकम् ॥ ५ ॥

सोऽयं स्पृशेन्नृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षतः ।
तत्र विद्याहुजम्

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीकनात् ॥ ६ ॥

इदि जिह्वौष्ठदशनश्चासमुष्टिनिपीडितैः ।

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनदंशाञ्चकूजनैः ॥ ७ ॥

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।

वस्तौ गुह्ये च विष्मूत्रसङ्गत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

अथ धाम्नाः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।

तत्र वातात्मके सान्ये दशमूलं व्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।

समाङ्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोषणम् ॥ १० ॥

ततः पिबेदन्यतमं वातभ्याधिहरं घृतम् ।

अनु चाञ्छसुरामेवं क्षिग्धां मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥

वसिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

रास्त्राजमोदासरलदेवदारुजोन्वितम् ॥ १२ ॥

बाळो लिङ्गाद् घृतं तैर्वा विपकं सस्तितोषकम् ।

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥

धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा ससारिवम् ।

अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकदुरोहिणीः ॥ १४ ॥

सारिवादं पटोलादिं पञ्चकादिं तथा गणम् ।

घृतान्वेभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ 'कणोषणम्' इति पाठः. २ 'क्षिग्धं' इति कचित्.

शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युज्यात्

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यथ्याह्नसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूत्थपिप्पलीमहा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।

राठपुष्पैः स्तनौ लिम्बेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्बालः

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गो मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।

अथवाऽतिविषामुस्तषट्प्रमथ्यापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।

विषद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेद्यते ॥ २० ॥

शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।

ज्वरारोचकतृदछर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कृजनं वेपथुर्भ्रमः ।

घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि, तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

तन्नाशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

विहितायां च संसर्गां वचादिं योजयेद्गणम् ।

निशादिं वाऽथवा माद्रीपाठातिष्ठावनामयान् ॥ २४ ॥

पाठाशुण्ठ्यमृतातिफक्तिक्वादेवाह्नसारिवाः ।

समुत्समूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धे यथाभ्याधि प्रतिकुर्वीत कारुचित् ।
 दन्तोद्भेदश्च रोगानां सर्षेणामपि कारणम् ॥ २६ ॥
 विशेषाज्वरविह्वमेदकासच्छर्दिशिरोरुक्ताम् ।
 अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बहिर्णां च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोषं यथारोगं यथोद्भेकं यथाशयम् ।
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥
 त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या उपाधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं, मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वज्ञानुपसेवनात् ।
 क्षिग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 सद्यस्तान् वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।
 स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीराजसेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनुं येषामज्जादं घृतसंयुताम् ।
 वस्ति साध्ये विरेकेण मर्मेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धान्या एव यथोदितान् ।
 मूर्वाभ्योषवराकोलजम्बुत्वग्दालुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
 सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।
 दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातकीपुष्पधत्रीफलकृतेन वा ।
 स्नायतिसिरवज्ज्वररजः पुष्परसशुतम् ॥ ३९ ॥
 हुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुसम् ।
 वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ४० ॥
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजम्भनि ।
 रजनीवारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयम् ॥ ४१ ॥
 पृथ्वीपणीं क्षताङ्गा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ४२ ॥
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४३ ॥
 समङ्गाधातकीरोधकुटघटबलाहयैः ।
 महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रबिल्वशलादुभिः ॥ ४४ ॥
 सकर्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोन्नवोन्नवान् ॥ ४५ ॥
 विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम् ।
 दन्तोन्नवेषु रोगेषु न बालमतिप्रयेत् ॥ ४६ ॥
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।
 अत्यहःस्वप्नशीताम्बु छैष्टिमिकस्तन्यसेविनः ॥ ४७ ॥
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
 अरोचकः प्रतिश्वापो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४८ ॥
 कुमारः श्लेष्मति ततः श्लेष्मश्लेष्ममुखेक्षणः ।

सैन्धवम्योषक्षाङ्गैश्चापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यतो मधुसर्पिर्म्यामरुण्यादिषु योजयेत् ।
 अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।
 स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
 निषुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुक्षैश्च कार्ष्णिकैः ।
 सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य ज्योत्स्रां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥
 सिङ्गश्चगन्धासुरसाकणागर्भं च तद्रुणम् ।
 यष्ट्याङ्गपिप्पलीरोध्रपञ्चकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
 तालीससारिषाभ्यां च साधितं शोषजिद्वतम् ।
 मृङ्गीमधूलिकामार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
 अश्वमन्धाद्विकाकोलीराक्षार्धमकजीवकैः ।
 शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं धृतम् ॥ ५२ ॥
 शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।
 वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः द्रुतम् ॥ ५३ ॥
 वत्समूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यजने हितम् ।
 छाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगन्धानिशादारुकौन्तिकुष्ठान्दचन्दनैः ।
 समूर्वारोहिणीराक्षाशताङ्गामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
 सिद्धं छाक्षादिकं नाम तैलमभ्यजनादिदम् ।
 वक्ष्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारबातघ्नम् ॥ ५६ ॥

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।
 मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एकां वातिविषां कासऽवरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विघाताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपञ्चलवणकृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वह्निद्यात्तथा व्योषं मर्षीं वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभतः शल्यकश्चाविद्रोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥
 खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्धमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 सधन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।
 “हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशेऽस्थिगोचरः ।
 यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥
 रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः सिराः ।
 हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥”
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
 तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्भवम् ॥ ६४ ॥

१ श्लोकद्वयं केचिपुनमुद्रितपुस्तकेषु पठ्यते. २ ‘पातः स्तन’
 इति पाठः.

तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वसिः ।
 तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ।
 शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कलिकतं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बद्धा गोशकृता लिप्तं कुक्कुले स्वेदयेत्ततः ।
 रसेन लिम्पेत्तादृशस्य नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः स्तम्भेन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥
 मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्रो व्रणोऽन्तःकण्डूमान् जायते मूर्ध्नुपद्रवः ॥ ६९ ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनम् ।
 प्रष्टार्लुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥
 तन्न धाम्नाः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
 शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
 त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्कायपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
 कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
 लेपयेदम्बुपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
 सुशुद्धगैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।
 सारिवाशङ्खानामभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूकटे कुर्यात्प्रक्षलावं जलौकसा ।

१ 'वदन्त्यन्येऽपि पूतनम्' इत्यरुणदत्तः.

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥
 पाठाबेलाद्विरजनीमुखभाङ्गीपुनर्नवैः ।
 सखित्वभ्यूषणैः सर्पिर्बुध्निकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।
 व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
 स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनुपीतसं तं जयेद्भद्रम् ॥ ७७ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालप्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “पुरा गुह्यं रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
 मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त क्षीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥
 स्कन्दो विशाखो मेधाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।
 शकुनिः पूतना क्षीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥
 मुखमण्डलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।
 तेषां प्रहीण्यतां रूपं प्रतप्तं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुष्णसजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
 फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्टयोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
 रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरधैक्यम् ।
 नखैरकस्मात्परितः स्वश्वाभ्यङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हृतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सखेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति बिस्वरः ।
 वक्रवक्रो वमेह्लाकां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृगन्धिरुद्धिभो बद्धसृष्टिशकृच्छिष्टुः ।
 चलितैकाक्षिगण्डधूः संरक्तोमयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्तस्तेन वैकल्पं मरणं वा भवेद्भुवम् ।
 संशानाशो मुहुः केशलुब्धनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
 विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
 केनोद्गमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभूपादनर्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्त्रजिह्वासम्बन्धसंरम्भज्वरजागराः ।
 पूयशोणितगन्धिश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मानं पाणिपादास्यस्पन्दनं फेननिर्वमः ।
 तृणमुष्टिबन्धातीसारस्वरदैर्न्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिष्माप्रजागराः ।
 ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भबेस्ताभगन्धताः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं उवरः ।
 मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेवग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥
 कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तः कण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
 धावनं विहसगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुलि ।
 रोमहर्षो मुहुस्कासः सहसा रोदनं उवरः ॥ १६ ॥

१ 'मूर्धाक्षहस्त' इति पाठः. २ 'वस्ताभगन्धताः' इति पाठः.

कासातिसारवमथुजृम्भातृदशवगन्धताः ।
 अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥
 मुष्टिवन्धः स्तुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।
 स्वस्ताङ्गत्वमनीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटाः सदाहरकृपाकाः सन्धिषु स्युः पुनःपुनः ।
 निश्यद्भिः प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
 भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।
 पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः २० ॥
 हिध्माध्मानं शकृन्नेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
 स्वस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यग्दीक्षणम् ।
 तृष्णाघ्नकूजोऽतीसारो वसावद्विस्त्रगन्धता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।
 अन्धपूतनया छर्दिज्वरः कासोऽहंपनिद्रता ॥ २३ ॥
 वर्धसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।
 दृष्टिसादोऽतिरुक्ण्डूपोथकीजन्म क्षूनता ॥ २४ ॥
 हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
 वेपथुर्मैत्स्यगन्धित्वमथवा साम्लगन्धिता ॥ २५ ॥
 मुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
 सिराभिरस्तिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
 अरोचकोऽङ्गलपनं गोमूत्रसमगन्धता ।

१ 'ऽल्पनन्दिता' इति पाठः. २ 'जन्मशून्यताः' पाठः.

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दवम् ॥ २७ ॥
 कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रवरकताः ।
 बस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥
 जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षयः ।
 केशशतोन्नविद्वेषः स्वरदन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥
 रोदनं गृध्रगन्धिस्त्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यम् ॥ ३० ॥
 जिह्वाया निन्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 भुजानोऽङ्गं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥
 तृष्णार्गुहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।
 हिंसारत्यर्थनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥
 तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्तुतनासिकः ।
 क्षतंजिह्वः कणेद्रादमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥
 दुर्बर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
 क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं सृष्ट्वाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
 हस्तौ चोद्यम्य संरुधो हन्यात्मानं तथा परम् ।
 तद्वच्च शककाष्टाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
 भक्षु मजेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
 तृददाहमोहान् पूयस्व छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ।
 रहःक्षीरतिसंलापगन्धस्त्रभूषणप्रियः ॥ ३७ ॥

१ 'वक्रवक्रव' इति कनिष्ठः । २ 'गृहीतनासाक्षो' इति पाठः ।

हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।
 दीनः परितृष्टोद्वेगं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥
 शक्नोति वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।
 हन्मुकामं जयेद्वोमैः सिद्धमन्नप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरौ तु यथाकामं रतिबन्धादिदानतः ।
 अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
 त्रिरङ्गः सित्तंसम्पृष्टे सदा सन्निहितानले ।
 विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजाञ्चसर्वपे ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
 व्यवयमद्यपि क्षितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाम्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ।
 साभितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
 पारिभद्रककद्रुजम्बूवरुणकटतृणैः ।
 कपोतवङ्गापामार्गपाटलाभघुशिग्रुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजङ्गामहाश्वेताकपिर्यक्षीरिपावपैः ।
 सकदम्बकरजैश्च भूपं ज्ञातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
 द्वीपिण्याग्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतनिक्षितैः ।
 पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवशाभल्लातदीन्यकैः ॥ ४७ ॥
 सङ्कुटैः सप्तैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

१ 'संसृष्टे' इति पाठः, २ 'क्षीरपा' इति पाठः,

वचाहिङ्गुविबङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
 पाठा प्रतिविना म्बोषं दशाङ्गः कश्यपोदितः ।
 सर्वपा निम्बपत्रार्कमूलमश्वसुरा वचा ॥ ४९ ॥
 भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।
 अनन्ताऽऽग्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
 शृगालविद्या मुस्ता च कल्कितैस्सैर्घृतं पचेत् ।
 दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद्ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥
 राज्ञाभ्यंशुमतीवृद्धपद्ममूलवचाघनात् ।
 काथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाग्योषवित्रकैः ॥ ५२ ॥
 पाठाविबङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
 सप्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तस्तततं हितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।
 सारिवासुरभीमाक्षीशङ्खिनीकृष्णसर्वपैः ॥ ५४ ॥
 वचाश्वगन्धासुरसायुकैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 तन्नाशयेद्ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥
 गोशृङ्गलोमवाकाहिनिर्मोक्तवृषदंशभिः ।
 निम्बपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
 कार्पासास्थिषवच्छागरोमदेवाह्वसर्वप्रम् ।
 मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेक्षं सरामठम् ॥ ५७ ॥
 सृङ्गाण्डे बलामूत्रेण नावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 धूपनार्थं हितं सर्वभूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥

वृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।

युञ्ज्यात्तथा बलिं होमं स्त्रपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥

पूतीकरज्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्बरादपि ।

तुम्भीविशालारलुकाशमीविल्वकपिस्थितः ॥ ६० ॥

उत्काप्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्त्रपनं शिवम् ।

अनुबन्धाद्यथाकृच्छ्रं ग्रहापात्रेऽप्युपव्रवान् ।

बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥”

[इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ॥]

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

सोऽष्टादशविधो देवदानवादिभिन्नेदकः ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्ममत्ताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्चादं पापमात्मोपघातिनम् ।
 देवादयोऽप्यनु भ्रन्ति, ग्रहाश्छिद्रग्रहारिणः, ॥ ५ ॥
 छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एकस्य शून्येऽवस्थानं स्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
 अंशुचेर्देवतार्चादि परसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
 समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपन्नयोदश्योः सुरा नरम् ।
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशमावासायोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 कुष्ठपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक्स्वेदधिष्मूत्रं भोजनानमिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मील्यन्तं धिराक्षेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमात्याम्बरसरिष्णैल्लोचनभवनप्रियम् ।
 अग्निद्रुममण्डपं च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 मधमांसरुचिं विद्याद्वैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 ज्ञानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाख्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाभ्युषितं वदेत् ।
 रक्षाक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसन्तमनिशं जिह्वालोलिनं सृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुहज्ज्ञानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्याभ्रस्त्यन्तं चातपन्नतः ।
 विभुतत्रस्तरक्षाक्षं क्षुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतज्ञानमाख्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमभ्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्यै किं वदामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाषिनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं द्रुतगतिं विद्यायक्षगृहीतकम् ।
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं क्षीप्रगतिं देवद्विजभिवर्द्धिषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्भ्रन्तं भोःशब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

१ 'दुरात्मांस' पा. २ 'जिह्वालोलिनं' पा. ३ 'द्रुतगति' पा.

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं क्षब्दन्तं भैरवाननम् ।
 भस्माद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं क्षूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाख्यस्त्रीरक्तमयामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 इष्टा च रक्तं मांसं च लिहानं दक्षनच्छदौ ।
 हसन्तमग्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥
 अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमयामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्मर्त्सनाहीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।
 नलौलिखन्तमारमानं रुक्मण्यस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्तं दुःस्थानि सम्बद्धाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्पृतिं शून्यरतिं कोलं नम्रं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैकपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरोहन्तं च काष्ठान् तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्मक्षिणं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।
 बहुप्रलापं कृष्णाख्यं प्रविलम्बितयाविनम् ॥ ३५ ॥
 शून्यप्रलम्बवृषणं कृष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।
 गृहीत्वा काष्ठकोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नम्रं धावन्तमुग्रस्तदाष्टिं कृण्विभूषणम् ।
 स्नानशान्शून्यायतनरथैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
 तिलाञ्जमद्यमांसेषु संरक्तं रक्तलोचनम् ।
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्वदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चाञ्जं त्रस्तालोहितलोचनम् ।
 उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेषिनम् ।
 बहुनिद्रं च जानीयाद्वेतालैः वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
 चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
 स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥
 गुल्फद्वर्षिसिद्धाभिश्चापचिन्तानुरूपतः ।
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारचून्दानुगतं नम्रमुद्धतमूर्ध्वजम् ।
 अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिभूतैः ।

१ ‘सततं सक्तलो’ इति पाठः. २ ‘नहुच्छिद्रं’ इति पाठः.

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

हिङ्गुद्वयोषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुङ्कुटी सर्पगन्धारुया तिलाः कौणविषाणिके ।

वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवह्यपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

स्वराश्वत्थाबिदुर्ध्वगोधानकुलशस्यकात् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसखतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गोऽस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्त्रयोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुठिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।

प्रलेपे कटुकमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽथं ग्रहोन्मादात्सापस्मारात् शमं नयेत् ।

गजाङ्गा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपात् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारक्षपित्तप्रपेपितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ।

मज्जिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमाळशिरी ग्योः ।

सुराङ्गं धूपणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
 ग्रहान्सर्वाङ्गिहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥
 कृत्वा लक्ष्मीविषोन्मादज्वरापसारपाप्म च ।
 एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ १३ ॥
 पाननस्याञ्जनालेपस्तनोद्धर्षणयोजितः ।
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकम्योषवचाश्चगन्धा

निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।

बीजं करञ्जात्कुसुमं शिरीषात्

फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं

स्योनाकमूलं किणिदी सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्

पित्तेन गन्धेन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टमणोन्मादतमोनिशाग्धा-

नुद्वद्धकान् चारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदंष्ट्रां-

स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छद्विहतीनिर्माक्यपिण्डीतक-

त्वक्कृमांसीवृकदंशविद्रुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमप्रन्थिकक्षारसिंही-

निष्ठादारुसिद्धार्थयुग्माशुशक्राङ्गवैः ।

सितलघुनफलत्रयोशीरतिक्लावचा-

तुस्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ।

दधितगरमधूकसारप्रियाङ्गानिशाख्या-

विषाताद्वयैः सचन्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूर्च्छांशसिद्धं मतं

भूतरावाह्यं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

नतसधुकरजलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-

पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुगलतारोहिणी-

बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुकृमिघ्नाजगन्धा-

मराङ्गोल्लकोवातकीशिग्रुनिम्बाशुदेन्द्राङ्गवैः ।

गदशुकतरुपुष्पबीजोदयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुम्भा-

प्रिबिद्धैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति

सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

१ 'विषाख्या' इत्युक्तः. २ 'घृतमनव' इति पाठः.

३ 'युगलता' इति पाठः.

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥
 ज्ञानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
 रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥
 रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।
 भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥
 सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
 दिश्युत्तरस्यां तत्राऽपि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥
 पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरि ।
 गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥
 पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
 यक्षाय यक्षायतने सरित्तोर्वा समागमे ॥ २६ ॥
 चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
 रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
 शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिक्षमास्थिते ।
 शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
 दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।
 हिङ्गुसर्वपद्मप्रन्थाभ्योवैरर्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं वस्तवारिणा ।
 दैत्ये बलिर्बहुफलः क्षोक्षीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुह्यौदनैः ।

परमाश्वमधुक्षीरकृष्णसृक्षागकेसरैः ॥ ३२ ॥

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥

शीतेन चारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥

देवदारुत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।

हिरण्यं च बलिर्योज्यो

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥

सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥

निम्बपत्रं च बस्ताम्बुकलिकतं नावनाञ्जनम् ।

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥

तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं बिलेपनम् ।

गायत्रीविंशतिपलकायेऽर्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥

श्यूषणत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिशिसर्षपैः ।

सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान्सप्त सर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नखाभ्यङ्गेषु तद्वितम् ।

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्वमांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।

नक्तमाकक्षीरीषस्त्रह्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटस्या विश्वमूलं कटुत्रिकम् ।
 हिक्किवन्मूत्रयवसिद्धार्थलज्जुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रद्रुतोऽगदः ।
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोग्रहान् वारयते पानाम्यञ्जननावनैः ।
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पल्लवं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ।
 हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठाभिषिक्तैश्चवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिक्कुमियक्कुत्रिकदुरसोनत्रिकला वचा ।
 पाटलात्रेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाम्यञ्जनयोर्हितम् ।
 बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिमृद्भस्मिन् मैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
 सर्वेषामातुरं न्नन्ति कुन्दास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥
 “ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वभ्याधिपिकिस्त्वन्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोन्मादानपक्षारामन्यं वा चित्तविप्लवम् ।”
 महाविद्यां च मायूरीं क्षुधिं तं आवयेत्सदा ॥ ५१ ॥

१ ‘मूत्रद्रुतो’ इति पाठः. २ वौद्धाणां विशेषोऽयम्.

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
 जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रंहान्सर्वांनपोहति ॥ ५२ ॥
 यश्चानन्तरयोः किञ्चिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽत उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविबोद्धवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैः

अहितादक्षपानतः ।

विकृतासास्यसमछाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
 विषमस्याकपसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवाद् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाभ्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥
 आधिभिस्त्रिस्तविभ्रंशाद् विवेणोपविवेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोबहान् ।
 उन्मादं कुर्वते, तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमान् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखजडो भ्रष्टसारविवर्धयः ।

अमत्यधिनितितारम्भः

तत्र वातात्कुशाङ्गता ॥ १ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागङ्गविज्ञेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असाम्ना चेर्णुगीतादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्थात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।

गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे वाबमानता ॥ ९ ॥

उत्पीडितारूणाक्षित्वं जीर्णं चास्त्रे गदोद्भवः ।

पित्तास्रस्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्ट्राद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

कफादरोचकश्छर्दिरूपेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिलालासिङ्घाणकल्लुतिः ॥ १२ ॥

वैभक्त्यं शौचविद्वेषो निद्रा श्वयथुरानर्न ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

सर्वायतनसंस्थानसङ्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दाम्णं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिपङ्गवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुहान् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्यान्निद्रयते तद्गुणान् बहु मन्यते ।

१ 'गुवीणादि' घा. २ 'उत्पिण्डता' पा. ३ 'क्षुतिः' कश्चिद्.

शोकल्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षसं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 भथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वभावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 श्लिग्धस्त्रिघ्नस्य बस्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमजनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोन्नासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।
 हिङ्गुसौवर्धलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
 सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापसारनुत्परम् ।
 द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्वाहया घृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥
 श्योषश्यामात्रिवृद्धन्तीशङ्कुपुष्पीनृपहुमैः ।
 सससलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
 पलवृक्षा प्रयुञ्जीत परं माश्नाचतुष्पलम् ।
 उन्मादकुष्ठापसारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधाकुद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।
 वराविशालाभद्रैलादेवदावेलालुक्कैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवाद्द्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।

बृहतीकुष्ठमजिघानागकेसरदादिभैः ॥ २७ ॥

बेलुवालीसपत्रैकामालसीमुकुळोत्पलैः ।

सदन्तीपद्मकहिमैः कर्पाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतप्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पाण्डुकण्डूविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्यप्रजति वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेवसि स्खलद्वाप्ति स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।

रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकण्डूविषाणिभिः ।

शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥

प्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।

कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कवा ॥ ३५ ॥

महापुरुषदन्ता च वयस्या नाकुलीद्वयम् ।

कटभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्धृतम् ॥ ३६ ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादप्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽऽवृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ।
 प्राहीर्मन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥
 राक्षां विशल्यां लघुनं विचित्रां सुरसां वचाम् ।
 ज्योतिष्मतीं नागविज्जामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
 काष्ठीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
 वर्तिनस्याञ्जनालेषधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥
 अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः खेहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेन्नास्य तद्वजः ॥ ४१ ॥
 सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
 शृगाकशस्यकोलूकजलौकामृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥
 मूत्रपित्तशकृल्लोमनसश्चर्मभिरान्वरेत् ।
 धूपधूमाञ्जनाम्यङ्गप्रदेहपरिवेचनम् ॥ ४३ ॥
 धूपयेत्सततं चैनं शगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः

पैतिके तु प्रज्ञास्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः खेहश्च मिश्रकः ।
 शिशिरान्यक्षपानानि मधुराणि कषूनि च ॥ ४५ ॥
 जिम्बेस्तिरी ययोकी वा तृप्तं मेधामिषस्य वा ।
 जिह्वैः क्षावयेद्यैः सुष्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥
 प्रक्षिप्वाऽऽलिले कुर्ये क्षोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुहृत्तं वा चाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

श्रूयादिदृष्टिनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमावपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छायवा तसैलैर्हतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशामिस्ताडयित्वा वा बद्धं शस्त्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्त्रादमजने सन्तमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।

भाययेद्युर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाङ्गया ॥ ५१ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विभुतं मनः ॥ ५२ ॥

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिः साम्बान्वासैः क्षमं नयेत् ।

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

मूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

बलिं च दद्यात्पलकं बाणकं सत्तुरिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥

स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।

पकामकानि मांसानि सुरामैरेवमासवम् ॥ ५७ ॥

भतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववाज्ज स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥”

सप्तमोऽध्यायः ।

अथाऽतोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः, स धीसत्त्वाभिसङ्गृवात् ।
 जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
 उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
 हते सत्त्वे हृदि व्यासे संज्ञाबाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
 तमो विशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
 दन्तान् स्नादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
 पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ।
 विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुद्ध्यते ॥ ४ ॥
 कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
 पूस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अर्द्धमन्धिसत्त्वा’ इति कचिद्.

रूपमुत्पित्तस्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता अमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूयुदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दभ्रवणं स्वेदो लालासिक्वाणकक्षुतिः ।
 अविपाकोऽहर्निर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृद स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र वातात्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः असिति केन वमति कम्पते ।
 आविध्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
 रुक्षश्यावारुणाक्षित्वक्त्रनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 अपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।
 अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भैरवादीसरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाक्षिरेण ग्रहणं क्षिरेणैव विबोधनम् ।
 चेष्टाऽरूपा भूयसी लाला शुक्लेनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लाभरूपदर्शित्वं

सर्वलिङ्गं चैव वर्जयेत् ।

अथाऽऽवृतानां धीचित्तहृत्स्थानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

१ 'अपस्मरेति सं' पा. २ 'शिरोदन्तान्' पा. ३ 'तु' पा.

तीक्ष्णैः कुर्यादपसारं कर्मभिर्बमनादिभिः ।
 चातिकं बलिभूयिष्ठैः, पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
 श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ।
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपसारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
 अपसारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।
 द्विपञ्चमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सैसपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
 भार्गवापाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभृतीकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाद्रवैः ।
 मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 ग्रस्थं तद्वद् द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापसारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्थः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।
 आक्षीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपसारपाप्मजित् ।
 तैलग्रस्थं घृतग्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मिर्तैः ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपसारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोज्ज्वलं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

तद्वत्काशविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ।

कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥

यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥

श्वशृगालखिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥

पिसेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।

त्रिकलाप्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जैः ॥ ३१ ॥

इयामापामार्गकारञ्जबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेन्निषक् ॥ ३२ ॥

नकुलोत्कमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

गुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

शीलयेच्चैललघुनं पयसा वा शतावरीम् ।

आक्षीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

समं कुष्ठैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्भसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।

तद्वार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥”

[इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ॥]

अष्टमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

सिरामिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्म सन्धि सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

चलस्तत्र प्राप्य वर्माश्रयाः सिराः ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च शमः, कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।

करोत्यलम् निमेषोऽसौ

वर्मं यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तर्वर्मं कुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिजाः पिदिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।

सदाहृल्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्म, पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ।

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां श्वातनं चानु, पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलाश्रुसमन्विताः ।

कफोत्क्रिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भल्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात् ।

कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥

रक्ता रक्तेन 'पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ।

उत्सङ्गाख्या

तथोत्क्रिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

अशोऽधिमांसं वर्त्मान्तः स्तब्धं क्षिग्धं सदाहरुक् ।

रक्तं रक्तेन तत्स्त्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥ १३ ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुवती स्थिरा ।

मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाजननामिका ॥ १४ ॥

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मस्त्राचितम् ।

सस्त्रावमन्तरुदकबिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्त्मोत्क्रिष्टमुत्क्रिष्टमकस्मान्मलानतामियात् ।

रक्तदोषत्रयोक्लेशाद् वदन्त्युत्क्रिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

१ पिटिकाः० चिताः । उत्सङ्गाख्याः' इति बहुवचनेन पठ्यते.

श्याववर्त्म मलैः सास्त्रैः श्यावं रुक्क्रेदशोफवत् ।

शिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुराणिणी ॥ १७ ॥

वर्त्मनोऽन्तः खरा रुक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।

सिकतावर्त्म

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥

स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।

संवर्त्मशूलपैच्छिल्यः कर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनोर्जायते तथा ।

खरतान्तमुंखत्वं च लोभ्यामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥

कण्टकैरिव तीक्ष्णाम्रैर्घृष्टं तैरक्षि शूयते ।

दृष्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।

तान्नः पक्षोऽन्नपूयास्तुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।

सास्त्रैः स्याद्वर्षदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

आण्डोऽन्न भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाम्छन्नेन साधयेत् ।

कुहयेत्पक्ष्मसदनं छिन्वात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

१ 'स वर्त्म' कचित्, २ 'वर्त्मानां' इत्यरुणः, ३ 'सूयते' पाठः.

भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।

पोथकीइयावसिकता श्लिष्टोत्क्रिष्टचतुष्टयम् ॥ २० ॥

सकर्मं सबहलं विलिखेत्सकुक्कणकम् ॥ २०½ ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वर्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्क्षिग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्मं लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।

यष्टीधाम्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्मं वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीघृतम् ।

न संसते चलति वा वर्मेव सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।

लिखेत्तनैव पत्रैर्वा शाकशोफालिंजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पितुना प्रसृजन्नसृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यथास्त्रमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।

घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

१ ‘लिकादिजैः’ इति पाठः.

ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ।
 द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाहि पञ्चमे ।
 समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्सुलिखितं वर्म लिखेद्भूयो विपर्यये ।
 रूपक्षमवर्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
 खेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।
 अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।
 स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोष्टलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
 शालितन्दुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्याच्चित्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।
 केवलेनाऽपि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ॥ १४ ॥
 पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताम् ।
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने मेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।
 पिप्पलास्रोक्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 सिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।
 लिखिते क्षुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
 यट्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।

पक्ष्मणां सद्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरक्षीतलैः ॥ १९ ॥
 सङ्घूर्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।
 ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीलिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराढकिशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
 अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।
 कफोत्क्रिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्वाकणताक्ष्यजैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिदितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लगणेऽप्येतदशान्तावग्निना दहेत् ।
 कुंकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा घात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्पपसैन्धवैः ।
 अभयापिप्पलीद्राक्षाकायेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्क्षनौ ।
 धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः
 शुद्धां क्वाथं च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
 शिशोस्तु लिखितं वर्मं सुतासुरवाम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥
 धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्वालानां श्लेष्मजा गद्दाः ॥ २८ ॥

तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

सिन्धूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीरं क्षीरास्त्रमद्यं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्तान्नरजोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः ।

एलारसोनकतकशङ्खोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकटफलैः ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बद्धा ललाटे पटं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्रुथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिकवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
 गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्सीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥
 दहेदशान्तौ निर्मुञ्ज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।
 सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यग्रेणाभिवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।
 भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथाऽतः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ॥
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलामं जलवाहिनीः ।
 अस्तु स्नावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्त्रवः ।
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुहुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चाशु संस्त्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 ताम्रा मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

पूयास्त्रावे मलाः सास्त्रा वर्मसन्धेः कनीनकात् ।
 स्त्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वद्दमांसपाकतः ॥ ६ ॥
 पूयालसो घ्नः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
 कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्त्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥
 कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।
 भपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥
 पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिग्रन्थिः कृमियुतोऽर्तिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्, पञ्च सालजीनास्त्रवांस्यजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ।
 रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृद्वज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्याधिमांसकम् ।
 शुक्लार्म

शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः क्षिग्धोऽम्बुबिन्द्वामो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सवैः पिष्टकं घदेत् ॥ १३ ॥
 रक्तराजीततं शुक्लमुच्यते यत्सवेदनम् ।
 अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।
 कुर्यात्स्रावं सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं वनोज्ञतम् ।

शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिन्दुः शशलोहितलोहितः ।

सृद्धाश्रुवृक्षरुमांसं प्रस्तारि श्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रस्तार्यर्म मलैः साक्षैः

स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।

शुष्कासृक्पिण्डवच्छयावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तद्

दाहवर्षवन्त्यः सिरावृताः ।

कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।

साधयेदौषधैः घट्कं, शोषं शस्त्रेण सप्तकम्, ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

भर्मोक्तं यच्च पञ्चधा ।

तच्छ्लेद्यमसितप्राप्तं मांसस्त्रावसिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥

छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ।

पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृष्णसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यघात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥

१ 'शुक्लासृक्' इति पाठः.

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।
 शङ्खशुक्रं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छलासुदाताम्रपिटिकातिरुक् ।
 अजाविदसदृशोच्छ्रायकाण्ड्या वज्र्याऽसृजाऽजका ॥ २६ ॥
 सिराशुक्रं मलैः साक्षैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सतोददाहं ताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्त्रैश्च तस्यजेत् ।
 दोषैः साक्षैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहश्चयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
 पाकाख्येन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तःश्यावं यद्वा सलोहितम् ।
 अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीघणावृतम् ॥ ३० ॥
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।
 पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “उपनाहं भिषक् स्त्रिंशं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

१ ‘स्रग्दा’ इति पाठः. २ ‘स्रक् च’ इति पाठः.

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूर्ध्वैर्बन्धनीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपत्रामलककायेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

पर्वणी बद्धिशेनात्ताबाह्यसन्धित्रिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽर्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।

पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

कृमिग्रन्थि करीषेण स्त्रिञ्च भित्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।

पित्ताभिष्यन्दबन्धुर्के

बलासाङ्गयपिष्टकौ ॥ ७ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराग्यधमुपाचरेत् ।

बीजपूररसाक्तं च व्योषकदफलमञ्जनम् ॥ ८ ॥

जातीमुकुलसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ।

पिष्टैः प्रसज्या वर्तिः शोफकण्डूममञ्जनम् ॥ ९ ॥

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुने क्रिया ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रोतनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अमोक्तं पञ्चधा तन्न तनु धूमाविलं च यत् ।
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्येन चाञ्जितम् ।
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
 इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
 घृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेऽर्मेणि कनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्मे बहिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नालायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्वात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादक्षुनाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
 वृद्धेऽर्मेणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुगोषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्कमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बह्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृनीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।

१ 'माक्षिकम्' इति कन्वित्, २ 'छिन्वात्' इति पाठः.

कुरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाहि सप्तमे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्नादान् ।
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेत्लेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥
 सितामनःशिलालेखलवणोत्तमनागरम् ।
 अर्धकषांन्मितं ताक्ष्यं प्लार्धं च मधुशुतम् ॥ २४ ॥
 अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लुशुक्रार्मशोषजित् ।
 त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
 पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविताम् ॥ २६ ॥
 सा मषी शोषिता पेय्या भूयो द्विलवणान्विता ।
 ग्रीष्मेतान्यञ्जानान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥
 सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
 न सिध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥
 दोषानुरोधाण्ड्युक्तेषु खिग्धरूक्षवरा घृतम् ।
 तिकमूर्ध्वमसृक्तावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिखिवृद्धारिणा पक्वं क्षतशुके घृतं पिबेत् ।
 सिरयाऽनु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धे नोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टीविदारिभिः ।
 ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाश्ववेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।
 वर्तयो जातिमुकुललाक्षारैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥

१ 'शुक्रार्म' इति पाठः. २ 'या तु,' 'या नु' इति पाठौ.

प्रसादयन्ति पित्ताक्षं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।
 दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
 तात्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवरुयूषणं त्रुटिः ।
 करञ्जबीजं लङ्गुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सव्रणाव्रणगम्भीरस्वक्स्थशुक्रममजनम् ।
 निम्नमुष्णमयेत्स्नेहपाननखरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
 संरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शुद्धशुके निशायष्टीसारिवाशाबराम्भसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाभोमग्नयाऽथवा ।
 बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलाम्बुवा पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
 तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुके घने चाऽस्य बहुशोऽपहरेदसृक् ।
 खिरःकायखिरैकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
 घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताभिभौ ।
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
 धात्रीफणिजकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रघर्षणमञ्जनम् ।
 मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमायुताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान् भज्जा वाक्षात्समाक्षिका ।
 गोखराश्चोद्गदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्तिरर्जुनतोयेन दुष्टशुक्रकनाशिनी ।
 उत्सन्नं वा सशल्पं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्ड्र्यष्ट्याङ्गकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 कलिकतं छागदुग्धेन सष्टैर्धूपितं यवैः ।
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नैत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥
 भशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।
 भजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।
 कुर्याद्वीमत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥
 नालिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।

भस्मान्निः स्नावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥
 चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यममञ्जनम् ।
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥
 भजकां पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
 समं प्रपीड्याकुष्ठेन वसाद्रेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥
 व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
 ससरात्राद्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
 खेहाजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।
 तथापि पुनराध्माने मेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥
 युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमञ्जनम् ।
 नित्यं च शुक्रेषु शृतं यथास्वं
 पाने च मर्शं च शृतं विदध्यात् ।
 न हीयते लब्धबला तथान्त-
 स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
 अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
 भूतं तु ब्रह्मादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।
 दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
 द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
 दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
 नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थिते ।
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥
 प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाभिते ।
 तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
 यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।
 तत्र वातेन तिमिरे ध्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
 जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्धः काचो दृगं कुर्याद्भ्रजोधूमावृतामिव ।
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 स लिङ्गनाशः

वाते तु सङ्कोचयति इविसराः ।

दृष्ट्याण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत्स्वद्योतद्योतदीपितम् ।
 शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
 भर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
 भृङ्गनीला निरालोका दृक् खिग्धा लिङ्गनाशतः ।
 दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।
 कफेन तिमिरे प्रायः खिग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
 शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रकंप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभासा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
 मूर्तः कफो दृष्टिगतः खिग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
 बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
 उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
 शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।
 रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥
 काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
 लिङ्गनाशोऽपि तादृग् दृक् निःप्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥
 संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ।
 तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

१ 'तोदयोतदी' इति पाठः. २ 'ह्रस्वदर्शिनी' इति पाठः.

३ 'भा सा च' इति पाठः.

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।
 द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृष्ट्वा निचिता मलैः ॥ २३ ॥
 नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ।
 अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तागभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
 स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः ।
 दिवाकरकरस्पृष्टा अष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
 विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनम् ।
 उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
 त्रिदोषरक्तसम्पृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ।
 दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।
 भृशमम्काशनादोषैः साक्षैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
 सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।
 शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यालिलादयः ॥ २९ ॥
 धूमाविलां धूमदशां दृशं कुर्युः स धूमरः ।
 सहस्रवालपसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
 भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।
 कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
 वैडूर्यवर्णां स्तिसितां प्रकृतिस्थामिषाव्यथाम् ।
 औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशः

अत्र वर्जयेत् ।

विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ॥ ३२ ॥

षट् काचा नकुलान्वध्र याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाऽतस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“तिमिरं काचतां याति, काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतम् ॥ १ ॥

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।

शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचन्दनमज्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेष्यवरावृषम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायन्तीपर्यटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नत्वणेऽभ्यसि ॥ ७ ॥

तदाढकेऽर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
 मुस्तभूनिम्बयष्ट्याङ्गकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
 सपिप्पलीकैस्तरसर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।
 विद्रधिज्वरदुष्टास्त्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
 विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहनुत् ।
 त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
 तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
 अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
 युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैः ससिताद्राक्षैर्धृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्रसैः पृथक् ॥ १३ ॥ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 त्रैफलेनाथ इविषा लिहानन्निफलां निशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।
 ताप्यायोहेमयष्ट्याङ्गसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वर ।
 सघृतं वा वराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
 अपूपसूपसकून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
 मृद्धीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकाञ्जनैः ।
 युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
 रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
 वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।
 सितकाचशङ्खफेनकमरीचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
 चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमङ्गणैः ।
 निमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥
 मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
 सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥
 द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।
 पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे द्रवप्रसादनमञ्जनम् ।
 शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥
 निर्दग्धं बादराङ्गारैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।
 क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रैः तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

१ 'मृद्धीकां शर्करा' इत्यरुणः. २ 'द्युगुल' इति पाठः.

६३६

अष्टाङ्गहृदये [तिमिरप्रतिषेधः

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।

पटुरोधशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तध्मातचूर्णितम् ।

हन्ति काष्ठार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिशङ्गागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥

शुल्बतारकयोद्धौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनाद्ययम् ॥ ३१ ॥

अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करोः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च

क्षीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत्कुर्याद्रुद्धसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठाजलं शृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका

नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यार्मन्नावपैच्छिल्यपैल्लं

कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ ३५ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३६ ॥

१ 'अनत्रयम्' इति कचित्.

यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्ल-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।

निर्दग्धं समघृतमञ्जनं च पेय्यं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिःसृतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपन्नविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिससाहं क्लेदयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यज्जवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम् ।

रसक्रियेष्वमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशार्धपिचु-

स्ताप्यात्तुत्थार्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीराद्रदग्धमञ्जन-

मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

भक्षवीजमरिचामलकत्वक्-

तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

छायैव गुटिकाः परिशुष्का

नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

मरिचामलकजलोद्भव-

तुल्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

घण्टमाक्षिक इति योग-

स्तिमिरार्मल्लेदकाचकण्डूहन्ता ॥ ४४ ॥

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं

स्रोतोञ्जनं ताम्रमयः सञ्ज्ञकम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकं च

चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपकं करोति दृष्टेर्बलं नश्यम् ॥ ४६ ॥

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं

ज्वेहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्ति-

वस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदम्, प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाभसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

परुषतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयःसमे ।

१ 'पयःसमम्' इति पाठः.

बलाग्नितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥
 यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
 लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजन्तुजान् ॥ ५२ ॥
 वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद् दृगाश्चान् ।
 केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥
 सितैरण्डजटासिंहीफलदारुचानतैः ।
 घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ॥ ५४ ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजन्तून्स्थवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।
 बसाञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 गृध्राहिकुकुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।
 प्रत्यञ्जने च स्रोतोऽं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥
 निषिकं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ।
 नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥
 शताङ्गाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
 प्रपौण्डरीकसरकपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥
 सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।
 मेदसस्तद्वैणेयादुग्धसिद्धात्स्नजाहतात् ॥ ५९ ॥
 उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।
 श्राविष्ठस्यकगोधानां दक्षतित्तिरिबर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक्पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 वातपीनसवज्रात्र निरुहं सानुवासनम् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य न्यधयेत्सिराम् ।
 शर्करैलात्रिवृषूणैर्मधुयुक्तं विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ।
 सारिवापघ्नकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्रस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकम्बुजीवात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
 पञ्चांशं पञ्चांशं त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।
 श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येत्सिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 ह्रीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्युहे तैलं पक्वं च जावनम् ॥ ६९ ॥
 शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
 हम्बैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
 कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
 शशगोखरसिंहोद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः क्षीतैश्चासं प्रसादयेत् ॥ ७२ ॥

द्राक्षया नलदरोभ्रयष्टिभिः

शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितै-

रस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ७३ ॥

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।

सिद्धं मधूककृमिजिन्मरिचामरदारुभिः ॥ ७४ ॥

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ।

नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याङ्गसुनिषण्णकैः ॥ ७५ ॥

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ ७६ ॥

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ।

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ७७ ॥

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सस्वानां रात्रिचारिणाम् ।

ओतोलाञ्जनयुक्तानि बह्व्यग्मसि दासयेत् ॥ ७८ ॥

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ।

समेधमृद्गीपुष्पाणि सद्यष्ट्याङ्गानि तानि तु ॥ ७९ ॥

चूर्णितान्व्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सास्त्रिपातिके ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां, यन्ननिपीडिताः ॥ ८० ॥

आन्ध्याय स्युर्मला, दद्यात्स्थान्ये रक्ते जलौकसः ।

गुहः केनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ॥ ८१ ॥

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ।
 नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ॥ ८२ ॥
 रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ।
 साक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ॥ ८३ ॥
 दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यान्ध्याञ्जनमुत्तमम् ।
 करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ॥ ८४ ॥
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषान्ध्यनाशिनी ।
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ॥ ८५ ॥
 कालानुसारीत्रिकदुत्रिफलालमनःशिलाः ।
 सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यान्धे वर्तयो हिताः ८६ ॥
 सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्पचेत् ।
 ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ८७ ॥
 खादेच्च झीह्वयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।
 घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्वानि च भक्षयेत् ॥ ८८ ॥
 तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजालि च ।
 भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ८९ ॥
 धूमराख्याम्बपित्तोष्णाविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
 क्षिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ९० ॥
 गोशकृद्दसदुग्धाज्यैर्विषकं शस्यतेऽञ्जनम् ।
 स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ९१ ॥

१ 'न्धेऽञ्जनम्' इति पाठः, २ 'रात्र्यान्धे व' इति पाठः,

मेदाशावरकानन्तामज्जिष्ठादार्विष्यष्टिभिः ।
 क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ॥ ९२ ॥
 तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराव्यधः ।
 चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात्सोत्कटकासनात् ॥ ९३ ॥
 विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ।
 विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ९४ ॥
 अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ।
 यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ ९५ ॥
 सूर्योपरागानलविद्युदादि-
 त्रिलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पणं जिग्धहिमादि कार्यं
 तथाञ्जनं हेम घृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥
 चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
 र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
 व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
 पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥
 त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-
 र्मेनसो निर्वृत्तिरञ्जनं च नस्यम् ।
 शकुनाशनता सपादपूजा
 घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

अहितादशनात्सदा निवृत्ति-
 भृशमास्त्रचलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्
 परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ९९ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
 आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिमस्तनुः ।
 शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरुर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिभवान्नवत्यानीलता गदे ॥ ४ ॥
 तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यरूपाऽसिता ।
 शर्करार्कपयोलेननिश्चितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमती दृक्निश्चिता शालिच्छूकामराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदन्धाभा सरुहच्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कांस्यसमञ्जसा चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

छत्राभा नैकवर्णां च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

न विध्येदसिरार्हाणां न दक्षीनसकासिनाम् ।

माजीर्णिभीरुवमितश्चिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूषपीठगः ॥ ९ ॥

यञ्जितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठसृष्टिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्थुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कर्म्यं भूर्भिर्भारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्धार्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमाम्ब्ययन्निव ॥ १२ ॥

सम्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सम्येन चेतरेत् ।

विध्येत्

सुषिद्धे शब्दः स्यादरुचाम्बुलवस्तुतिः ॥ १३ ॥

साम्ब्ययन्नाशुरं चानु नेत्रं सम्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेत्त्रिमण्डलम् ॥ १४ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिबुद्धस्ततः ।

उच्छिन्दनाच्चापहरेदृष्टिमण्डलं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे दोषे चले वाऽपि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ।

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

घृताभुतं पिचुं दत्त्वा बद्ध्वाक्षं शाययेत्ततः ।
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।
 क्षवथुं कासमुद्गारं घ्नीवनं पानमम्भसः ॥ १८ ॥
 अधोमुखस्थितिं ज्ञानं दन्तधावनभक्षणम् ।
 सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यघ्रणा ॥ १९ ॥
 शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
 सभ्योषामलकं वाढ्यमभीयात्सघृतं ब्रवम् ॥ २० ॥
 विलेपीं वा श्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत् ।
 वातघ्नैः सप्तमे त्वह्नि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥
 यघ्रणामनुबध्येत दृष्टेरास्यैर्यलाभतः ।
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥
 शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः ।
 महितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
 मुखालेपे प्रयोज्यन्ते रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्त्रिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाभुताः ।
 पयस्यासारिवानन्तामज्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।
 रोध्रसैन्धवसूद्रीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥
 श्रुतमाश्रोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

मधुकोत्पलकुहैर्वा द्राक्षाळाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

स्तिरां तथानुपशमे खिग्धस्त्रिघ्नस्य मोक्षयेत् ।

मन्योक्तां च क्रियां कुर्याद्भवे रुद्धेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुढा वर्तियोज्या दिव्याम्बुपेविता ॥ ३० ॥

जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्प-

वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।

भाजेन तान्नममुना प्रतनु प्रदिग्धं

सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥

पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण

विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

स्रोतोजविदुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-

रसैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सर्वाक्षिरोगनिज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोकता ।

शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छमश्रु चला रुजः ।

निमेपोन्मेषणं कृच्छ्राजन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्षयाध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्त्रिगधोष्णैश्चोपशमनं

सोऽमिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं श्रमः ।

भरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

हताधिमन्थः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते, व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

मन्याक्षिशङ्कुतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छिद्यरागशोकं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ।

तद्वस्त्रं भवेज्जिह्वं शूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

दाहो धूमायनं शोकः श्यावता वर्त्मनो वह्निः ।

अन्तःकृदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्तामिष्यन्दलक्षणम् ।

उ्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमन्थे भवेत्त्रे

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाढ्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रास्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥

१ 'ऽन्यतो वात' इत्यर्थः. २ 'क्षमूनं' इति इत्यर्थः.

अध्यायः १५] उत्तरस्थानम् ।

६४९

सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छवदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नास्तिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्षाश्वराजीदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बन्धूकनिभं ताम्र्यति स्पर्शनाक्षमम् ।

असृह्णिमग्नारिष्टाभं कृष्णमश्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

अधिमन्था यथास्त्रं च सर्वे त्यन्दाधिकन्यथाः ।

शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुद्धराः ॥ १५ ॥

वातपित्तोत्तरं चर्षतोदमेदोपदेहवत् ।

रूक्षदारुणवत्सार्क्षि कृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकृणनविशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयम्

सशोफः स्याद्विभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरकैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्टीवनादिमान् ।

पकोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥

अध्रूणाक्षीतविशदपिच्छलाच्छघनं मुहुः ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोद्वेगैर्मलैः ॥ २१ ॥

सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाशु भृशं चाबिलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अम्लोषितोऽयम्

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

हृताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रात्

मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ २४ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

दाहोपदेहरागाशुशोफशान्त्यै विट्कालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयष्ट्याङ्गनतचन्दनसैन्धवैः ।

सैन्धवं नागरं ताक्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।

मांसीपशककाकोलीयष्ट्याङ्गैः पित्तरक्तयोः ॥ ३ ॥

मनोह्लाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्रं द्विरष्टशाबरकम् ।

संचूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याश्छाणरसे पटावबद्धाः

सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलरथाः ।

तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनाभिशीये

नेत्राणां बिभ्रमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभयातुत्यकयष्टिरोधै-

र्मृती ससृक्षमैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-

रतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः

पलं तथैकं कटक्वटेर्याः सिद्धम् ।

सेफोऽष्टभागशिष्टः

क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां

नेत्रयोर्बहुविधामपि न्ययाम् ।

क्षीघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

तरुणमुखुकपत्रं

मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं

सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डका चोष्णा ॥ १० ॥

आश्रोतनं मारुतजे काथो बिह्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सहैरण्डजटावृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥

हीबेरवक्रशाङ्गैष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साम्मसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मज्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।

काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

कसेह्यष्ट्याङ्गरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्त्रपित्तजे ॥ १४ ॥

पुण्ड्रयष्टीनिशामूती बुता स्तन्ये सशर्करे ।

छागदुग्धेऽथवा दाहकप्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्तभिघातजित् ॥ १६ ॥

नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्रसं कफे ।

कोष्णमाश्रोतनम्

मिश्रैर्भेषजैः साक्षिपातिके ॥ १७ ॥

सर्पिः पुराणं पदने पित्ते शर्करया युतम् ।

व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

छावयेद्बुधिरं भूयस्ततः क्षिग्धं विरेचयेत् ।
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 दण्णेन शूले दाहे तु पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
 अक्षान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥
 रूप्यं रूक्षेण गोदक्षा लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताक्ष्यामयनाक्षिनी ॥ २२ ॥
 सुमनः कोरकाः शङ्खक्षिफला मधुकं बला ।
 पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥
 सैन्धवं त्रिफला ज्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः झैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।
 जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
 पुष्पाञ्जनादशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।
 कृतशूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वामिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
 हन्ति रागरुजावर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
 अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
 धूतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
 सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥
 वसा चानूपसस्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।
 घृताक्षान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥
 दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।
 सशोफे चाल्पशोफे च क्षिग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ३१ ॥
 रेकः क्षिग्धे पुनर्द्राक्षापथ्याकायत्रिवृद्धतैः ।
 श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥
 उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।
 दार्वीप्रपौण्डरीकस्य कायो वाऽऽश्रोतने हितः ॥ ३३ ॥
 सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्चरुघ्नरान् ।
 ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं
 नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
 ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा
 युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥
 शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः
 शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
 नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं
 क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीग्राम् ॥ ३५ ॥
 उदुम्बरफलं लोहैर्घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुवृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

तिलान्भसा मृत्कपालं कांस्यं घृष्टं सुधूपितम् ।

निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्वर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाश्रोतनं कार्यं त्रिःपरं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।

जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥

ताम्रमालिष्य ससाहं धारयेत्येषयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्यान्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥

ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकण्डूविनाशनाः ।

व्याघ्रीत्वरूमधुकं ताम्ररजोऽजाक्षीरकक्विकतम् ॥ ४२ ॥

शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोकरुक्प्रणुत् ।

भस्मोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥

उत्क्रिष्टाः कफपित्तास्त्रनिचयोत्थाः कुकूणकः ।

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः प्यालसो विसः ॥ ४४ ॥

पोथक्यभस्मोषितोऽल्पाख्यः स्यन्दमन्था विनानिलात् ।

एतेऽष्टादश पिष्ट्वाख्या दीर्घकालानुबन्धनः ॥ ४५ ॥

चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

पिष्टीभूतेषु सामान्यात्

अथ पिष्ट्वाक्षिरोणिः ॥ ४६ ॥

क्षिरधस्य कृद्धितवतः सिराविद्धतासृजः ।
 विरिक्तस्य च वर्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥
 तुल्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 पिष्टानपिष्टान् कुसते बहुवर्षोत्थितानपि ।
 तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥
 करञ्जबीजं सुरसं सुमनः कोरकाणि च ।
 सक्कुथ साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
 अञ्जनं पिष्टमैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।
 रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
 समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।
 अञ्जनं मधुना पिष्टं छेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्टनाशनम् ।
 भावितं बस्तमूत्रेण सखेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्कुनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्तिः पिष्टशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥
 पुष्पकासीसचूर्णौ वा सुरसारसभावितः ।
 ताम्रे दशाहं तत् पैल्यपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 अलं च सौवीरकमञ्जनं च
 ताम्ब्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।

पिष्ठेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ

चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ५६ ॥

लाक्षानिगुण्ठीभृङ्गदार्वारसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिष्टानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५७ ॥

वत्सावलेखं बहुशस्तद्वृणोणितमोक्षणम् ।

पुनःपुनर्विरिकं च नित्यमाश्रोतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥

नाभनं भूमपानं च पिष्टुरोगातुरो भजेत् ।

पूयालसे त्वक्षान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।

परस्परमसङ्कीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।

पुराणयवगोभूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥

मुद्गादीन् कफपित्तज्ञान् भूरिसर्पिःपरिहृतान् ।

झाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं दाहिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां चारि पाने च नाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्वेषशोधनम् ॥ ६३ ॥

वर्जयेद्देहसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।

श्लोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

निदाहि विष्टम्भकरं यथेहाहारमेवजम् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
 सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 ता अक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्
 पादप्रयुक्ताश्चयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥
 मलोष्णसङ्घट्टनपीडनाद्यै-
 स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मा-
 दुपानदभ्यञ्जनधावनानि” ॥ ६६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
 प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं श्रोतसि वेगवत् ।
 अर्धवसेदकं क्षम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
 खिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामरुपशः स्रवेत् ।
 श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥
 शूलं पित्तासदाहोषाक्षीतेच्छामयथुज्वरम् ।
 आशुपाकं प्रपक्वं च सपीतलसिकाक्षुति ॥ ४ ॥
 सा लसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ॥ ५ ॥
 कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतवना क्षुतिः ।
 करोति श्वणे शूलमभिघातादिपीडितम् ॥ ६ ॥
 रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररूक् ॥ ७ ॥
 पर्यायादुष्णशीतेष्णं जायते क्षुतिजाड्यवत् ।
 पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
 शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विविधान्, कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा क्षोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
 रुग्गौरवं पिधानं च, स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृता ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूतिबहुक्लृदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिवूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 स्वादन्तो जन्तवः कुर्युंस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ।
 श्रोत्रकण्डूयनाजाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विद्वधिः पूर्ववच्चान्यः

शोफोऽशोऽर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता क्षण्कुली कृषिकर्णकः ।

एको नीरुग्नेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमानः

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्कः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

सङ्कोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुलीम् ॥ १८ ॥

सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

कृशा इवा च तन्नीवत् पाली वातेन तन्निका ॥ १९ ॥

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनात्

उत्पातः पित्तशोणितान् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः ।

पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्यो गल्लिरश्च सः ।

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

अथथुः सन्निपातोत्थः, स नाम्ना दुःखवर्धनः ।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूहृदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिष्टुः पालीमुपेक्षिताः ।

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कूष्मिकर्णकः ॥ २५ ॥

पृषामसाध्या याप्यैका तन्निकान्यास्तु साधयेत् ।

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥”

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कर्णशूले पवनजे पिबेद्वात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धं च पूरयेत् ॥ १ ॥

पत्राणां पृथगभ्रथबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।

तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥ २ ॥

रसैः कवोष्णैस्तद्रश्च मूलकस्यारलोरपि ।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महाक्षेहो द्रुतं हन्ति सुतीक्ष्णमपि वेदनाम् ।

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठाक्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिक्ताध्पदीताग्रात् खेहः सद्यो हजापहः ।

योग्यञ्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

वातव्याधिप्रतिशयायविहितं हितमत्र च ।
 वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमङ्गयपि ॥ ६ ॥
 पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 द्राक्षायष्टिशृतं स्नान्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥
 यष्ट्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
 मृणालविसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिङ्मात्समन्ततः ॥ १० ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोज्ज्वे ।
 धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥
 लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्ग्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥
 अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाकांक्षुवणान्वितान् ।
 सन्निधाय खुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
 स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
 सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्धवच्चूर्णयेत् ।
 अजातिमूत्रवन्वात्स्यकसिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥

सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बरुनागरैः ।
 रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥
 पक्के पूयवहे कणं धूमगण्डूषणावनम् ।
 युज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥
 स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
 पूरेण धूपयित्वा वा माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
 सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
 पिचुवर्तिं सुसूक्ष्मैश्च तद्गुणैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥
 शूलक्रेद्गुरुत्वानां विधिरेव निवर्तकः ।
 प्रियङ्गुमधुकाम्बुघातकयुत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
 मक्षिद्यलोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥
 नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।
 श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ २२ ॥
 पुरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥
 यष्ट्याङ्गाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥
 पक्कं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक्स्वार्जिकोषणैः ।
 ससूकैः पूरणात्तैलं रुक्मजावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

कर्णेनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौङ्गिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रन्थिविडं मुस्ता मधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्साशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कण्डूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतिकर्णं च रुक्मीन् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

सञ्जोफक्लेदयोर्मन्दश्चुतेर्वमनमाचरेत् ।

बाधिर्यं वर्जयेद्दालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

प्रतीनाहे परिक्लेश्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

ससूक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।

शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डूनां कफापहम् ।

नस्यादि तद्वृक्षोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णप्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

१ 'स्रुतेर्व' इति पाठः. २ 'कृमिकक' इति पाठः.

धमिपूर्वा हिता कर्णविद्रघौ विद्रधिक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रघौ ॥ ३६ ॥
अशोऽर्बुदेषु नासावत्

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रघिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥
पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्धर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
प्रियालक्ष्मीजयष्ट्याह्वयगन्धायवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥
क्षतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाषितम् ।
आनूपमांसकाये च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥
पालीं छित्वातिसङ्क्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
वाच्यैवं तज्जिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥
उत्पाते क्षीतलैलेपो जलांकोद्धृतशोणिते ।
जम्बवान्नपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
सधान्याम्लैः समञ्जिष्टैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥
उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
तालपत्र्यश्वागन्धार्कबाहुवीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥

सुरसालाङ्गलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।
 दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्बवान्नपत्रकाथेन सेचिताम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुशुष्कणैरवचूर्णयेत् ।
 चूर्णेर्मधुकमज्जिष्ठाप्रपुण्ड्राङ्गनिशोऽन्नवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरग्रीमूत्रकल्कितैः ।
 कौटजेक्षुदकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥
 छिन्ने तु कर्णे शुद्धस्य बन्धमालोक्य यौगिकम् ।
 शुद्धाक्षं लागयेत्क्षुभ्रे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुल्लोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैर्वाकिरेत् ॥ ५३ ॥
 शोणितस्थापनैर्वर्ण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
 सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥
 सुरूढं जातरोमाणं क्षिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५५ ॥

१ 'तमालप' पा. २ 'छिन्नं तु कर्णं शु' इत्यरुणः. ३ 'रवा-
 किरन्' इति पाठः.

जलशूकः स्वयङ्कुसा रजन्यौ बृहतीफलम् ।
 अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वत्थरूपिकाससप्तपर्णजम् ।
 छुच्छुन्दरी कालसृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जन्तूका जलजन्मा च तथा शाबरकन्दकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्कं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।
 अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिन्धास्त्रासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
 त्वच्छासं नासिकासञ्जे रक्षस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सीव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात्सीव्येच्छासां च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 भ्रामतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाजनैः ।
 शोणितस्थापनेश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिन्धाद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६५ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

जीवास्त्युषोपधानेन पीतेनाम्येन धारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

कुंक्षा वातोत्थणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षयः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्कुशिरोभ्यथाः ।

कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफक्षुतिः ।

पित्तात्तृष्णात्स्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रुक्षोष्णसाग्रपीतकफक्षुतिः ।

कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कण्डूः क्षिरधन्नुलूचना क्षुतिः ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्विज्ञाप्तिमान् ॥ ७ ॥

दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिशयायं करोत्यसृक् ।
 उरसः सुसता तान्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
 कण्ठः भोग्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।
 सर्वं एव प्रतिशयाया दुष्टतां यान्स्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
 यथोक्तोपद्रवाधिक्यास्त सर्वेन्द्रियतापनः ।
 सामिसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
 कुप्यत्यकसाद्गुहो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
 पूयोपमाऽसिता रक्तप्रथिता श्लेष्मसंज्ञतिः ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥
 पक्कलिङ्गानि तेष्वाङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।
 श्लेष्मा सन्धिकणः पीतो ज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥
 तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
 विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजन् ।
 निवृत्तः क्रुहतेऽत्यथं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च क्रुहतेऽनिलः ।
 शूलपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥
 स्पृतोऽसौ नासिकाशोषो

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

पञ्चेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

स्त्रावस्तु तरसंज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।

अच्छोज्जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ।

कुर्यात्सं क्षुधुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव स्त्रवत्यस्य प्रक्षिप्त्वा तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिकृणकं घनम् ॥ २१ ॥

रक्तेन नासा दग्धेन बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।

भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्, पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ् नासिका स्रवेत् ।

तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।

कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

अज्ञोऽर्बुदानि विभजेहोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वासनं पीनसः प्रसृतं क्षवः ॥ २६ ॥

१ 'निःश्वासी' पा. २ 'त्सुधुरं' पा. ३ 'नासादग्धेन' पाठः.

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोम्यथा ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २० ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
“सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।
क्षेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥
वासो गुरुष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।
लघ्वम्बलघ्वणं क्षिग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
धन्वभांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
बालमूलकजो यूषः कुलथोत्थश्च पूजितः ।
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णं वा चार्णीं पिबेत् ॥ ४ ॥
जिघ्रेश्वोरकतर्कारीवचाजाज्युपकुञ्जिकाः ।
व्योषतालीसचविकातित्तिङ्गीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साण्ड्यजाजि द्विपलिकं त्वगोलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाद्बुडानुलार्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।
शताङ्गास्वम्बलामूलं स्योनाकैरण्डविस्वजम् ॥ ७ ॥

सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनान्वितम् ।
 अथवा सघृतान् सकृन् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥
 त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं चलम् ।
 पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
 पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
 स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥
 पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मथुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान्प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिबिल्वकैः ।
 क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥
 कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौगसर्षपैः ।
 सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टेस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
 वस्ताम्बुना पटुव्योषवेष्टुवरसकजीरकैः ।
 कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् यापयेद्दुष्टपीनसे ।
 व्योषोरुक्ककृमिजिह्वारुमात्रीगदेङ्गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्थकः ।
 अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुक्षिप्रफलानि च ॥ १६ ॥
 अश्वबिह्वरसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः ।
 क्षौमगर्भां कृतां वर्ति धूमं प्राणास्थतः पिबेत् ॥ १७ ॥
 क्षवधौ पुटकाख्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककपायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।
 नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसः ॥ १९ ॥
 स्निग्धो धूमस्तथा स्वदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ।
 पाके दीप्तां च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संवृतौ ॥ २० ॥
 कफपीनसवत्पूतिनासापीनमयोः क्रिया ।
 लाक्षाकरजमरिचवेल्लहिङ्गुकणागुडेः ॥ २१ ॥
 भविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्भ्रमने कृते ।
 शिमुसिहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योपसैन्धवैः ॥ २२ ॥
 सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।
 पूयरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥
 भतिप्रवृद्धे नाडीवद्

दग्धेष्वशोऽर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालवणाम्रिकैः ॥ २४ ॥
 कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् ।
 शिङ्वादि नावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् ॥ २५ ॥”

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

मायसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥
 भवाक् शर्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
 धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराभ्यधम् ॥ २ ॥
 कुन्दाः श्लेष्मोलवणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तमुग्धे गदान् ।
 तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वानेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥
 ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
 दाल्येते परिपाठ्येते परुषामितककशौ ॥ ४ ॥
 पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्पपाकृतिभिश्चितौ ।
 पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशुपाकां

कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।
 सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धाऽऽस्त्रावपिच्छलौ ॥ ६ ॥
 अकस्मान्मलानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः क्षोणितप्रभौ ॥ ७ ॥
 खर्जूरसदृशं चाऽत्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।
 मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छेत्कृमी क्रमात् ॥ ८ ॥
 तैलाभश्चयथुक्लेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू ।
 क्षतजावदीर्येते पाठ्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥
 ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।
 जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥
 गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।

१ 'गन्धस्त्रावपिच्छलौ' इति कश्चित्.

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतास्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाल्यन्त इव शूलेन, शीताख्यो दालनश्च सः ।

दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्ष्यासहा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवन्त्यम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ।

दन्तभेदे द्विजास्तोदमेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

चालश्चलद्भिर्दशनंभक्षणादधिकव्यर्थः ।

करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः ।

जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा

सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

शातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

इयावः इयावत्वमायाता रक्तपित्तानिर्कैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुल्वणमारुतैः ।

शोषिते मज्जि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतिस्वाकृमयः सूक्ष्मा जायन्ते, जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरम्भोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूयरक्तस्तु, स चोक्तः कृमिदन्तकः ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि बहन्त्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिंसासितानि च ।

शीतादोऽसौ

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दन्तमांसानि दहन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ।

कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ताः पूनि वक्रं च जायते ।

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पुटः ।

दन्तमांसे मलैः सास्त्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरुदाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।

स सन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्तुतिः ॥ २६ ॥

महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।

दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥

प्रतिहन्त्यभ्यवहतिं श्लेष्मणा, सोऽधिमांसकः ।

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥

यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च, स विदर्भोऽभिघातजः ।

दन्तमांसाभितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्भ्रतिम् ।

पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रमेदिनी ॥ ३० ॥

१ 'पूतिवक्रं' इति पाठः.

ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।
शाकपत्रखरा सुसा स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
जिह्वा

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिना ।
शास्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ ३२ ॥
कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।
मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः, सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥
प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाप्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्ताक्षैर्लालोपास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥
अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वावयाहारविघातकृन् ।
तादृगोवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥
तालुमांसेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
बद्धयो घनाः स्त्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
तालुमूले कफारसास्त्रान्मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलम्भः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
कण्ठोपरोधतृदकासवमिकृद्गलशुण्डिका ।
तालुमध्ये निरुद्धांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयधुरबुन्दम् ।
कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तशङ्क्यः ।

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कण्ठास्यशोषकृद्वातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

पित्ताज्वरोषातृणमौहकण्ठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनामहा ॥ ४३ ॥

कफेन पिच्छिला पाण्डुः

असृजा स्फोटकान्विता ।

तसक्कारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

गम्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।

दोषैः कफोरुवणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककण्ठकषकण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥

बाह्यान्तः श्वयधुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।

गर्लाघो मूर्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

चलयं नानिरुक् शोफस्तद्वेवायतोन्नतः ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽरुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो ^१गिलायुकः ।
 भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रतृदञ्जरमूर्धरुक् ॥ ५० ॥
 शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नीवातिरुक्ती ।
 व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
 पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।
 जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
 जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं, तद्रुलावृद्धम् ।
 पवनश्लेष्मसेदोभिर्गलगण्डो भवेद्बहिः ॥ ५३ ॥
 वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बतेऽतिरुक् ।
 कृष्णोऽरुणो वा तोदाह्यः स वाताकृष्णराजिमान् ॥ ५४ ॥
 वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ।
 स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शां गुरुः कफात् ॥ ५५ ॥
 वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ।
 मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धयोः सोऽनुविधीयते ॥ ५६ ॥
 देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ।
 श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ॥ ५७ ॥
 ताम्यन् प्रसक्तः श्वसिति, येन स स्वरहानिलान् ।
 करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान्सर्वसरोऽनिलः ॥ ५८ ॥
 सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचा ।
 जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ॥ ५९ ॥

१ 'गलायुकः' इत्यरुणः. २ 'लम्बते निरुक्' इति पाठः.
 ३ 'प्रसक्तं श्व' इत्यरुणः.

विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ।

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोऽपि तिक्तवक्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणाः

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥

कुर्यात्तत्पाटितं च्छिन्नं मृदितं च विवर्धते ।

मुखपाको भवेत्साक्षैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चससतिरामयाः ।

एकादशको दश च त्रयोदश तथा च पद ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

तेष्वनुपक्रमाः ।

करालां मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपन्मालुपिटिका गलीषः सुषिरो महान् ।

स्वैरग्नोर्ध्वगदश्यावशतग्रीवलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाड्योष्ठकोपौ निचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।

दशने स्फुटिते दन्तमेदः पक्षोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

१ 'मुखपाको' इत्यरुणः. २ 'स्वर्धोर्ध्व' इति कनिष्ठ.

अध्यायः २२] उत्तरस्थानम् ।

६८१

गलगण्डः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः ।

याप्यस्य हृषो भेदश्च, शेषान् शस्त्राग्धैर्जयेत् ॥ ६९ ॥”

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“खण्डौष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्चावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।

नस्य च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

महाखेहेन वातांष्टे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यष्ट्याङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिमारणम् ।

नाढ्यौष्ठं स्वेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्य तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजाबोष्ठां जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्जरसक्षाद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

गुहूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने धृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिबन्धात्र क्रिया

शोणितजेऽपि च ॥

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुन्योषैर्हृतास्ते प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ॥

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

आमाद्यवस्थास्त्रलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं त्रिलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ।

दाढिमस्त्वग्बराताक्षर्यकान्ताजम्बवस्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां क्वाथंरणुतैलं च नावनम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सज्जेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

अभिदन्तकमालिसं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदन्तमिवोत्पाठ्य तद्वक्षोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे घ्नण इव क्रिया ।

अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

हिङ्गुकदफलकासीसस्वर्जिकाकुष्ठवेल्गजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने घृतम् ॥ २१ ॥

गण्डूषं धारयेत्तलमेभिरेव च साधितम् ।

काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विग्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

तैलं सयष्ट्याद्धरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥

ततो विदारियष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणैर्क्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेन्नोत्तरं दन्तं बहुपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्ताजुनत्वक्त्रिफलाफलनीताक्षर्यनागरैः ।
 तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांमान्युपकुशो स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥
 ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।
 लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
 सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 दन्तपुष्पटके स्विन्नलिखिते ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याङ्गस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।
 विद्रधौ कटुनीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
 घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः ।
 रक्षेत्पाकं हिमैः, पक्कः पाठ्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥
 सांघिरे स्विन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्षर्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
 सकटफलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागुरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 छित्त्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 यथातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥
 विदभे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
 क्षारं युज्यात्ततो नस्यं गण्डूपादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥
 संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।
 नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥
 कुङ्गां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।
 धावनं जातिमदनस्त्रिदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
 क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूयो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।
 कुर्याद्वातौष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥
 जिह्वायाम्

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं क्षुते ।

प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरहितम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपश्यूषणादिभिः ।
 नवे जिह्वालसेऽप्येवं, तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥
 उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बहिशेनाधिमज्जिकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥
 उपजिह्वां परित्नाम्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।
 कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥
 ऐर्वास्त्रीजप्रतिमं वृद्धायामप्तिराततम् ।
 अग्रे निविष्टं जिह्वाया बहिशाद्यवलम्बितम् ॥ ४७ ॥
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।
 छेदेऽस्यसुखक्षयान्मृत्सुर्हनि व्याधिर्विवर्धते ॥ ४८ ॥

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटञ्जैः ।
 छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाभुभिः ।
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥
 अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्षर्यजैः ।
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥
 पक्वेऽष्टापदवज्जिम्बे तीक्ष्णोष्णः प्रतिसारणम् ।
 वृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिकैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥
 तालुशोषे त्वनृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
 कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
 धन्वमांसरसाः क्षिरघ्नाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
 काथः पानं च दावीत्वङ्गिम्बताक्षर्यकलिङ्गजः ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥
 श्रेष्ठाव्योषधवक्षारदावीद्वीपिरसाञ्जनैः ।
 सपाठातेजिनीनिम्बैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
 कवलो गुटिका चाऽत्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।
 निधुलं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ॥ ५७ ॥
 वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।
 अथाऽन्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोगिण्यिह लिखेत् ॥ ५८ ॥

भङ्गुलीशस्त्रकेणाऽऽशु पटुयुक्तनखेन वा ।
 पञ्चमूलांशुकवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥
 विस्त्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
 घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेदेवमेव ग्रन्थाख्यायास्त्रयम्भवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्चेतादन्नीजन्तुघ्नसैन्धवं ।
 तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रधौ स्त्राविते श्रेष्ठारोचनाताक्षर्यगरिकैः ।
 सरोध्रपटुपत्तङ्गकर्णगण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निस्तुतशोणितः ।
 तिलैर्धीजंश्चलद्रोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
 उपनाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनःपुनः ।
 क्षिप्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालामृताकर्मूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
 एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ॥ ६७ ॥
 गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।
 साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ६८ ॥
 कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदबिम्बलापने त्वति ।

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः सविषाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुञ्जालाबुशुकाद्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधिनं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

मेदोभवे सिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

भसनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान् घ्रणवदाचरेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखवाचनाः ॥ ७३ ॥

कथितास्त्रिफलापाठासृष्टीकाजातिपल्लवाः ।

निष्ठेय्या भक्षयित्वा वा कुटेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हिनं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिट्टिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

नवेऽर्बुदे त्वसंबृद्धं च्छेदिने प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षाद्वैः काथो गण्डूष इत्यते ।

गुडूचीनिम्बवल्मीकयो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवाक्षुभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।

धमिते पूनिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

अध्यायः २२] उत्तरस्थानम् ।

६८९

समङ्गाधातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णनम् ।

शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

फलत्रयद्वीपिकिरातनिक-

यष्ट्याहसिन्दुधार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक-

वृक्षाम्लकाम्लाग्निमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बवाश्रधनञ्जयत्वक्

त्वक् चाहिमाराखदिरस्य सारः ।

क्रायेन तेषां घनतां गतेन

तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता भ्रन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठताल्लादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बुघटे पक्वत्रा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलवबालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।

स्पृष्टानतनखकटफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत्

कर्पाशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।

हृत्वास्ये सर्वगदान्

जनयति गाध्रौ दशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

उद्धतितं च प्रपुष्पाटरोध-

दार्वाभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ।

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि

सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

पलशतं बाणात्तोयघटे

पक्त्वा रसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः ।

खदिरजम्बूयष्टयानन्ताङ्ग-

रहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छुष्कणपिष्टै-

रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान्सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषा-

त्स्थैर्यं घृते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥ ८९ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः काथनाद् घृते ॥ ९० ॥

आक्षिप्य क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपतङ्गगैरिकम् ।

चन्दनद्वयोर्ध्रुवण्डाङ्गयष्ट्याङ्गलाक्षाञ्जनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकदफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोङ्गकम् ।

मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधपरोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते ताम्रिल्लथा पालिकां पृथक् ।

१ 'हे लाक्षा' इति पाठः.

जातिपत्रिकां सजातीफलं सहलवङ्गकङ्कोलिकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकूपूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेद्गुटिकाः सदा चेता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ९४ ॥

काथौषधम्यत्यययोजनेन

तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्वरांगोद्धृतये तदाहु-

र्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ९५ ॥

खदिरेणैता गुटिका-

स्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं

स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ९६ ॥

क्षुद्रागुह्वचीसुमनःप्रवाल-

दार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलप्रहोऽयं

सर्वमयान् वक्रगताग्निहन्ति ॥ ९७ ॥

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ९८ ॥

हृद्भूमतार्क्षपाठाभ्योषक्षाराभ्ययोवरातेजोह्वैः ।

मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विचार्यशूर्णः ॥ ९९ ॥

१ 'कङ्कोलिकाम्' इति पाठः.

दावांस्त्वक्सिन्धूज्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णा दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः ॥ १०० ॥

द्विक्षारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेल्हगिरिताक्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०१ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिसिकुष्ठभावितानाम् ।

अक्षारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः

श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ १०२ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-

हरीतकीतिककरोहिणीभिः ।

यष्ट्याङ्कुराजद्रुमचन्दनैश्च

काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ १०३ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्तितिक्ताद्विनिश्चासृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्वास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः कथितो दाढ्या घनीभूतः सगैरिकः ।

भास्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याङ्कवासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकरुपना ॥ १०६ ॥

खदिराणोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

अध्यायः २३] उत्तरस्थानम् ।

६९३

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्थी दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥
मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥
कायशिरसोविरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः ।
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छृङ्खलनाशाय ॥ ११० ॥
प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥”

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“भूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाम्यङ्गद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषाः

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुषेते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।

१ ‘कटुकतिक्ताः’ इति पाठः.

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पतनीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।

घूर्णनीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिसिराजालं कन्धराहनुसङ्ग्रहः ।

प्रकाशाक्षमता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्यथाशमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्त्रेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

अर्धं तु मूर्ध्नः सोऽर्धोवभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।

अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।

स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ।

१ 'सहता घ्राण' इति पाठः. २ 'वृद्धोऽर्धोवभेदकः कर्णाक्षि-
विनाशक इति वाग्भटोक्तिस्त्वत्र चिन्त्या, यतश्चरकमन्तरा सुशु-
तादीनामसम्मतत्वात्. सुश्रुतेन तु शिरोरोगास्त्वेकादशेत्युक्तं,
ते च दशेति पठता वाग्भटेन चानन्तवातो न गृहीतस्तस्मादन-
न्तवातश्चैवातिवृद्धार्धोवभेदकविशेषस्तदन्तर्गतो वेति सङ्क्षेपप्रियतया
तत्तथोक्तिः । वस्तुतस्तु—अनन्तवातोऽर्धोवभेदकमिन्नः स्वतन्त्रो
रोगः (यस्य चोपर्युक्तानि लक्षणानि शुद्ध्यन्ते) यश्चाङ्गुलवैद्यके
The Douloureux, Facial neuralgia इति वा प्रसिद्धः.

सिरानिर्घण्डतालस्य रुमन्दाऽन्यधिका निशि ॥ १० ॥

तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वसिः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।

कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥

शिरसस्ते पिबन्तोऽस्त्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।

पित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्रैफुरणपूतिताः ।

कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोचः प्रमीलकः ॥ १४ ॥

ताम्राच्छसिक्वाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।

वातोल्बणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।

तीव्रदाहरजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः ।

त्रिरात्राजीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।

रुजं सैस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्याह्नं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

१ 'निस्पन्द' इति कचित्. २ 'शून्याक्षि' इति पाठः. ३ 'स्फुटनपू' पाठः. ४ 'शुसाधितः' पाठः. ५ 'सत्यन्दना' इत्यरुणः.

अव्यस्थितशीनोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ।

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्याऽपि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रवीन् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥

कङ्कुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥

सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्द्वारुणकं तु तत् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।

रोमकूपान् कण्ठस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥

तदिन्द्रलुप्तं रूढ्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तास्त्रिज्वसिराकृता ।

कफाद्वनस्त्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धामिनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 केशान् सशेषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥
 तद्वातात्फुटितं श्यावं खरं रुश्रं जलप्रभम् ।
 पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्यामिश्रलक्षणम् ।
 शिरोरुजोज्झवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥”

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः क्षिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “क्षिरोऽभिक्तापेऽनिलजं वातभ्याधिविधिं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोऽनुपः ॥ १ ॥
 माषान् सुहान् कुलस्थान्वा तद्वस्त्रादेदृतान्वितान् ।
 तलं तिलानां कटुकं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।
 वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमधोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तण्डीतं मधित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णाग्नुपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ।
 शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।
 वातोद्रेकभयाद्रक्त्वं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।
 अर्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वेषा क्रिया ॥ ९ ॥
 शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुष्पाटोऽम्लकलिकतः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्ते तु तस्मिंस्तु सिरयापहरेदसृक् ।
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे क्षिग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ११ ॥
 शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।
 जीवनीयश्रुते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥
 कर्तव्यं रक्तेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
 श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यश्लेहितः कटुकैर्बभेत् ॥ १३ ॥
 स्वेदप्रलेपनस्याद्या रुक्षतीक्ष्णोष्णमेघजैः ।
 शस्यन्ते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति प्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥

१ 'क्षौद्रकु' इति पाठः. २ 'न्यात्किवा' इत्यङ्गः.

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्याच्चिह्नं ततः ।
 विडङ्गस्वर्जिकादनीहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेङ्गुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।
 अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद्धूमं नावनभेषजैः ।
 कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ।
 नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां, पक्के कर्म विद्रधिचोदितम् ।
 आमपक्के यथायोग्यं विद्रधीपिटिकाबुन्दे ॥ २० ॥
 अरुणिका जलौकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ।
 सिक्त्रा प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकृद्रसः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकलिकतैः ।
 गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रुंषिकालेपनं क्लेदकण्डूदाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
 वचारुंषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥
 अशान्तौ शिरसः शुष्मौ यतेत वमनादिभिः ।
 विध्येत्सिरां वारुणके लालाढ्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

१ 'कण्डूक्लेददाहा' इति पदव्यत्यासेन कचित्पठ्यते.

नावनं मूर्ध्नि बस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
 प्रियालव्रीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्वपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैलगजधत्रीफलैस्तथा ।
 कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रलुसे यथासक्तं सिरां विद्ध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्धातुस्थकोषणैः ॥ २८ ॥
 अन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
 धत्तूरकस्य पत्राणां भस्त्रातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 शुक्रोमोद्गमे तद्वन्मषी मेपविषाणजा ।
 वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पलिते वल्ग्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवकीयैश्च नाघनम् ।
 मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरमुङ्गनावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 नीलीशिरीषकोरण्टभृङ्गस्वरसभावितम् ।
 शैल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिङ्गाऽऽजपयसा लोहाल्लिसादर्काश्रुतापितात् ।

तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितान्तकृत् ॥ ३६ ॥
क्षीरात्सहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
नस्यं शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेघस्य वा स्थितः ।
क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।
क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्नं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरिलोमवलीहितः ।
तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृंहयेच्च रजेच्चैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्धनं परम् ।
अयोरजो भृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।
माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूष्मिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्रोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् ।
प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्द्रनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
सर्वान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥
वरीजीवन्तिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
जीवनीयैश्च तप्तस्य सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षपित्ताघ्नपादविदितुण्डवर्जितम् ।
 दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
 कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ।
 जीवन्नीत्रिफलामेदामृद्वीकान्त्रिपलैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभाङ्गीकाश्मरीककंटाह्वयैः ।
 आत्मगुसामहामेदातालखजूरमस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखजूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककसेहकैः ।
 रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाक्षोटवाताममुजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्वरञ्जशश्वासकासारिदितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं बन्ध्यामुतप्रदम् ।
 आस्तुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।

परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
 तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥”

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो व्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “व्रणो द्विधा, निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
 निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
 दोषैरधिष्ठितो दुष्टः, शुद्धसैरनधिष्ठितः ।
 संबृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुतापि वा ॥ २ ॥
 अत्युत्सन्नावसन्नत्वमर्त्यौष्णमतिशीतता ।
 रक्तत्वं पाण्डुता काण्ड्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥
 पूतिमांससिरास्त्रायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरूक् ।
 संरम्भदाहश्चयश्रुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥
 दीर्घकालानुबन्धश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।
 स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

इयावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।
 मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्तुतिः ॥ ६ ॥
 निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।
 पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥
 मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतलाभोष्णबहुस्तुतिः ।
 क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥
 कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्तुतिः ।
 रथूलौघः कठिनः स्नायुसिराजालततोऽल्परक् ॥ ९ ॥
 प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।
 वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करान् ।
 जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः इयावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
 किंचिदुद्धतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।
 त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
 कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।
 सुसाध्यः सत्त्वमांसाश्लिवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥
 वृत्तो दीर्घक्षिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
 तथा सिक्कपायुमेदोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगोण्डजः ॥ १४ ॥
 कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
 सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

केनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगन्दरोऽन्तर्बदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामधिपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।

ज्वायुक्लेदात्सिराच्छेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिमेदात्सशल्यत्वारसविषत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबन्धादतिच्छेदाद्गौक्ष्याद्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वासौहित्यादनिकर्शनात् ।

मद्यपानादिवास्त्रापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥

स्विराग्निपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

अथाऽन्न शोफावस्थायां यथासक्तं विशोधनम् ॥ २३ ॥

योज्यं, शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥

दोषाग्निरभिवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

शोके व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक् ।

दुष्टाच्चेऽप्यगते सद्यः शोफरागरुर्जा शमः ॥ २६ ॥

हते हते च रुधिरे सुक्षीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
 सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
 शतधौतघृतोपेतैर्मुद्गरन्यैरशोषिभिः ।
 प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरान्धत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
 प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥
 वातोष्णानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
 सुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
 भानूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
 भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टा दाहुरुग्वराः ॥ ३१ ॥
 स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् ज्ञेहैर्वातकफापहैः ।
 अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
 विम्लापनार्थं मृद्वीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
 यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥
 विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमक्षुते ॥ ३४ ॥
 सकोकतिलबल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥
 सुपके पिण्डिते शोके पीडनैरुपपीडिते ।
 दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेप्यते ॥ ३६ ॥
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरी कपोतविद् ।
 क्षारापधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।
 निःक्षेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥
 शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
 न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिध्यते ॥ ३९ ॥
 कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
 द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वच्छूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥
 सससु क्षालनाद्येषु सुरसारगवधादिकौ ।
 भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥
 अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
 भविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥
 पटोलीतिलयष्ट्याङ्गत्रिवृदन्तीनिशाद्वयम् ।
 निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्निधिमर्मगान् ।
 कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥
 वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराङ्ग्यैः ॥ ४५ ॥
 निर्वापयेद् भृशं क्षीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।
 शुष्कारूपमांसे गम्भीरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
 न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धाबलातिलैः ।
 अथान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
 मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।
 उत्सङ्गमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।
 उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
 व्रणान्सुदुःखशोधांश्च योजयेत्क्षारकर्मणा ।
 स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
 छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
 शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोधाः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥
 शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
 अश्वगन्धारुहारोघ्नं कटफलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वं स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाक्षुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।
 सास्त्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीररोपणमेषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।
 घूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं दृश्यते ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकदफलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥

त्वक्चमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

लाक्षामनोह्वामजिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः सधृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥

रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्ठुता ।

चतुष्पाञ्चखरोमास्थित्वक्शृङ्गसुरजा मषी ॥ ६३ ॥

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते, ।

आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे, मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

एभिः प्रक्षालनालेपधृततैलरसक्रियाः ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-

मज्जिष्ठाभयसिक्थतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वीजान्वितैः ।

सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुक्लान्ति रोहन्ति च ६७

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।

अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितम्

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्लोषं च्छेदनात् स्रवेत् ।

अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्मिन् पातितं पतितं तनोः ।

सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिधुतम् ।

प्रहारपीडनोत्पेक्षात्सहास्त्रा पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेदथ यष्ट्याङ्गसर्पिषा ।

सीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृतस्य च ।

कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

सद्योव्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।

उपवासो हितं भुक्तं प्रतप्तं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।

तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

इति सासाहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।

ससाहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

कंस्कादीन्यवकृत्ते तु

विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।

सीधनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानु पीडनम् ॥ १५ ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लग्बते तु यत् ।

सञ्जिवेद्य यथास्थानमन्याविद्धसिरं भिषक् ॥ १६ ॥

पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥

विपक्रमानं यष्ट्याङ्गजीवकर्षभकोत्पलैः ।

सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

गलपीडावसञ्जेऽक्षिण वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

कर्णे स्थानाभ्युते स्यूते स्रोतसौलेन पूरयेत् ।

कृकाटिकायां चिह्नज्ञायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।
 आर्जेन सर्पिषा चाऽत्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽङ्गानि भुङ्गीत शयीत च सुयच्चितः ।
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यक्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेलितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
 चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणौ सीन्येत् सेवन्या तुल्यसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाज्जातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्व्यमृतातुस्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
 बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुङ्गक्षुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहनि चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुङ्गक्षुतो स्नादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात्स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ ३० ॥

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्तुतशोणिताः ।
 सेचयेच्चैकतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 ज्वरो दाहस्तृडाभ्मानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥
 सङ्को विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
 लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥
 आमामाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
 आभ्मानेनाऽतिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥
 पक्काशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजा स्वन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥
 तन्म्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानङ्गं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आमामाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रये ।
 विरेचनं निरुहं च निःक्षेहोष्णैर्विशोधनैः ३८ ॥

१ 'सुत' इति पाठः क्वचित्. २ अरुणदंसेन 'कोल्हका-
 शुद्धवेन' चकृतैलेनेत्युक्तम्. कोल्हक तु तैल-निष्कासनयन्त्रम्,
 तत्खण्डशश्छित्वा जले काथयेत् तस्माद्वलम्ब तैलं तदणुतैलमिति
 कृद्वागभटेनोक्तं, तस्मात् अरुणोक्तिश्चिन्त्या. वस्तुतस्तु- चक्रनैलं
 तत्कारुनिष्कासितं ग्राह्यम्.

यवकोलकुलस्थानां रसेः स्नेहविवर्जितैः ।

मुञ्जीताञ्च यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

अतिभिः क्षुत्तरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।

क्लिन्नभिन्नाभ्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥

मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे, द्वितीये त्वनिबाधकाः ।

क्लिन्नाभ्रः संशयी देही भिन्नाभ्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्मूत्रमारुताः ।

व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

अभिन्नमभ्रं निष्क्रान्तं प्रवेक्ष्य न त्वतोऽन्यथा ।

उत्पिक्किलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।

प्रवेशयेत्कूसनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

क्षीरेणार्द्धीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिष्ठुतम् ।

अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥

तथाभ्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमभ्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥

तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगग्रे सीन्येदनु व्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वाऽनु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥

१ 'सुत' इति कचित्. २ 'स्वां कलां पी' इति पाठः.

पाययेत्तत् ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियाथं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयन्नाम ।
 उदरान्मेदसो वार्ते निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेस्ततः समम् ।
 ददं बद्धा च सूत्रेण वर्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ।
 स्थादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा लिङ्गमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुन्दाहजित्सयष्ट्याह्नैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोऽग्रन्थुदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीसं पञ्चकं मांसीहरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्कं सद्योव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।
 गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्यं वातास्रजित्स्त्रिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।
 विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महाताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसा क्षेपम् ॥ ५७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

“पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्त्वां सन्ध्यसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्त्वतिम्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिनि भङ्गस्य लक्षणं, बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भङ्गमेदेन, तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

प्राग्ग्राणुदारि यत्रस्थि स्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्को विदारितः ।

भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।

तदुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

भिन्नं कपालं यत् कट्यां सन्धिमुक्तं व्युतं च यत् ।

जघनं प्रतिपिष्ट च भग्नं यत्तद्विर्वर्जयेत् ॥ ७ ॥

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।

यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥

सम्यग्गमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ।

संक्षोभादपि यन्नृच्छेद्विक्रियां तद्विर्वर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितो यच्च दुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ।
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आङ्गुष्ठेदतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।
 आङ्गुष्ठनोत्पीडनोच्चासर्चमसङ्क्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पटैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
 कदम्बोदुम्बराश्चत्यसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
 वैशोन्नवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
 सुशुद्धैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाङ्गैः समं बन्धं पटस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ।
 ग्न्यहाद्यहाद्यतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।
 न्यग्मोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
 सुस्रोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विज्ञानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥
 सन्नपणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुवृतोत्तरैः ।
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान्समाम्नुस्थिताञ्ज्वात्वा फलिनीरोध्रकदफलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
 इति भङ्ग उपक्रान्तः

स्थिरधातो क्रतौ हिमे ॥ २५ ॥

मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।
 कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
 यन्नपणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
 जङ्घोर्वाः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
 श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वैक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
 विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धान्स्निग्धान् मृदूकृतान् ।
 उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥
 असन्धिभग्ने रुढे तु विषमोद्वेगसाधिते ।
 आपोऽथ भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
 पक्वमांससिरास्त्रायुः सन्धिः श्लेपं न गच्छति ॥ ३२ ॥
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
 चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥
 शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
 मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
 ग्लानिर्न शस्यते तस्य, सन्धिविश्लेषकृद्धि सा ।
 लेवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
 ग्यायामं च न सेवेत भग्नो रुक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥
 कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
 सप्त क्षपा वहति वारिणि वासयेत् ।
 संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
 क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥
 पुनरपि पीतपयस्कां-
 स्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।
 विगततुषानरजस्कान्
 संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥

नलद्वालकलोहितयष्टिका-

नखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगुरुचन्दनकुङ्कुमसारिवा-

सरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्ट ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयराक्षांशुमतीकसेरु-

कालानुसारीनतपत्रोपैः ।

सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वा-

स्तैलं पञ्चेत्तल्लदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थि-

स्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान्

व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥”

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“हस्त्यश्चपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेधितैः ॥ १ ॥

१ ‘अगर’ इति पाठः, २ ‘सक्षीरशुष्कैः’ इति पाठः, .

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
 प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले अङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥
 पायोर्व्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्गांसगो भवेत् ।
 बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥
 भगन्दरः स

सर्वैश्च दारयत्यक्रियावतः ।
 भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
 वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।
 दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥
 क्षपकं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।
 गूढमूलां ससंरम्भां रूगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
 भगन्दरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।
 तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥
 पिटिका मासतात्

पित्तादुद्ग्रीवावदुच्छ्रिता ।
 रागिणी तनुरूप्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥
 स्थिरा जिग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात् ।
 श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफालिलात् ।
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधम्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकतृद्दाहस्वरच्छर्दिरूपद्रुता ।

व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

उद्ग्रीवस्तु पित्तजः ।

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥

ऋजुर्वातकफादुज्ज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अशौर्मूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।

सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुवेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृष्णा यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते कृमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

१ 'क्षिणोति' इति पाठः. २ 'च चि' इति पाठः.

तेषु रुदाहकण्ठादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।
 षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां, निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
 प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।
 अथाऽस्य पिटिकामेव तथा यन्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शुष्कसृक्क्षुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।
 पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
 यन्नयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।
 भवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥
 अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शब्देन पाटयेत् ।
 बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्णकण्ठधरम् ।
 नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
 तासु रुढासु शेषाश्च मृत्युर्दीर्घे गुदेऽन्यथा ।
 परिक्षेपिणि चाप्येवं नाढ्यक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥
 अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शासि प्रतिसाधयेत् ।
 त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
 आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
 पिण्डनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥
 सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
 गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

पार्श्व गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लाङ्गलकः

समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।

आन्नावमार्गाग्निःशेषांश्च विधुते पुनः ॥ ३२ ॥

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।

लेपो ब्रूणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

उयोतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशेलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुका-

द्विरजनीफलिनीपदुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकधातकी-

मदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृतात्रुटिवेल्वस्सकं

कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं

पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाभ्रिकलिङ्गविडङ्ग-

बिल्वघृतैः सवरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः

क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलु पञ्चपलं पलिकांशा

मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं

कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः

शीलयच्चसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं

कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः

शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च

सम्यग्विद्विस्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

१ 'बिल्वघृतैः' इति पाठः; बिल्वं-पलं (४ तल्लका इत्यर्थः.)

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं
 मद्यमैधुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
 साहसानि धिविधानि च रुढे
 वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥”

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लोपदापचीनाढीविज्ञानं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ ग्रन्थिरोगविज्ञानम् ।]

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

ते—

तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥ २ ॥

स्थानास्थानान्तरगतिरकसाद्धानिवृद्धिमान् ।

मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

पित्तासदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्वनम् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥

सिरा मांसं च संश्रित्य सस्त्रापः पित्तलक्षणः ।
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमाहरेत् ॥ ६ ॥
 स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ।
 प्रवृद्धं मेदुरं मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥
 वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्राऽसितमितं स्रवेत् ।
 अस्थि भङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
 सोऽस्थिग्रन्थिः

पदातेस्तु सहस्रगभोऽवगाहनात् ।
 न्यायामाद्वा प्रतान्तस्य सिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
 वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
 निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते, स सिराह्वयः ॥ ११ ॥
 अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निः ।
 सार्द्रं वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
 वातास्रमस्तुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान्, व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥
 साध्या दोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
 मर्मकण्ठोदरस्थाश्च

[अथार्बुदरोगविज्ञानम् ।]

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मैद्योन्तैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ।
 प्रायो मेदः कफाद्व्यात्वास्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥
 सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोचयान्तः प्रपीड्य च ।
 पाचयेत् तदानदं सास्त्रावं मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥
 मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्ववेत्ततः ।
 भजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥
 तेष्वसृङ्मांसजे वज्रै चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

[अथ स्त्रीपदरोगविज्ञानम् ।]

प्रस्थिता वङ्गुर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥
 दोषा मांसाक्षगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
 शनैः शनैर्घनं शोफं स्त्रीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरजं खरम् ।
 रुक्षं च वातात्

पित्ताक्षु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्षितं मांसाङ्कुरैर्वृहत् ।
 तस्य जेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिक्षुति ॥ २१ ॥
 पाणिनासौष्ठवर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ।
 स्त्रीपदं जायते तच्च देशोऽनूपे भृशं नृणाम् ॥ २२ ॥

[अथापचीरोगविज्ञानम् ।]

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्गुणगा मलाः ।

अर्घ्यायः २९] उत्तरस्थानम् ।

७२९

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलाकृतीन् ॥ २३ ॥

अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ २४ ॥

नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।

गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिकैसरुक्श्वासपीनसाम् ।

[अथ नाडीरोगविज्ञानम् ।]

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनाच्चाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।

स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्तृद्धिश्च चाऽतिनिषिञ्चति ।

घनपिच्छिलसंज्ञावा कण्डूला कठिना कफात् ।

निक्षि चाऽभ्यधिककृद्देहा

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥ ३० ॥

१ 'पार्श्वरुक्सासपीनसाम्' इति पाठः.

अन्तःस्थितं शल्यमनाहतं तु
 करोति नाडीं, वहते च साऽस्य ।
 फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं
 साक्षं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥ ३१ ॥”

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो ग्रन्थ्यर्बुदक्षीपदापचीनाडीप्रतिषेधं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ ग्रन्थिरोगप्रतिषेधः ।]

“ग्रन्थिष्वासेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

बृहतीष्विन्नकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

खेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

एष वाते विशेषेण क्रमः, पित्तास्त्रजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वम्

कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूक्ष्मते ॥ ६ ॥

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ ७ ॥

अर्बुदे ग्रन्थिवत् कुर्याद् यथास्वं सुतरां हितम् ।

[अथ श्लीपदरोगप्रतिषेधः ।]

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् खिग्धस्त्रिकोपनाहिते ॥ ८ ॥

सिरामुपरि गुल्फस्य द्यङ्गुले, पाययेच्च तम् ।

मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥

जीर्णं जीर्णाक्षमश्रीयाच्छुण्ठीशृतपयोन्वितम् ।

त्रैघृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

गुल्फस्थाधः सिरामोक्षः

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

सिरामङ्गुष्ठके विद्धा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।

लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

[अथापचीरोगप्रतिषेधः ।]

उर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यं साधितं घृतम् ।

दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताज्जालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषणावनम् ।

सिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥

ग्रन्थीनपक्वानाकिम्पेक्षाकुलीपदुनागरैः ।
 स्त्रिखान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥
 शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
 लेपः पिष्टोऽञ्जतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
 पाकोन्मुखान् स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
 अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 “क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्लिष्टैर्भल्लातकैः सह ।
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥
 एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।”
 काकादनीलाङ्गलिकानलिकोत्तुण्डिकीफलैः ।
 जीमूतबीजककोंटीविशालाकृतवेधनैः ॥ १८ ॥
 पाठान्वितैः पलाधांशैर्विषकषयुतैः पचेत् ।
 ग्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढके ॥ १९ ॥
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयचाहिनी ।
 सिध्यत्यसाध्यकल्पाऽपि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ २० ॥
 तैलं लाङ्गलिकाकन्दकरुपादे चतुर्गुणे ।
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ २१ ॥
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।
 मनःशिलाफलदविशालाकरवीरकैः ॥ २२ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ।

माक्षीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ २३ ॥
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
 पानार्थैः क्षीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ २४ ॥
 वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ २५ ॥
 शरपुङ्खोज्ञवं मूलं पिष्टं तन्दुलवारिणा ।
 नस्थालेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ २६ ॥
 मूलैरुत्तमैवारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ।
 सरोध्राभययष्ट्याङ्गताङ्गाद्वीपिदारुभिः ॥ २७ ॥
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।
 गोमेऽभ्यजाश्वत्थुरा दग्धा कटुतैलेन लेपनम् ॥ २८ ॥
 ऐकुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ।
 इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥ २९ ॥
 बन्धैरुर्ध्वमधस्ताद्वा भेदो हृत्वाग्निना दहेत् ।
 स्थितस्योर्ध्वं पदं भिरवा तन्मानेन च पार्श्वगतः ।
 तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३० ॥

पार्श्वे प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

मुक्त्वेन्द्रबन्धि च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-

जाङ्गलानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३१ ॥

भागुल्फकर्णासुमितस्य जन्तो-

स्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।

घ्राणार्जवेऽधः सुरराजबसे-

भिस्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ३२ ॥

[अथ नाडीरोगप्रतिषेधः ।]

उपनाद्यानिलाञ्जाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३३ ॥

पैर्त्ती तु तिलमज्जिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ।

श्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३४ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भिस्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३५ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३६ ॥

या वत्यां यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं चक्षुफलं लेपाञ्जाडीव्रणहरं परम् ॥ ३७ ॥

घोष्ठाफलखग्लवणं सलाक्षं

बुकस्य पत्रं वलितापयश्च ।

खुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को

वर्तीकृतो हन्यन्धिरेण नाडीम् ॥ ३८ ॥

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्म-

सुपक्वोष्ठाफलवेदमधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपलुवाश्च
 कटक्कटैर्योवथ चेतकी च ॥ ३९ ॥
 कटकेऽभ्यङ्गे चूर्णे
 वत्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।
 भगतिरिव नश्यति गति-
 श्रपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४० ॥”

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसंनिभा ।
 पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥
 यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
 अवक्राभालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥
 ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नता ।
 कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्रहृक् ॥ ३ ॥
 शालूकाभा पनसिका

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥
 शास्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
 मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

१ ‘सन्निता’ इति पाठः.

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
 क्षीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥
 गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
 मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥
 ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
 या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
 सा विद्धा वातपित्ताभ्याम्

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥
 कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ।
 पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।
 घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाद्वयाः ।
 दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पन्ति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
 शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृजालगर्दभः ।
 मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटा ज्वरिणो मांसहारणाः ॥ १४ ॥
 कक्षाभारेषु जायन्ते येऽऽभ्यामाः साऽग्निरौहिणी ।
 पञ्चादात्ससरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

१ 'काचिता' इत्यरुणः.

त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेष्टिका ।
 विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्कणे ॥ १६ ॥
 मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
 भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोलबणोऽनिलः ॥ १७ ॥
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
 तां स्नावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्कराबुद्धम् ।
 पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
 वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः ।
 सैदाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
 भणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य, ततः शकृत् ॥ २२ ॥
 कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
 चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ॥
 कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
 अङ्गुल्योऽलसमित्याहुः
 तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

१ 'रुग्दाह' इति पाठः. २ 'वद्धगुदो' इति पाठः.

कृष्णानवेदनांस्वक्स्थान्

मेषांस्तानेव चोन्नतान् ।

मेषेभ्यस्तूजततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्पत्र नीलिका ॥ २८ ॥

परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावं च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्स्फात् ॥ २९ ॥

रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं विमचिमायते ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्स्वर्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकण्डूरविक्षेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥

असम्यग्बभनोदीर्णपित्तश्लेष्मास्त्रनिग्रहैः ।

मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥”

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्कामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रस्थ्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
दारुकुष्ठमनोह्वलः

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्कान् वणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥
रोध्रकुस्तुम्बरुवचाप्रलेपो मुखवूपिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराम्बधः ।
निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥
पिवेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारम्बधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकिरसेदिरिवेल्लिकाम् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाभिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च

विरूक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्

कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्कराबुंदे ॥ ७ ॥
प्रबुद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोकं मर्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेत्

इतररूपनः ॥ ८ ॥

१ ‘नारीकेलोत्थ’ इति पाठः. २ ‘वेल्लिकान्’ इति पाठः.

शुद्धस्यासं हते लिम्पेत् सपद्वारग्वधामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपल्लसक्तुभिः ॥ ९ ॥

पक्वं तु दुष्टमांसानि गनीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

दुष्टं कुनखमप्येवम्

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मघांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासं सिरान्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षस्वगङ्गुरैः ॥ १५ ॥

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मज्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्चसुरजा मयी ॥ १६ ॥

रक्तचन्दनमज्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।

वटाकुरा मसूराश्च व्यङ्गमा मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।

१ 'रैवतामृतैः' इति पाठः.

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाश्छनम् ॥ १८ ॥

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कौलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्लितः ।

सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनाग्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गोरस्थि मुशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

जगन्वाग्नपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।

इदमुद्वर्तनमाख्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।

यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुककाथसंयुतैः ॥ २४ ॥

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यङ्गाग्निहन्त्याशु नीलिकान्यङ्गदूषिकान् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

कुङ्कुमोशीरकालीयकाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।

न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीकोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलादके ।

पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापतङ्गमजिष्ठापट्टीमधुककुङ्कुमैः ।

अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।

हन्ति तन्मस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

मजिष्ठाशबरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयं

नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।

पत्रं पाण्डु वटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं

पतङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुर्यं पञ्चकाथो वसाउथं

मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे

वक्त्रे छायाभैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

मार्कवस्वरसक्षीरैतोयानीष्टानि नावने ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वह्निना ॥

उत्कोटे कफपित्तोक्तं कोटे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥”

अथस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“स्त्रीध्यायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।

दोषाभ्युपितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥ १ ॥

१ ‘तोयपिटानि ना’ इति पाठः.

अभ्ययोनिमलिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
 दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
 विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविष्वक्कृपातनैः ॥ ३ ॥
 वेगनिग्रहदीर्घातिस्त्ररस्पर्शविघट्टनैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
 जनयन्त्युपदंशादीन्

उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सहधिरैः समसैश्च

अत्र मास्तात् ॥ ५ ॥

मेढ्रशोके रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ध्वनः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मणा कठिनः क्षिग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।
 शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्त्रजुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
 तीव्रा दृगाशुपचनं दारणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥
 याप्यो रक्तोज्ज्वलोषां मृत्यवे सन्निपातजः ।
 जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥
 अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूका मांसकीलकाः ।
 पिच्छिकास्त्रजवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
 तेऽर्शास्त्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवम् ।

१ 'विष्वक्कृपातनैः' इति कचित्, २ 'थुर्ज्वरः' इति पाठः.

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
 सर्पपामानसंस्थाना घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ।
 पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
 सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।
 कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽऽशुजा ॥ १३ ॥
 अलर्जी मेहवद्विद्याद्

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्गाभाम्

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥
 मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।
 विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥
 विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढूजम् ।
 निवर्तते सरुग्दाहं कचिरपाकं च गच्छति ॥ १७ ॥
 पिण्डितं ग्रंथितं चर्म तरप्रलम्बमधोमणेः ।
 निवृत्तसंज्ञं सकृपं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥
 दुरुढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।
 वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
 स्त्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।
 मणोर्विकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

१ 'ग्रन्थित' इति पाठः. २ 'स्तोतो मूत्रं' इति पाठः.

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रन्थिताख्यं कफोद्भवम् ।
 शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥
 छिद्रं रणमुख्यं तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
 वातशोणितकोषेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥
 पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकरत्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 मांस्पाकः सध्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥
 सरागरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
 मेहनं वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृग्बुद्धम् ॥ २४ ॥
 मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।
 कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
 पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।
 मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
 चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥
 विषमस्थाङ्गदायनभृशमैथुनसेवनैः ।
 दुष्टार्तवादपद्मैर्बाजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
 योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्भुक्तोदायामसुसताः ।
 पिपीलिकासृसिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
 फेनिलारुणकृष्णारुपतनुरुक्षार्तवस्रुतिम् ।
 त्र्यसं बह्वृणपार्श्वोदी व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
 तांक्लाश्च स्वान् गदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ।

सैवातिचरणा शोकसंयुक्तातिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्क्षणम् ।

रुजन्सन्दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

सा केनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं त्रिमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

जातग्री तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्तबोज्ज्वलम् ॥ ३४ ॥

अत्याक्षिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।

अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुञ्चतीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

क्षियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुञ्चतीति सा ।

वेगरोधादती वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।

षट्हाससरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

षमेत्सरुहं नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

योनौ वातोपतसायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

मृद्वेविण्मूत्राणी च स्वात्षण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टब्ध योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुरुते विवृतां सस्तां वातिकीमिव दुःक्षिताम् ।

अध्यायः ३३] उत्तरस्थानम् । .

७४७

उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।

सा व्यापत्यैत्तिकी

रक्तयोन्याख्यासृगतिक्षुतेः ॥ ४३ ॥

कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कण्डूलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधक्षुतिम् ॥ ४४ ॥

सा व्यापच्छैष्मिकी

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकार्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्ष्वयूद्वारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥

शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।

वस्त्रिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवह्णरुक्तोदज्वरकृत्सा परिश्रुता ।

वातश्लेष्मामयग्यासा श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपश्रुता स्मृता योनिः

विश्रुताख्या त्वधावमात् ।

सञ्जातजम्बुः कण्डूला कण्डूवा चातिरतिमिया ॥ ४९ ॥

अकालवाहनाद्रायुः श्लेष्मरक्तविमूर्छितः ।

कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥ ५० ॥
सा कर्णिनी

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा साक्षिपातिकी ॥ ५१ ॥
इति योनिगदा, नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
ततो गर्भं न गृह्णाति, रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ॥ ५२ ॥
असृग्दराशोऽगुल्मादीनावाघांश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥”

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“मेढ्रमध्ये सिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।
जम्बवाञ्जसुमनोनीपश्चेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥ २ ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशातिनिशोन्नवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
स काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।
तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

सामान्यं साधनमिदं, प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
 पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 अर्शसां छिन्नदन्धानां क्रिया कार्योंपदेशवत् ।
 सर्षपा लिखिता सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
 क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्नाद्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥
 कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलारोघ्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥
 भलज्यां स्तुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।
 उन्तमाख्यां तु पिटिकां सञ्छिद्य बद्धिशोद्धताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करभ्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च

सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 अष्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुखिगर्धैः शाल्वणादिभिः ।
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्मं समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चाऽत्र शस्यते ॥ १६ ॥
 अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाठ्यामपि क्रमः ।
 नाडीसुभयतोद्वारां निरुद्धे जतुना सूताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
 श्यहाश्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नार्द्धं विवर्धयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शक्तेन पाटयेत् ।
 सेवनीं वर्जयन्, कुर्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥
 ग्रन्थितं स्वेदितं नाढ्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
 लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा वातपोनकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्रधिचरकायां चिकित्सा शोणितार्धुदे ।
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
 स्नेहनस्वेदबस्त्रादि वातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 नहि वातादृते योनिर्बनितानां प्रदुष्यति ।
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोक्तमयेज्जिह्वां संवृतां व्यधयेत्पुनः ।
 प्रवेशयेच्चिःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शक्यभूता क्षियो भवेत् ।
 कर्मनिर्वमनाद्यैश्च सूक्ष्मभिर्वाजयेत्क्षियम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वस्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपगिन्धुधारणम् ॥ २७ ॥
 काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दनिशाद्वयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 भजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिप्पुा प्रसन्नयाऽऽलोक्य खादेत् घृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिमेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥
 राज्ञाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं घूलहरं पयः ।
 गुडूचीत्रिफलादम्तीकायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥
 नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलाप्यसाधिताहार्यैः पिशुयोनी रुजापहः ॥ ३४ ॥
 पित्तकानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिशुक्रियाः ।
 शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥
 शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीठितात् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥
 जीवनीयैः शतावर्यां मृद्वीकाभिः परूषकैः ।

१ 'खादेत्तदृतभर्जितम्' इति पाठः.

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेलिङ्गारिपचुं ततः ॥ ३८ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
 क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
 अपस्मारादितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥
 बलाद्रौण्ड्यकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीवकैः ।
 पयस्याश्रावणीमुद्रपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
 वातपित्तामयान् हत्वा पानाद्गर्भं दधाति तत् ।
 रक्तयोन्यामसृग्बर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
 यथादोषोदयं युज्यात् रक्तस्थापनमौषधम् ।
 पाठा जम्बवाग्नयोरस्थि शिलोऽग्नेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥
 अम्बुघ्नां शालमलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्लीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीमधूकमृद्धीकारक्तचन्दनकदफलम् ।
 कदम्बवत्सकानन्ताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्ये गृहीत्वा सञ्चर्य सक्षौद्रं तन्दुलाम्भसा ।
 पिवेदर्शः स्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्मुक्ता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारूणामितम् ॥ ४९ ॥
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमांषधम् ॥ ५० ॥
 धातव्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ।
 जम्बवान्नसारकासीसरोध्रकटफलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।
 शूनोत्तानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्त्रावणी तथा ॥ ५३ ॥
 विडुतोपप्लुता योनिः सिद्धयेत्स्फोटशूलिनी ।
 यवाज्जमभयारिष्टं सीधु तैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलां काङ्क्षीं सान्नजम्बवस्थिघातुकीं ॥ ५५ ॥
 पैच्छित्ये क्षौद्रसंयुक्तशूर्णो वैशद्यकारकः ।
 पलाशघातकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 तुरगन्धे पिच्छिले 'क्लेदस्तम्भनशूर्णं' इष्यते ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य कृशरापायसस्य च ॥ ५८ ॥
 दुर्गन्धानां कषायः स्यात्सैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५९ ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ।
 मज्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
 द्वे निशे मधुकं मेवा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिष्णुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥
 पिष्टाक्षान्कैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ।
 योनिशुक्रमदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं मेघ्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति क्वातं पुंस्ते पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
 त्रियन्माणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहववर्धनम् ॥ ६७ ॥”

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मध्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजामृतुर्दृष्टो हरिर्लेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनाऽसौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुङ्कुतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्नजं रूपमुज्जित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥

स्थिरमत्युत्थणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।

कौलकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

सर्पस्तृतादिदं द्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

इन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराश्च तत् ॥ ६ ॥

शोकपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविषदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विक्रिषि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं दूणां सद्यो हरति जीवितम् ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ १० ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
 जिह्वायाः द्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः कुमो वमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये मृशम् ।
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
 पक्काशयगते तोदहिध्माकासाद्वक्त्रजनम् ।
 चतुर्थं जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वमेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 पष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चाऽतिसार्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु बान्धं शीताम्बुसेवितम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद्भूतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्बान्धं विरिक्तं चाऽनु पाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाऽनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थं ज्वहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 पष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिः

अवपीडस्तु सप्तमे

मूष्णि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यबल्यमृताभयाः ।

शैलुः क्षिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्या सारिषे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युञ्ज्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

तद्वन्मधुकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥

अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना कैलमलिका ।

श्रीषेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रं तालीसं भूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।

कन्योपवासिनी स्नाता शुक्रवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेद्गदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

“नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन भगदो मे प्रसिध्यतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चाण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।”

पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः

“ॐ हरिमायि स्वाहा” ॥ ३० ॥

अशेषविषयेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकस्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा ।

दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं

दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाज्यमेत-

त्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो

दुष्टाक्षरोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गदगदवाग् विमुह्यन्

भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

भामाशयस्थे कफवातरोगी

पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो

विलूनपक्षः स यथा विद्वज्जः ।

१ 'वा सुगुणैर्न युक्तं' इति पाठः.

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान्

करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वमाहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना हुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्धिका ।

कुटञ्जटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नोक्ताऽयं न चान्यत्राऽपि वार्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विषवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं विमिन्विमायते ॥ ४१ ॥

ओणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णकुष्टास्त्रविस्त्रावी तृष्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

इष्टिकालुष्यवमथुधासकासकरः क्षणात् ।

भारक्षपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुज्वणः ॥ ४३ ॥

श्लेयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्षिप्तं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्त्रवम् ॥ ४४ ॥

कुर्वावमर्मविद्धस्य हृदयावरणं हुतम् ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद्भ्रजम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककन्धेतासोमत्वक्ताम्रवह्निः ।

१ 'स्यते' इति कचित्.

शिरीषाद् गृध्रनखाश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
 शुक्रनासाग्रनिविषाभ्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।
 कीटदृष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।
 नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
 त्रिपाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पपात्रिः कासश्चासज्वरादितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
 महोदरयकृत्प्लीहो दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान् सतताभ्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलध्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरार्तो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।
 गरार्तो वान्तवान् मुक्त्वा तत्पथं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धहृल्लीलयेदेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 मूर्वामृतानतकणापटोलीचक्षुषित्रिकान् ॥ ५७ ॥
 वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
 पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषशत्रीपुष्कराह्वृतं हिमम् ।
 गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माञ्जरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालाक्षदोषदूष्यादिमङ्गमे ।
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शनस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमेः ।
 क्षजीर्णवर्चोद्वतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाघ्राणभूषाष्पघनगर्जितैः ।
 हस्तिमूषिकवादिन्ननिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्बर्धते विषम् ।
 वर्षासु चाम्बुयोनित्वात्सङ्कटेदं गुडवद्भूतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्भनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्म्यतुस्थानवेगबलाबलम् ।
 भ्रालोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लेष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनं शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पित्तिकं संसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।

कषायतिक्रमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।
 सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिष्टिताशनैः ॥ ६८ ॥
 नाघृतं क्षंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।
 भयङ्गाश्चैर्मिकं साध्यं यत्नारिपत्ताशयाश्रयम् ॥
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥”

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह व्याहुरात्रेवावयो महर्षयः ॥
 “दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पञ्चगाः ।
 त्रिधा समासतो भौमा, भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेषाद्भक्षकटुकमम्बोष्णं स्वादुशीतलम् ॥ २ ॥
 विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।
 तारुण्यमभ्यवृद्धत्वे वृद्धिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोद्धवणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुसभारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैर्मिताः ॥ ५ ॥

प्रांशवोऽमन्दगमना

राजीमन्तस्तु राजिभिः ।

जिग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं विचित्रिताः ॥ ६ ॥

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

व्यन्तरान्विधादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् कुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैराद्वेवर्षियमचोदनात् ।

दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

भादिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

यत्र लालापपरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्वृत्तिनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं कृष्यते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।

१ 'प्रांशवो मन्द' इति पाठः.

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शान्नयेन कुपितोऽनिलः ॥ १५ ॥
 कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।
 दुर्गान्धकारे विद्वस्य केनचिद्वृशङ्कया ॥ १६ ॥
 विषोद्वेगो ज्वरच्छदिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ।
 ग्लानिर्माहोऽनिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥
 तुद्यने सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
 दह्यते ग्रथिनः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्वणः ॥ १८ ॥
 पूर्वं दर्वाकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
 श्यावता तेन वक्रादौ सर्पनीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे, तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
 दुर्गन्धो दंशविह्वदश्चतुर्थे षीवनं वमिः, ॥ २० ॥
 सन्धिविश्लेषणं तन्त्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिध्मा च, पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाऽविपाकोऽतीसारः, प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो, द्वितीये श्वयथूद्भवः, ॥ २३ ॥
 तृतीये दंशविह्वेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते, ।
 चतुर्थे उर्वर्यते, दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां, द्वितीये गुरुताऽति च, ॥ २५ ॥

१ 'सावीभव' इति पाठः. २ 'मूर्च्छा विपाको' इति पाठः.

तृतीये दंशविह्वेदो नासिकाक्षिमुलस्रवाः ।

चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना, मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥

गान्धर्वा उवरः शीतः

शेषयोः पूर्ववद्देत् ।

कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥

जलाद्भुता रतिर्क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।

शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूष्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।

कुशौषधीकण्टकवद्यं चरन्ति च काननम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याभ्युषितं सर्पास्तेऽल्पत्रिषा मताः ।

इमशानर्चितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

याम्याश्लेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शी गोच्छ्वासो न जीवति ।

हिम्ना श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छली न जीवति ।

केनं वमति निःसंज्ञः श्वावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो भङ्गोऽङ्गं विद्वभेदः श्लथसन्धिता ।

१ चितिः—यज्ञभूमिरिति केचित्. चितिशब्दः पिप्पल-वटादि-
वृक्षमूलेषु मृत्पाषाणवद्बन्धेऽप्युक्तः चरकेन. २ 'विह्वेदः' पा.

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षताक्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 क्षतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवन्निषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठागतान् प्राणान् विषमाशु क्षमं नयेत् ।
 मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
 कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चाऽशु ससम्भ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिम्पेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मग्नैश्च मग्नवित् ॥ ४२ ॥
 अम्बुवत्सेतुबन्धेन बन्धेन स्तम्भ्यते विषम् ।
 न वहन्ति सिराश्चाऽस्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 लिप्पीक्यान् दरेदंशं मर्मसम्प्यगतं तथा ।
 न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाऽङ्कुरः ॥ ४४ ॥
 वंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलवाद्यापरम् ।
 प्रतप्तैर्हर्मलोहाद्यैर्दहेदाशुस्मकेन वा ॥ ४५ ॥

करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ।
 आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
 प्रच्छाद्यान्तररिष्टायाः मांसलं तु विशेषतः ।
 अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगवैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनोशीरयुकेन सलिलेन च सेचयेत् ।
 विषे प्रविस्ते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निर्हिंयमाणे हि कृत्स्नं निर्हिंयते विषम् ।
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ।
 सिरास्त्रदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥
 शोणितं स्तुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
 लेपसेकैस्तु बहुशः सग्भयेद्दृशाशीतलैः ॥ ५१ ॥
 भस्कृत्ते विषवेगादि मूर्च्छायामदहद्भवाः ।
 भवन्ति, तान् जयेच्छीतैर्वीजेष्वारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥
 स्कृत्ते तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं, तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
 पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताद्भुतम् ।
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥
 प्रवृत्तगौरवोत्प्लेशहृत्तासं वामयेत्ततः ।
 प्रवैः काञ्जिककौलथतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
 वमनैर्विशहद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।
 भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाऽऽचरेत्क्रियाम् ।
 सिन्दुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
 पानं दर्वीकैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेदंशं हृनेऽसृजि ॥ ५८ ॥
 चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
 पानं च क्षौद्रमज्जिष्ठागृहभूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥
 तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
 मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।
 समाः सुगन्धा मृद्वीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥
 अर्धांशं सौरसं पत्रं कपिस्थं बिल्वदाडिमम् ।
 सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥
 पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
 जीवकर्षभकौंशीरं सितापन्नकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
 सक्षौद्रो हिमवाक्षाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
 लेपाच्छ्वयधुवीसर्पवस्फोटस्वरदाहहा ॥ ६४ ॥
 काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकौ सिता ।
 मज्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना विषेत् ॥ ६५ ॥
 वंशरवम्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
 क्षिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ।
 कटुकातिविषाकुष्ठगृहभूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योपतगरा म्रन्ति राजीमतां विषम् ।
 निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
 उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृच्यां प्रलेपयेत् ।
 पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
 जीर्णे विरिक्ते भुञ्जीत यवाञ्च सूपसंस्कृतम् ।
 करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
 एष व्यन्तरदृष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ ७१ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदृष्टानां पाने नस्येऽञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥
 द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
 अपि तक्षकदृष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥
 अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे बिस्त्राग्न्य शोणितम् ।
 भगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥
 द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।
 विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वाक्तां यवागूं वमने कृते ।
 षष्ठ्यञ्जमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥
 पायथेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।
 भगदं सप्तमे तीक्ष्णं युक्त्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥
 कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।

मांसं सहधिरं तस्य चर्मं वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

मृनीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

अनीक्षणमगदं षष्ठे गणं वा पञ्चकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽत्रगाढं प्रच्छाद्य वेगे दष्टस्य राजिलैः ।

अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दवां करोदिताम् ॥ ८१ ॥

गभिणीबालवृद्धेषु मृदुं, विध्येरिसरां न च ।

त्वक्मनोहानिशो वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं

फलं करञ्जस्य नतं सुराह्वम् ।

फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च

वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकाद्यै-

र्विषूषिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्ताञ्जरान् भूतविधर्षितांश्च

स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

१ 'तण्डुल' इति पाठः.

विषापायेऽनिलं कुङ्कुं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
 तैलमद्यकुलरथाम्लवज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायश्लेहबस्तिभिः ।
 समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
 पानं समञ्जपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषादिते ।
 कर्कतं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैडूर्यं गर्दभमणिं पित्रुकं विषमूषिकाम् ।
 हिमवद्रिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
 तच्छायाशब्दविप्रस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥”

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथास्तः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ कीटादिविषप्रतिषेधः ।]

“सर्पाणामेव विषमूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।

दोषैर्व्यसैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

१ ‘पूताम्बु प्रो’ पा. २ ‘वैडूर्यग’ पा. ३ ‘जर्जरपा’ पा.

दृष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।
 आग्नेयैरुपसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
 पक्षपीलुफलप्रलयः खजूरसदृशोऽथवा ।
 कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्षोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥
 स्त्रावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सास्त्रिपातिकैः ।
 वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्तरकता ॥ ४ ॥
 शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छां भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
 मर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्ठररोचकः ॥ ५ ॥
 वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
 ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
 दंशः सद्योऽतिरुक्ष्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।
 ते गवादिशकृत्कोथादिग्धदृष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
 सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।
 मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
 रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
 भूम्नोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
 पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा
 महाविषाः ।
 अश्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ १० ॥
 तैर्दृष्टः शूनरसनः कृन्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
 सर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन् मूच्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
 विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिक्यथः ।
 साध्यतो वृश्चिकास्तम्भं शोफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
 करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।
 उद्ग्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥
 वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्तुराः ।
 प्रायो वातोत्पणविषा वृश्चिकाः सोद्ग्रधूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्यौषधः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
 घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रइयावता वातिके विषे ॥ १७ ॥
 संज्ञानाशोष्णनिश्च सौ हृद्वाहः कटुकास्यता ।
 मांसावदरणं शोफो रक्तः पीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥
 ऊर्ध्वरोचकहृत्तासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
 नाडीस्वदः पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥
 पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।
 लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥
 कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।

१ 'बृंहणैश्च' इति पाठः, २ 'त्रिप्रकाराणां' इति पाठः.

स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
 अन्यत्र मूर्च्छिताहंशपाकतः कोथतोऽथवा ।
 नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
 विषदंशस्य सर्षस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।
 विषहं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥
 साधयेत्सर्षवद्दृष्टान् विषोमैः कीटवृश्चिकैः ।
 तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
 याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।
 क्षिरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥
 मुक्तालपो वरः शोफतोददाहृज्वरप्रणुत् ।
 वचा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥
 सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥
 उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाऽयाः ससैन्धवः ।
 आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रख्याय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
 रजनीसैन्धवव्योषक्षिरीषफलपुष्पजैः ।
 मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाम्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।
 पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥
 पारावतशकृत्पथ्यातगरं विश्वमेषजम् ।
 बीजपूरसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥
 सशैवलोद्भूदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।
 हिङ्गुना हरितालेन मातुलङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥
 लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।
 करञ्जार्जुनशैलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।
 यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
 तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
 सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥
 सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।
 विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥
 उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

नागरं गृहकपोतपुरीषं

बीजपूरकरसं हरितालम् ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं

लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ।

विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ।

कुर्याद्दुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं

त्रिभां वितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोऽन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥

शिरीषपुष्पं सकरअबीजं

काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ।

एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां

सङ्क्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥ ४४ ॥

[अथ लूताविषविज्ञानम्]

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।

अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥

सहस्ररश्म्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ।

बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥

रूराणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्ष्यते ॥ ४७ ॥

१ यदत्र 'सहस्ररश्म्यनुचराः रवेरनुचराः' इत्यहणदत्ते-
नोक्तं तत्त्वसङ्गतम् ; सूर्यानुचरत्वस्यात्राप्राप्तिकत्वात्, किन्तु
सहस्रशो रश्मिषु (-तन्तुषु) अनुचरत्वात् पर्यटनात्स शब्दो
लूता(ऊर्णनाभिर)परपयोधिको योज्य इति सर्वं सुवचम्.

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
 तदंशः पैत्तिको दाहत्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥
 मृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।
 श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥
 निद्रां शीतज्वरं कासं कण्ठं च कुरुते मृशम् ।
 वातिकः परुषः श्यावः पर्वमेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥
 तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायां तु हन्मोहश्वासहिष्माशिरोरुजाः ॥ ५१ ॥
 श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वयथूज्वरः ।
 वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्धं वक्रनासता ॥ ५२ ॥
 श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठप्रीवावभञ्जनम् ।
 पक्वजम्बुसवर्णं च दंशास्त्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।
 तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा, हन्त्युपेक्षिता ॥ ५४ ॥
 सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।
 लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ ५५ ॥
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुज्जतः ।
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥
 विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
 ज्वराशुपाकविक्लेदकोयावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥
 क्लेदेन यत्स्पृशत्यङ्गं तत्राऽपि कुरुते व्रणम् ।

आसदंद्वाशकृन्मूत्रशुक्लालानखातैः ॥ ५८ ॥
 अष्टाभिरुद्गमत्येषा विषं वक्त्रैर्विशेषतः ।
 लूता नाभेर्दशस्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥
 तद्दूषितं च वस्त्रादि देहे पृक्तं विकारकृत् ।
 दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥
 सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
 अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥
 द्वितीयेऽभ्युन्नतोन्तेषु पिटकैरिव वा चितः ।
 व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसञ्जितः ॥ ६२ ॥
 तृतीये सज्जरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।
 शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सन्नवः ॥ ६३ ॥
 महान्श्चतुर्थे श्वयधुस्तापश्चासन्नमप्रदः ।
 विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥
 षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।
 इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ ६५ ॥
 एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।
 [अथ लूतादिविषप्रतिषेधः ।]
 अथाशु लूतादृष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥
 दहेच्च जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।
 कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥
 प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेच्च च ।

लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥
 मुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयाऽपि वा ॥ ६९ ॥
 सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मान्तकाक्षकैः ।
 फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पञ्चकाङ्क्ष्यः ॥ ७० ॥
 अशेषलृताकीटानामगदः सार्वकार्मिकः ।
 हरिद्राद्वयपत्तङ्गमजिष्ठानतकेसरैः ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चम्पकाङ्क्ष्यः ।
 तद्द्रोमयनिष्पीडशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥
 अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः ।
 नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याङ्गघृतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥
 अगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः ।
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥
 विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ।
 यष्ट्याङ्गमदनाङ्गोलजालिनीसिन्दुवारकाः ॥ ७५ ॥
 कफे श्रेष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशु संमुद्धरेत् ।
 शिरीषपत्रत्वक्मूलफलं वाङ्गोलमूलवत् ॥ ७६ ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्गुणात् ॥ ७७ ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतबिद् ।
 त्रिवृतासैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं तथा ॥ ७८ ॥

मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।

तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदौरिधकम् ॥ ७९ ॥

राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोद्भवः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः ॥ ८० ॥

श्लेहकार्यमशेषं च सर्पिवैव समाचरेत् ।

विषस्य वृद्धये तैलमग्नैरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥

हीबेरवैकङ्कतगोपकन्या-

मुस्ताशमीचन्दनटिण्डुकानि ।

शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टी-

त्वग्भाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥

रजनीघनसर्पलोचना-

कणशुण्ठीकणमूलचित्रकाः ।

वरुणागुरुबिस्वपाटली-

पिचुमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥

बिस्वचन्दननतोत्पलशुण्ठी-

पिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।

शुक्तिशाकवरपाटलिभार्ङ्गी-

सिन्धुवारकरहाटवराङ्गम् ॥ ८४ ॥

पित्तकफानिललूताः पानाञ्जननस्यलेपसेकेन ।

अगद्वरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः

कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्तापुष्प दुग्धनीका मृणालं

लताः सर्वा भ्रन्ति सर्वक्रियाभिः ॥ ८६ ॥”

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ मूषिकाविषप्रतिषेधः ।]

“लालनश्चपलः पुत्रो हस्तिरश्रिक्त्रिोऽजिरः ।

कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।

धुच्छुन्दरो रसालाख्यो दक्षाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्ते दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥

ग्रन्थयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।

शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः क्षुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबद्धास्तुपोतकच्छर्दनं सत्तृद ॥ ५ ॥

व्यवास्यास्तुविषं कृष्णं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्येदशब्दाभ्रतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्वासाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णीष्टमास्त्राभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

सुक्षुन्दरसगन्धं च वर्जयेदास्तुदूषितम् ।

[अलर्कादित्रिषविज्ञानम् ।]

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥

मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

सस्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥

हृच्छिरोरुर्गंवरस्तम्भतृष्णामूष्णोन्नवोऽनु च ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥

कण्डूनिस्तोदवैषण्यं सुसिक्केदज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरूपपाकशोथग्रन्थिषिकुञ्चनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

दष्टो येन तु तच्चेष्टा कृतं कुर्वन्विनश्यति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

योऽन्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलसम्प्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

आस्तुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ १६ ॥

दग्धं विस्त्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।
 शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ॥ १७ ॥
 अगारधूममञ्जिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।
 लेपो जयत्यास्तुविष कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥
 ततोऽम्लैः क्षालयित्वा नु तोयैरनु च लेपयेत् ।
 पालिन्दीश्वेतकटभीषिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥
 अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।
 छर्दनं नीलिनीकाथं शुकाख्याङ्गोल्लयोरपि ॥ २० ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।
 मदनस्य च सञ्खूर्यं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥
 वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।
 पूर्वकल्पेन पातय्य सर्वान्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥
 विरेचनं त्रिवृक्षीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।
 अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥
 कपिस्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।
 तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं धृतम् ॥ २४ ॥
 द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याङ्गैर्वाऽमृतान्वितैः ।
 आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापिस्थमेव वा ॥ २५ ॥
 सिन्दुवारनतं शिप्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा ।
 वचाश्वदंद्वाजीमूतमेषां काथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥
 पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

१ 'प्रच्छिन्नं च' इति पाठः. २ 'त्वाऽनु तो' इत्यङ्गः.

तक्रेण शरपुष्पाया क्षीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अङ्गोल्लमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वास्तु विषनाशनः ॥ २८ ॥

कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्ग लज्जटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मज्जरीं तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सूर्यकान्मूलं सक्षाद्रं तण्डुलाम्बुना ।

कटुकालावुविन्यस्तं पीत वास्तु निशोपितम् ॥ ३० ॥

सिन्दुवारस्य मूलानि बिडालास्थि विषं नतम् ।

जलपिष्टोऽगदो हन्ति नस्याद्यैरास्तुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

[अथालर्कविषप्रतिषेधः ।]

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अर्कक्षीरयुतं चाऽस्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अङ्गोल्लोत्तरमूलास्तु त्रिफलं सहविःपलम् ॥ ३५ ॥

पिष्टेऽसघत्तूरफलां भेत्तां वाऽपि पुनर्नवास् ।

ऐकध्वं पलकं तैलं रूयिकायाः पयो गुहः ॥ ३६ ॥

मिनन्ति विषमालर्कं घनवृन्दमिवानिलः ।

अध्यायः ३९] उत्तरस्थानम् ।

७८५

समन्नं सौषधीरक्षं रूपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षितम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
सोमचरुकोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३९ ॥”
[इति विषतन्त्रं षष्ठं समाप्तम् ।]

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
अग्निघ्नस्य क्षुत्तरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वक्षे रङ्ग इवाफळः ॥ ४ ॥
रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमग्न्यथा ॥ ५ ॥
निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्नोपकरणे पुरे ।

दिव्युदीच्यां शुभं देशे त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥
 धूमातपरजोऽग्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।
 सज्जर्वद्योपकरणां सुसृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥
 अथ पुण्येऽङ्घ्रि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मचारी घृतियुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
 देवतानुस्मृतियुतः युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वेलं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥
 इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्यौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य साम्बवित् ॥ १४ ॥
 पथ्यासहस्रं त्रिगुणाधारीफलसमन्वितम् ।
 पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 आपोष्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥

विनीय तस्मिन्निर्युहे योजयेत्कुडवांशकम् ।

त्वगोलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।

यष्ट्याह्वयं विडङ्गं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।

हे च तैलात्पचेत्सर्वं तद्ग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

भवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्याद्धृतभाजने ॥ २० ॥

या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।

षष्टिकः पयसा चाऽत्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा वाल्खिल्यास्तथा चाऽन्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमकूमवलीपलितामयवर्जिताः ।

मेधास्मृतिबलोपेता बभ्रुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भाण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे च ऋष्यासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्धृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुदृत्य ।

प्राह्णे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याऽशौचं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिपुःस्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्न शिरसि तत्क्षतम् ।

अन्तर्द्विहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

भामूलं वेष्टितं दूर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या

खादेश्वरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं शृतं चाऽनु पित्रेत्प्रकामं

तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्ना-

त्स्पृश्यं च शीताम्बु न पाणिनाऽपि ।

एकादशाहेऽस्य ततो ग्यतीते

पतन्ति केशा दक्षना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः

स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसम्बो

भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पलीशृङ्गीमेवातामलकीश्रुतिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासासृताङ्गयाः ॥ ३४ ॥

विदारीवृषमूलं च तदैकधं पलोन्मिगम् ।
जलद्रोणे पचेत्पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥
पादशेषं रसं तस्माद्यस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥
मत्स्यण्डिकातुलार्धेन युक्तं तल्लेहवत्पचेत् ।
स्नेहार्धं मधु सिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुःपलम् ॥ ३७ ॥
पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्धिकम् ।
अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
इत्येष व्यवनप्राशो, यं प्राश्य न्यवनो मुनिः ।
जराजर्जरितोऽप्यासीश्वरीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपेहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयस्व-

मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणा-

मग्नैश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तवक्षीर्यां पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिणा ॥ ४२ ॥
सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुह्ययाः सहमूलपुण्याः
कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुण्याः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

नलदं कटुरोहिणी पयस्या
मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरित्रे
सपटोलं लवणं च तैः सुषिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुण्याः
सपयस्कं घृतनस्वणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी
श्रुतधारी प्रतिमानवानरोगः ॥ ४७ ॥

पेष्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः
सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्जारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यस्मालकन्ददलकेसरवद्विपक्वं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
सर्पिश्चतुःकुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेधं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मावचासैन्धवशङ्खपुष्पी-
मत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्द्रः ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्यु-
यैर्वा सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एत-
द्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं
शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमकृमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रितेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्म-
विषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

शरन्मुखे नागबलां पुण्ययोगे समुद्धरेत् ।
अक्षमात्रं ततो मूलावूर्णितास्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥

लिङ्गान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनञ्जमुक् ।

एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूल-

ऋञ्जायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभावितः स्वन रसेन तस्मा-

न्मात्रां परां प्राप्सुतिकीं पिबेद्यः ॥ ५६ ॥

क्षीरेण तेनैव च शालिमञ्जन्

जीर्णे भवेत्स द्वितुलोपयोगात् ।

शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः

कामी ककुद्यानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

वाराहीकन्दमार्द्राद्रक्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।

मासं निरञ्जो मासं च क्षीराञ्जादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

तत्कन्दश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।

घृतक्षौद्रद्रुतं लिङ्गात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।

श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशङ्खकुसुमावाजिगन्धाशतावरीः ।

उपयुजीत धीमेधावयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

यथास्व चित्रकः पुष्पज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं स गुणवान् बिभिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।

१ 'त मेधावी वयः' इति पाठः.

सर्पिषा मधुसर्पिभ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
 अम्भसा वा हिताम्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।
 मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥
 तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।
 मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥
 भलातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
 ग्रीष्मे सङ्गृह्य हेमन्ते स्वादुस्त्रिधहिर्मवपुः ॥ ६६ ॥
 संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
 अष्टांशशिष्टं तत्कार्थं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 वर्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरूष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् ग्रीणि ग्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशत्स्थानि हासयेद्बुद्धिवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुजीत सप्ताहेरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यन्नित्तात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
 तद्वन्निगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा वल्लर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥
 पिष्टत्वेदनमरुजैः पूर्णं भलातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिस्त्राते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिसम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।

तत्स्वरसो यश्चयवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥

अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।

पूर्वविधियन्नितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि

भल्लातकान्यादकसस्मितानि ।

घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन

प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे

पादशेषधृतगालितशीते ।

तद्रसं पुनरपि श्रपयेत्

क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं

युऽयास्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।

एकीभूतं तत्स्वज्जक्षोभणेन

स्थाप्य धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रणे प्राशमश्नन्

अनु पिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ।

स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः

कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽर्भसां व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।

निष्ठाविषाद्वयवरागिरिजन्मतादयैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिबर्हणाय ॥ ७९ ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।

तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुकरं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपकान्यम्बुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत्पीडयेद्गोण्यां काथयेद्वा कुसुम्भवत् ।

तसैलं^१ संहतं मूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्निग्धो हतमलः पक्षादुद्धृत्य तप्ततः ॥ ८७ ॥

१ 'मारुतोद्भूत' इति कचित्. २ 'संसृतं' 'सम्भृतं' इति पाठौ.

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
 मञ्जणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
 “मञ्जसार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥”
 नेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
 मायमञ्जहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमिस्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
 पक्षं मुद्गरसाक्षाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥
 तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
 निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मामं सुयञ्जितः ॥ ९२ ॥
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
 पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥
 तिलस्तिन्नश्च पूर्वाह्ने भुक्तवाप्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥
 प्रयोज्या मधुसन्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

१ ‘मञ्जसार’ इति पाठः. २ ‘स्तिलस्तु पू’ इति पाठः.

क्रमवृत्त्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥
वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः श्रुता मध्यबर्लनैरैः ॥ १०० ॥
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।
गृभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥
यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
घ्नन्ति शोफ वामं हिध्मां म्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥
विल्वार्धमात्रेण च पिप्पलीनां
पात्रं प्रलिम्पेद्यसो निशायाम् ।
प्रातः पिबेत्तत्सलिलाञ्जलिभ्यां
वर्षं यथेष्टाशनपानचंष्टः ॥ १०३ ॥
शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुहूची-
यष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च ।
मुस्तासुराह्वागुरुचित्रकाश्च
सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥
धवाश्वकर्णासनबालपत्र-
सारास्तथा पिप्पलिबत्प्रयोज्याः ।
लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवे-
त्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि

युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षे-

मायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमबलिहानः पारिणामान् विकैरान्

जयति मितहिताग्नी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्ति-

र्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णनिलद्वितीयां

स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-

श्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति

तत्रं तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुध्यमानाङ्गपस्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां

सन्धुभुमकुटिलव्यथितास्त्राम् ।

१ 'विकारास्त्वजन्ति' इत्यरुणः.

भेषजस्य पवनोपहतानां

वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूर्मा ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्थणः ।

घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ओष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ^१ तिमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।

काथेन वा यथाभ्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेत्पण्डूधमाग्नं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखा ।

१ 'तीमयेत्' इति पाठः. २ 'तत्कल्कस्य रसं' इति कचित्.

शेषं पिबेत् कृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥
 विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
 धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥
 कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्थं केवलस्य तु ।
 पलं पिष्टस्य तन्मज्जः समक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥
 जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥
 मद्यमेकं पिबेत्तत्र नृदप्रबन्धे जलान्वितम् ।
 अमद्यपस्वारनालं फलाम्बु परिसिस्थिकाम् ॥ १२५ ॥
 तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
 स्थितं दशाहादभीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥
 विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान्
 सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
 विमर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
 प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमश्वन् ॥ १२७ ॥
 पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
 शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लघुनात्परम् ॥ १२८ ॥
 प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्याल्लविद्धिषः ।
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥ १२९ ॥
 पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।
 रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समभुते ॥ १३० ॥
 ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।

हेमादिषड्धातुरमं प्रोच्यते तच्छिलाजनु ॥ १३१ ॥
 सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटु पाकतः ।
 छेदनं च विशेषेण लंहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥
 गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुलुवाभं विशर्करं मृत्स्रम् ।
 क्षिग्धमनग्लकपायं मृदु गुरु च शिलाजनु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

व्याधिव्याधितमात्म्यं

समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधौतं

शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्यं भावनौषधं तोये ।
 तच्चिर्युहेऽष्टांशं पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
 तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
 स्वैः स्वैरेवं क्वाथैर्भाव्यं चारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥
 अथ क्षिग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
 त्र्यहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
 योगं योग्यं तत्तत्सप्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
 शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
 गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥
 एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्धपलं पलम् ।
 हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

१ 'योगयोग्य' इति पाठः.

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलस्थान् काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो

जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।

तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं

स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां दधाति ॥ १४३ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥ १४६ ॥

गुणेन मधुना शुण्ठ्या कृष्ण्या लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्द्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिणि सम्प्रताप्य

समभ्रतस्तत्पिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे

सकृन् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि

हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा

ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं

सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य

तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः

क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके बीजकसारकूसे

लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

विडङ्गमल्लातकनागराणि

येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते

लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५२ ॥

सदिरासनयूषभाविताया-

स्निफलाया घृतमाक्षिकपुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो

यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम् ॥ १५३ ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
 शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
 शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता
 स्वागताऽपि विनिवर्तत एव ॥ १५४ ॥
 पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य
 पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।
 मासद्वयं तन्निगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥
 मूर्वावृद्धत्यंशुमतीबलाना-
 मुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।
 कालानुसार्यागुरुचन्दनानां
 वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥ १५६ ॥
 शतावरीकल्ककषायसिद्धं
 ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
 तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-
 न्नं विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ १५७ ॥
 पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५८ ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ १५९ ॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां
लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः
समाः शतं जीवन्ति कृष्णकेशः ॥ १६० ॥

सार्धं तिलैरामलकानि कृष्ण-
रक्षाणि सङ्क्षुद्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या
रम्यं परीणाममवामुवन्ति ॥ १६१ ॥

शिलाजतुक्षाद्रविडङ्गसर्पि-
र्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

ये मासमेकं स्वरमं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाः शतं जीवितमामुवन्ति ॥ १६३ ॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरघृष्ट्यरूपा

मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो

भृष्टां घृते मासमनञ्जभक्ष्याः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भा-

स्त्वारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६५ ॥

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ठ्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकार्धमद्या-

त्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं

पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥ १६७ ॥

सर्पिःस्निग्धं मासमेकं यतात्मा

मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वड्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं

वर्षेणैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥ १६८ ॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

गायत्रीशिविशिशपासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करान्

पिष्टाष्टादशसङ्कुणेऽभसि घृतान् खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये ऽयहं रविकरैरालोडयन् पाचये-

दमौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् १७०

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ

भाङ्गाञ्जिर्यासाद्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह हेयङ्गवीना-

देकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहे ॥ १७१ ॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथ-

ग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टिनो

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमाञ्जिर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो

वाजिवेगः स्थिराङ्गः

केशैर्मृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो

नैकयोषिस्त्रिवेची ।

वाङ्मेधाधीसमृद्धः सुपटुहुतवहो

मासमात्रोपयोगाद्

धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-

तप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥

अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।

चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

भृङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान्

घृतेन यः खादति यन्नितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-

दुग्धानुपस्तकृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥

मासोपयोगात् स सुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।

गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥

अनेनैव च कल्पेन यस्तलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि

युगानुरूपाणि रसायनानि ।

महानुशंसान्यपि चापराणि

प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यारम्भप्रवणेन्द्रियम् ।

शान्तं सद्बुद्धनिरतं विद्याभित्तरसायनम् ॥ १८० ॥

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।

स निर्वृतात्मा दीर्घायुः परब्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

बुद्धिरस्वललिताऽर्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥”

[समाप्तं रसायनतन्त्रम् ।]

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वाजीकरणमन्विच्छेत्मतं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यःसम्प्रहर्षणम् ।

वाजीवाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं विद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशबाध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्टुष्वहरहर्ष्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

अथ जिग्म्विशुद्धानां चिरुद्धान्सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।

ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ८ ॥

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्चैकशास्त्रश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

स्खलद्रुमनमग्न्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।

अपि लालाबिलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥ ११ ॥

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥

मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।

मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।

वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं राज्ञां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥

मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकं चैतद्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥

रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥

घृताक्तुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावयेत् ।

वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥

द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्जेन पृथगर्धपलोन्मितः ॥ १९ ॥
 त्वगोलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद्विकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
 विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
 पृथक् स्वगुसामूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।
 तुलार्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
 सोऽक्षमात्रमतः खादेद्यस्य रामाशतं गृहे ।
 सात्मगुसाफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् २३
 माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपथोऽनुपः ।
 जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः 'खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥
 बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
 यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
 क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥
 कृष्णाध्वानीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिङ्गाश्रित्यवेगः स ना भवेत् ।
 कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोढ्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोऽन्नाशी स नारीषु वृषायते ।
 यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।
 स्वयङ्कुसेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
 उच्छटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 शदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
 पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यार्त्किचिन्मधुरं क्षिरधं बृंहणं बलवर्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मैरेवंविधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
 विषयातिशयाः पञ्चशराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥
 इष्टा श्लोकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
 किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय
यां पश्यतां तृप्तिरनासपूर्वा ।
सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभृतां
कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासाङ्गवयोविभूषा
शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या
सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥
आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधा-
द्वैद्यतन्त्रममयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥
अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध-
स्नक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकाष्यादिकथाप्रवीणाः
समस्वभावा वशागा वयस्याः ॥ ४२ ॥
दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
पद्मरेणुमधुमस्तविहङ्गा ।
नीलसानुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः

श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

भङ्गसुखवर्तुवशेन विभूषा-

चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा

कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्का ।

यद्यच्च किञ्चिदिष्टं

मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

मधु सुखमिव सोत्पलं प्रियायाः

कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च शय्या

किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदति-

रथेषु नाल्पोऽपि मनोविधातः ।

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः

कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्गृहलोष्टोज्वं

लाजाश्छर्दिषु, बस्तिजेषु गिरिजं, मेहेषु घात्रीनिशे, ।

पाण्डौ श्रेष्ठमयोऽभयाऽनिलकफे, फ्रीहामये पिप्पली,

सन्धाने कृमिजा, विषे शुकतरु, मँदोनिले गुग्गुलुः, ॥ ४८ ॥

वृषोऽक्षपित्ते, कुटजोऽतिसारे,
 भल्लातकोऽर्शःसु, गरेषु हेम ।
 स्थूलेषु ताक्ष्यं, कृमिषु कृमिघ्नं,
 शोषे सुरा च्छागपयोऽनुमांसम्, ॥ ४९ ॥
 अक्षयामयेषु त्रिफला, गुडूची
 वाताम्ररोगे, मथितं ग्रहण्याम् ।
 कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः,

सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं वैयपस्मृतिं ब्राह्मी ।
 निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिदयायम् ॥ ५१ ॥
 मांसं काश्यं लघुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
 गुडमज्याः खपुरो नस्यात्स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥
 नवनीतखण्डमर्दितमौघं मूत्रं पयश्च हन्त्युदरम् ।
 नखं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥
 नखं कवलो मुखजान् नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां क्षीताम्बुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥
 समञ्जुष्कार्द्रकमात्रा मन्दे वह्नीं श्रमे सुरा स्नानम् ।
 दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरर्हितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
 कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्थापने धात्री त्रिफलागुगुलुर्वणे ॥ ५६ ॥

१ 'विसंस्मृति' इति पाठः.

वस्तिर्वातविकारान्

पैतान् रेकः क्रफोद्भवान् यमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलाम्

सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यष्टयं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

इत्यात्रेयादागमस्यार्थसूत्रं

तत्सूक्तानां पेशलानामवृत्तः ।

भेडादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः

प्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

इदयन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थातृसम्पन्ना बृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मि-

न्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसु-

राचख्यौ कात्स्नर्थतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न विकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ॥

विनापि क्रियया स्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशना ॥ ६३ ॥

आतङ्कपङ्कमभानां इक्षालम्बो भिषगिजतम् ।
 जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नोपधात् ॥ ६४ ॥
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥
 यदुक्तं सर्वसम्पत्तियुक्तयापि चिकित्सया ।
 मृत्युर्भवति तन्नैवं नोपायेऽस्त्यनुपायता ॥ ६६ ॥
 अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जानुचिक्रिया ।
 न सिध्येद्वैवैगुण्यान्न त्वयं षोडशात्मिका ॥ ६७ ॥
 कस्यासिद्धोऽमितोयादिः स्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
 न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेधुकम् ॥ ६८ ॥
 कस्य माषात्मगुसादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
 त्रिण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६९ ॥
 विषं कस्य जरां याति मञ्जतन्नविवर्जितम् ।
 कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादते रोहिणिकादिषु ॥ ७० ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७१ ॥
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुढमागमपूर्वकम् ।
 शास्त्रादेव गतं सिद्धिं उवरे लङ्घनशृङ्गणम् ॥ ७२ ॥
 चतुष्पादुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
 मा कृथा व्याधिनिर्घाते त्रिविक्रिस्तां चिक्रित्सते ॥ ७३ ॥

एतद्धि मृत्युपाशानामकाण्डे छेदनं दृढम् ।

रोगोन्नासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७४ ॥

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।

याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥ ७५ ॥

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेद्दूराद्भिषकपाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७६ ॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७७ ॥

इति तन्मृगैर्युक्तं तन्नदोषविवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७८ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसङ्ग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७९ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन

योऽष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्मम् ॥ ८० ॥

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवरसम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८१ ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठवबोधानुष्ठानैरभिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

एतत्पठन् सङ्ग्रहबोधशक्तः

स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतच्छ्र

कृताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ॥ ८३ ॥

यदि चरकमधीते तद्भुवं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियःयामस्त्रिघ्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते

सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं

स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८५ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं

तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा

का निर्मळे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८७ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

मेवाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥ ८८ ॥

८२०

अष्टाङ्गहृदये [वाजीकरणाध्यायः

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

कृत्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ८९ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसुनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदमष्टाङ्गहृदयम् ॥

अथ पारिभाषिकशब्दकोषः.

अकल्पः.

अतिस्निग्धः.

अ.
अकल्पः—रंगी.
अकुप्यम्—मुग्धम्.
अक्षिपाकः—नेत्ररोगविशेषः, स च शुष्क-अल्प-शोफ-सशोफेति भेद-त्रिधा (पृ. ६४९).
अखलः—वैद्यराट्.
अगदः—विषघ्नमौषधम्.
अग्निदोषाः—मन्द-तीक्ष्णा-दिजठराग्नेर्विकाराः.
अग्निमान्द्यम्—Dyspepsia
अङ्गमर्दः—शरीरे आघात-सदृक्पीडा.
अजपदम्—चर्मकारशस्त्रं.
अजीर्णाशनम्—अपच्य-मान आहारः.

अतिप्रलापः—Delirium.
अतिप्रवृत्तिः—मलादीनां अतिशयेनोत्सर्गः.
शतिबला-मुद्रा(चिकणा)-सदृशो वनरपतिविशेषः.
अतिमंसर्गः—रेचकादी-नामतिशयेन परिणमनं, इन्द्रियव्यापारस्य(कायिकादिकर्मणा) अतिरेकः, (व्यत्ययो वा.)
अतिसारः—Diarrhoea.
अतिसारी—अतिसार-रोगी.
अतिस्निग्धः—जेहनकार्येण अतिरेकीभूतः (पृ. १०४).

अधिपः—तन्नामकं मर्मं
मूर्यन्ते (अग्रभागे)
वर्तते (पृ. २१९).

अधिष्ठानम्—आश्रयस्था-
नम्.

अध्यस्थिः—अस्थ्युपर्युद्ध-
यमानोऽस्थिमयः शोथ
औन्नत्यं वा.

अनुनादः—सुस्पष्टध्वनिः.

अनुलोमः—स्वाभाविक-
दिशमनुवर्तमानः.

अनुलोमनम्—वातादी-
न्स्वस्वपन्थानं स्थानं प्रति
वा नीयमानं; तत्क्रिया-
समर्थं वा औषधम्.

अनुवासनं— } गुद-
अनुवासनवस्ति } द्वारेण
क्षेद्युतो दीयमानो वस्तिः.

अनुवासितः—उपर्युक्त-
वस्ति (पिचकारी) योजितः.

अनूपः—जलविपुलो वृक्ष-
व्याप्तः प्रदेशः; महामृग-
जलधर—मत्स्यादयः प्रा-
णिनो वा.

अन्त्रम्—Intestine.

अन्त्रवृद्धिः—Inguinal
Hernia.

अन्येद्युक्तः—अनुदिनो
शीतज्वरः.

अन्वर्थकः—शब्दार्थमनुस-
र्थमाणः.

अपक्वः—न पक्वतां प्राप्तः.

अपतन्त्रकम्—Hysteria.

अपस्तम्भः— } हृद्यन्तर्गत-
अपलापा— } सिरामर्मणी

अप्रतिकार्यः—औषधादि-
योजनया न प्रतिकर्तुं
समर्थः—असाध्यः.

अब्धातुः—शरीरगतो जल-
मयधातुः जलांशो वा.

अभया-हरीतकी.

अभिघातः-सहसाघातो
रुग् वा.

अभिचारः-मात्रिकं कर्म.

अभिषुकम्-फलविशेषः.

अभिष्यन्दि-नयनादिस्त्रो-
तस्सु राग-स्त्रावाद्युत्पा-
दकम्.

अभ्यङ्गः-शरीरे तैलादि-
ज्ञेहेन अभ्यञ्जनं मर्दनं
वा.

अभ्यन्तरः-अन्तर्गतः.

अम्लपित्तम्-Acidity.

अम्लविपाकी-कोष्ठे य-
स्याम्लविपाको भवति.

अम्लवेतसम्-अम्लफल-
विशेषः.

अयोगः-वस्त्यादीनां परि-
णामराहित्यम्.

अरिष्टम्-सौषधं मयम्.

अर्दितवायुः-वक्त्रवक्त्रव-
धर्मी वातरोगः (Facial
palsy).

अर्धावमेदः-Hemicra-
nia (अर्धशिशी).

अर्बुदम्-Malignant
Tumour.

अर्मरोगः-नेत्रे शुक्रात्कृष्णं
प्रति प्रसार्यमाणो नेत्र-
विकारः (Pterygium).

अर्मशेषः-शस्त्रकर्मादव-
शिष्टं अर्म.

अर्शः-गुदेऽङ्कुराद्युत्पादको
व्याधिः. (Piles,
Hæmorrhoids,)

अलाबुः-कटुतुंबी.

अल्पवीर्यः-स्वल्पसत्त्वः.

अवगाहः- } जलादिषु-
अन्नगाहनम्- } पवेशनं.

अवम्यः-वमनक्रियायां न
युक्तः.

अवलेहः-लेहः, तत्सदृशं
वा औषधम्.

अवष्टम्भः-मलादीनामव-
रोधः.

अवष्टम्भकम्-प्रति-
रोधकम्.

अविदाहि-न दह्यमानम्.

अवेध्याः-वेधनक्रियाऽ-
नर्हाः.

अव्यक्तरसः-वक्तुमशक्यं
रुचिवैशिष्यम्.

अश्मरी-Calculus.

अष्टीला-Enlargement
of Prostate.

असात्म्यं-विरुद्धाहारादि.

असृग्दरः-रक्तप्रदरनामा
क्षीरोगः(तांबडी धुपणी).

अस्थिभग्नम्-Fracture.

अस्त्रम्-रक्तम्, क्षीणां
मांसिकमार्तवं वा.

आ.

आकुञ्चनम्-संकोचः.

आग्नेयम्-यस्मिन्नमेरंश-
बहुलं तत्.

आटोपः-उदरे गुडगुडेति
जायमानो ध्वनिः.

आढकम्-२५६ तोलकाः,
प्रस्थचतुष्टयं वा.

आतपसेवनम्-सूर्यातप-
सेवनम्.

आध्मानम्-वाय्वादिना
जठराध्मानम्. (Tym-
panitis, Metiorism.)

आनाहः-Constipation.

आनूपः-देशविशेषः;
मत्स्यादयः प्राणिनो वा.

आप्यम्-जलाशविपुलं,
जलसंबन्धि वा.

आम-दुष्टदोषाणां परम्प-
रैस्समीलनोत्पन्नं द्रव्यं;
अपक्वं; अपक्वो दूषितो
वा अक्षरगः (पृ. ८७).

आमवातः-Rheumatism

आमाजीर्णम्-बलास-
(कफ)जन्यमजीर्णम्.

आमातिसार-Disen-
teric colitis

आमाधिकम्-आमाति-
रेकयुक्तम्.

आमाशयः-भक्षितान्नस्य
प्रथमतः उदरे यत्स्था-
ने तस्य प्रवृत्तिस्तत्.
(Stomach.)

आर्तवम्-स्त्रीणां प्रतिमा-
सिको रजःघावः.

आवरणम्-आच्छादनम्.

आवर्तः-भ्रुवोरुपरिगतं मर्म
(पृ. २१८).

आवर्तकी-दृष्टेश्चाद्यत्यं
(मोर्तिविन्दुरोगः).

आवृतः-आवरणेन युतः;
आच्छादितो वा.

आशयः-रक्ताद्याश्रयीभूतः
शरीरस्थकोशः; अव-
काशो वा.

आशुकारी-शीघ्रगतिकः
(रोगः; विकारो वा.)

आश्चोतनं-नेत्रे द्रवौषध-
विन्दुप्रक्षेपः.

आसवम्-मद्यम्.

आसुतः-(पृ. २९)

आस्थापनः-मलहरणशी-
लो बस्तिः; निरुद्धबस्तिः.

आस्यपाकः-मुखपाकना-
म्नी वक्त्रविकृतिः.

आस्रावः-नेत्रविकारः.
(पृ. ६२१).

इ.

इङ्गुदी-औषधिविशेषः
(हिङ्गणवेट)

इत्कटः-औषधिविशेषः.

इन्द्रवस्तिः-जानोः (अघ-
स्तात्) पार्श्वदेशगतं मर्म.इन्द्रचारुणी-औषधिवि-
शेषः (इन्द्रावण).

उ.

उत्कारिका-पिष्टविकृतिः
(पोली, भाकर).

उत्क्रेशः-वमनाभासः.

उत्क्षेपः-कर्णनेत्रयोर्मध्यगं
मर्म.उत्तानम्-नातिदूरस्थं
त्वचः (Superficial).उत्सर्गः-बहिर्निष्कासनम्
(विष्ठादि).

उत्सादनम्-व्रणरोपणम्.

उदकमेहः-Diabetes
Insipidus.

उद्वेकः-प्रकोपः.

उद्वर्तनम्-यस्य कस्याप्यौ-
षधिकत्कस्य शरीरेऽभ्य-
जनम्.उद्वेगः-कोपातिरेकः, अ-
तिवेगो वा.उन्दुकः-मलाशयः
(Rectum).उपचारः-शुश्रूषा
(Nursing).

उपदंशः-Soft Cancre.

उपनाहनम्-स्वेदविशेषः
(पोटीस) (पृ. १०५).उपविषाणि-नातितीव्र-
विषाणि.उपशयः-रोगस्याल्पीभा-
वः.उरःक्षतम्-Pulmonary
cavitation.

उष्णवीर्यम्-(पृ. ६५).

उन्मादः—Insanity.

ऊ.

ऊर्ध्वजनुगतः—हृदुपरि-
स्थभागजन्यः.

ऊर्ध्ववातः—श्वास-च्छर्द्या-
दिरूपेण वायोरूर्ध्वगतिः.

ऊ.

ऊक्षः—मृगजातिविशेषः
(रोहीष्टृग).

ऊर्द्धिः— } वृष्यो वनस्प-
ऊषमक— } तिविशेषः.

ए.

एककुष्ठम्—कुष्ठमेदः.

एलवालुकम्—सुगन्धि-
द्रव्यविशेषः.

एषणी—नाडीव्रणगल्यन्वे-
षणशस्त्रं; (सळई).

ऐ.

ऐन्द्री—एला; वनस्पतिवि-
शेषः(नरवेल?) कर्कटी.

ओ.

ओजः—शरीरगतसप्तधातु-
सारः; शुक्रादेकादेव वा
उत्पन्नं (Vital force.)

औ.

औपसर्गिकः—स्पर्शसंचा-
री (त्वग्दृष्ट्यादिरोगाः);
(पृ. ६३२) आघातश्च;
रोगान्तरेऽवलम्बमानः.

औदकः—जलसंबन्धिनः
(जन्त्वादयः).

औद्भिदम्—क्षारभूमि-
जन्यं लवणम्.

क.

कक्षादाहः—कक्षाजन्यः
सदाहः शोफः (काख-
मांजरीसारखी सूज).

कच्छुः—चर्मरोगः (खरूज)

कणभः—कीटविशेषः.

कण्डरा-रज्जुमदशं शुक्रं
लायु.

कदरम्-Corn.

कर्णनादः-कर्णध्वनिः.

कर्णपीठम्-कर्णशङ्कुली.

कर्णपूरणम्-कर्णं तैलादी-
नां(विन्दुप्रमाणः)प्रक्षेपः.

कर्णस्रोतः-कर्णनलिका.

कर्णिका-व्रणजः शोफः.

कर्शनं-काश्यकर्मः लङ्घनं.

कललम्-नातिघनं शुक्र-
रजोमिश्रणात्मकं गर्भ-
पूर्वस्वरूपम्.

कला-शरीरगता त्वक्.

कल्कः-द्रवाणुतं पिष्टमौष-
धम् (पृ. ५७०).

कल्पः-औषधीनां क्वाथ-

चूर्ण-गुटिकाद्याः प्रकाराः.

कल्यः-रोगरहितः; प्रभातः.

कवलः-कपोलौ कंठं च सं-
चार्यौ गण्डूषः (पृ. १३३)

काकमाची-ओषधिविशे-
षः (कांगोणी).

काकोली-जीवनीर्यापधि-
विशेषः.

काचः-दृष्टिविकारः.

कामला-(Jaundice.)

कासः-Cough.

किक्सानि-ऊरुस्तनोदरे
प्रसूतिजा वलिविशेषाः.

किटिभम्-कुष्ठरोगविशेषः.

किट्टम्-लोहमलः, मलः.

किलाटः-तक्रकूर्चिका,
(ताकाची निवळी; खर्वस).

किलासः-कुष्ठमेदः.

कुटीप्रावेशिकः-रसाय-
नसेवनविधिः (पृ. ७८५)

कुडवः-चतुःपलानि (१६
तोलकाः.)

कुष्ठतैलम्-कुष्ठादिद्रव्यः

कृतं तैलम्. (पृ. ५१४)

कूर्चा-हस्तपादतलगता

मांसरज्जुग्रन्थिः; कण्ठ-
शिलयोर्मध्यगः मांसपि-
ण्डाकारप्रदेशः.

कूर्चिका-तक्रटध्याद्युपरि-
लभ्यो द्रवः (निवली).

कृच्छ्रसाध्यः-कष्टसाध्यः.

कृत्या-मन्त्रसामर्थ्येनोन्प-
न्ना रोगोत्पादिका राक्ष-
सीविशेषः.

कैम्बुकम्-शाकविशेषः.
(Like cabbage).

कोद्रूः-हरिकधान्यम्.

कोविदारः-श्वेतकांचनः.

कोष्ठं-सुगन्धिद्रव्यविशेषः;
('चोख' इति व्यवहारे).

कोष्ठाङ्गानि-कोष्ठगता अ-
न्त्र-वस्त्याद्यवयवाः.

कूरः-शब्दोऽयं गुरुकोष्ठे
उपयुज्यते.

क्रान्तिः-क्रमः; ग्लानिर्वा.

क्लेदः-द्रवांशः; जलांशश्च.

क्लेदनम्-द्रवीकरणम्.

क्लेदनशक्तिः-द्रवीकरण-
सामर्थ्यम्.

क्लेदांशः-जलांशः.

क्लोम-पिपासास्थानावर-
णम्; श्वासनलिकेति
कंचित्.

काथः-कपायः.

क्षतविद्रधिः-कर्णक्षतजो
विद्रधिः.

क्षारसूत्रम्-क्षारलिप्तं
सूत्रम् (रज्जु).

क्षीरकाकोली-वृष्या
जीवनीयौषधिः.

क्षीरिवृक्षः-वट-पिप्पल-
वेतस-उदुम्बरादिदुग्ध-
वन्तो वृक्षाः.

क्षुद्रोद्यः-क्षुधाप्रवृत्तिः.
ख.

खमीरम्-धान्यकायेऽ-
म्लीकृते तदुपरिलभ्यः
फेनसदृशः पदार्थः, किञ्च
(सुराप्रकृतिः Yeast)
इत्यभिधेयः.

खरपाकः-खरचिकणतां
प्राप्तः पाकः (पृ. ५७१)

खल्ली-Muscular spa-
sm of hand & feet.

ग.

गणान्नं-सामुदायिकभोजनं

गण्डमाला } Sorofofa,
अपची- }

Tubercle glands.

गरपीडितः-कृत्रिमविष-
पीडितः.

गर्भस्त्रावः-Abortion.

गलग्रहः-कण्ठरोधः.

गाढः-दृढबन्धनम्.

गात्रमेदः-अंगपीडा.

गात्रसादः-हस्तपादशून्य-
त्वाभासः.

गुरुः-जडः.

गुल्फौ-पादपुटिके.

गुल्मः-Abdominal Tu-
mour.

गोफणाबंधः-गोफणास-
दृशो बन्धः.

ग्रहणी-Chronic Diar-
rhoea, Sprue.

ग्रहाः-भूतानां बाधा; बा-
लग्रहाः; मन्याग्रहसदृशं
अवयवानां चलनबल-
नादिक्रियाभावत्वम्.

ग्राहकः-सम्भक्तः, मल-
बद्धकरः.

ग्राही-अवष्टम्भकः; स्तम्भ-
कश्च.

च.

चन्द्रिका-मयूरकिच्छगत-
नेत्राकारवच्चित्रविचित्रा.

चर्मदलम्-कुष्ठविशेषः.

चिकित्सा-व्याधिप्रती-
कारः; रोगेषु आषधयो-
जना, वैद्यकाङ्गं च.

चिरकारी-चिरकालवर्त-
मानः (रोगः).

चुक्रम्-शु(सू)क्तम्, अम्ली-
कृतमासवम्; (शिरका)

ज.

जङ्गमः-प्राणिजन्यः.

जतुमणिः-आजन्मतोत्प-
न्ना चर्मकीलवदुज्जता
मांसग्रन्थिः.

जत्रु-हन्मध्यगतमस्थि.

जाङ्गलः-नातिवृक्षजलः प्र-
देशः; मृग-विष्किर-प्रतु-
दवर्गत्रयगताः प्राणिनः.

जीवकम्-औषधिविशेषः.

जीवंजीवकः-पक्षिविशेषः.

जीवनम्- } जीवन-
जीवनीयम्- } क्रियाया-
मुत्तेजकम्.

जीवन्ती-ओषधिविशेषः
(हरिणदोही).

ड.

डिम्बः-मलाशयादधोगत-
प्रदेशः.

त.

तंद्रा-खल्पनिद्रा (स्नापड).

तर्पणम्-बृंहणम्, पुष्टी-
करणम्; नेत्रे आज्या-
दिद्रवानां धारणं वा.

तिक्तः-कटुद्रव्याणि.

तिर्यक्-किञ्चिद्वक्रः.

तीक्ष्णमूलविरेचनम्-
दन्ती (जेपाल) मूलादीनां
रेचकः.

तुल्यसेवनी-सेवनीविशेषः.
त्रिकम्-पृष्ठवंशाधोभागः.
त्रिवृतम्-निशोत्तरम्.
त्रिवृद्धृतम्- } निशोत्त-
त्रैवृतघृतम्- } रादिसिद्धं
घृतम्.

द.

दद्रुः-चर्मरोगः (गजकर्ण).
दन्तनिर्घातनम्-मांसान्
(शैथिल्यकरणेन) दन्त-
निष्कासनयन्त्रम्.
दन्ती-जेपालभेदः (तीव्र-
रेचकम्).

दारणम्-क्षारोपलेपतः
(स्फोटादीनां) विदारणम्.
दीपकम्-क्षुधोत्तेजकम्.

दीपनम्- } क्षुधोत्तेज-
दीपनीयम्- } नकर्म; ज-
टराग्निप्रदीपनम्.

दुष्टव्रणः-शुद्धव्रणलक्षण-
रहितः.

दूषिकम्-मुखोपरिगतं
श्यामचिह्नं (लासें).

दूष्याः-वातादिभिर्दूषिता
धानु-मलादयः.

दोषलम्-दोषप्रकोपकम्.
दोहदजन्यम्-गर्भण्य-
भिलाषाजनितम्.

द्रवः-जलादिद्रवपदा-
र्थाः; द्रवत्वं वा.

द्रवन्ती-एरण्डवृक्षः.

द्रोणः-मानविशेषः (१०२४
तोलकाः)

द्वन्द्वजः-दोषद्वयादुत्पन्नः.

द्विकम्-युग्मसम्बन्धि;
द्वयं वा.

न.

नस्यम्-नासिकाद्वारा प्रक्षि-
प्तमौषधम्.

नागसर्षपः-बीजविशेषः
(शिरसभेद).

नाडीस्वेदः-नलिकायन्त्रेण
धान्येन बोध्यस्वेदः
(पृ. १०६).

नाभसं-आकाशसम्बन्धि.

नाभिः-इन्द्रियविशेषः ;
शङ्खावर्तो वा.

निदानम्-रोगाणां हेतुर्ल-
क्षणं वा, तद्विविच्यमानं
वैद्यकाङ्गं वा

निजः-शारीरिककारणोत्थः

निरामः पक्वः; आमरहितः

निरुद्धः-निरुद्धवास्तयो-
जितः.

निरुहणम्-निरुहवस्ति-
योजनम्.

२७

निरुहवस्तिः-मल-दोषा-
दीना वह्निर्निष्कासने युक्तो
वस्तिविशेषः (पिचकारी).

निर्यासः-वृक्षोत्थाः
पिच्छा-धूपादिपदार्थाः.

निःशूकं-तुषरहितम्.

नैगमेषः-बालग्रहविशेषः.

प.

पञ्चसारः-मधु-शर्करा-
गृक्षाका-सर्जूर-परुषकानां
पेयविशेषः (मरबत).

पणचम्-वर्मवर्धविशेषः.

परिपाकः-पक्वदशाप्राप्तिः.

परिपेकः- [क्वाथादे-

परिपेचनम्- [द्रवपदा-
धानां मृष्ट्रे धारणं;
शरीरे संचनं वा.

परिस्रावः-पिच्छिलं स-
वणम्.

पलम्-४ तोलकाः.

पाकः-पूयोत्पत्तिः; परि-
पक्ता वा.

पाचनम्-पक्वक्रिया; पक्व-
तापादनशीलं बौषधं.

पाञ्चभौतिकम्-पृथिवी-
अप्-तेज-वायु-आकाशा-
त्मकम्.

पाटनम्-मेदनं; विदारणं
वा.

पादचतुष्टयम्-वैद्यकस्य
चत्वारः पादाः (मिषकू-
रोगी-औषधं-दूतश्च).

पानकम्-पेयविशेषः
(पन्हें).

पानात्ययः-मद्यस्यातिपानं
तदुद्भूतो वा मदात्यय-
नामा विकारः.

पामा-चर्मरोगविशेषः
(पैण) Eczema.

पार्थिवम्-मृत्तिकोद्भूतम्.

पार्श्वसन्धिः-कटिपार्श्वगं
मर्म.

पिचुकम्-(सांखण्ड).

पिच्छा-वृक्षोत्थं चिकण-
द्रव्यं (गोंद); सुखाद्युद्भू-
यमानश्चिकणस्त्रावो वा
(Mucus).

पिच्छावस्तिः-पिच्छास-
दृशचिकणद्रव्यनिर्भितं
बस्त्यौषधम्. (पृ. ४०९)

पिच्छिलम्-चिकणम्.

पिटिका-मधुमेहादिविका-
रजन्यः पिडकाविशेषः.

पिण्डस्वेदः-(पृ. ५५१ टि.)

पित्तलम्-पित्तकारकम्.

पिष्टकम्-अर्ममेदः

(अक्ष्णोरुपरि वृद्धं
मांसम्).

पीडनम्-यस्योपलेपेन

स्फोटादिष्वंतराकर्षणकारकमौषधम्.

पीलुः—(अक्रोडवृक्ष).

पुटपाकः—(पृ० १४२).

पुंसवनम्—पुरुषसंतत्युत्पादका विधिरौषधं वा.

पूतिशुक्रम्—दुष्टं शुक्रं (वीर्यदोषः).

पेशी मासरज्जुः (Muscle).

पोथकी—Granulation (खुपन्या).

प्रकुञ्चः—४ तोलकाः.

प्रच्छानम्—शृङ्गयोजनं.

प्रतिलोमम्—विपरीतमार्गम्.

प्रतिलोमनम्—विपरीतमार्गप्रापणम्.

प्रतिश्यायः—Catarrh or Cold in the nose.

प्रतिवापः—घृतादिद्रवपदा-

थाना पक्कक्रियायां पाचितः; पाके वा चूर्णप्रक्षेपः.

प्रतिसारणम्—जिह्वादि-केषु शुष्काद्रौषधयोर्लेपः घर्षणं वा (पृ. १३४).

प्रदरः—तन्नामकः स्त्रीरोगः (लाल किंवा सफेद धुपणी).

प्रधमनम्—नस्यभेदः (चूर्णस्य नलिकादिद्वारा नासिकायां धमनं).

प्रमाधि-दोषपूरितस्रोतस्मु प्रविश्य स्वतीक्ष्णतया दोषाणां द्रवीकरणेन स्रोतोमुखोद्घाटकारकमौषधं.

प्रमेहाः—Diseases of the urine.

प्रमेहपिटिका—Carbuncle.

प्रलेपकः—जीर्णज्वरभेदः.

प्रवाहिणी वली-गुदजव-
लित्रयेऽत्यन्तर्गता वली.

प्रवृत्तिः-बहिर्निष्कासनं,
मलादीनां उत्सर्गः.

प्रसादः-सत्त्वांशः.

प्रसादनपुटपाक (१४२)

प्रसृतम्-८ तोलकाः.

प्रसेकः-मुखे लालास्रावः.

प्रस्थः-६४ तोलकाः.

प्रादेशिकः-एकदेशीयः.

प्रीणनम्-तृप्तिकरमौषधम्

प्लीहा-Spleen.

फ.

फणौ-घ्राणमार्गद्वयस्य पा-
र्श्वगे श्रोत्रवर्मणे मर्मणी.

फलकोशः-अंडकोशः.

फलवर्तिः-रेचकौषध-
लिप्ता वर्तिः.

फिरङ्गोपदंशः-Syphi-
llis.

ब.

बद्धगुदोदरम्-Intesti-
nal obstruction,

बस्तिः-मूत्राशयः.

बस्तिकर्म-बस्तियोजनं.

बृहत्यादिगणः-सिंही-

व्याघ्री-द्विपर्णी-गोक्षुरयुतः

बृहत्यौ-स्तनमूलार्जवभा-
गगते सिरे.

बृहत्त्वम्-स्थूलत्वम्.

बृंहणम्-पुष्टिकारकम्,
पोषणं वा.

बृंहणवस्तिः-पौष्टिकवस्तिः.

बृंहणात्मकं-पोषणांशवि-
शिष्टम्.

ब्राह्मरसायनम्-हरीतं-
क्यवलेहः (पृ. ७८७).

भ.

भगन्दरम्-Fistula in
Ano.

भङ्गातकावलेहः-अमृ-
तरसपाकः (पृ. ७९५).

भेदकम् } मलद्रवकारि,
भेदनम् } सारकं वा.

भ्रमः-Giddiness.

म.

मकल्लशूलः-प्रसृत्यनंतर-
जः शूलः (वायगोळा)
(After pains).

मंडलम्-दद्रुवद्वर्तुलाकार-
स्वविविकारः.

मंडूरम्-लोहमलः (कीट).

मणिबन्धः-बाहुमर्म.

मधुरगणः-घृतादिमधुर-
पदार्थाः (पृ. ६८)

मनोवहस्रोतः-मनो-
व्यापारप्रवर्तका नाडी.

मंथः-सर्पिषान्वितसक्तु-
पिष्टस्योष्णोदकेन पानं.

मन्यास्तम्भः-मन्याया वा-
तादिना ग्रहः.

मषः-कृष्णचिन्हं, 'मसा'
इति लोके. (Mole).

मसूरिका-Small-pox.

मस्तु-दध्युपरिलभ्यं वारि.

महास्रोतः-मुखाद्बुदद्वारा-
वधि विद्यमाना महानलिका
(Alimentary Canal).

महाकुष्ठम्-Leprosy.

मात्रा-औषधग्रहणे मानं
(Dose).

मात्रावस्तिः-जेहपानक-
निष्ठप्रमाणसदृशमानः

जेहवस्तिः (पृ. १२२).

माषपर्णी-(रानउडीद).

मिथ्यायोगः-दुरुपयोगः,
विपरीतो वा (पृ. ३).

मिश्रकघृतं-जेहविशेषः.

मूढगर्भः-Difficult
labour. (पृ. १९७).

मूढवायुः-स्तब्धो वायुः.

मूत्रकृच्छ्रम्-Stranguary, Painful Micturition.

मूत्रशुक्रम्-मूत्रेण सह रेतसो गमनम्.

मूत्रहरीतकी-गोमूत्रपक्वा हरीतकी (पृ.)

मूर्च्छा-Cyncope.

मूती-पोटली (पुरचुंडी).

मूत्रजठरम्-Distended bladder.

मूत्रजवृद्धि-Hydrocele.

मूत्राघातः-Obstructed micturition.

मूर्धतैलं-अभ्यंगादिप्रकारचतुष्टयेन मूर्ध्नि तैलधारणविधिः (पृ. १३५).

मूर्धविरेचनम्-तीक्ष्णनस्येन नासिकाजलस्रुतिकरं.

मेदः-Fat, (चर्बी, माँदें).

मेदस्करम्-मेदोजनकम्.

मेदस्थी-मेदयुक्तः.

मेदा-बृंहणं वृक्षमूलम्.

मेदुरमांसम्-मेदोबहुलं मांसम्.

मेदोर्बुदम्-मेदोजन्यो रोगविशेषः (अवाकू).

मेदोवृद्धिः-Obesity.

मेघा-धारणाशक्तिः.

मेध्यं-बुद्धिवर्धकम्.

मेहः-मूत्राधिक्ययुतो विंशतिधा मूत्रदोषः, प्रमेहः.

मोचरसः-शाल्मलीपिच्छा

मोहः-स्मृतिभ्रंशः.

य.

यकृत-(Liver).

यवागूः-षड्भागजले तन्दुलैः कृता पक्वपेया.

यापनम्-औषधरसाध्य-
रोगस्य तावन्निग्रहः.

यापनवस्तिः-यापनकर्म-
शीलो वस्तिः.

याप्यः-यावदौषधोपक्रमं
स्वास्थ्यशीलोऽसाध्यरोगः.

यूषः-धान्यकायसारः.

योगः-विविधौषधानामेकी-
करणम्.

योगवाहि-येन पदार्थेन
सहानुशीलितस्तदनुरूप-
कार्यकरः.

योनिव्यापदः-Diseases
of Vagina.

र.

रक्तार्शः-सरक्तोऽर्शः.

रक्षोघ्नम्-भूतपिशाचादि-
नाशकम्.

रजः-चूर्णम्, स्त्रीणामार्तवं;
आर्तवस्त्रावः.

रसाः-मधुरादिषड्रसाः, मां-
सस्य वा रसः (सुरवा).

रसांजनम्-रसवंती.

रसायनी-रसादिधातूनां
सौष्टवोत्पादिका.

राजसः-रजोगुणजः, विष-
यलोलुपो वा.

रिष्टम्-आगामिमृत्पुनि-
दर्शकं चिन्हम्.

रूक्षणम्-शरीरस्य श्लिग्ध-
तापहारकम्.

रोचकम्-रुचिप्रदम्.

रोपणं-व्रणपूरकम्.

रोमावर्तः-विद्धे सद्यःप्रा-
णहरं शिरोगतं मर्म.

ल.

लघुपंचमूलः-बृहत्यादि-
गणः.

लंघितः-लंघनक्रियायो-
जितः.

लङ्घा-पक्षिविशेषः (कवडा).

लाजकक्षा-कक्षायां ला-
जामदशपिटिकोत्पत्तिः
(पृ. ७३६).

लीनः-प्रच्छन्नोऽवष्टब्धो वा
लूता-ऊर्णनाभिः (कोळी).
लेखनम्-शोधादीनां द्रवी-
करणम्.

लोहितम्-सव्यजंघामूलगं
मर्म.

व.

वटकम्-तोलकार्धकम्.

वटादिगणः-न्यप्रोधादि-
गणः (पृ. ९९).

वयःस्थापनम्-तारुण्य-
स्थापकं आयुर्वर्धकं वा.

वर्त्मरोगाः-नेत्रवर्त्मगता
रोगाः.

वर्ध्मरोगाः-अंत्रवृद्धिज-
न्या अंहवृद्ध्यादयः.

वर्मिमुखः-वर्मिमत्स्यमुख-
सदृशमंदंशः (चिमटा)

वली वार्धक्यजास्त्वरेखाः.

वाजीकरणम्-सतीर्यवृद्धि
कामोत्तेजकमौषधम्.

वाट्यमंडः } भर्जितयव-
वाट्यमंथः } पिष्टमंडः.

वातरक्तम्-सन्धिवात-
सदृशः पादजो रोगः

(Gout.).

वातातपिकः-रसायनसेव-
नविधिविशेषः (पृ. ७८६)

वातानुलोमनं-वातस्य
स्वस्थानं प्रति प्रापकं
(औषधं).

वाताभितापः-वातजन्यो
मस्तकशूलः.

वाताष्ट्रीला-उदरे ग्रन्थि-
विशेषोत्पादको वानरोगः.

वातोत्तरः-वाताधिक्य-
युतः.

वान्तः-वमनौषधयोजितः

वामकम्-वमनकारि.

वायव्यम्-वायुविशिष्ट; त-
त्संबंधि वा.

वारुणी-श्वेतसुरा(Toudy)

वासाघृतम्-(पृ. ३५४)

विकलः-बलरहितः.

विकाषि } शरीरस्याप्त-
विकाषिता } मर्दसंधि-
शियिलत्वादिलीलम्.

विचर्चिका-चर्मरोगवि-
शेषः (पैण).

वेपथुः-Paralysis Agit-
ans.

विदारिका-कक्षांऽऽसंध्या-
दिजा ग्रन्थिः.

विदाहः-विपाकः, पक्त्वं
च.

विदाहि-कंठविदाहि.

विद्रधिः-Abscess.

विद्रुतम्-द्रवीभूतम्.

विधुरे-कर्णपृष्ठयोरधस्ता-
न्निम्ने मर्मणी.

विपादिका- } कर्पादादौ
विपादी- } त्वक्स्फुट-
नशीलो रोगः.

विबंधः-गतिरोधः.

विमार्गगामी-व्युत्पथगः.

विम्लापनम्-ग्रंथ्यादीनां
जीरणम्.

विरिक्तः-विरेचनौषध-
योजितः.

विरेचनम्-रेचकम्.

विलेपी-पेयाविशेषः
(आटवल).

विशदम्-पारदर्शकं,
शुद्धम्.

विषमाग्निः-कचित्
पचनकारी क्वचिदपचन-
कार्यग्निः.

विषमान्नम्-विषमाहारः,
अकाले वा आहारः.

विषमूषिका-विषघ्नो घन-
स्पतिविशेषः. (बकाणा-
निब).

विषूचिका-महामारी,
(Cholera).

विष्टब्धम्-अवष्टम्भयुक्तम्-
जीर्णम्.

विसर्गकालः-दक्षिणायनं;
यस्मिन्सूर्यः जीव-वनस्प-
तिषु बलं वितरति.

विसर्पः-

विस्फोटः-त्वग्बिकार-
विशेषः (पृ. ३१४)

वीर्यम्-द्रव्यगतं शीतोष्णा-
दिकारणं तत्त्वं, रेतः
शक्तिर्वा.

वृकौ-मूत्रपिंडौ.

वृद्धि-Scrotal Enlarge-
ment.

वृषणः-अंडः.

वृष्यम्-वाजीकरणं, कामो-
त्तेजकं च.

वेगाधरोधः-मलमूत्रादी-
नामावेगे तन्निरोधः.

वैकल्यम्-बलहीनता.

वैकृतम्-अशुभम्.

व्यंगम्-मुखोपरिगतं श्या-
मवर्णं चिह्नम् (वांग).

व्यधः-सिरादीनां वेधः.

व्यवाधि-पचनं विना शरी-
रप्रसरणशीलमौषधम्,

द्वयोपादिविरेचनं-कल्प-
स्थानोक्तास्त्रिकटुयुता
निशोत्तरगुटिकाः.

व्रणरोपकम्-व्रणपूरण-
शीलम्.

व्रणशुक्रम्-सव्रणं शुक्रम्,
क्षतरूपमक्षिगतं शुक्रं
(Ulcer of Cornea).

श.

शकृत्-मलः.

शंखः-कर्णेनेत्रयोः किञ्चिदु-
परिगतं मर्म.

शंखनाभिः-शंखावर्तः.

शंखपुष्पी-वार्षिकी वन-
स्रतिः.

शतघृतम्-शतधा धातुं
घृतम्.

शतघ्नी-गलरोगविशेषः;
(पृ. ६७९) शङ्खं च.

शमः-दोषाणां शमनं
विम्लापनं वा.

शमनम्-दोषाणां समस्थि-
तिप्रापकं तच्छीलं वैषधं.

शरभः-मृगविशेषः.

शरावसंपुट-भाण्डद्वयकृतः

शर्करा-मूत्रद्वारेण-सूक्ष्मा
दृषदाकारधातुः.

शर्करार्बुदम्-क्षुद्ररोगवि-
शेषः (पृ. ७३७).

शलाका-श्लक्ष्णा नेत्रौषध-
योजिनी.

शल्यम्-शरीरोत्पन्नो बहिर-
न्तःप्रविष्टो वा रुगुत्पादकः
पदार्थः (Foreign body)

शशाङ्ककिरणम्-कर्पूर-
नाडिकानामकं पक्वाजम्.

शाखाः-करचरणादिकाः
शरीरस्य चत्वारो भागाः.

शांडाकी-(पृ. २९).

शाबरम्- } लोभ्रवि-
शाबरलोभ्रम्- } शेषः.

शारीरम्-शरीररचनानि-
दर्शकमायुर्वेदशास्त्रम्,
(Anatomy).

शिङ्घादिनस्यम्-शिग्रु-
बीजादिजन्यतैलं (पृ. ६७३).

शिरःशूलः-Headache.

शिरोवस्तिः-शिरसि
(चर्मादिभिः) स्नेहधार-
णविशेषः (पृ. १३५).

शिरोभितापः-मल्लक-
शूलः.

शिरोविरेचनम्-तीक्ष्णौ-
षधप्रयोगेण नासिकातो
जलनिःस्रवणकरम्.

शीतवीर्यः- (पृ. ६४)

शीतादः-Spongy gums.

शुकम्-सूकम्.(शिक्रा).

शुकम्-नेत्रगतो वा शुक-
प्रदेशः.

शुकम्-Cornial Ulcer.

शुकलम्-रेतोवर्धकम्.

शुक्राश्मरी-शुक्रजन्या
मूत्रग्रंथिः.

शुष्कार्शः-रक्तस्रावविही-
नमर्शः.

शूकः-जलजन्तुः; जलमं-
द्वकसदृशो विषजन्तुर्वा.

शूकधान्यम्-गोधूमादि
सतुषं धान्यम्.

शूल्यमांसम्-लोहशला-
कामर्जितं मांसम्.

शृंगं-विषाणं, (तुंबडी).

शृंगाटकम्-मूर्ध्न्युपरिस्थं
मर्मचतुष्टयम्.

शोथः-शोफः(Swelling)

शोधनम्-रेचनवमनादि-
ना शुद्धिः.

शोफः-शोथः (सूज).

श्यामा-कृष्णं श्यामोत्तरं.

श्रावणी-औषधिबिशेषः.

श्रीपदम्-Elephantiasis.

श्लेष्मा-कफः, बलासः.

श्वासः-Dyspnoea.

श्वित्रम्-शुक्रं कुष्ठम्.

स.

सततः-अहोरात्रे कालद्वयमनुवर्तको ज्वरः.

सद्योव्रणः-Traumatic Wound.

संकरादिस्वेदः-पिंडस्वेदादि (वाफारा).

सकीर्णाशनम्-समशनं, पथ्याऽपथ्याहाराणां सेवनं.

संघातः-तालुपरि वृद्धं मांसम् (पृ. ६०७).

संज्ञा-ज्ञानं, भानं वा.

सद्योव्रणः-आघातजन्यो व्रणः.

संततः-सततं सप्ताहाशी-
न्याप्योऽविसर्गा ज्वरः.

संधावः-ताम्रादितीक्ष्ण-
पदार्थयुक्तं नेत्रौषधम्.

संधिः-शरीरावयव-काला-
दीनां संधिः.

सन्निपातः-वात-पित्त-
कफादीनामेककालिकः
कोपः क्षयो वा.

सङ्घासः-तीव्रो मूर्च्छा-
भेदः. (Apoplexy,
Catalepsy).

संप्राप्तिः-दोषै रोगोत्पत्ति-
प्रकारः.

सम्यगयोगः-रेचक-वम-
नादीनां सम्यक्परिणमनं.

सरलनिर्यासः-सरलदेव-
दारोऽसुगन्धि पिच्छा.

सर्पिर्गुणः-वृत्तयुक्तगुटिकाः

सर्षपपिटिकाः—शिश्रो-

पर्युद्धूयमानाः सर्षप-

मानाः पिटिकाः.

संव्यूहनं—स्वेष्टस्थानप्रापणं

ऊर्ध्वीकरणं वा.

संशोधनम्—रेचन-वमना-

दिना (दोषबहिर्निष्का-

सनं) देहशुद्धिः.

संसर्गः—दोषद्वयस्य परस्परं

संयोगः.

संसर्गी—वमन-विरेचना-

नंतरं पेयादिपानरूपको

विधिः (पृ. ११२).

संसृष्टः—संसर्गीभूतः.

संस्कारः—क्रियाविशेषः.

संस्तरस्वेदः—(पृ. ५५१).

सहचरतैलं—सहचरादि-

(कोहांटी) जन्यतैलम्

(पृ. ५२८).

सहजः—आजन्मतोद्भूतः.

सात्त्विकम्—अविहृतम्,

औषधादिभी रोगोपशमः.

सान्द्रत्वम्—घनत्वम्.

सान्निपातिकः—त्रिदोषा-

(वात पित्त-कफा) त्मकः.

सारः—सत्त्वांशः.

सिध्म—Closasma (शिबें).

सीधु—इक्षुजन्यं मद्यम्.

सीमंतः—मूर्ध्निगता सेवनी.

सुकुमारकतैलम्—रसा-

यनम् (पृ. ४६२).

सूतिकारोगः—Purpe-

ral fever.

सुषिरं—दंतारोगः (पृ. ६७६).

सूक्ष्मम्—सूक्ष्मस्रोतस्स्वन्तः

प्रविश्य स्रोतोबंधमोक्ष-

करं.

सेकः—सिंचनं, परिषेकः.

सौवीरम्—अम्लीकृतो

यवपक्वपेयाविशेषः.

स्तब्धः-गतिरहितः.

स्तंभः-स्तब्धत्वं.

स्तंभकः-मलमूत्राद्यव-
ष्टंभकः.

स्तंभनं-स्वेदनविपरीतं कर्म;

मलाद्युपरोध्याषव,

तद्गुणं वा द्रव्यं.

स्तैमित्यं-आद्रवत्त्वावगुणित.

वत् शीतत्वाद्वत्त्वाऽऽ-

भासः.

स्थगिकाबंधः-शिक्ष

वृषणां गुष्ठादौ परितः

पट्टबंधनं.

स्थपनी-भ्रूवोर्मध्यगं मर्म.

स्थावरं-वृक्ष-वनस्पत्याद्यु-
द्भूतं.

स्नेहः-तैल-सर्पिरादीनि.

स्नेहनं-शरीरे स्नेहशीलनं.

स्नेहनपुटपाकः-मूत्राद्यौष-
धधारणविधिविशेषः.

स्नेहपाकः-तैल घृत-लेहा-
दीनां पाकविधिः.

स्नेहपानं-घृतादिस्नेहपानं.

स्पर्शहानिः-लिंगरोगभेदः
(पृ. ७४५).

स्त्रावः-रक्त-पूयादिस्रुतिः.

स्रोतः-शब्दोऽयं सिराऽन्त्र-
नासादिछिद्रेषूपयुज्यते;

रक्तवाहिनी; नलिका.

स्वरघ्नः-गलरोगविशेषः.

स्वरभ्रंशः- । कंठध्वनि-

स्वरभङ्गः- । ग्रहः.

स्वरसः-सद्यःसमुद्भूता-

द्रौषधेः क्षुण्णः पटपी-

डितो रसः.

स्विन्नः-स्वेदविधिप्रयुक्तः.

सूक्तम्-शुक्लं, (शिरका).

स्वेदः-घर्मोद्गमः.

हताधिमन्थः-नेत्ररोग-

विशेषः (पृ. ६४८).

हनुमहः-हनोः स्तंभः.

हनुमंशः-हनुसंधिविश्लेषः.

हपुषादिघृतं-हपुषादि-
(शेरणी) घृतं (पृ. ४६४).

हिध्मा-हिक्का, (उचकी).

हिमः-शीतकषायः
(पृ. ५७०).

हीनयोगः-रेचकादीनां
मानाभ्यूनं परिणमनं.

हृद्ग्रहः-हृदये स्तब्धता.

हृद्रणः-विद्रधिः.

हृल्लासः-कंठांतर्विदाहः.

हृषीकम्-कर्मेन्द्रियं, ध्व-
जो वा.

हृष्टः-काकमेदः, हर्षयुक्तो
वा.

हेतिः-अग्निज्वाला, शस्त्र-
मेदः, सूर्यप्रभा च.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २५५१

लेखक श्री प्रकाश चंद

शीर्षक डाबलो महामयम् ।

खण्ड _____ क्रम संख्या २५०४

[illegible]